

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоii-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 12 (199)

2013 йил, декабрь

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ
“Таржимада оҳанг муаммоси”
(Ш.Сирожиддинов, Г.Одилова).....2

НАСР

Ч.АЙТМАТОВ. Юзма-юз. Қисса. (Рус
тилидан Асил Рашидов тарж.).....7

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ. Иблислар. Роман.
(Рус тилидан Иброҳим Гафуров тарж.)...50

М.А. АСТУРИАС. Сеньор Президент.
Роман. (Рус тилидан Ортиқбой Абдуллаев
тарж.).....88

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ
Туркман мумтоз ва замонавий шоирлари
ижодидан. Шеърлар.....37

Ҳасан ТҶҲФОН. Шеърлар.
(Татар тилидан Жамолиддин Муслим
тарж.).....51

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН
АСҚАД МУХТОР.....151

ДРАМА

Альбер КАМЮ. Калигула. (Рус тилидан
Наби Жалолиддин тарж.).....128

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА
Сайди УМИРОВ.
Мулоқот мавзуси – маънавият160

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ.
Чингиз Айматов ва Исиккўл форуми.. 170

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ
Унутилмас сиймолар175
Муқовамизда197
Таквим.....200
Йил мундарижаси.....202

ТАРЖИМАДА ОҲАНГ МУАММОСИ

Навоий ғазалиёти таржималари борасидаги тадқиқодларимиз шуни кўрсатдики, таржимонлар шоир ғазаларидаги ботиний мазмун, шеърий санъатлар ва оҳангни таржимада қайта яратиш масаласида анча қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Не ажабки, шу уч унсурнинг бирини йўқотиш ҳам шоир ғазалиётидаги фасоҳатнинг бадиий бутунлигини хорижлик китобхон ҳукмига ҳавола этиш масаласида кемтикликни юзага келтиради. Аввалги таҳлилларимизда тасаввуфий образлар ва шарқона шеърий санъатларни таржимада қайта яратиш масаласига қўп бор тўхталдик. Қуйида эса ғазал оҳангини таржимада қайта яратиш масаласидаги ўз қарашларимизни, илмий хулосаларимизни баён қилишга қарор қилдик.

Шеър руҳини таржимада акс эттириш, биринчи навбатда, аслият оҳангини адекват ифодалаш билан боғлиқ. Оҳанг, маълумки, ритм орқали юзага чиқади. Ритм адекватлиги эса, таржимачилик ишидаги энг мураккаб жараёндир. Силлабо-тоник системада ёзилган инглиз шеърларини бармоқ вазнида қайта яратиш муаммолари ўзбек таржимашунослигида бир қадар ўрганилган. Таржимашунос М.Бақоеванинг таъкидлашича, инглиззабон халқлар шеърлятидаги силлабо-тоник системасининг асосий белгиси сўз урғусининг кўчувчанлиги, урғу сўзнинг фақат маълум бўлагига тушиши муҳим эмаслигидан иборатдир. Инглиз силлабик ва ўзбек шеърлятидаги бармоқ вазни бир маънога эга бўлса-да, ритмикаси орасида катта фарқ бор. Бу ўзбек ва инглиз фонетикаси билан боғлиқ бўлиб, ўзбек тилида урғунинг ўтроқлиги, инглиз тилида сўз урғуси кўчувчан бўлгани сабабли силлабик тизимдаги шеърлар мисраларида урғулар ва пауза ўзбек тилидагидек тартибга бўйсунмайди. Шу боис инглиз ва ўзбек бўғин тизимларидаги шеърлар ритми ва таъсири ўзаро мутаносиб эмас, таржимада бу тизимлар бир-бирининг ўрнини боса олмайди. Олиманинг фикрича, инглиз классик ритмини ўзбекча таржимада ҳамма вақт ҳам қайта яратиш мумкин эмас. Айниқса, икки бўғинли стопалар (ямб, хорей) ва уч бўғинли стопалар (анapest, амфибрахий, дактиль) дан ташкил топган вазнларнинг ички фарқини, яъни ямб ва хорей ёки анасепт, амфибрахий ва дактиль мисралари ритми орасидаги фарқни ўзбек тилида қайта тиклаш қийин. Шундай бўлса-да, унга ақин оҳангни яратиш мумкин. Демак, инглиз силлабо-тоник тизими ва ўзбек бармоқ вазни орасидаги умумий шаклий мутаносибликни топиш инглизча ритми ўзбекча таржимада қайта тиклаш имкониятини туғдиради. Олима ўз ишида мазкур шаклий ва вазифага оид мутаносибликларни жадвал асосида кўрсатиб беради. Аммо ўзбек мумтоз шеърляти намуналарини инглиз тилига қандай таржима қилиш мумкин? Арузда ёзилган ғазал инглиз силлабо-тоник шеърий системадаги бирор бир вазнда таржима қилинса, ўзининг мусиқийлиги ва таъсирчанлигини йўқотади.

Сабаби, ҳижолаарнинг чўзиқ-қисқалиги асосида шакллантирилган арузий рукн англиз стопасига умуман мос келмайди. Унда Навоийнинг буюк сўз санъаткори эканлигини англиззабон халқларга кўрсатиш ва асарларининг англиз китобхони томонидан севиб ўқилишига қандай эришиш мумкин? Навоий ғазалиётини арузсиз тасаввур қилиш, мусиқийликдан холи таржимасини англизларга тақдим этиш кутилган натижани бермайди. Л.Кметюк томонидан амалга оширилган “Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади” мисраси билан бошланувчи ғазал таржимасида формал жиҳатларга эътибор қаратилган бўлса-да, оҳангга аҳамият берилмаган. Эркин шеърга айланган ғазал ўзининг жозибасини йўқотган. Ушбу, “Келмади” радифли ғазалнинг англизча таржимасида did not come, яъни келмади феъли ўтган замон инкор формасининг такрорланиб келиши натижасида радиф қайта яратилган:

*Though she had promised, that night my willowy beauty did not come,
That night, till the very dawn, sleep did not come.*

*My suffering drove me to scan the road again and again,
But though my heart was about to break, the frolicsome one did not come.*

Кўриниб турибдики, англизча таржимада радифдан олдин келувчи қофиядош сўзнинг ўзи йўқ. Ғазалда мусиқийликни таъминловчи узун-қиска бўғинлар нисбатига риоя қилинмагани сабабли оҳанг таржимага кўчмаган.

Назмий оҳанг, ғазалнинг ички мусиқаси айнан шу композициянинг асосини ташкил этиши ва уни маълум қофия ва вазнсиз таржима қилиш мумкин эмаслигини хорижлик таржимонлар онгига сингдириш ғазал таржимасига бир оз масъулият билан ёндашишларини тақозо этади. Европа сонетларининг қатъий шакли уларни таржима қилувчилар учун асос бўлган ва шунинг натижасида чет тилларига таржима қилинган сонетлар ўз вазни ва қофияланишига эга. Албатта, ғазаллар бу жанрдан фаркли ўлароқ, турли шароитда ўсиб-ўзгариб боровчи хусусиятга эга. Аммо унинг ўзгармас формал хусусиятлари борки, чет тили, хусусан, англиз тилига мазкур қонуниятларга риоя қилган ҳолда таржима қилиниши, англиз мутаржимлари учун ғазал жанрини тўғри тушунишга ёрдам беради. Аруз вазни англиз халқига батамом бегона оҳангга эга бўлгани туфайли охириги даврларгача арузда ёзилган шеърни англизтилли халқлар қабул қилмайди, деган фикр мавжуд эди. Бироқ бугунги даврда англиз тилида яратилган ғазалларнинг пайдо бўлаётгани туркий адабиётни тарғиб этишга яхши замин тайёрламоқда. Америка ғазалнавис шоирлар ижодини ўрганиш шуни кўрсатадики, англизча ғазалларда жанрий талабларга структурал жиҳатдан тўлиқ амал қилинади: қофия ва радиф, бўғинлар миқдори, тахаллус қайди ва энг асосийси, лирик оҳанг таъминланади. Буни Диана Аверил қаламига мансуб ғазалда ҳам кўриш мумкин:

Sleep of Leaves

*In fall woods-water, a woman tastes sleep of leaves
Father's green death – eyed closed in a waste:
sleep of leaves.*

*Like, the red-gold of maples swims in wet grass.
She wishes fish would not be in haste: sleep of leaves.*

*Her baby's sweat smells of milk: rain clings to the fern.
Nursing, baby curves into the chaste sleep of leaves.*

*Seed-winds play with her baby's dandelion
Seed-play can't reach her father's hair encased sleep of leaves.*

*Absorbed in poems, her baby's cry pulls her out.
Diane can't live long in the laced sleep of leaves.*

Кўришиб турибдики, ғазалда арузнинг қатъий қоидаларига риоя қилинмаган бўлса-да, арузий оҳанг таъминланган. Инглиз ғазалларининг барчасида шу ҳолатни кўриш мумкин. Демак, бундан ҳулоса қилса бўладики, инглиз тилидаги жумла тузилиши ва грамматик қурилмаларнинг аруз қоидаларига бўйсунмаслиги туфайли аруз вазнини инглиз тилида тўлиқ қайта яратиш мумкин эмас. Аммо арузий оҳангни таъминлаш мумкин. Таржимон Л.Кметюкнинг навбатдаги таржимасида арузий оҳангни беришга бўлган кучли интилишни кўриш мумкин.

Ғазал:

*Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиг кун эдиким ошно бўлдум санго.*

*Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгил,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санго.*

Ҳазрат Навоийнинг “...бўлдим санго” радифли ушбу ғазалидан парча арузнинг рамал баҳрида ёзилган бўлиб, уни ўз рукни (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) бўйича ўқилганда, ғазалдаги ҳижолаарнинг чўзиқ-кисқалиги аниқ эшитилади.

Таржима:

*Dreaming of your beauty has wasted me away,
What an unfortunate day that was when I fell in love with you.*

*How many times, day in day out, did I tell myself to forget you,
But alas, from day to day ever more and more I love you.*

Л.Кметюк мазкур ғазални инглиз тилига таржима қилар экан, дастлаб арузий оҳангни яратишга ҳаракат қилган. Ғазалнинг биринчи мисраси таржимасида бунга эришган ҳам. Шартли равишда бу мисрани қуйидагича аруз ҳижолаарига ажратиш мумкин:

Dreaming of| your beauty| has wasted| me away,

– V – – – V – – – V – – – V –

Инглизча Dreaming сўзидаги биринчи бўғиннинг чўзиқ ўқилиши, бу бўғиннинг арузда бир чўзиқ ва бир қисқа (-v) ҳижога ажратиш имкониятини берган. Шунингдек уош сўзидаги г ундоши ўқилмасдан йо товушининг чўзиб ўқилиши, бу сўзни ҳам бир чўзиқ, бир қисқа (-v) ҳижода ифодалаш имконини беради. Beauty – сўзидаги у тактенинг охирида келгани учун чўзиқ (-) ҳижода талаффуз этилиш имкониятини берган.

Яна бир муҳим жиҳат, инглиз китобхонининг бу таржимани қандай интонацияда ўқишини эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Агар китобхон табиий равишда бу таржимани инглиз силлабо-тоник системасига татбиқ этиб, урғули ва урғусиз бўғинларнинг алмашинувига мувофиқ ритмга солиб ўқиса, ғазал оҳангини мутлақо ҳис этмайди. Чунки бир инглиз стопаи аруздаги рукн тактеси сингари маълум урғули туроқдан кейинги туроқгача бўлган бўғинларни ўз ичига олмайди, яъни бир стопада кетма-кет урғу олган бўғинлар учраши ҳам мумкин.

Демак, мисранинг арузга тушиши қолган мисраларда ҳам шундай муваффақиятга эришиш мумкин дегани эмас экан:

What an unfor|tunate day that| was when I| fell in love| with you.
 – V – – – V – – – – – V – – – – –

How many ti|mes, day in day| out, did I| tell myself| to forget you,
 – V – – – V – – – – V – – V – – – – V –

But alas, from| day to day e|ver more and more I love you.
 – V – – – V – V – – – – – – – –

Кўриниб турибдики, шеърий вазндаги оҳанг, ритм ва қофияланиш бузилган. Бунга икки тил грамматик қурилишидаги муайян фарқлар тўсқинлик қилган. Таржимада аслиятда бўлмаган предлог, артикль, ёрдамчи ва модал феъллар ҳисобига ҳижола меъёрдан ортиб кетиши натижасида рукн бузилиши кузатилади. Масалан, не балолоғ тўрт ҳижоли бирикмаси таржимада what an unfortunate – беш бўғинли бирикмада таржима қилиниши мумкин. Ўзбек тилида учрамайдиган an – ноаниқ артикли, таржимада битта ҳижо кўпайишига хизмат қилмоқда. Иккинчи ва учинчи мисраларда рамал баҳрининг умумий шакли ўзгарган яъни, мазкур мисраларда тактеълар сони учдан ортиқ. Мисралардаги ҳижоларнинг борган сари ўсиб бориши монотонликни келтириб чиқарган. Шунингдек 2-3-4-мисраларнинг you ўта чўзиқ бўғин билан яқунланганлиги, аслият ритмини ҳосил қилувчи а-а-а-б тарздаги қофияланишга путур етказган. Биринчи мисрада аруз формасини қайта яратишга муваффақ бўлган Л.Кметюк кейинги сатрларда оддий шеърий шаклни ҳам сақлаб қололмаган ва таржимани free verse – эркин шеър тарзида давом эттирган. Инглиз тили фонетикаси ва гап қурилиши қатъий шаклга эга бўлгани учун туркий поэзиядаги каби гап қурилишида эркинлик (М: шеърийта эга-кесимнинг ўрин алмашишига йўл қўйилмаслиги, инглиз тилида феълларнинг to инфинитиви билан келиши каби ҳолатларга эга эканлиги) йўқлиги бу тилга қилинган таржиманинг арузга тушириш эҳтимолини чеклаб қўяди. Аммо, юқорида зикр этилганлардан маълум бўладики, арузий оҳангга яқинлашиш имконияти мавжуд. Бунда арузда талаб этиладиган очик ва ёпиқ ҳижола ўртасида мутаносибликка риоя қилиш, тактеларнинг микдорий нисбати ўзаро тенг бўлиши ва ҳижоларнинг мавжуд рукнда белгилаб қўйилган ҳижола сонига имкон қадар тенглашиши талаб этилиши лозим.

Буни яхшироқ тасаввур қилиш учун, аввало, қуйида оҳанг жиҳатдан чўзиб ўқилувчи ҳижоларни шартли равишда урғу белгиси (') билан ажратиб кўрсатамиз:

*‘Кўргали хус’нингни зору ‘мубтало бўл’дим санго,
 ‘Не балолоғ ‘кун эдиким ‘ошно бўл’дум санго.*

*‘Ҳар неча де’димки, кун-кун’дан узай сен’дин кўнгил,
 ‘Ваҳки, кун –кун’дин батаррак ‘мубтало бўл’дум санго.*

Мазкур белгидан кейин турган бир ҳижо баландроқ пардада талаффуз этилади. Масалан, ‘кўргали сўзида – кўр, сен’дин – сўзидаги дин ҳижолари баланд оҳангда ўқилади. Шартли белги орқали ажратиб кўрсатилган ҳижолардан кейин келаётган бўғинга урғу тушиши ва чўзиқроқ талаффуз қилиниши ғазал ритмини келтириб чиқаради. Бу ҳақда арузшунос олима Д.Юсупова шундай дейди: “Байтда нечта рукн бўлса, шунча урғу бор. Тажриба шуни кўрсатадики, арузий матнда урғу қисқа бўғиндан олдин келган чўзиқ бўғинга тушади. Аниқроғи, қисқа бўғиннинг чап томонига жойлашади, чунки, қисқа бўғиндан аввал келаётган бўғин бошқаларига нисбатан

чўзикроқ талаффуз қилинади”. Диккат билан қаралса, рукнинг биринчи чўзик ҳижоси, яъни, фо га рукн урғуси тушаётганини кузатиш мумкин. Демак, рукндаги ҳар биринчи ҳижо урғу олади. Кейинги уч ҳижо урғусиз. Ҳар бир янги урғу янги тақтеъни бошлаб беради:

‘ - V - - | ‘ - V - - | ‘ - V - - | ‘ - V -

Энди баъзи услубий ўзгартиришлар киритиб, Л.Кметюк таржимасини аслият ритмига яқин янги вариантыни яратамиз:

*‘Dreaming ‘of/ your ‘beauty/ ‘has wasted /me away,
‘What an un ‘for/tunate ‘day that/ I fell in ‘love/ along the way*

*How ‘many/ times day in ‘day out/ I ‘told myself to forget.
But alas the ‘love I feel / is ‘more than the word love/ can say.*

Арузий оҳанг, ритм ва қофияланишга маълум миқдорда мувофиқ тушган бу таржимада аслият оҳангини ифодалаш мақсадида баланд пардада ўқилувчи ҳижоларга шартли равишда урғу белгиси ва синтагмани илова қилдик. Таржимада бу каби йўл тутиш Шарқ шеърляти оҳангини Ғарб ўқувчисига етказишда яхши самара беради. Бармоқ вазнидаги шеърларни инглиз силлабо-тоник системада ифода этганда бу усулни қўллаш шарт эмас. Гарчи инглиз фонетикаси конун-қоидасига кўра предлог, ёрдамчи феъллар, ва ҳ.к.лар урғу олмаса-да, арузий мусиқий оҳанг таржимада оҳангни ифодалаш учун ‘of предлоги ва ‘has ёрдамчи феълига урғу қўйишни тақозо этади. Мисрадаги of предлогидан кейин келган шартли равишдаги тақтеъ (инглизчага синтагма деб тушунтириш мумкин) ҳам шу мақсадда инглиз тили қоидасидан мустасно равишда қўлланилиши мумкин. Зеро, инглиз тилидаги кўшиқларда грамматик қоидаларга мустасно равишда олмошлар ва предлоглар ҳам урғу олади ва кўшиқ оҳангига мос равишда тўхталишлар қилиниши нормал ҳол ҳисобланади. Аруздаги хос оҳангнинг мураккаблиги ва инглиз шеъринг тизимига номутаносиблигининг ўзиёқ юқоридаги усулни қўллашни тақозо этади. Зеро, инглиз китобхонида шарқ ғазали мусиқийлигини ҳис қилиш қобилияти пайдо бўлишининг илк босқичларида бу тадбир ижобий натижа бериши мумкин. Тажриба тариқасида шарқона урғу қўйилган инглизча ғазал таржималарини хорижликларга ўқиб берилганда, инглизча матндан таралаётган шарқона мусиқани ҳис этаётганликларини таъкидлашди. Асл мақсад ҳам шу шарқона шеъринг оҳангни Ғарб китобхонига етказиб бериш эди.

Бу борада биз олдин ҳам кўп бора таъкидлаганимиздек, Навоий асарларини чет тилларига таржима қилишни шошма-шошарлик билан амалга ошириб бўлмайди. Бу борада кўп босқичли илмий тадқиқодлар қилиниши, таржимонлар учун йўриқ бўла оладиган амалий ва назарий тавсиялар ишлаб чиқилиши лозим. Шеъринг таржиманинг дастлабки шартли аслиятга мувофиқ вазн танлашдан иборат. Вазн нотўғри танланса, маъно ҳар қанча тўғри берилмасин, бундай таржима муваффақиятли ҳисобланмайди. Чунки шакл ўзгариши билан шеърнинг ритми, оҳанги ўзгаради, бир эстетик воқелик бошқа эстетик воқеликка айланади, шунга мувофиқ унинг ўқувчига таъсир кучи ҳам ўзгача бўлади.

*Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
филология фанлари доктори,
Гулноза ОДИЛОВА
филология фанлари номзоди*

Чингиз АЙТМАТОВ

Юзма-юз

Қисса¹

* * *

Илк баҳор, қишлоқдагиларнинг кўпчилигида озик-овқат тугаб қолган пайт. “Овулда энди сигирлар туғиб, сут-қатикқа оғзимиз тегса, кейин думбул, арпа, сўнгра пишиқчиликка ҳам етиб олар эдик” деб гапиришар эдилар. Аммо айтишга осон, унгача озмунча вақт борми...

Саида учун турмушнинг энг оғир, энг машаққатли кунлари келди. У Мирзақул билан уришиб қолгандан кейин, Исмоил янада сергак бўлиб, ғордан чиқмай, уйига келишни ҳам бас қилиб қўйди. Саида топган-тутганини қўйнига тикиб, пайтини топса, кундузи ўтинга борганда, бўлмаса кечалаб Исмоилнинг олдига ўзи қатнарди. Бу ҳам майли-ку, лекин Исмоилнинг мечкай бўлиб шишиб кетгани уни ваҳимага солиб, қаттиқ ташвишлантириб қўйган эди. Исмоил қанча еб-ичмасин, тўйган-тўймаганини билмай, бирдек бўзрайиб ўтираверар эди.

– Дон-дундан уйда қолдимиз ҳеч? Ғорда ётавериб, охири очимдан ўлиб кетмайин тагин, яширма, ростини айт! – деди у.

– У нима деганингиз! Тани-жонингиз соғ бўлса, бир бурда нон топилар...

Саида эртаси барвақт туриб, бултурги хирмон жойларига қараб йўл оларди. У ўзи билан бирга олиб келган тўрвасини ерга ёзиб қўярди-да, эрталабдан окшомгача сомон шопирарди. Хирмон тагида қолган сомон орасидан битта-яримта буришқоқ майда бугдой доналари тушарди. Кун бўйи бир коса бугдой тўпласа, уни кечаси билан қўл тегирмонида тортиб, Исмоилга нон пиширарди. Шу тахлитда яна неча кун тирикчилик ўтказишларини ким билсин. Саиданинг ишонгани – қўлидаги ёлғиз ғунажини. У туғиб берса, Исмоилга сут-қатик, мой бўларди!

Исмоил! Исмоил!.. Қачон бўлмасин инграб, бутун дунё кўзига ёмон кўрингандек, бирон оғиз илиқ сўз айтмас, мақсадсиз, орзу-ҳавассиз, биқиниб яшарди. Унинг нималар ҳақида ўйлаётганини, эзгу ниятини билиш қийин эди. Гапирганда ҳам ўша довоннинг очилишига қанча вақт қолганини сўраб, кун санарди-ю, яна овқат ҳақида ўйларди, холос. Эт деганда оғзининг суви келарди. У туриб-туриб, совуғим ошиб кетди, жирим қуриб кетди, деб нолир эди. Исмоил бу сўзларни айтганда, бир лаҳза бўлса ҳам фикр-ёйдан аллақандай мудхиш хаёллар кўтарилгандек, ўқрайган кўзларидан ўт чакнаб, анча вақтгача қовоқ солиб, жим қоларди. Ажаб, шундай пайтларда у нималар ҳақида ўйлар экан-а?..

Шу ахволда ғорда ётавериб жинни-пинни бўлиб қолдимиз, деб Саида қўрқиб кетди. “Энди нима қиламан?” – деяди у ачиниб. Балки ўғлини соғиниб қолгандир, деган хаёл билан Саида кунлардан бир куни боласини чўмилтириб, унинг қўйлак ва йўрғакларини ювиб, овулдагиларга: “Бобосиникига ўйнагани кетяпмиз” деб болани ғорга кўтариб борди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда

У бирга ўтиришган ота-боладан кўзини олмай, завқланиб қарар ва шу чок ўзини ҳам ғоят бахтиёр хис этарди. Саида орадан бир кунни ўтказиб, яна овулга қайтиб келди.

Ёз эрта кираётгандек бугун куёш эрталабданоқ чарақлаб чиқиб, қиздира бошлади. Қирмоч боғлаб босилиб ётган қор бети чет-четидан ола-була бўлиб эриб, яхлаб қолган шудгор ерлардан буғ чиқиб турар эди. Водий бўйлаб майин шамол эсиб, гўё ҳаво илигандек, чўкинди қорлар остини ўйиб, шилдираб сув оқарди.

Атрофда чурк этган тирик жон йўк. Хув анови хирмондан димикқан илик хид келарди, кимдир биров тўпон ағдариб шопириб ётганга ўхшарди. Бу Саида эди: тўпонни коплаб, очикроқ ерга олиб борарди-да, “шамол отаси”ни чақириб, уни ҳавога сочиб шопирарди ва кум ичидан олтин заррачаларини излагандек яна уни титиб кўрарди. Бироқ, бу хилда ишлаш қанчалик майда, қанчалик зерикарли бўлмасин, Саида ундан бош тортмасди. Нима бўлса ҳам Исмоилни кўкламгача боқиб чиқиши керак, сўнгра худо ўша кунларга етказса, довон очилиб, йўл тушиб қолар...

Ёқимли баҳор куёши танларни яйратиб, кишига ўзгача роҳат бахш этарди. Шу топда Саида бир зумгина тўхтаб, ўзича тотли хаёлларга чўмар, ҳатто очликдан кўнгли озиб бораётганини ҳам унутиб, аъзойи бадани қалтираб-титраётгандек сезиларди.

У келажак ҳақида орзу қиларди. Хув ана, олисда – мангу қор босиб оқариб кўринган тепаликлар орқасида Чотқол чўзилиб ётибди. Саида Чотқолни эслаганида, негадир худди афсоналарда тасвирланганидек, кўз ўнгида ажойиб манзара гавдаланарди. Ёзин-қишин кўм-кўк бўлиб чайқалиб ётган яшил ўтлоқлар, сув бўйларига қатор-қатор тизилган оқ ўтовлар, осмонга тутун тарқатиб, биқирлаб қайнаётган ичи тўла қозонлар... Улар мана шу ажойиб ўлкага – Чотқолга кетишади. У ерда Исмоилнинг тоғалари бор. Чотқолда Исмоилнинг аскардан қочиб келганини ҳеч ким билмас ва сўрамас ҳам эмиш. У ерда Мирзакулга ўхшаган ёмон кишилар ҳам йўқ эмиш. Чотқолга борганларидан кейин Исмоил колхозга чўпон бўлиб ишга қиради, Саида эса унга кўмаклашади. Мана шунга ўхшаш туганмас ўй-хаёллар...

Қани энди тезроқ кўклам кела қолса-ю, илик кунларга ҳам тезроқ етиб олиш насиб қилса...

Одамзод баҳорни ана шундай интиқлик билан кутади: қаҳратон қишдан сўнг илиқликни кўмсайди, зеро, жўшқинликка ташна бўлади. Чунки бу фаслда қишда ҳаёти сўнган бутун мавжудот уйғонади. Кўнгиллар яйраб, завқ-шавққа тўлади киши... Бироқ Саиданинг дарду хаёли тамомила бўлакча эди. Бошқа пайтларда сира йўлаб бўлмайдиган қор довонининг очилиши – Чотқолга йўл очилиши – унинг учун эри ва бутун оиласини қутқариб қолиш йўли эди. Бу эса улар учун бирдан-бир имкон, ягона нажот йўли эканини Саида яхши англади...

Шу боис у бу ҳақда кечаю кундуз қаттиқ қайғуриб, кўрқинчу умидворлик билан хаёл суарди.

“Ўлмаган жондан – умид” деганларидек, Саиданинг орзу-умидлари сўнмаган эди. Шу ҳақда ўйлар экан, қайнонаси қачондир айтган сўзларни миннатдорлик билан эсларди: Ўғлининг қисматидан руҳан эзилган, азият чеккан айнан шу муштипар Бексаат онагина ёш келин-куёвга Чотқолдан паноҳ топиш ҳақида илк бор фикр билдирган эди.

* * *

Саида от ўғриси ҳақидаги кўҳна қўшиқни бурун ҳам овулларда кўп эшитганди:

*Ујрдан от обқочарман,
Гулхандан ўт олгандай,
Чотқол сари учарман,
Музу қорлар кечгандай...*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Саида шу чокқача бу кўшиқнинг мазмунига ҳеч қандай аҳамият бермаган ва Чотқол, вақти келиб, унинг учун оламдаги энг азиз ва табарруқ қароргоҳ бўлиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган эди...

Ўзини ўзи банди қилиб қўйганидан гангиб, одамови бўлиб қолган Исмоил учун ҳам, ўша от ўғриси қўшиғида қуйланганидек, умид ёғдуси сўнмагани: у бутун қалби билан муз ва қорлар оша Чотқолга ошиқарди, унинг фикру хаёли фақат шу ҳақда эди.

Исмоилнинг онаси – беозор, касалманд Бексаат кампир – ўша қишни бамисоли бир уюм тупроқ тагидаги инида онда-сондагина атрофга қараб қўйиб, тахликали кун кечирувчи кўрсичқондек ўтказди. Қочқинчи ўғлини одамлар нигоҳидан яшириш зарурати туғилган кезларда она бечора бутун фаросатини ишга солиб, ҳовлисидан ҳеч қаёққа чиқмасликка, ҳеч қаерда кўринмасликка, ҳамқишлоқлари билан ортиқча учрашув ва мулоқотлардан йироқ юришга ундади. Бундан ўзгача тарзда яшашнинг сира иложи йўқ эди. Шўрлик кун бўйи уйда набирагинасига қараб ўтирарди, бошқа ҳеч нима талаб ҳам қилинмас эди ундан. Энг муҳими: кампирнинг шундай ҳаёт тарзи ўғлини ҳам, келинини ҳам тўла қаноатлантирарди. Улар унга тўла ишонишар ва суянишар эди. Шу кампир бўлмаганида аҳволлари қандай кечарди?! Саида ўтин йиғишга, шунингдек эрининг тоғ этагидаги бошпанасига бориб келиши учун гўдагини кимга ва қаерга қолдириб кетган бўларди?!

Саида Мирзақул уни қамчилаб савалагунига қадар ҳам қайнонасини бот-бот оғоҳликка чақириб турарди: мабодо биров ундан ўғли тўғрисида бир нарса сўраб қолса, ўзини дадил тутиб, унинг тақдирига ачинаётганини билдириши жоизлиги, ҳозирги замонда юз бераётган воқеаларни бир нотавон, саводсиз кампир қаёқдан ҳам билишлигини айтиши даркорлигини уқтирар эди. Бугина эмас... Исмоилни аскарликка олиб, урушга жўнатишганидан бери ундан ҳеч қандай дом-дарак йўқ. Ким билади дейсиз: хатлар йўлда қаерлардадир йўқолиб кетар, балки. Ишқилиб яккаю ягона, ёлғизгина ўғлимни Худойим ўз паноҳида асрасин-да. Тирик бўлса, бир куни албатта қайтиб келади. Шу кунлар менга насиб қилиш-қилмаслиги эса ёлғиз Эгамнинг ўзигагина аён, деганга ўхшаш оғоҳлантиришлар...

Шундай вазиятларда кекса Бексаат ҳаммасини тўлиғинча тушуниб етганини бош ирғаб маъқуллаб турарди. Унинг серажин яноқлари сезилар-сезилмас оққан кўзёши томчиларидан намиқиб кетган, у шу қадар мункайиб, озиб-тўзиб, бир тутам бўлиб, кексайиб қолган эдики, Саида унга ачинишни ҳам, бирор маслаҳат беришни ҳам билмасди:

– Эй, энагинам, нега беҳудага ҳадеб кўзёш тўкаверасиз! Худонинг ғазабини келтирманг, – дея гина қила бошлади келини. – Нима бўлгандаям Яратганга шукр қилсангиз-чи: ўғлингиз гарчи қочқинчи бўлса ҳам, тирик юрибди-ку, ахир. Ярим кечада, оз фурсатга бўлса-да, уйимизга келиб турибди-ку! Аёзли кечаларда юриш қанчалик оғир бўлмасин, барибир, бу ерлардаги аҳвол урушдагидан афзалроқ-ку, у ёқларда қанчадан-қанча одамлар қирилиб кетмоқда... Ўғлингизнинг ўзи ҳам айтган эди-ку: бегона юртларда жон фидо қилишимнинг нима хожати бор. Тушимга ҳам кирмаган, ота-боболарим ҳам кўрмаган аллақаерларга бориб жанг қилишни менга ким қўйибди! Урушни ким бошлаган бўлса, унинг ўзи урушаверсин. Мен эса “Болта тушгунча кунда дам олар” мақолига амал қилиб, тоқат билан кутиб ётавераман, деб.

Саида бу сўзларни ҳар гал суҳбатга эҳтиёж сезилиб турган кезларда, айниқса тунда овулда музлаган деразаларда чироқлар бирин-кетин ўчиб, совуқ ўтиб ўз хонасидан паноҳ топган итларнинг ақиллаши тинган, ҳар рўзғор, ҳар оила чўғи сўнган ўчокхонаси атрофида гужлашиб, то сахар-мардонигача – хўрозлар қичқириб, сигирлар маърашгунга қадар – ташки оламдан узилган пайтларда ўз ҳикоясини такрорлашдан эринмас эди... Қайнона-келин гўдакни ухлатишиб, беихтиёр ўз мушкулотлари юзасидан сўз очишган кезларда Бексаат кампир одатда келинининг гапларини жимгина тинглаб ўтирар эди. Шундай лаҳзаларда қайнонаси жавоб

маъносида оғир хўрсиниб кўяр, бошини ожизона қимирлатар эди; ҳар гал суҳбат ниҳоясига етганда эса бошга солганини кўраверамиз-да, деган иборани тилга оларди. Энди эса ўз ваҳимасини сира яшира олмади. Ноилож бошини чангаллади, қонсиз лаблари аранг пичирларди.

– Саидажон, бовурим, жуда ҳам кўрқиб кетаяпман, буларнинг ҳаммаси охири нима билан тугар экан-а!

Саида кўнглидаги умидсизликни қайнонасига сездирмасликка, иродасизлик қилмасликка мажбур эди.

– Энажон, тинчланинг. Нега энди элдан бурун йиғлаб-сиқтайсиз. Мана кўрасиз, ҳадемай ҳаволар илиб, қорлар эрий бошлади, ердан нам кўтарилади, ўғлингизга ҳам, ўзимизга ҳам яхши бўлади, – деб қайнонасини юпата бошлади.

– Кейин эса яна бирор нима ўйлаб каловини ҳам топармиз, ахир биз тирик инсонлармиз-ку. Фақат овулдошларнинг биронтаси ҳам ўғлингиздан бохабар бўлишига сира йўл қўйманг, суриштириб қолишса, сиз ҳеч нима билмайман деб тураверинг, вассалом...

Бехосдан қайнона-келин жимиб қолишди, ўшанда ҳам уларнинг ҳар бири мазкур жумбок юзасидан ўзича ҳаёлга чўмишгани ҳолда унинг ечимини тополмай охири нима бўлишини билолмас эдилар. Бироқ Исмоилни кутиб олиш – овқатлантириш, кўнглини топиб, унга меҳрибонлик кўрсатиш ва эрта тонгда овулни тарк этиши каби юмушларда жонбозлик кўрсатар эдилар: у одатда туннинг қоқ ярмида пайдо бўларди. Саида эрининг келиши олдидан пўстинга ўралиб ҳовлига чиқар ва унинг уйга беҳатар кириши учун омборхонанинг нариёгидан кузатарди. Саида Исмоилнинг пайдо бўлишини теварак-агрофга назар ташлаб, ҳар қандай овозга қулоқ тутиб ҳавотирланганча кутиб турар эди. Айни чоқда узоқда қор билан қопланиб ётган тоғ қоялари устидан милтиллаб кўринаётган юлдузлар ва оймомога қалбан мурожаат этарди. Унинг мажруҳ қалбидаги дарду ҳасратларини фақат юлдузлару оймомогагина тўкиб солиши, уларгагина илтижо қилиши мумкин эди, холос. Зора улар унинг оҳу зорларини эшитиб, қандайдир бир мўъжиза билан ердаги воқеаларга таъсир ўтказишса: эрини, чакалоғини, қайнонасини ҳамда ўзини бало-қазолардан авайлаб асрашса. Хусусан, Исмоилнинг қочоклигидан хабар топиши биланоқ уларнинг ҳаммаларининг қўл-оёқларини боғлаб Сибирга бадарға қилиш ва йўқотиб юбориш пайида юрган кимсалардан кутқара қолишса. “Менинг илтижоларимни эшитингизлар, уларни фақат Сизларгагина изҳор қилмоқдаман, – унинг ўзи тўқиган муножотлари шу сўзлар билан бошланарди. – Сизлар самода ўз ўрнингиздасиз, шу вайдан ҳеч нима сизларга таҳдид сололмайди, ҳеч ким ҳеч кимни таъқиб ҳам қилмайди ва у ерда ҳеч қандай ўзаро урушлар ҳам бўлмайди. Бизлар эса бу ерда даҳшатли урушнинг дастидан ўзимизни қаёққа уришни ҳам билмаймиз. Урушда эса сон-саноксиз халойиқ қирилиб ётибди. Овулимизда эркак зоти қолмади ҳисоб: ҳаммаси урушга кетган. Душман билан урушиш, жанг қилиши керак, дейилиши биланоқ ҳамма бирдай фронтга жўнади. Аслида эса бирон киши ҳам ўлишни кўнглидан хоҳламайди, шунга қарамай, ҳамма ўзини ўлимга ураётди. Нега шундай-а? Эримнинг айтишича у эшелондан қочган экан, ўз хоҳиши билан шу қарорга келган, ҳар ким ўз ақли ҳуши билан иш тутади, бандаликни қаерда бажо келтиришнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Шундайликка шундаю, аммо буларнинг ҳаммаси охир оқибат қандай яқун топаркин-а? Шу боис Сизлардан ёлвориб илтижо қилаяпман, юлдузлар ва оймомо! Сизлардан ўзга ҳеч кимимиз йўқ бизларнинг. Мунгли қайнонам икковимиз фақат шу ҳақда бош котирамиз. Гўдакчамиз ҳали жуда ёш бўлса, ундан нимани ҳам сўрашимиз мумкин! Унинг мурғак тақдири қандай кечаркин? Шу ҳақда эрим билан кенгашган чоғларимда у ўз билганидан қолмайди: менинг қисматим нима бўлса, сизларники ҳам шундай бўлади. Турмуш қурганимизда нима бўлган эди? Ўшанда ҳар биримиз ёмон кунда ҳам, яхши кунда ҳам доим бирга бўлиш тўғрисида қасамёд қилган эдик. Мен-ку шунга ҳамиша шайман. Бироқ бундан кейин шу зайлда қандай яшай олар эканмиз? Ҳаммани

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

урушга чорлаётган ўлкалардаги бу даҳшатли уруш яна қанча давом этаркин? Бизнинг ҳаммадан яшириниб, таҳликада кун кечириш тарзимиз қачонгача давом этаркин, кўққисдан сиримиз очилиб қолса-чи?... Эрим бечорага ҳам раҳмим келади, қачондан бери тўдасидан айрилган бўридек, одамлардан қочиб-безиб юрибди шўрлик. Ахволи оғир унинг. Қаттиқ йўталади, шамоллаган боёқиш. Уйда ҳам ҳамма нарсамиз тамом бўлай деб қолди. Ўрада уруғ учун асраётган картошкамиздан озгина қолди, у ҳам ниш чиқариб ўсмоқда. Ун ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади: у умуман тугаяпти. Ваҳоланки унинг ҳар бир сиқимини ҳам ниҳоятда тежаб-тергаб ишлатаяпмиз, нонни эса қаллиғим учунгина пишираемиз, ўзимизнинг кунимиз эса фақат жўхори бўтқасига қолган... Жамоа хўжалигидаги кўпгина хонадонларда ҳақиқий очарчилик бошланмоқда дейиш мумкин. Одамлар аранг, зўрға-зўрға тирикчилик ўтказишяпти, шу сабабли ҳамма кўклам бошланиб, сигирлари туғиб, сут-қатикқа ёлчидиган кунлар келишини орзиқиб кутмоқда. Наҳотки ўтмишда ҳам одамлар шунчалик қашшоқликда кун кечиришган бўлишса-я? Айтишларича, қадимда ҳам очарчилик ва қаҳатчиликлар бўлиб турган, лекин бунақа урушлар бўлмаган. Одамлардан қочиб, яшириниб кун кечиришдан кўра, камбағал-қашшоқликда яшаш минг бор афзалдир...”

Мабодо Исмоил нимагадир кечикиб қолгудай бўлса – баъзида унга тун қоронғисидан тасодифан бирон кишига дуч келиб қолмаслик учун овулдаги ҳамма хонадон деразаларида чирок ўчирилишини узок вақт кутиб туришга тўғри келарди – Саида ўшандай кезларда ҳам омборхона орқасида туриб ўз жуфти ҳалолнинг йўлига сабр-тоқат ва содиқлик билан кўз тикиб тураверар ва ўй-хаёлларга берилган ҳолда самовий юлдузларга қалбдан илтижо изҳор этар эди. Унинг шундай ўй-хаёл ва мушоҳадалари фақат қоп-қоронғи кечада узокдан Исмоилнинг қораси кўзга илинган лаҳзалардагина бўлинар эди. Саида ҳамма нарсени, ҳаттоки ҳозиргина кўнглида кечиб турган барча ўй-фикрларини ҳам унутиб, қаҳратон аёздан титраб-қалтираган ҳолда эрининг ёнига борар ва уни уйга бошлаб кетар эди... Ҳар қалай, қиска муддатга бўлса-да, бирга бўлишар... Тонг отиши билан эса яна ғойиб бўларди.

Саида учун эрининг кийим-кечакларини ювишнинг ҳеч ҳам қийин жойи йўқ, лекин уни ҳовлида ёйиб қуритишга юраги дов бермасди. Тасодифан бирон кимса ҳовлига кўз ташлаб, эркак киши кийимларини пайқаб, сўраб-суриштириб қолса нима дейди? Шунинг учун кекса Бексаат ювилган кийимларни тунда ўчоқ бошида узок вақт сабр-тоқат билан қўлда тутган ҳолда оловда қуритиб чиқарди.

Шундай кунларнинг бирида қуритилган кийимларни нимжон қўлларида тута туриб, келинига йиғламсираб мурожаат қила бошлади:

– Саида, энди бор гапни сенга очикчасига айтмасам бўлмайди: ичимда қандайдир бир ёмон дард пайдо бўлганга ўхшайди, биқиним мудом тош тикилгандек оғрийди. Ётсам ҳам, турсам ҳам қаттиқ санчади. Кун сайин тинка-мадорим қуриб бораяпти.

– Унда Сиз нега шу пайтгача индамай юрибсиз? Оғриқ қачондан бери безовта қилади сизни? – Саида эндигина қайнонасининг мадори қуриб кўзлари қанчалик хиралашиб қолганига ишонч ҳосил қилди. Айни чоқда кампирнинг ичдан азоб бериб келаётган дардни ҳеч кимга билдирмай, индамай юргани шундай оқибатга олиб келганини ҳам англаб етди. Саиданинг авзойи бузила бошлади. – Мен бўлсам буни ҳечам пайқамай юрган эканман, – деди Саида гуноҳқорона. – Ҳамонки шундай дардга йўлиққан экансиз, бунинг бирор чорасини топишимиз даркор!

– Биз нима ҳам қила олардик? Сен фақат Исмоилга ҳеч нарса дема. Негалигини ўзинг яхши тушунасан. Менсиз ҳам унинг ғам-ташвиши етарли. Менинг дардимга дармон излашнинг эса ҳожати йўқ. Шунинг учун ҳам шу чоққача жим юрган эдим-да. Ҳа, қизим, мен бошқа нарса ҳақида ўйлаяпман. Ўзим билан бирга олиб кета олмайдиган бошқа дард бор. Танамдаги оғриқ ўзим билан бирга кетади. Аммо сизларнинг ҳолингиз не кечиши, у ҳам, сен ҳам эл орасида бош кўтариб юролмасликка қачонгача чидай олишингизни ўйласам... – деб ўғлининг ҳали қуриб улгурмаган кўйлагини янада қаттиқроқ ғижимлади ва ҳиқиллаганча туртиб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

чикқан орик елкаларини титратиб, йиғламсираган овозда давом этди: – Ахир инсон одамларсиз яшай олмайди-ку. Одам одам билан тирик! Яккаю ягона жигарбандимга рахмин келади, унинг аянчли ахволига ачинаман; агар аёл илон туғса, ўша илонни ҳам вужудининг бир қисмидек авайлайди, жигарни юлиб бўлмаганидек, уни ҳам танадан ажратиб бўлмайди. Мен бу дунёда фақат фарзандим учун яшадим. Нимасини айтай, ўзинг ҳам онасан-ку ахир. Сен бир гапни билишинг керак, фақат эрингга бу ҳақда оғиз оча кўрма. Ҳа, ундан олдин яна бир гапни эслатиб қўяй. Сен мен учун, Саида, бу дунёда ҳаммадан ҳам яқин кишимсан, ўлаётганимда ҳам Оллоҳдан фақатгина сенинг бахтингни сўрайман ва Оллоҳга ҳаммасидан рози эканимни айтаман. Ва нариги дунёда ҳам фақат бир нарсани – сенинг бахтингни сўрашимни айтаман. Гоҳида ўйлаб қоламан, бу жазо бизга қайси ёзиқларимиз учун? Ўзинг биласан, асли бу ерлик эмасмиз, гарчи бу ердагилар учун анчадан бери туғишгандек бўлиб қолсак ҳам. Бу ерларга кўчиб келганимизнинг сабаби болаларим турмади. Хўжайиним бироз хаста эди, бу ёққа келганимиздан сўнг соғлиғи бутунлай ёмонлашди. Хуллас, бу манзилга келиб, бирон рўшнолик кўрганимизни билмайман. Унгача эса учта гўдагимни дафн этдик. Кейин Исмоил бўйимда бўлди, у тўртинчи фарзандим. Эрим дедик, бу ерда ишимиз юришмаяпти, болаларимиз турмаяпти, кел, қўшни овулга кўчиб ўтайлик, у ерда ҳам узоқ қариндошлар бор, шекилли. Мен эса буниси ҳам ўлиб қолса-чи, деб кўрқардим... Дунёнинг нариги чеккасига боришга ҳам тайёр эдим. Бу ерларга шу тариқа келиб қолганмиз. Ўғлим туғилиб, ҳаётимиз гўё изига тушиб кетгандек туюлса-да, эримнинг соғлиғи кундан-кунга ёмонлашиб борарди. У қаттиқ йўталар, ўпка хасталигидан озор чекарди. Орадан беш йил ўтиб у дунёдан кўз юмди. Мен эса беш яшар ўғилчам билан ёлғиз қолдим. Ўшанда маъракадан сўнг сен ҳеч қачон кўрмаган, танимаган акаларим келишган эди.

– Эшитганман, биламан. Бир пайтлар ўзингиз айтгандингиз. Чотқолга кетишган, деган эдингиз, – деб эслатиб қўйди Саида.

– Тўғри, тўғри, бу ҳақда ҳеч кимга айтма, деб ўзим огоҳлантириб қўйган эдим-ку. Акаларим бакуват, меҳнаткаш одамлар эди. Келишгач, юр, сени ўзимизга яқинроқ жойга кўчириб олиб кетамиз, бу ерда ўғлинг билан беваликда кун кечириб нима қиласан? Ҳали ёшсан, балки бошқа эр ҳам топилиб қолар. Ҳаётда нималар бўлмайди дейсан. Бу ерда эса ёлғизсан, акаларинг қанотида бўлсанг, совчиларнинг йўқлаши ҳам осонлашади. Биз билан юр, сенга ёрдам берамиз, қолгани тақдирдан... Мен эса уларга: “Раҳмат, акажонларим. Сизлар қаттасизлар, мен эса ёшман. Гапларингизга кираман, фақат муҳлат беринглар. Мархумнинг йилини лозим бўлганидек, шу ерда, у дафн этилган жойда ўтказай, у ёғи бир гап бўлар. “Кел” дейишларингиз ҳамоник ўғлим билан сизларга яқинроқ жойга борамиз”, – дедим. Ҳа, Саида, келинжоним, Хусанкул ва Ўринкул акаларим билан шундай суҳбат бўлган эди. Бир йил ўтиб, маъракадан сўнг мен ўйлаб, ўйимга етгунча, халқни кулоқ қилишга тушишди. Энди ҳар икки акам, Хусанкул ҳам, Ўринкул ҳам отларини вақтида эгарлаб, довон ошганча Чотқолга бош олиб кетишди. Оилалари ҳам уларга қўшилиб кетди. Ўша ерда қўноқ топишди. Чотқол тоғларида фақат ёзда бир ойгина довон очилади, ўшанда отда ёки пиёда ўтиш мумкин бўлади, бошқа пайтлари эса у ердан фақат қушларгина учиб ўта олади, башарти тоғ-тизмалар оша учаётган вақтда қанотлари музлаб қолмаса. Ана ўша жойларга кетган акаларим. Ўзим-ку у ерларда ҳеч қачон бўлмаганман, лекин одамлар шундай дейишади...

Бексаат кампир бир зум ўйга чўмиб, жим бўлиб қолди, ўчоқдаги тезак чўғини куйиб кетган косов билан тўғрилаб, чўғ устида яна ўғлининг қўйлагини қуритишга тутинди. Унинг кўзёшлари тинган, демак, кўнглини бўшатиб олган. “Эй Тангрим, ўлиб қолмаса бўлди, – кўрқув ичида ўйлади Саида, кампирнинг кути ўчган, беҳол юзига қараркан. Қайнонасининг соғлиғи анча оғирлашган эди, худди кузги сўқмоқ йўлда музлаб қолган чигирткадай. – Яшаб турса бўлди. Усиз ҳолим не кечади?”

Шу пайт кутилмаганда хаёлига аллақандай бир фикр келди, бироқ у шу қадар ноаниқ эдики, охиригача ўйлаб ҳам ўтирмай, кампирдан шунчаки сўраб қўя қолди:

– Нима деётган эдингиз, эна, Чотқол ҳақида гапираётган эдингиз-а?

– Гап шундаки, – жавоб берди у, – акаларим оилалари билан худди ўша Чотқолга кетишган. Бир нимани сезишган-да. У олис ўлкаларда биров бировнинг устидан хукмрон эмас. У ерда фақат тоғлар хукмрон: қўлингдан келса, чорва боксанг, тирик қоласан, қўлингдан келмадим, ўзингдан кўр, тоғ ошиб, ўзбекларнинг хузурига борасан. Акаларим таваккал қилиб кетди, ё ҳаёт, ё мамот, деганлари шу бўлса керак. Ўйларига эса қўшнилари ўт қўйиб, қулини кўкка совуришди. Лекин бундан фойда чиқмаслигини билишар эди. Кейин эса очарчилик бошланди. Унгача озми-кўпми мулки бор одамларни қулоққа чиқаришди. Ҳамма овулларни ғалвирдан ўтказишди. Қанчадан қанча одамлар Сибирга бадарға қилинди. Акаларим эса тирик қолишди. Ўшандан кейин биз улар билан бошқа кўришмадик. Айтишларича, ўша ерда палак ёзиб, яхши яшаб кетишибди. Урушдан олдин, ёзда, эсингдами қизим, бозорга темирийўл бекатига борганимизда, олдимга бир одам келганди, қора юзли, аслида шу ерлик бўлиб, у ҳам қулоққа чиқарилганди. Эринг билан сен ўзингга рўмол танлаётган пайтда биз у киши билан қисқа суҳбатлашгандик. У акаларим Ҳусанкул, Ўринкул тирик ва соғ-саломат эканини, бизга салом йўллашганини айтган эди. Тўғри, анча кексайиб қолишганмиш. Энди улар у ерда – Чотқол оқсоқоллари, турмушлари ҳам ёмон эмас экан. Мен уларга саломимни етказишни сўрадим. Яна ўғлимни уйлантирганимни, келин, яъни сен бизникида эканингни ҳам айтдим.

– Кейин-чи? Нима демоқчисиз, эна?

– Нима демоқчиман? Ўз тақдирим ва сизларнинг ҳаётингиз ҳақида ўйлаяпман. Акаларим Чотқолга кетганда, мен ёлғиз қолган эдим. Қанчалик оғир бўлмасин, бошимга тушган барча кўргиликларни енгиб ўтдим. Жамоа хўжалигида ишладим. Ўғил ўстирдим. У тракторчи бўлди. Яхшигина пул топар эди. Кунларнинг бирида сен, нури дийдам, гул бўлиб хонадонимизга кирдинг. Ҳаётимиз изига тушгандек эди-ю, бирданига уруш бошланиб кетди! Кейин нима бўлганидан хабаринг бор. Энди ўйласам, қанчадан қанча азоб-уқубатлар чекмадик, бир умр тақдир бизга соя солди. Болаларим ўлди, эрим ўлди, акаларимни қулоқ қилишди, жамоа хўжалигида тонгдан тонггача ишлаб, кексайиб касалманд бўлиб қолдим. Аммо ҳаммасидан ҳам даҳшатлиси уруш бўлди, бахти қора ўғлим эса қочқинда, уни лаънатлай олмайман: ахир урушни у чиқаргани йўқ-ку, тўғри-да, унинг ҳам қурбон бўлгиси келмайди, бунинг азобини энди сен тортяпсан, худди қуш боласидай ухлаб ётган фарзандинг – неврагинамининг холи не кечади? Буни ҳеч ким билмаслиги керак, сир тутмоқ лозим...

– Ҳамма гапингиз тўғри, – оғир тин олди Саида мойчиноқ ёруғида бир пиёла буғдой доналарини тозалар экан. – Начора, сиз билан менинг пешонамизга шундай бахтсизлик ёзилган бўлса. Биз-ку, уйда, иссиқ жойда ўтирибмиз. У-чи, горда нима қилаётган экан? Олов ёқиб бўлмаса, айниқса тунда, одамлар сезиб қолиши мумкин. Ўзингиз биласиз, у камгап, эркакларнинг ҳаммаси шунақа, фикрларини ичда сақлашади. Яқинда менга айтишича, – бу гапни Сизга айтмаган эдим, – у далада кетаётиб, айнан шу жойда биринчи марта ер ҳайдагани ёдига тушибди. Ўшанда трактордан тушгим келмаган, дейди, иш қайнаган ва у умр бўйи ғалла экиш учун ер ҳайдашни орзу қилган экан. Энди эса шу даладан худди осмондан чангал ташловчи қалхатдан ёки бирор йиртқич ҳамласидан чўчигандек ўтаётибди. Ҳа, у шулар ҳақида сўзларди.

– Ҳа, мен ҳам шуни айтмоқчи эдим, – қўшиб қўйди Бексаат кампир, кўз ёшларидан ўзи юз ўгиргандек, уларни қўлидаги мато билан артаркан. – Қайси гуноҳларимиз учун пешонамизга бундай тақдир битилди? Нимамиз билан ёқмадик Тангрига? Ўз ўғлимни қарғай олмайман, лекин иккалангизга ёрдам бериш ҳам қўлимдан келмайди, ахволим жуда оғир, биқинимни тош эзгилаяпти, аввалгидек,

ўғлимни кўкрак сутим билан боққан пайтлардагидек ёш-яланг ва соғ-саломат бўлганимда-ку, уйда ўчоқ бошида ўтирармидим? Мен уни қўлларимда кўтариб, довон ортига олиб кетардим, абадий қорлардан ўтиб, ҳамма ўз ҳаётини ўзи қурадиган Чотқол тоғларига борардим. Кўлингдан келса, яхши, келмаса, ўзингдан кўр. Ана, бизникилар кулоқлаштириш пайтида кетиб, жонларини сақлаб қолишди. Энди сиз ҳам, агар ёзгача амал-тақал қилиб етиб борсак, Чотқолга йўл олсангиз, деб ўйлаб турибман. Жигаргўшаларингни олиб кетинглар, у ерда акаларим ёки уларнинг фарзандларини топасизлар, мен эса шу ерда ажалимни кутаман...

– Тўхтанг, эна, тўхтанг! – гапини бўлди Саида. – Чотқолга дейсизми? – кувониб кетди, у: чунки унинг ўзи ҳам шу ҳақда ўйлаётган эди-да. – Фақат, келинг, ҳаммасини пухта ўйлаб, режалаштирайлик, – дея таклиф киритди Саида ва орага беихтиёр сукунат чўкди. Қайнона чўғ устида кирларни қуритишга киришиб кетди, келин эса бор диққатини жамлаб, бугдой донлари орасидан хас-чўпларни териб оларди. Кейин улар яна суҳбатни давом эттиришди.

Ўша туннинг ўзидаёқ Исмоил уйга келганда, Саида унга Чотқол сафари режаси ҳақида сўз очди. Бу чиндан ҳам буюк воқеага айланди. Бу таклиф гўё Исмоилнинг кўз ўнгида қутилмаганда кимсасиз қалъа деворида эшик очилгандай таассурот қолдирган эди. У онаси ва хотини уйда бирдан-бир тўғри йўл – ўйлаб топишганидан ҳайрон эди, негаки унинг учун ўзини ўзи тутқун қилган вазиятдан қутулиш йўли топилди.

– Қойил! Қандай ўйлаб топдингизлар буни? – дея ҳайратланиш ва тасанно айтишдан тўхтамасди Исмоил. – Демак, бундан чиқди, Чотқолда менинг туғишган тоғаларим яшар экан-да. Ахир буни Худонинг ўзи ғойибдан сизларнинг дилларингизга солган, Эгамнинг ўзи буюрган: ўйлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Энди асосийси, ёзгача сабр қилиш, кейин довон очилса, бир кунни ҳам, бир соатни ҳам зое кетказмасдан йўлга тушиш керак... Эҳ, нега ўзим бу ҳақда ўйламабман-а? Ахир, анигини билмасдим-да. Бу воқеалар қачон бўлганини ҳатто эслай олмайман ҳам. Албатта, сен айтмагансан, кўрққансан, сир тутгансан: улар кулоқ қилинган. Яхшиямки, улар кулоқ қилинишган. Энди улар Чотқолда, уларни излаб топиш керак. Кулоқлар! Улар ким учундир кулоқ, ким учундир ундай эмас! Чотқолга етиб борсак, бирор одамдан Хусанкул ва Ўринкул тоғаларим қаердалигини сўраб оламиз! Шундайми, эна? Ҳе-ей, Худога шукрки, шундай акаларингиз бор экан...

Исмоилнинг кувончи чексиз эди. Ҳайратидан дили ёришиб кетганди. Бироқ ҳали бирон иш қилингани йўқ, аёзли қиш қиличини қайраб турибди, олдинда шилт-шилт лою ёмғирли баҳор, ҳали ёз узок, ҳали тоғ этақларию қир-адирлардан қор кетгани йўқ, ҳали Улуғ тоғдаги асовли тошқинлар қутурганича йўқ, ҳали тоғлардаги даҳшатли ўпирилишлару кўчкилар йўлларни тўсиб қўйганича йўқ, ҳали бундай оғир сафарга ҳеч қандай тайёргарлик кўрилмаган, ҳаммаси ҳали олдинда эди. Исмоил бўлса ўзини қаерга қўйишини билмасди. У гоҳ ўрнидан туриб, дераза ёнига борар, сабрсизлик билан осмонга, ярим тунда кўкимтир чўққилари тепасида юлдузлар порлаб турган Чотқол томонга тикилиб қарар ва ошиб бўлмас тоғлар билан қуршаб олинган Чотқол водийси қандай бўлиши кераклигини хаёлан ўзича тасаввур қилар; сўнг ўчоқдаги совиб қолган таоми томон қайтар; бошқа кунлари уни овқат солинган косадан ташқари ҳеч нима қизиқтирмай, мотамсаро ўтирарди, энди бўлса овозлари қўнғирокдай жаранглаб, кўз қарашлари аввалгидек ўзгариб яна ўз ҳолига келган эди. Майли бу ўзгариш унда шу пайтга, қисқа фурсатга тўғри келган бўлса-да, орадан бир-икки кун ўтиб у яна дилида қайнаб тошган умидсизлик ғзаби билан қишни, тоғларни, аёзли кунларни, қўйингки, бутун оламни лаънатлаб, тақдирдан нолиб тупурар, куш бўлиб довонлардан Чотқол сари учиб ўтолмаганидан жиддий афсусланади. Буни чуқур ҳис этган хотини ва онаси унга тўла ҳамдард бўлишар, чунки улар қочоклик ҳаётининг ҳар бир дақиқаси қанчалик қимматга тушишини билар эдилар, негаки ўз бошини қутқараётиб, унинг ҳолига тушган одамнинг танлаган йўли моҳият эътибори билан худди урушдагидек ҳалокатли

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

эди. Урушда уни душманлар, бу ерда эса ўзимизникилар ўлдириши мумкин эди...

Бу икки аёл эса – онаси ва хотини – ўз бурчи ва садоқатининг қурбони бўлиб, унинг мусибату бахтсизликларини бирга баҳам кўришарди, очлик ва совуқдан ҳам даҳшатлироқ жинояту хўрликлардан сақлаб қолишни ўз зиммаларига олганлар ҳам ўшалар эди. Такдирнинг энг оғир зарбаларини – одамлар ўртасидаги миш-миш гаплару конун шафқатсизликларини, кўшнларнинг шивир-кичир қилишиб, айбсиз айбдор ғарибларни аяб, юзига айтмаётганларини ҳам улар билишарди. Уруш қатнашчиси, бир қўли йўқ Мирзакул ҳам узоқ қариндошлари бўлишига қарамай, қишлоқ Кенгашининг раиси бўлиб юрганда Саидага қўл кўтариб, ғазабдан уни қамчилашгача борди, эзилиб мусибат чеккан хотини билан онаси эса Исмоилни деб аёлларга хос сабр-бардош билан буни ҳам ичга ютдилар. Энди эса Исмоилнинг қутулишига, андак бўлса-да, умид учқунлари туғилгач, улар ўзларини эркин ва бахтиёр ҳис этар ва шу воқеага дахлдор бўлганларидан қувонар эдилар.

Исмоил эса, худди янги кун келиши биланоқ бу рўй бериши мумкиндек, Чотқол довонидан ошиш режаларини тузар эди. Ва улар – онаси билан хотини жон-диллари билан бунга қувонишарди, чунки ҳаётнинг мўъжазгина бир чеккаси ёришиб, ҳаммаларини мафтун этиб, кутқарувчи ғояга – Чотқолга кетишга чорларди. Аммо, шу билан бирга, онаси ҳам, хотини ҳам ўйланган ишни амалга ошириш унчалик энгил кечмаслигини юракдан ҳис этишарди – буни фақат гапириш осон, аммо қорли довонни забт этишда йўловчини қандай хатарлар кутиши, у ерларда одамлар дамба-дам қор кўчкларини остида ҳалок бўлиши, баландлик ва аёздан нафаслари қайтиб ўлиши ҳақида улар сўз юритмасликка интилишарди. Чотқолга етишганида ҳам ҳаммаси қандай бўлишини фақат Оллоҳнинг ўзи билади. Аммо ўша дамда улар, ўзаро келишиб олгандек, Исмоилнинг режасини қониқиш билан маъқуллаб, уни рағбатлантиришарди. Айниқса онаси унинг руҳини кўтаришга кўпроқ интиларди. Кекса Бексаат ўзини қўлга олишга тиришиб, нафас сиқилишини, биқинидаги санчик азобини ўғлига сездирмаслик учун ўзини дадил тутишга уринар эди, чунки бу учрашувга кўланка солишни, ёшларни ўз дарду ҳасратлари билан чалғитишни хоҳламас эди, гарчи ичида Оллоҳга ёлбориб, тонггача – ўғли ўз қулбаси томон кетгунига қадар сабр беришни тилаб турган бўлса-да, ўшандан сўнггина бемалол йиғлаши, ўкириши мумкин бўлади ва Оллоҳдан бор овози билан зорланиб илтижо қилади; даҳшатли қийноқларга дучор этмасликни Худодан илтижо қиларди, чунки ҳозир касал бўлишнинг мавриди эмас, айниқса табиб ва дуохонларга мурожаат қилиш пайти эмаски, уйга кизиксинувчи бегона кимсаларнинг эътиборини қаратмаслик керак, ахир ўғлининг тақдири қил устида-ку. Она ўз муножаати давомида башарти унинг ажали етган бўлса, то ўғли Чотқол довонидан эсон-омон ўтиб олгунига қадар озроқ муҳлат беришини Оллоҳдан ёлбориб сўраган бўлар эди. Агар вақти-соати етган бўлса, нима ҳам қила олардик, майли унда ўша қудратли Эгам уни махв эта қолсин. Аммо ҳозирча унинг жонини олмай турса дуруст бўларди. У бу муҳлатни асло ўзи учун эмас, балки фақат ўғли ва оламда унинг учун азиз бўлган келини учун сўраётган эди. Агар гап ҳаётнинг моҳияти, одамнинг бу дунёда нима учун яшаши, умри давомида ҳаётда қандай рўшнолик кўргани ҳақида кетса, ўшанда бахтсиз, ўғли давлат қочқини бўлган кекса Бексаат, тақдир унга шундай инсонни – унинг Саидасини туҳфа этганидан беҳад шод ва мамнун эканлигини айтган бўлармиди. Ва агар унинг келинига бахт дариг этилган бўлса, у ҳам шундай шўрпешона бўлса, унда бахт кимга, нимага хизмат қилади, у қандай аёл зотига туҳфа этилган?.. У нега одамларни йўлдан оздиради? Ахир усиз бу ёруғ дунёда яшаш амри маҳол-ку..

Бундай ўй-хаёллар кампирни ҳолдан тойдирарди. Ўйламасликка ҳам унинг иложи йўқ эди, биқинидаги оғриқ қадалиб, тинчлик бермас эди. Дард дардманд билан ҳамини бошқаларга эшиттирмай суҳбатлашади. Кекса Бексаат дилида нималар кечаётганлигини ошкор этмасликка астойдил ҳаракат қиларди. Исмоил ўшанда ёз бошланиши билан қай йўсинда Чотқолга йўлга чиқишларини орзу

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

килиб ва маълум бир қарорга келиб: “Чотқолга бутун оиламиз билан бирга жўнаб кетамиз. Шунга тайёргарлик кўриш керак, ҳаммасини атрофлича ўйлаб кўрмоқ даркор”, – деярд экан, онаси:

– Ўғлим, энди мен қариб қолдим, ўзларинг бораверасизлар, мен эса бу ерда қолиб, сизларни дуо қилиб ўтираман, – деди.

Исмоил бунга астойдил ва очиқ кўнгиллик билан эътироз билдирди:

– Йўғ-э, сиз нима деярсиз, шу сўзни айтишга қандай тилингиз борди? Биз сени нега қолдириб кетар эканмиз? Бу бўлмаган гап. Сенсиз бир қадам ҳам силжимасмиз. Йўқ-йўқ, мен сени зинҳор ташлаб кета олмайман. Бунақаси кетмайди. Ўзим сени опичлаб бораман, эна.

– Оҳ, ўргилай сендан болажоним, сўзларингни Оллоҳим эшитсин. Қувватим етганда ўзим ҳам эмаклаб бўлса-да борган бўлардим, хасталигу қарилик қурсин, – дея қўшиб қўйди журъатсизлик билан ўғлини ранжитмаслик учун. – Сизлар билан бирга бўлиш мен учун, албатта, яхши бўлар эди-ку, аммо бу ёғи ҳали нима бўларкин?

– Эҳ, менинг жонсарак энажоним! Мен сени яхши тушунаман, эна, аммо бу ҳақда гапириш ҳали эрта. – Саида қайнонасини қувватлаб, жилмайди. – Худо хоҳласа, унгача яхши бўлиб кетасан. Мени айтди дерсан. Ўшанда бир қарорга келамиз-да жўнаб кетамиз. Чотқолдаги акаларингга: “Мана, биз келдик, қабул қилинглр! Синглингизни ҳам олиб келдик, у билан бирга ўзимиз ҳам қўноқ бўламиз...” – деймиз.

Унинг сўзларидан беихтиёр ҳаммалари қўшилишиб қулиб юборишди. Қайнона эса келини гапни унинг касали ҳақида бораётганидан чалғитишга интилаётганини тушунди. Ҳа, у тўғри қилган эди.

Ўзаро умидбахш ва кўнгил очувчи бу суҳбат билан кеча ўтиб борарди. Айниқса Исмоил кўтаринки руҳда эди. Икки марта ухлаб ётган Омонгўрани қучоқлаб ўпиб, унга пичирлади: “Мана, сен билан Чотқолга, тоғаларимизникига жўнаймиз. У ерда ҳамма одамлардек яшаймиз. Сенга кичкина тойчоқни ўргатиб бераман, сен уни миниб, тоғларда чоптириб юрасан. Ана ўшанда бунини кўрган момонг билан онанг қувончдан чўчиб кетишса керак-а?”

У энди Чотқолга жўнаш учун нима қилиш кераклигини батафсил тавсифлаб беришга киришди.

“Авваламбор ёзни, йўлнинг очилишини кутмоқ керак. Ҳозирча эса бирон кимса шубҳаланиб қолмасин учун сир сақлаб яшириниб туришга, сўнгра эса вақтни бой бермай, дарҳол йўлга тушишга тўғри келади. Бунинг учун эса ҳаммасини олдиндан мўлжаллаб, тайёрлаб қўймоқ керак. Довонда киш ариганича йўқ. Ҳали бўронлар кўтарилиши мумкин дейишади. Демак, иссиқ кийимлар, айниқса пойафзал ҳозирлаб қўймоқ даркор. Тоғ-тошлардан, сўқмоқлардан, қор уюмларидан чидамли пойабзалсиз пиёда ўтиб бўлмайди. Сўнг бир ҳафтага етарли овқат ғамлаб олишимиз керак. Қўпроқ талқон, ҳамда қайнатиб пиширилган ва хом гўшт, қозонча тузи, ўтини билан. Довонда қор ва шамолдан бошқа ҳеч нарсани тополмайсан. Мен бу хусусда кўплаб ҳикоялар эшитганман. Гўшт ёғли бўлиши керак, деб тўғри айтарди энам. Чўпонлар фақат шу билан тирикчилик қилишади-ку. Улар доvonларга қандай боришни яхши билишади. Ҳамма кўч-кўронларни, кийим-кечакларни ҳамда болаларга мўлжалланган баъзи бир кўрпа-тўшакларни хуржунларга жойлаштириб олишарди. Хуржунларни эса эшакларига юклар эдилар. Эшакларни эса қаёқдан оламиз? Иккита эшак керак. Бирига юкларни ортамыз, иккинчисидан эса қўлида набираси Омонгўра билан энам кетишади. Ўзимиз эса пиёда борамиз. Шошмай тур, Саида, ҳозир эшаклар хусусида айтаман. Хўш, Оллоҳнинг ўзи бизларни ёрлақади. Бир пайтлар Қўйтош сойлигида олтин қазувчилар ташлаб кетган еттитача яғир эшак кезиб юргангани сенга айтган эдим, эҳтимол, ёдингдан кўтарилган бўлса керак. Ким билсин, бу келгиндилар қазишгани олтинмиди ёки бошқа бир нарсами, ҳар қалай ўз ишларини тугаллаганларидан сўнг эшакларни ташлаб кетишган, ўзлари эса,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

эҳтимол, поездда жўнаб кетишгандир. Бу эгасиз эшаклар куздан бери ўша ерда, яйловда ўтлаб, истаганча ғарам чеккаларини ғажиб, бултурги похол уюмларини титиб кун кечирарди. Балки уларни кимдир кўргандир, аммо улар кимга, нимага ҳам керак дейсиз, овулнинг ўз эшаклари етарли. Бу билан нима демоқчиман? Бир жуфтини кўз остимга олиб, аста-секин бокиб парвариш қиламан. Вақти-соати келиб, тунда ҳайдаб келаман. Юкларни ортиб, ярим тунда Чотқол сари равона бўламиз, чунки эрта тонгда овулдан қанчалик узоқлашсак, шунча яхши бўлдаи...”

Орадан кўп ўтмай аввал олисдаги, сўнг қўни-қўшнилари хўрозлари кичкириша бошлади. Исмоилнинг жўнаш пайти ҳам келди. У тарадудланар экан, кетиш олдидан кичкинтойи тепасига келиб эгилди, сўнг хайрлашиш олдидан онасига айрим сўзларни тайинлади. Ўшанда тонг ёриша бошлаб, ҳали бутун овул уйқуда эди. Қор ёғадиганга ўхшарди – осмонни бутунлай булутлар оқими қоплаб олган эди. Саида уни ҳовлига кузатиб чиқар экан:

– Исмоил, кулоқ сол, агар эртага сени шу жойда кутиб турган бўлмасам, сен уйга кирмагин, шу заҳотиёқ ортингга қайтиб кетавер, – деди.

– А нега, нима бўлди? – Исмоил хавотирлана бошлади.

– Энамнинг касали оғирга ўхшайди. У сени хафа бўлмасин деб билдирмасликка ҳаракат қилди. Аммо уни даволаш зарур. Уни табибга кўрсатиш керак. Ахир бошқа йўли йўқ-ку.

– Ҳа, хали гап бу ёқда экан-да, – деди Исмоил гапни чўзиб. – Оғир касал дегин-а. Майли, гапингни инобатга оламан. Даволагин. Балки бирор гиёҳ ёрдам берад.

Шу билан улар хайрлашди. Саида яна анчагача ундан нигоҳини узмай кузатиб турди. У томорқалар бўйлаб ўзига таниш сўқмоқлардан кетиб борарди, мана чеккадаги қўшнилари – Сотимкул ва Тўтиной холанинг ҳовлисидан ўтиб, катта ариққа бурилди ва кўздан ғойиб бўлди. У бирон зот кўринмайдиган жойлар орқали, чийзорлар орасида яшириниб, ўзининг тоғ этагидаги ғорига қандай қилиб етиб олишини ва зилдай пўстинга бурканиб, ухлагани ётишини Саида ўзича тасаввур қиларди. Лекин бу сафар унинг дили хиёл равшан эди, чунки Чотқолга кетиб яшаш нияти амалга ошаётгандек эди.

Саида уйга қайтиб, остона хатлаб кириши биланок, худди уни кутиб тургандай, фалокат ёпирилган эди – қайнонаси ҳушидан кетиб, секин инграб ётарди. Саида у томон отилиб, тиз чўкканча кампирни кучоқлаб олди. Кампирнинг аҳволи оғир эди. Бағрига босаркан, унинг қанчалик нимжонлашиб, чўпдек озиб-тўзиб кетганлигини сизди. Агар рўмоли остидан чиқиб турган оппоқ соч толаларини айтмаганда, уни ўспирин йигит деб ўйлаш мумкин эди: аранг нафас оларди. Саида қайнонасининг сўниб бораётган кўзларига қарашга чўчиди.

– Эна, энажон, тинчлан. Ҳозир энгил тортасан, ўзингни қўлга ол. Ҳозир сенга ёрдам бераман! – саросимага тушиб гапирарди Саида. – Қаеринг оғриётганини менга кўрсат. Мана шу ерми? Нима қилиш керак энди? Ҳозирча иссиқ кигизни, сўнгра эса қиздирилган донни босаман. Қайноқ чойни ҳам... Сен фақат чидаб турсанг бўлгани.

Уйнинг у ёғидан – бу ёғига елиб-югуриб, товада маккажўхори донларини қиздириб, кейин уларни тугунчаларга солиб касал қайнонасига босиш учун олов ёқаётиб, Саида саросимага тушган ҳолда энди нима қилишини ўйларди. Бундай пайтларда одатда кечиктирмай касални биладиган одамларга кўрсатиб, маслаҳатлашиб олиш, кейин эса – бу энг муҳими – шу атрофдаги биронта таниқли табибни таклиф қилиш зарур бўлади. Аммо яшириниб юрган Исмоил учун бунинг ҳаммаси ногоҳоний кўрқинч туғдирар эди. Эрини яшириш эса Саида учун, ҳар қандай ҳолатда ҳам, муҳимлигича қолаверарди.

Боёқиш Саиданинг эри ва қайнонаси орасидаги ўй-фикрлари қоришиб кетган эди. Кейин эса кампирни тўшакка ётқизгач, у бироз исиб олиб, инграшу ох-воҳлари андак тинчигандан сўнг, Саида бир қарорга келди.

Тонг отиб қолган эди. Саида боласини тезгина эмизгандан сўнг уни қўшниси

Тўтиойникига, ўз болалари билан бирга, бир-икки соатга қараб туриш учун элтиб берди. Ўзи эса бир йил аввалги доя момоси олдига, нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлашгани жўнади. Доя момо ўзи билан таниш бўлган кинначи аёлни ҳам бирга олиб боришга ваъда берди. Ниҳоят, улар пешинга яқин, Саиданинг сабр косаси тўлиб, тошган кезде етиб келишди. Аммо уларнинг ташрифи ҳамдардлик кўринишидагина бўлди. Ўтиришди, сўраб суриштиришди, чой ичишиб, кекса Бексаатга яхши ниятлар билдириб, уни тинчлантиришди ва дарё ортидаги Арча овулчасида истиқомат қилувчи машҳур кекса табиб – Муса эмчини чақириш лозимлигини тавсия қилишди. Яна Саиданинг қўшниси Тўтиойдан қайнонаси олдида ўтириб туришни илтимос қилишига тўғри келди ва яхшиям қўшни касалга ва бира-гўла болага қарашга рози бўлиб, ўзининг болаларини ҳам олиб келди.

Саиданинг ўзи эса баъзан йўл билан, баъзан сўқмоқ орқали дарё ортидаги Арча овулига, табиб Муса эмчининг олдига югуриб кетди. Уни уйда учратганидан беҳад қувонди. Табиб кечга яқин етиб боришини айтди. Саида яна уйига шошилди, яна қишда саёзланган дарёни кечиб ўтганида тиззадан ошган муздек сув захри суяк-суягидан ўтиб кетди. Тезда пойабзалини кийиб, тоғ ёнбағирлари бўйлаб жадал юриб ўзига келди, сўнг эса ҳатто қизиб ҳам кетди.

Боришда ҳам, келишда ҳам, бутун йўл бўйи, унинг миясида фақат биргина фикр – бу оламда нимаики содир бўлар экан, Яратганнинг иродасисиз бўлмас, илоҳим, унинг ўзи қайнонасини паноҳида асрасин, чунки унинг аҳволи соат сайин оғирлашиб бормоқда... Бироқ унинг қалбини тирнаётган нарса фақат шугина эмас эди. Бу ёғи энди нима бўларкин, қайнонаси касал бўлса, ўйлашча, бу узоқ давом этса, боласи нима бўлади, унга ким қараб туради, эрининг аҳволи не кечади, энди у уйга бош тика олмаслиги, ўзи ҳам унинг тоғдаги яширинган жойига югуриб боролмаслиги ҳақида ўйлайвериб гарангсиб қолган эди.

У қайнонасига шифо бериб, аввалгидек ғимирлаб, уйда бирон юмуш билан машғул бўлишини, энг муҳими – ҳадиксиз, эмин-эркин яшаш орзу қилинган ўша ажойиб кунлар келиши билан бутун бир оила бўлиб Чотқолга йўл олганларида онаизорнинг эгарланган эшакда кета олишига мадад сўраб илтижо қиларди. Ахир қанчалаб одамлар касалланадию яна соғайиб кетишади, наҳотки унинг тақдирида бу ёзилмаган бўлса? деб ўйларди у. Агар қайнонаси касаллигича қолса, унда Чотқолга бориши нима бўлади – ёлғиз ўзини ташлаб кетиб бўлмайдику? Агар касалнинг ёнида қолса, унда Исмоилга нима бўлади? Унда бу кун бўлмаса эртанги кун уни кўриб қолишлари турган гапку: кўрибсизки эрта-индин далаларда турли-туман баҳорги ишлар бошланиб, молларни яйловга ҳайдашади, борадиган жойи қолмайди, униси бўлмаса буниси уни кўриб қолиши мумкин, шу билан ҳаммаси тамом-вассалом...

Саида музлаб қолган ўнқир-чўнқир ерлардан елиб борар экан, бу мушкул аҳволдан кутулиш йўллари излаб, хаёл гирдобиди сузарди.

Энди унинг бутун умидлари шифокор Муса эмчида эди. Хурматли қариянинг донғи теварак-атрофга кетган бўлиб одамларни гиёҳлар ва сут билан даволарди. Энди Саида Муса эмчини даволашнинг шундай сир-асрорларини қўллашда Оллоҳнинг ўзи мададкор бўлишини сўрарди. Бексаат бир неча кун ичида касалдан фориг бўлиб яна уй юмушлари билан шуғулланиб юриши, яна улар тунлари Исмоилни кутиб, ҳозирлик кўришлари ва ўша кунлар насиб этиб, ҳаммалари иккала эшакда юклари билан Чотқолга жўнашлари ҳақида суҳбатлашар эдилар...

Ўзи ваъда берганидек, Муса эмчи кечга яқин етиб келди. Бундан бироз илгари Саида қария уйларини адашмасдан топиб келсин учун уни тепалик ёнида кутиб турган эди.

Унинг тулки телпақда, кулранг эшакчада келаётган қиёфасига кўзи тушгач, биқинидаги оғриқ кун бўйи, эрта тонгдан то окшомгача ҳаловат бермаган бўлса-да, эмчининг келишини эшитиб бироз тетикланган касал учун ҳаммаси илоҳим яхшилиқка кўринсин, дея яна Оллоҳга илтижо қиларди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Муса эмчи – жуссадор, норгул, қорачадан келган, қирғий бурунли, оппок соқолли ва кўринишдан ўта салобатли, синчков бир қария эди. Ана шу қарашларино сўзлашиш оҳангида унинг бутун борлиғи намоён этилган эди.

– Қизим, бу ерда совқотиб қоласан-ку, ўзим Бексаатнинг уйи қаерда деб сўроқлаб топиб келарди-ку, – деди у йўғон овозда, Саида кутиб турган жойга яқинлашар экан.

– Зарари йўқ, безовта бўлманг, совқотганим йўқ, – жавоб берди Саида, – Сиздек эмчи отамизни кутиб олмасак, кимни кутиб олардик! – деди у чолга жилмайиб.

– Йўғ-э, ростданми, – давом этди отахон, – қани бошла, у қаерда, бечора Бексаат, унга нима бўлди? Офатни қаранг-а, ўғил урушда, ўзи бетоб, теварак-атрофда совук ва очарчилик ҳукмрон...

Қария эшакдан тушди, иккалалари уй томон йўналишди.

– Эрингдан хабар борми? – қизикди Муса эмчи.

– Йўқ, кўпдан бери ундан бирон хабар йўқ, – бу саволдан у алланечук бўлиб кетди. Қария сукут сақлади-да яна кўшиб кўйди. – Нима ҳам дердик, уруш-урушда. Аммо ҳамманинг пешонасида ўз ёзиғи бор.

“Бу билан у нима демоқчи бўлди?” – ўйлади Саида, ва чол ҳозир кутилмаганда: “Сенинг Исмоилинг қочиб юргани ростми?”, деб сўраб қолишини кутди.

Аммо чол ҳеч нима демади, шу пайт улар ҳовлига кириб келишган эди. Саида қариянинг эгардан тушишига кўмаклашиб, уни уйга бошлади, остонага яқинлашгач, Муса эмчи тўхталиб:

– Қизим, сенга қанчалик оғир эканлигини тушунаман, – деди у панд-насихат қилгандай, унинг юзига осойишталик билан қараб. – Ҳаммаси яхшилик билан тугайди деб умид қиламиз. Беморни кўздан кечириб, уни қандай даволаш зарурлигини назарда тутган ҳолда гиёҳларни ўзим билан бирга олиб келдим. Мана уларни эслаб қолгин – мен ўзим айтганимдан ташқари ҳеч нимани сўраб-суриштириб ўтирмагин. Тушундингми мени?

– Ҳа, эмчи ота, сизни тушундим.

Муса эмчи остонадан хатлаб ўтгач, аввало оппок оқарган мўйловлари остидан жилмайиб, бурчақда ётган касалга:

– Бу нимаси, Бексаат, бемаврид касал бўлибсан, сабр қилиб турсанг бўларди.

Қайнонаси табибга шу оҳангда жавоб қайтаришга куч топмади.

– Кони азобга қолдим, Муса эмчи, – зўриқиб, изтироб ичида инграб гапирарди кампир. – Балки бирон дори-дармон топарсан.

– Қани-қани, ҳозир бир йўлини ўйлаб топармиз.

Саида ҳалал бермаслик учун бир бурчақда жимгина турарди. Муса эмчи бемор қаршисида ўз иши билан машғул бўлиб турганда, Саида бунақа кечада ёлғиз ўзи қолмаслиги учун овулдаги биронта кампир ёки кўшнисини чақириб келиш зарурлигини ўйлаб, энди бу ерга йўлай олмайдиған Исмоил учун жуда қайғурарди. Эри учун ҳам ва овулнинг шундоққина биқинида яшаб туриб, пиёда ярим соатлик йўл юриб ёлғиз ўғлини кўриш имкониятидан маҳрум бўлган қайнонаси учун бундай аламли ачинишу изтиробли кечинмалар унинг қалбини тирнарди.

Шу пайт Муса эмчи диққат билан, худди бошқаларга номаълум бўлган товшуларни илгаётгандек, қовоғини уйиб, беморнинг томир уришини пайпаслаб кўрар экан унинг ориқлаб кетган қоқсуяк қўллари худди ёш болаларнинг қўлчаларини эслатарди. Сўнгра табиб, одатдагидек, дам кафти билан беморнинг қорнио биқинларини силаб, дам бармоқлари билан секин босиб, унинг қаршисида ўтирганича фақат ўзига маълум бўлган нарса хусусида жиддий ўйлар экан, унинг нигоҳида умидсизлик аломатлари шунчалик бўртиб кўринарди. Саида буни сезмасдан қолмади. У печка ортидаги бурчақда табибнинг юз-кўзларида ифодаланаётган маънони уқиб олаётгандек юраги орқага тортиб кетди. Қария Муса эмчининг узоқ сукут сақлаши эса борган сари уни ташвишга соларди. Саида шу топда касалнинг ўзи бошидан нималарни кечираётганини англаб, уни олдинда яна

нималар кутаётганини билишга ҳаракат қиларди. Шу топда унинг ҳоли не кечди экан, онасидан хавотирсираётганмикин, аммо иложи қанча, бу хусусда унга бирон нима дейишга ҳақи йўқ. Ҳаммаси учун қайғуради, ҳаммаси учун хавотирсирайди, ҳаммасидан ҳадиксираб яшаб, ҳамма бало-қазолару азоб-укубатларни ўз гарданига олишга тайёр эди, аммо тобора ҳолдан тойиб, ўлим сари юз тутаётган қайнонаси олдида у ожизу нотавон эди. Кўз ёши қуйилиб келар, лекин кўзини бемордан олиб қочар, аммо ўзини босиб олиш учун эса катта сабр-тоқат керак эди.

Қария Муса эмчи эшагига ўтириб дарҳол жўнаб кетмади, қоронғи тушиб қолган эди, у ҳовлида Саида билан хайр-маъзурлашаркан: уйда энди бир ўзинг ёлғиз ўтирма. Мени бошқа кутманглар. – деди.

Гап нима ҳақда кетаётганини Саида ярим оғиз сўздан тушунди.

Деразадан елган совуқ шабада ортидан уйга ҳам кўзга кўринмас совуқ нафас кириб келганидек, кекса табиб эшагида қоронғулик қаърига шўнғиб ғойиб бўлиб кетгандан сўнг у бутун вужудини чексиз ёлғизлик қамраб олганини ҳис этди. Саида ҳам рутубатли кунлар яқинлашиб келаётганига қарамасдан ўз келинлик бурчини адо этишга тайёр эди. Ҳаммасини ўз елкасига олиш энди унинг зиммасига тушарди. Ўзи учун ҳам, қариянинг ўғли ва қулоқларга қарши кураш дастидан Чотқолга қочган ака-укалари Усенқул ва Аринқулларнинг қариндош-уруғлари учун ҳам сўнгги нафасигача қайнонасининг бошида бўлишни у кўнглига тугиб қўйди. Ҳаётдан кўз юмаётган қайнонаси олдида ҳамма учун ва ҳамма нарса учун тириклар зиммасига тушган юкни энди Саиданинг бир ўзи кўтаришга тайёр эди. Уйга бош суқар экан, у “ўлим барҳақ, у одамларни иноқлаштириши керак, ундан бошқаси бекор” деган аҳду-паймонни ўз дилига туккан эди.

Шу ондан бошлаб Саида жон талвасасида ётган қайнонаси ёнидан бир қадам ҳам жилмай қўйди. Қийналиб, азоб чеккан кекса аёлнинг ҳаёт шами сўниб борарди. Тобора тилдан қолаётган эса-да бор кучини йиғиб, оғир нафас олган ҳолда, ғам-андухли ва аянчли бир қиёфада келинининг юзига боқар экан, аёл унга сўнгги видо сўзини айтмоққа чоғланган кўринарди. Бу дил тубидаги ва олдин ҳам эмас, кейин ҳам эмас, балки умрининг энг охириги дақиқаларида айтилиши мумкин бўлган видолашув сўзи бўлса ажаб эмас, бироқ уни ифода этишга аёлнинг мажоли етмасди. Бу пайтда ундан-бундан қария Бексаатнинг жони узилаётганини эшитиб, ҳовлида одамлар тўпланиб қолишди. Улар жимгина келишарди. Одамларнинг бир қисми ачиниш ва изтироб чеккан ҳолда, ўз муносабатларини оғир хўрсиниш билан ифодалаб келиб-кетишар, айримлари эса, ортиқча шов-шувсиз, бундай пайтларда олдиндан уйда кўриладиган тайёргарлик пайдан бўлишарди: бирлари ўтин ташиган, кимдир товоқчада ун, куйдирилган мой келтирарди. Яна бировлари кўни-кўшнилардан идиш-товоқ йиғишар, ҳовлида эса оёқ остига сомон сочиб чиқишарди.

Тун яримлаб қолди. Қошиқчада оғзига сув томизиб қўяр экан, Саида қайнонасининг сўнгги соат ва дақиқаларини энгиллаштиришга уринарди. Жон таслим қилаётган Бексаат куни битганини сезиб ётар, шунинг учун ҳам, жон талвасасида нимадир демокчи бўлар, лекин бунинг уддасидан чиқолмасди, шундан кейин у дил розини кўзлари билан имо-ишора қилишга ўтди. Ростдан ҳам, қайнона ва келиннинг видолашув чоғидаги оху фиғонларини – жўрлашиб хўнграшларию мунгли марсияларини ким ҳам тинглайди дейсиз: бу термаларда эса уларнинг кўнглидаги орзу-ниятлари умрбод амалга ошмайдиган армон бўлиб қолгани, бутун хонадон аҳли – ўғли ҳам, келини ҳам – жон-дилдан хоҳлаган Чотқол сафари ҳам, қулоқ сифатида Чотқолга бадарға қилинган эл-уруғу ёру биродарлар билан келинни таништириш ҳақидаги ўй-хаёллари ҳам саробга айлангани, эндиликда эса бунинг мутлақо иложи қолмагани борасидаги ҳасратлари ўта таъсирли ифодаланганди. Саида учун ҳаммадан ҳам ўкинчлиси шунда эдики, энди у кекса қайнонасини эшагига ўтқириб қўймайди, йўрғадаги набирачасини унинг қўлига тутқазмайди ва улар тун қоронғисида биргаликда йўлга равона бўлишмайди. Начора, энди у кунлар

бошқа қайтиб келмайди. Бундан кейин уларнинг Чотқол довонидан омон-эсон ўтиб олишлари олдидан тоғ қояси ва қор уюмлари оралиғидаги бир гўшада кичик гулхан тафтида исиниб, сабр-тоқат билан куч тўплашларига ҳам ҳожат қолмайди; энди улар гулхан тепасида парвоз қилиб юрувчи фариштаю малойикалардан ўзларига раҳм-шафқат қилишларини ва билиб-билмай қилган барча гуноҳларини афв этишларини ва тоғ йўлидаги бало-қазоларни даф этишларини ёлвориб сўрамайдилар ҳам; негаки улар, чиндан ҳам, ҳеч кимга ёмонликни раво кўришмайди: довонга эса қонун ва жазодан қочиб, ўзини ўзи қувғин қилган қочоқ аскар Исмоилдан хабар олиш илинжида чиқиб туришади. Шуларнинг ҳаммаси учун она ва келиннинг чексиз ранж-алам ва изтироб чекишаётгани ва бунга сабр-бардош қилиб келаётгани – бу бир қисмат эди, холос...

Шу зайлда жафоқаш она қиссаси ўз интиҳосига етди: ўлим бутун келажакдан маҳрум қилгани боис энди барча ўй-хаёллар – сафар ташвишлари ҳам, йўл азоби ҳам, Чотқолга кетган бошқа қавм-қариндошлар дарагини суриштириш ҳам, уларга бу ёққа ким билан бирга ва қай тариха етиб келганларини ҳикоя қилиб бериш режаси ҳам барҳам топди.

Қайнонасининг ўлим тўшагида ётган ўша қайғули тун ана шундай яқун топди.

Саиданинг бошини қотираётган кўпдан кўп ўй-хаёллар ичида айниқса эрининг хатарли қисмати унга сира тинчлик бермасди. Унинг боёқиш Исмоили у ёқда қандай юрибди экан-а? Онаси жон таслим қилаётган шу кезларда бошидан нималар кечаётганикин? Зеро, у шундай дарди бедаволарга мубтало бўлганки, унинг бу ерларга келиши ҳам, қорасини кўрсатиши ҳам мутлақо мумкин эмас... Нега шундай бўлдикин-а? Шунинг учунки, у ўзи билганича яшашни хуш кўрди; қонун, инсоний ақида-тамойиллар эса ўзгача кун кечиришни тақозо этади. Куч – қонун ва кўпчилик тарафида, у бўлса қонундан қочиб юрибди. Шунинг учун ҳам, ҳеч ким била ва суриштира олмайдиган Чотқол томонларга жилмоқчи эдик-да.

* * *

Ўша машъум кечаси Исмоил, ҳар галдагидек, ўзи яхши билган ўша тоғ этагидаги пастқам қияликлар, чийзорларни оралаб ўтиб, унинг адоғидаги жарликка чиқиб олди, ойдин кечада бу ердан овулнинг томлари, мўрилари, ёруғ деразалари кўриниб турарди. Исмоил эса айни шу ердан ўта эҳтиёткорлик билан ўтиб, одамларнинг полизлари оралаб ўз ҳовлиси томон йўл олди.

У бу сафар ҳам йўлнинг сўнгги қисмини ғоят эҳтиёткорлик билан кўздан кечирди, бироқ, негадир, уйга яқинлашган сари унинг кўнглини ғашлик ва хавотир босди. Қандайдир шубҳали ҳаракатлар, аллақандай эшитилар-эшитилмас, узук-юлуқ овозлар Исмоилни сергаклантирар ва у вазиятни аниқлаб олиш мақсадида Тўтиой холанинг полизидаги терак тагида таққа тўхтади. Ундан бир қадам ҳам нарига жилмади. Йўлдаги зўриқишу хансирашларини босиб, нафасини ростлашга ҳаракат қилди. Бироқ юрак уриши маромига тушмади ва қалбдан қандайдир фалокат юз беришини хис этди. Демак, Саида ҳақ гапни айтган – чиндан ҳам онаси мушкул аҳволда.

Исмоил аянчли, ғулғулалай ўй-хаёллар оташида қовурилиб, ўзини бошқара олмайдиган руҳий ҳолатга тушди. У дарахт танасига маҳкам суянганча бўғиқ ингради. Айни чоқда диққат билан кулоқ солиб, ҳақиқатан ҳам ҳовлида одамлар борлигига ҳамда улар у ёқ-бу ёққа юриб, ғўнғирлашиб туришганига тўла ишонч ҳосил қилди. Бинобарин, ишнинг пачаваси чиққан. У юраги эзилиб, ғазоби қайнаб кетган ўша дамда қалбан ҳамма нарсага: важоҳат билан уйга бостириб киришга, тўпланган одамларни зарб билан итариб, ўзига йўл очишга, жирканч ва кўрқинчли киёфада кўққисдан уларни даҳшатга солишга, шу онда, эҳтимол, жон таслим қилаётган энажони бағрига ўзини отиб, унинг совиб қолган қўлларини ўпа-ўпа зор-зор йиғлашга, унинг қаршисида тиз чўкиб, энасини бошқа ҳеч бир

она чекмаган азоб-укубатларга дучор этгани учун кечирим сўрашга, коинотдаги бутун мавжудотларни емириб, йўқотиб юборишга, оламдаги барча балоларни, жумладан, ер юзи ва мамлакатни ўз домига тортган дахшатли урушни ҳам ва ўша жанг майдонидан қочишга жазм қилиб, эндиликда унинг жабрини тортаётган – қаттиқ тахлика, ночорлик ва тубанликда яшаётган ўзини ҳам тамомила нест-нобуд этиб ташлашга қудрати етадиган даражада дод-фарёд солиб йиғлашга тайёр эди. Ҳа, ҳа, ҳа, – эс-хушини йўқотиб қўйгунча ўкириб йиғлайвериши жоиз: бу хол садоқатли умр йўлдоши Саида уни кўз ёшлари тўкилган шу чиркин ердан турғизиб, кўз ёшларини артиб, уни бирон ёққа – унинг ўзи ҳам, номи ҳам бутунлай унутиб юбориладиган ва ҳеч бир кимса унинг қўлидан тутиб, “Нега сен фронтда эмассан-а”, – деб асло суриштирмайдиган бир гўшага – етаклаб кетмагунига қадар давом этиши шарт.

Бирок унинг ақл-идроки ушбу бир лахзали ғазабу эхтирослар алангасини пасайтирди. Шу туфайли у турган жойидан бир қадам ҳам нарига силжимади: гарчи у виждон азобида қийналиб, ўзини ўзи лаънатласа-да, онасининг жони узилаётган паллада ҳам шундай телбавор қиёфада одамларга кўринишни ўзига эп кўрмади. Бунинг учун онажони уни маъзур тутади, дея ўзига ўзи таскин-тасалли берди; зеро, энаси унинг ўзини эхтиётлаб юришини, бирор пана жойга кетиши зарурлигини ва ҳар қандай вазиятда ҳам кўзга кўринмаслиги даркорлигини Парвардигорга топиниб илтижо қилгани рост эди. Шунинг учун ҳам у фурсатни ғанимат билиб, ўз вақтида манзилига қайтиши кераклигини кўнглидан ўтказди, лекин бунга асло журъати етишмасди. Аксинча, ўша онда қандайдир бир зўр, оғир куч уни жиловлагандай бўлиб, қадам-бақадам уй томон яқинлашиб боришга мажбурлар эди. Шу зайлда у омборхоналари орқасига келиб тўхтади ва шу жойда туриб одамларнинг дупур-дупурию гангир-гунгур овозларини аниқ эшитди. Отнинг дукур-дукури кулоққа чалиниб, кимдир ниманидир сўраётгани кулоққа чалинди:

– Ҳа, Мирзақул, аҳволи оғирми?

– Ҳа, умид йўқ ҳисоби...

Сўнгра от узангиси қандайдир бир темирга урилиб жаранглаб кетди ва дукур-дукур товуш ҳовлидан йироқлашди.

Исмоил ўша киши унинг узоқ қариндоши Мирзақул эканини фаҳмлади; уни кўпдан бери кўрмаган эди; ўша вақтларда унинг иккала қўли ҳам бутун эди, энди эса фронтда бир қўлидан ажрагани боис одамлар уни “Мирзақул мўлоқ” ёки мўлоқ Мирзақул деб қақиришади. Шундай бўлса-да, у – кишлоқ шўроси раиси. Хўш, нима бўпти? Бир тасаввур қилиб кўринг-а, бир қўлсиз қандай яшаш мумкин! Исмоил эса қўлидан, айниқса бошидан ажралиб қолишни хоҳламади. Мана энди шунинг жазосини тортмоқда: виждон азобида қовурилиб ва айни чоқда биқиниб-пусиб юрибди...

Аслида унинг ҳовлига яқин бориб, у ерда нималар бўлаётганига кулоқ тутмагани яхши эди. Энди унинг таъби ўта хиралашиб, рухан эзилиб кетди. Шу ваддан Исмоил учун бу ердан аста-секин ортга қайтишдан ўзга чора қолмаганди. У куйида қолган овулига сўнгги бор қайрилиб нигоҳ ташлаган маҳалда эса тун ярмидан оққан бўлиб, ҳамма ёқни зулмат қоплаб олган эди, фақатгина бир жойда ёнма-ён икки дераза чироқлари милтиллаб ёниб турарди. Бу унинг уйи бўлиб, уй ичида эса онажони жон таслим этарди.

Исмоил эрта тонгда кўзга илганмас жойларни паналаб, яна овул сари йўл олди. Унинг безовталанган юраги ҳамон сира тинчимас, овули, ўз уйи томон илдам одимлашга ундарди; бу ҳаракат нима билан тугаб, қандай натижа беришини Исмоилнинг ўзи ҳам билмас эди. Шунга қарамай, у йўлда давом этарди.

Ҳавонинг авзойидан кун совуқ бўладиган кўринади. Тоғдан ушлаб эсган шамол тобора забтига оларди. Шу боис у бошини пўстини ёқасига буркаб, телпагини қаншаригача бостириб кийиб, катта кирза этикда, қўлларини киссаларига тиқиб олиб, якка-ёлғиз, оғир ғам-алам оғушида жилиб борарди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

У одатдагидек, овул манзараси кўзга ташланиб турадиган ўша жарлик ёқасига келиб тўхтади, тез-тез нафас олиб, бутазор остида писиб ётган ҳолда овулда нималар бўлаётганини кўзи иллаган қадар кузата бошлади. Аммо арзийдиган бирон нарсага кўзи тушмади. Уй томларидан тутунлар юқори кўтарилиб борар, мактаб ёнидаги болаларнинг овозлари, шунингдек, отларнинг кишнаши, итларнинг вовиллаши хиёл эшитилиб турар эди... Бироқ Исмоилни биринчи навбатда уйда, ўз кулбасида нималар содир бўлаётгани кизиқтирарди, афсуски, тагин ҳам бирор бир нарсани аниқроқ кўриш ёки фарқлаб олишнинг иложи бўлмади. Шундай бўлса-да, у ердаги қандайдир ғимир-ғимир ҳаракатлардан нималарнидир пайқаб олиш мумкин эди. Бироқ у ерда айнан қандай воқеа юз берганини аниқ билиш мушкул эди. Балки у яқинроқ борса, эҳтимол, манзара бирмунча ойдинлашармиди, аммо у бундай таваккалчиликка журъат қилмади. У тушгача шу зайлда бутазорда яшириниб, қаттиқ совқотган ҳолда беҳудага қулоқ тутиб, кўз тикиб жуда қийналиб кетди. Сўнгра ўзини пана жойга – бошпанасига олди, кечга яқин эса чор тарафга сергак назар ташлаганича яна аввалги жойига қайтиб келди. Энди у бу сафар ўз фаҳм-фаросати билан онаси аниқ қазо қилганини сезди: ҳовлидаги ғимир-ғимиру хўнграшлар онасининг ўлими у озик-овқати ва куроли сақланаётган пана жойга борган кезларда содир бўлганидан далолат берарди.

Энди ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин қолмаган эди. Онаси оламдан ўтган. Шу сабабдан у ўзини фавқулодда оғир юк остида қолгандай ҳис этди. У бутазор тагида ўлдирилган кўрқинчли йиртқич киёфасида чўзилиб ётар эди.

Исмоил кеч кириб, оқшом охирлаб қолганда ўнқир-чўнқирликлар бўйлаб юриб кишиги полиз экинлари ёнига келиб тўхтади ва бир оз муддатдан сўнг ўтган кечаси термилиб тургани – ўша терак томон юрди ва шу ерда қоккан қозикдек туриб қолди. Энди эса онасининг бу ёруғ оламни тарк этганига сира шак-шубҳа қолмаган эди. Ҳовлида ўчоқда олов ёниб турарди: афтидан, дошқозонда сув иситишаётган бўлишса керак. Турфа товушлар қулоққа чалинарди. У тагин ўша бир қўлли Мирзақулнинг таниш овозини эшитди. У бу ерда маслаҳатлар бериб, кайвонилик қилиб турарди. Одамлар унга қандайдир жавоблар қайтариб хайрихоҳлик қилишарди. Отлиқ кишилар ҳам келиб-келиб туришибди. Демак, онасини эртага дафн этишади. Эрталабдан тайёргарлик ишлари бошланади, йиғи-сиғи қилишади; жаноза ўқилади, пешин пайтида эса жасадни овулнинг юқори қисмида жойлашган қиятепадаги қабристонга олиб боришади. Ўшандагина Исмоилнинг хаёлига, ахир олдин гўр қазиш керак-ку, деган фикр келиб қолди. Бу ишни ким бажарар экан? Гўр қазилдимикин ёки бу ишни эрталабга қолдиришдими? У қайтишда қабристонни бориб кўришга ва қабр қазилган ёки қазилмагани ҳақида ишонч ҳосил қилишга қарор қилди. У шу тариқа ўта гарангсиган, дили вайрон бўлган, паришонхотир ҳолатда терак остида турарди.

Сўнгра у овулнинг чеккаси бўйлаб қиятепадаги катта қабристон томон оҳиста одимлаб кетди. У тун қоронғисида тусмоллаб қадам ташлар, аламли қайғудан эзилиб, тинмай йиғлайверганидан кўзлари хиралашиб қолгани учун гоҳ йўлдаги ўнқир-чўнқирларга йиқилиб тушар, гоҳ аллақандай тўсиқларга тўқнашиб кетар эди. Шунда у ҳаттоки: – Мен кимман ўзи, қаёққа кетаяпман, жин урганми мени, бу оламда нима учун яшаяпман-а? – деб ўйлаб ҳам қолар эди.

Қиятепадаги кўҳна қабристонга анча йиллардан бери қадам босмагани боис у бу ерга охирги марта қачон келганини ҳам аниқ эслолмасди. Ниҳоят аста-секин урушдан бирмунча илгари, тракторчилар курсини битиришгандан сўнг, дастлаб уни шу қабристон ёнидаги пичанзорда отга қўшиладиган пичан ўриш машинасига ўткизишганини, ўшанда у қоқ пешинда – жазирама пайтида отларни аравадан чиқариб қўйиб, бир гала ўспирин йигитчалар билан бирга бедана овлашга киришиб кетишганларини хотирлади. Беданалар бўлса қабристондаги овлоқ ва қалин чакалакзорларда донланишни ёқтиришар эди: сабаби қабрлар орасидаги пичанларни ўриб олишни ҳеч ким ҳам ўзига эп кўрмасди. У ҳозир шуларни эслар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

экан, ўша сокин ёз кунларини, ўт-ўланларнинг хушбўй ҳидини, осмонда ҳам, ерда ҳам маст бўлиб тинимсиз хониш қилаётган кушларни, чирилдоқ чигирткаларни, беадад чарақлаб турган сахий куёшни, оромбахш сўлим ҳавони қўмсади. Ўша пайтларда у орадан йиллар ўтиб, ўзининг қаҳратон қишнинг зим-зулматли кечасида қиятепа қабристониди уни шу кўйларга солган жамики нарсага нафрати тўлиб-тошган, ё қайғу-алам ўтида ковурилган ҳолда таъқибга учраган йирткичдек тентираб юришини ҳеч хаёлига келтирганмиди?. Исмоил бу ўша жой эканлигига сира ишонгиси келмасди. Ойнинг хира нурида қабрларнинг қори эриган жойлари қорайиб кўринарди. Ҳаммаёқ жим-жит, бўм-бўш, совук. Гўрковлар онасига қабр қазиб кўйишган экан, у очик турибди. Буни яқиндагина ўйилган чуқурча ёнидаги лой уюмларидан ҳам пайқаб олиш қийин эмасди.

Демак, яхши одамлар жон куйдиришган, демак, дафн эрта чошгоҳда.

Исмоил онасига қазилган қабр бошида тўхтади, бошини эгиб қоронғи чуқур ўрага жонсиз нигоҳини қадаб тик қотди. Агар у бир илож қилиб ўзини ўлдирганида эди, шу қабр тубида ётарди, у ҳозир, шу ердаёқ ўлишга рози, қанийди уни одамлар эртага онаси билан бирга кўшиб дафн этишса... Лекин ўз жонига қасд қилиш одамлар қошига бўйин эгиб боришдай мушкул эди...

Янаги тонг Исмоил яна овул томон судралди. Макон тутган ғорида совук қотган, оёқларини судраб босар, жунжикиб ва йўталган ҳолда оғзини кафти билан тўсарди. Бу сафар у қабристон томон йўл олди, волидасини дафн этишга қатнаша олмаса-да, ҳеч бўлмаса бошқалар онасини қандай дафн этишини узоқдан бўлса-да, кузатмоқчи эди. Юрар экан, ўзи учун қулай пастқам жарликни мўлжаллаб ўтди, жар туби бўйлаб юриб, бировга сездирмай маросимни кузатмоқчи, ҳам кўзга ташланмай қабристонга хиёл яқин бормоқчи эди.

Сўнг у шу яқин ўртадаги улкан харсангтошлар орасига беркиниб, кузата бошлади.

Вақт имиллаб ўтарди. Энди у анча тинчланиб ва бўлиб ўтган ишларга кўникиб онаси, хотини ва ўғилчаси билан охириги марта кўришган сўнгги кунни хотирлади. Ўшандан бери икки куну икки кеча ўтган, аммо жуда узоқ вақт кечганга ўхшарди. Чотқолга кетиш фикри туйқус тўсикқа учраганидан Исмоил қаттиқ афсус чекар, энди у ҳамма ўйлаганларини қайта кўриб чиқиши ва борди-ю, аёли ва ўғилчаси билан Чотқолга омон-эсон етиб олганида ҳам тоғаларга онаси ўлгани, уни қандай дафн қилганини не сўз билан айтади, улар жиянни тушунармиканлар...

Исмоил кўмиш маросимини анча олисдан илғади. Кўпчилик одамлар тўпланишиб турибди. Уларнинг аксарияти от ва эшак миниб олишган. Исмоил кутганидек, улар ёндош йўлдан келишар эди. Қияликка кўтарилишда тўда қадами секинлашди; иккита от эгари устига ўрнатилган тобутда наматга тизиз ўралган майит жасади жойланганди. Бори шу. Онахон Бексаатни сўнгги йўлга овулдошлари кузатишарди. Улар ҳозир нималар ҳақида гапиришаётгани Исмоилга қоронғу. Маросим у бекинган жойга қадам-бақадам яқинлашиб келарди. Кузатувчилар орасида хотин-халаж йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки бу ерларда аёллар дафн пайти қабристонга боришмас, уйда қолиб, майитни кўмиб қайтган эркакларни мотамсаро йиғи билан кутиб олишади. Таомил бўйича Исмоил қабристондан қайтаётган отлик қариндошларга бош бўлиши, дафндан кейинги майитнинг уйида бўладиган илк йиғинни бошлаб бериши, баланд овоз билан ув тортиши ва ўкириб эгар қошига бош кўйиши, Саида эса унга жавобан йўқлов жирларни уввос тортиб куйлаши лозим эди... Лекин улар, қонун ва қочоқлик ўртасидаги тегирмон тоши орасида қолганлар, бундан бенаиб эдилар...

Бу орада тўпланганлар қабристонда кеча қазилган гўр ёнида тўхташди. Исмоил ўзи беркинган қўшни тепалик ортидан маросим қандай кечаётганини кўрди. Барча йўл-йўриқларига кўра дафнга Мирзақул бошчилик қиларди. У четроқда қўшқоқ қилиб боғланган отлар олдида дафн жойига яқинлашди, ҳамма жой бўшатиб, унга йўл беришди.

Наматга ўралган майитни тобутдан олишиб, четга қўйишди ва ҳамма катта айлана ҳосил қилиб, мулланинг узок давом этган қироатини тинглашди, муллага жўр бўлишиб айрим оятларни такрорлашар, вазият худди асалари уясини эслатарди. Сўнг тўда яна ҳаракатга келиб қолди – энди майитни қабр ичига туширдилар-да, шоша-пиша гўрга тупроқ тортдилар.

Буларнинг барини у четдан кузатар ва индамай лабларини қон чиккудай тишларди.

Одамлар қабристонни тарк этиб, бирор тирик жон қолмади, лекин ҳали олисдан товушлар эшитилиб турарди, Исмоил онаси қабрига жилди. Қалтироқ қўлларига таяниб, эс-хушини йўқотган ҳолда эмаклаб борди-да, янги пайдо бўлган уюм тупроқни кучоқлаганча, бўғиқ-ҳирқирик товуш билан ўкириб юборди ва қайғу-аламу қахру-ғазабдан нафаси бўғзига тикилди, худди ақлдан озиб, етим қолган бўри сингари нима деб қичқиргани, кимни ва нимани лаънатлаётганини фаҳмлаш қийин эди. Сўнг эса у худди маст одамдай бор овози билан қичқира бошлади: “Онажон, онажон, кечир! Мени кечир! Мени лаънатла! Нариги дунёда лаънатла! Урушни лаънатла! Лаънатла! Урушни лаънатла!”

Сўнг у бир зум жимиб қолди, худди ниманидир ўйлаб қолгандай яна ғазаб билан даҳшатли бўкира бошлади. “Нафратланаман! Қасос оламан, қасос, ҳаммангдан қасос оламан! Ҳеч кимни аяб ўтирмайман!..”

* * *

“Ёзнинг келишига ҳам оз қолди! Кўпига чидаган, озига ҳам чидаш беради! – деб ўйлади Саида, тўпондан ажратиб олган бир сиқим бугдойни у кафтидан – бу кафтига олиб ўйланиб. – Худо Исмоилни ўз паноҳида сақлаб, тилагига етказса, ғунажинни соғамиз-да, уни йўл озигига харжлаб, кечасилаб жўнаб кетамиз. Ҳа, кетамиз, бу ердан албатта кетамиз!”

Кечқурун Саида талқон туйиб ўтирар экан, уйга ўт олгани Ҳасантой кириб қолди. Кейинги вақтларда унинг бўйи чўзилиб катта бўлиб қолгандек, устидан отасининг эски фуфайкаси сира тушмасди. Тўтиойнинг болалари ичида Саида ана шу ўртанчасини ҳаммасидан яхши кўрарди. Ўзи жуда ёқимтой, очик кўнгли эди.

– Саида янга, ойим ўтга юборди! – деди у, супрадаги уйилиб турган толқонга бир қараб олиб. Бола-да! Боланинг мўлтиллаган кўз қарашларига ким чидасин. Саида унинг қорни очиб турганини сезиб, иккала кафти тўлгунча талқон солиб берди. Бола талқонни оғзига солиб, ямлаб-ямлаб ютди-да, севинганидан миннатдорчилик билдирай дегандек, талқонга беланган лабларини чўччайтириб, илжайиб қўйди:

– Сигиримиз тукқанда ойим бизларга оғиз сут пишириб беради. Сут ичамиз. Чақалоқжонга ҳам ундан олиб келиб бераман! У сут ичадими?

– Тилингдан янганг ўргилсин сенинг, – деб меҳри товланиб кетган Саида унинг кўзларидан, манглайдан ўпиб олди. – Сигирларинг туғсин, айланиб кетай, сўнгра оғиз сутин ичамиз. Чақалоқжонга ҳам берамиз, унинг ҳам тиши чиқиб қолибди!

Ойиси ҳам, болалари ҳам отасининг ўлганидан хабарсиз хат кутиб юрганларини эслаб, Саида болага раҳми келиб, уни алаҳситгандек бўлди:

– Ойинг туриб юрадими, энди яхши бўлиб қолгандир! – деб иш орасида сўраб кўярди.

– Бугун яна бошим деб ётибди. Мен мактабга бормай қўя қолай десам, ойим, иккинчи синфга кўчолмай қоласан, отанг келганда уришади, деб руҳсат бермади.

– Уришмасмиди, ёмон ўқисанг, албатта уришади-да...

Ҳасантой жим қолди-да, кўзига ёш олиб, катта кишилардек чуқур хўрсиниб қўйди.

– Қўй, кўп хўрсинма! – деб хитоб қилди чўчиб кетган Саида... – Насиб қилса, отанг келиб қолар... Лекин сен ҳадеб хўрсинаверма...

Бола ўт олиб кетганидан кейин, Саида мадори қуригандек дарҳол ўтириб қолди. Муштдек боланинг бундай уҳ тортиб хўрсиниши негадир унга жуда оғир туюлди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Бола бўлса ҳам, етим қолганини юраги сезиб турибди, – деб ўйларди у. – Тўтиой ҳам буни ўзича дилидан ўтказаётгандир, бироқ у сир билдирмасди. Бечора нима ҳам қилсин? Қўлида бирданига уч етим бола ёлғиз қолган. Уйда овқатлари йўқ. Колхоз берган озроқ дон-дун билангина бир амаллаб кун кечирадилар. Яқинда омбордан ярим қоп сули олиб келдилар. Йўқдан кўра шу ҳам бир мадад. Қараб ўтирган билан биров осмондан ташламаса. Ўлдим-бўлдим деб ётиб олса, болалари оч қолади. Биргина ишонганлари – ёлғиз сигир. “Ер юткур, аксига олиб, бу йил ҳам кеч туғадиганга ўхшайди! Унинг туғишини кутавериб болаларининг кўзлари тўрт бўлди!” деб гапириб юрарди. Ўзи ҳам анчадан бери мазаси йўқ, касал. Қандай қилишар экан бечоралар? Яна бунинг устига, шўрлик Бойдалининг ўзини ўзи мина устига ташлаганини айтмайсанми? Бунга ҳам ўзининг ўта кўнгилчанлиги сабаб бўлган! Раҳматли яхши киши эди! Тўтиой бир оз сержаҳл бўлгани билан у ҳам яхши аёл... Ахир, юракка қил сиғмайдиган шундай кунларда осойишта яшаб бўлармиди... Эй, пешонага ёзилганини кўради-да... Ҳар кимнинг тақдири ўз пешонасига ёзилган. Биз бўлсак эртаю кеч Исмоилни кутқариш билан оворамиз... Агар бир иложини қилиб уни қишдан омон сақлаб чиқсам, Чотқолга борганимиздан кейин бахтимиз очилиб кетармиди... У кунни Тўтиой: “Исмоилнинг қочиб юргани ростми?” деб кўкқисдан сўраб қолди. Мен унга нима дея олардим. Билмадим, қочса бирон ёқда қочиб юргандир, балки куруқ гапдир, ким билсин, деб кўя қолдим. Бошқа бировлар бўлса, Исмоилнинг қозоқда қариндош-уруғлари бор эмиш, у ўша томонларда қочиб юрган бўлиши мумкин, деб гапиришар эмиш. Майли, нима дейишса деяверишсин... Мирзақулнинг кўзига кўринмасак бўлгани, у душман, аяшни билмайди... Илгари уни яхши кўрар эдим, ҳали ҳам тасавурирмад ўша ушалмаган қора ният... Э, тангри, бандам десанг Мирзақулдан ўзинг асра...”

Боланинг ҳалиги ух тортиши, унинг мўлтиллаб аянчли қараши Саиданинг кўз олдидан сира кетмасди. Турли хил мудҳиш хаёллар унинг кўнглини чўктириб, аллақандай хунук хабар келишини кутаётгандек боши ғовлар, руҳи тушиб, безовта бўла бошларди. Саида шу пайтда нима қилишини билмай эшикка чиқди, ҳавонинг авзойи бузук, шамол туриб, уфқда қора тунда булутлар қалқишиб осмонни қоплаб келаётган эди. Теварак-атроф жимжит, тоғу тошлар ҳам кўринмайди. Осмонда сузиб бораётган тўлин ой булутлар орасида заъфарон юзларини кўрсатиб, яна дарҳол яшириниб оларди.

“Қор ёғяптими? Исмоилнинг аҳволи нима бўлди экан?” – деган хаёл билан Саида яна уйга қайтиб кирди.

Эрта азонда Саида одатдагича сувга чиқди. Яна ҳавонинг қовоғи солиқ бўлса ҳам, бир оз юмшаб, парча-парча сарғиш қор ёғиб турарди.

“Йй-йй!...” – деб кўйди Саида бўйнига сирқиб тушган қор томчиларидан ижирганиб.

У пақирларини кўтариб эндиgina одимлаётган эди, Тўтиойлар томонидан қий-чув йиғи овози эшитилиб, ундан-бундан от чошиб келаётган кишиларга кўзи тушди. “Яна қандай фалокат юз берди экан?...” деганича пақирини қолдириб, у ҳам ўша томонга югуриб кетди. “Бойдалининг азасини кузда ўтказамиз дейишган эди, биров айтиб кўйди шекилли, мунча изи чув” деб ўйлади у. Саида дарҳол девордан бурила қолиб, ҳовлига яқинлашганда, тўпланишиб дод солиб йиғлаётган халқни кўриб, хангу манг бўлиб қолди. Шу чоқ ғала-ғовур ичидан сочлари тўзиб, кўзлари аланглаб Тўтиой отилиб чиқди-да, йиғлаганича сарой томонга югуриб борди.

– Мана, айланайин халойик! Мана, кўринлар! Ўғри қулфни суғуриб, сигирни олиб кетибди. Шўрим курсин, худо мени кўш қўллаб урди!..

– Оқшом уни ўзинг боғлаб, ўзинг қулфламаган эдингми? – деди биров ғала-ғовур ичидан.

– Ҳа, садағанг кетайлар, ўзим! Ўзим боғламай ким боғларди! Ҳатто елинини ҳам ушлаб кўрган эдим! Болаларим сут деб томоқлари тақилларди. Тўшақда ётганимга қарамай, ундан ўзим кўз-қулоқ бўлиб турардим!..

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Саида бу сўзларнинг маъносини укиб, воқеадан хабардор бўлгандан кейин, эси оғиб, зинграйганича жойида туриб қолди. Куни кеча Ҳасантойнинг ажабтовур қатга кишилардек отасининг эски фуфайкасини кийиб олиб, жунжикиб ўтирганини ва алланимани худодан тилаётгандек оғиз сутини эслаб, уни орзикиб кутиб юргани Саиданинг кўз олдидан нари кетмади. “Бу ким бўлди, уволдан кўркмаган, қора ниятли ялмоғиз? Шунчаликка қўли қандай борди экан?” – деган биргина ўй уни эсанкиратиб қўйган эди. Саида қайноқ юзларига урилиб, бўйни аралаш эриб тўшаётган қор томчиларини ҳам ссзмай, турган жойида тураверди. Ана, Тўтиойнинг болалари ойиларининг этагига чирқирашиб ёпишиб олишган: кичкинаси тўшакдан эндигина турган шекилли, яланг оёқ лой кечиб: “Ойи! Ойи!” деб кичқиарди. Тўтиой бўлса у билан иши йўқ, ўзи билан ўзи овора эди.

– Бойдали уйда бўлганда, ўғри кела олармиди. Уйда эркак бўлмагандан кейин шу-да...

“Боладан совуқ ўтиб, кўкариб кетди!” деган хаёл билан Саида чошиб бориб, уни дарҳол кўтариб олмоқчи бўлиб шайланиб турган эди, бироқ тўда ичидан почтальон Курмон югуриб келиб болага бир қараб олди-да, уни қўйнига ўраб, уйига кўтариб кетди. У Саиданинг ёнидан ўтиб бораркан, қўйнидаги болани илиқ нафаси билан иситиб, соқолидан сизиб тушаётган мунчок-мунчок сув қатрачалари товланиб, ўзича нимадандир норози бўлгандек тўнғиллаб қўйди:

– Сизларни ҳеч қачон ташлаб қўймаймиз, навбат билан кўтариб қатга қиламиз...

Дезрли бутун овул Тўтиойнинг ҳовлисига тўпланишган эди. Илгари ҳам овулда бундай воқеалар бўлиб турарди, лекин бунчалик одам йиғилишмасди. Ким мол йўқотиб, мол ўғирлатмаган дейсиз, бироқ бу сафар уларни молнинг йўқолишигина эмас, балки газабга тўлган энг нозик ҳис-туйғулар, инсонга бўлган меҳр ва муҳаббат туйғулари бу ерга ҳайдаб келаётган эди. Ана улар чет-четга чиқиб, қовоқ солиб ўтиришибди: “Бойдалининг етимларига қўл тегизган ким?..”

Боядан бери у ёқдан-бу ёққа югуриб-елиб, атрофни кўздан кечириб юрган Мирзақул, мана, йилкичи Парпи билан от чоптириб келиб қолишди. У отини гижинглашиб, қўлсиз энгини шалвиратганича, ҳовлига қуюндек учиб кирди.

– Қани, халойик, қўзғалинг! Отлиқлар отда, отсизлар пиёда сойма-сой изланглар! Йўқолган мол садқайи сар, аммо бу ишни қилган муттаҳам итни топиш керак!

– Тўғри айтасан, тўғри! – дейишди кўпчилик. – Ўғри олислаб кетгани йўқ... Агар сигирни сўйиб олган бўлса, гўшти топилар... Йўкса, уни эски қўрғонларга беркитиб қўйган чиқар!..

– Тўғри, тўғри! Ҳали сўйиб улгурмаган бўлиши керак. Кўрган одамлардан суриштиринглар! – деган қийқирик эшитилди.

– Қани, жўнанглар, кечикмасдан жўнай қолинглар!

Мирзақул ҳовли саҳнидан чиқиб бораётган одамлар орасидан фронтга бориб келган беш-олтита ярадор йигитларни чақириб олиб:

– Сизлар, йигитлар – солдатлар эмасми... Отга миниб, Жамбулга борадиган қатга йўлни кузатиб чиқинглар.

– Э-хе, у ёққа боришга улов қани?

– Саройдаги отларни олинглар! – деди Мирзақул.

– Отлар ер ҳайдаш учун бойлоққа ташланган, раис ўзини осса осадия, уларни бермайди.

– Об-бо, гапни кўп чуватдинг-да! – деб бақириб берди Мирзақул. Унинг захри юзига чиқиб, чўлтоқ қўли боягидек яна силкиниб тушди. – Қани, ҳозир жўнанглар! Финг демай, отларни эгарлаб, йўлга тушинглар.

Халқ тўлкинига қўшилиб, Саида ҳам овулнинг сиртига қараб югурди ва дарҳол ҳар томонга тарқалиб, ўнг-сўлидан бўлиниб кетаётган кишиларни, энқайганича отда чошиб бораётган Мирзақулни ва қулала сингари тулки телпагини бостириб кийиб олган йилкичи Парпини кўриб, ўтақаси ёрилгудек кўркиб кетди ва бирдан: “Исмоилни топиб олишса, нима бўлади?” – деган хаёлга борди. Сўнг у нима

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

килишини билмай саросимага тушиб, ўсиб ётган ўша чийзорга югуриб кетди.

Ҳаво юмшаб, эриб кетаётган ҳўл қор кийимларни салмоқлатиб, юришни оғирлаштирар эди. Бағрини ерга бериб ястаниб ётган оқиш туман ўрнидан кўзгала олмай, мажоли қуриган каби кўнгилсиз кўринарди.

Саида Исмоилнинг қароргоҳидан хавотир олиб, уядаги болаларини кўриқлаган қуш каби зор қақшар ва бирон киши изимдан тушмаганмикин, деб атрофга аланглаб назар ташлар: “Худойим, ўз паноҳингда сақла! Энди нима қилсам, қандай қилсам экан? Болаларнинг бахтига сигир топилиб қолса, улар овулга қайтишармиди? Ў, айланай парвардигор, ўша етимларнинг оҳини эшит, молини қайтариб бер! Менинг ҳам болам бор, менинг ҳам оҳимни тингла, у ҳам етим қолмасин!..” деб кўлини кўксига кўйиб, худога сиғинар эди.

Саида минг хаёлга бориб, ўзини кўярга жой топа олмасди. Сигир топилиб қолса, улар овулга қайтишармиди, деган ҳалиги фикр уни банд этиб, бутун умиди ҳам, ишончи ҳам ўша бўлиб қолди. Демак, бирдан-бир йўл – сигирни излаб топиш, иложи борица тезроқ топиш керак.

Саида ўрнидан тура солиб, кўйлак ва чопонлари юлиниб, шоша-пишганича ўнқир-чўнқирларни ва қамиш буталари орасини қидира бошлади. Бироқ молдан дарак йўқ: ундан нишона ҳам кўринмайди. Хув анови ерда туман аралаш эски кўрғоннинг бузилиб ётган вайроналари қорайиб кўринмоқда. Сигир ўша ерга яшириб кўйилган бўлмасин? Югур, Саида, жонинг борица югур! Оёғингдан сув ўтиб, лойга беланганинга, устингдаги кийимларинг шалвираганига қарама! Бўла қол, тезроқ етиб бор! Ана, ана, кўрясанми, деворнинг панасидан сигирга ўхшаган бир нима кўринаяптими? Ҳа, сигирга ўхшайди! Танаси йирик, қора оладан келган эмасмиди, худда ўзи? Кутилмаган қувончдан Саида ҳаяжонланиб гангиб қолди: “Ҳозир тепаликка чошиб чиқиб, суюнчи, суюнчи деб қичкириб, халқни овулга бошлаб бораман. Сигирни эса Тўтиойнинг уйига етаклаб бориб, қозигига ўзим боғлаб бераман! Бироқ ўша кўзимга кўринаётган ҳақиқатан ҳам сигирмикин, ёки кўзимга шундай кўринаяптими? Худо-ей!”

Кўрғонга бир зумда етиб борган Саида тарвузи қўлтиғидан тушгандек шалпайиб, туриб қолди. Ҳалиги кўринган нарса сигир эмас, ағанаб ётган девор харобалари экан.

Бағрини ердан узаётган ҳалиги туман, эринчоклик билан суза бошлади... Сарғиш қор бултурги тиканақларнинг уч-учларига ўрнашиб, эндигина ўсиб келаётган нозик майсаларни савалаб, уларни ўз оғирлиги билан эгиб, кўмиб ётган эди...

* * *

Саида кечқурун чарчаб-ҳориб, аранг овулга етиб келганда, Тўтиойларнинг сарой эшиги ҳали ҳам эрталабгидек хувиллаб, қаррақдек очилган бўйича турарди.

Уйда бўлса куни бўйи ўпкаси тўлиб йиғлаган боласи кўзи оқига айланиб, ҳиқиллаб ётган эди. Худди аксига олгандек, Саиданинг тошдек қотиб кетган сийнаси гарчи тўлиб тургани билан, боланинг оғзига солиб эмизса ҳам, бармоқлари билан сикса ҳам анча вақтгача ийимай кўйди. Саида ўзини ҳам худди тери сергимай эгари олиниб, туни билан эшикка боғлаб қантариб кўйилган от каби совуқ еб, жағлари қаришиб қолгандек ҳис қиларди. Хувиллаб ётган уйнинг бир бурчагида кўлида боласи билан Саида, мунғайибгина ўтирарди. Кейинчалик Саида уйку босган болани бешикка беллади-да, ечинишга ҳам ҳафсаласи келмай, ўтирган ерига мукка тушганича ётиб қолди.

Ярим кечада дераза чертилди. Саида сесканиб кетиб, бошини юқори кўтарди ва: “Сен кимсан?” – деб қичкириб юборишига сал қолди. Лекин унинг Исмоил эканлигини фаҳмлаб, баттарроқ чўчиб кетди: “Азбаройи худо, овул тўс-тўполон бўлиб ётганда, уни яна қандай шамол ҳайдаб келди!” Саида тура солиб, шошилинч равишда эшикни очди-да, тез-тез шивирлай бошлади.

– Тезроқ бўла қол, овулда аҳвол ёмон!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Саида илгакни осиб қўйиб, қоронғида Исмоилни ичкари уйга етаклаб кирди. Сўнгра дераза пардаларини тўсиб, пиликни ҳали ёқмаган ҳам эдики, алланарса гурс этиб Исмоилнинг қўлидан ерга тушди ва у билан бирга Саиданинг юраги ҳам “жиз” этиб тушгандек бўлди. Саида дарҳол энкайиб, ерда ётган тўрвани сийпалай бошлаган эди, қўлига қандайдир юмшоқ нарса илинди. Бундай қараса, тўрвадаги гўшт экан.

– Хўш, бу сизмидингиз? – деди Саида шу заҳоти томоғи қақраб, бўғиқ овоз билан.

– Жи-им! Нафасингни чиқарма! – Исмоилнинг кўзи қоронғида ўтдек чакнаб, Саиданинг ёнига келди-да, унинг юзи аралаш оғир нафас олди: – Дамингни чиқарма, ишинг бўлмасин!

Саида жим турарди. Назарида аллаким уни кўкрагидан итариб юборди-ю, йиқилаёзгандек ўтирган жойида ерга таяниб қолди. Саида шу топда гўё ўзини ҳаётдаги севимли кишидан ажралиб қолгандек, азоб-уқубатлар чекиб, кўз қорачиғидек ардоқлаб сақлаган меҳрибон кишиси унинг бутун умид ва орзуларини топтаб, ер билан яксон қилгандек ҳис этар ва ўрнидан тура солиб югуриб, боши оққан томонга – қирни қир демай, сойни сой демай фарёд кўтариб, қичқирганича ёруғ дунёдан бешиб, аллақайларга қочиб кетгиси келарди. Бирок ўрнидан туришга қурби етмасди. Аллакимнинг уйни ларзага келтириб, чексиз қайғуга чўмиб, бўзлаб йиғлаётган овози кулоқни қоматга келтирарди.

– Нега қарайсан, пиликни ёқ! – деди ниҳоят Исмоил. Аммо Саида ўз жойидан кўзгалмай ўтираверди. – Ҳой, нега анграясан, пиликни ёқ, деб сенга айтяпман! – деди у яна ва ёнига тиззалаб эмаклаб келаётган Саидани кўрди.

– Ўша етимларнинг насибасига човут солгандан кўра, ўзимизнинг ғунажинни сўя қолганингиз яхши эмасмиди? – деди у йиғи аралаш зорланиб.

– Мингиллайверма! – Исмоил унинг елкасидан ушлаб силтаб қўйди. – Менга ақл ўргатгандан кўра, ўзингни бил. Замонанг бўри бўлса, бўри бўл, деганлар. Шу замонда ҳар ким ўзим бўлсам дейди! Ўзгалар билан ишинг қанча, очдан ўлиб, тарракдай қотиб қолганинга ҳам, биров сендан ўлдингми, қўйдингми, деб сўрамайди... Олган олиб, юлган юлиб қолади... Сен бўлсанг беҳуда ташвиш тортяпсан!..

Саида ғик этмасди. Исмоил Саиданинг жавобсиз жимгина ўтирганини кўриб, жини кўзиди ва оғзидан ўтга тоблаб еган гўшт хидини анқитиб Саиданинг ёқасидан бўғиб олди.

– Нега нафасинг чиқмайди-а? Сенга айтяпман, нега жавоб бермайсан? Ўз ғунажинимни сўйганимда, болаларга сутни қаердан топиб борар эдинг ёки ўзганинг болалари ўзингникидан ҳам зиёд бўлиб қолдими? Ёки бўлмаса Чотқолга қандай этиб олар эдик, сен буларни ўйлаяпсанми? Кетишимизга оз қолганда, ўнқирда ётавериш очдан ўлсин демоқчимисан? Ёки сен учун бошқалар мендан ортиқ бўлиб кетдими?... Шунча азоб тортганим ҳам етар, бутун киш бўйи совқотиб, тишимнинг кирини сўриб чиқдим... Вақти келганда ўғрилиқ ҳам қиламан, нафсимни тиймайман, очдан ўлиш учун аскардан қочганим йўқ! Ўлса бошқалар ўлаверсин... Бирок мен бекордан-бекорга ўлишни истамайман!..

Ташқарида, кўшни кўчада хўроз қичқирди, уни кутиб тургандек, яна иккинчиси қанот қоқиб, ун қўшди. Исмоилнинг кетар маҳали бўлиб, ўрнидан турди ва:

– Ҳадеб вайсайвермасдан гўштни пишириб енглар-да, суягини кўрсатмай овлоқ ерга кўмиб ташланглар, уқдингми? – деб қўлидаги папиросини қайта-қайта ичига тортиб чекди-да, қолдигини оёқ остига ташлаб ўчириб, эшикка чиқиб кетди.

Аста-секин тонг отиб, уй ичи ёриша бошлади. Тонг ёришган сари, нариги ёқда печканинг остида бешикни қучоқлаб ўтирган оқ сочли аёл деразага қадалиб қараб, бир йўла ерга ҳам термиларди. Ташқарида бирон нарса борми, у нимага бунча термиларди? Нега унинг сочи бир кечадаёқ оқариб кетди? Аралашиб, чувалашиб

кетган хаёллар деразани шарақлагиб синдириб, теварак-атрофни кезиб, ташқарида нималар бор-йўқлигини билишга ошиқарди. Дарвоқе, ана шу кичкинагина деразанинг нариги томонида бутун овул, элу халқ... Унда почтальон Қурмон яшайди. Тўтиой болалари билан, Мирзакул, Исмоил... Ҳа, Исмоил ҳам яшайди...

“Бироқ сен бошқаларга ўхшамайсан, биз учун ёт кишисан... Бутун элу юртинг жон бериб, жон олиб, душман билан урушиб ётганда, сен бўлсанг қочиб юрсанг, ахир ўз элига ким душман бўлибди. Сени саклайин деб юрган эканману, бироқ нафс балосидан кутқариш зарурлигини ўйлаб кўрмаган эканман...”

Саида чопонини кийиб, боласининг йўрғакларини рўмолга тугиб олди.

У эшикка яқинлашиб борганда, ниманидир қиялмагандек, бурилганича туриб қолди.

Кўзларидан маржон-маржон бўлиб оқиб тушаётган ёш қатралари боласининг бетига томчилаб, у ҳам ётган ерида тамшаниб, ижирғиланиб қўйди. Бироқ шу заҳотиёқ ҳеч нарсани сезмагандек, яна ухлаб қолди. Саида ерда ётган халиги гўштли тўрвани елкасига ташлаб, боласини кўтарганича, бўсагадан ҳатлаб эшикка чиқиб кетди.

* * *

Кўм-кўк чийзорларни оралаб, боласини кўтариб олган Саида, унинг орқасидан отда Мирзакул ва милтиқли икки солдат кузатиб боришарди.

Бундан икки соат илгари туннель кўриқчилари командири қочкинни топишга ёрдам бериш мақсадида солдатларга кўшни қишлоққа – қишлоқ Совети раисининг ихтиёрига боришга буйруқ берган эди. Саида бўлса боласини кўтарганича овулдан узоқлашиб, ўз уйлари томон кетиб борарди. Энди у бу овулга бошқа қайтиб келмайди.

Орқароқда келаётган солдатлар ўзаро сўзлашаётган эди:

– Сигирини ўғирлатган ўша аёл-ку, нима дейсан?

– Ўша бўлиши керак!

– Барака топкур, охири ўғрининг изидан ўзи тушганга ўхшайди, бироқ юк қилиб, бола кўтариб юргани нимаси?

– Ким билсин, ўзиям жуда нимжон кўринадди. Ҳали қишлоқ Советининг раиси келаётми, отга миниб ол, кўлингда боланг бор, деса, чурқ этмай кетаверди.

Улар майда-майда камиш япроқлари депсиниб ётган боши берк жарликка етганларида, Саида бурилишда бир зум тўхтаб:

– Ана у ерда, қамишнинг орасида! – деб қўли билан кўрсатди. Ўзи бўлса ранглари ўчиб, бўйнидаги рўмол тугунларини бўшатиб, ўтириб қолди ва нима қилишини билмай, боласини эмиза бошлади.

Мирзакулнинг орқасидан эргашиб бораётган солдатлар ҳам ўша томонни кўзлаб, секин одимлаб боришаверди. Яна озроқ юриб, Мирзакул отдан тушмоқчи бўлган эди, рўпарадан Исмоилнинг қичқирган овози эшитилди.

– Ҳой, Мирзакул! Орқангга қайт! Мен энди ўлган одамман. Агар қайтмасанг, сени ҳам соғ қўймайман!

Мирзакул от узангиларини қоқиб, овоз чиққан томонга қараб қичқирди.

– Кўтар кўлингни, аблах!

“Тарс” этиб чийзор орасидан беш отар милтиқ отилди. Ўрнидан дик этиб сакраб турган Саида, Мирзакулнинг от бўйнига йиқилиб, ёлғиз қўли билан от ёлини тутамлаб, чўлок қўли билан унга ёрдамлашмоқчи бўлгандек мўлтанглатиб, охирида отдан кулаб тушганини кўрди. Шу маҳал ўзларини панага – тош орасига олган иккала солдат чийзор оралатиб ўқ уза бошлади. Рўпарасида туриб отган Исмоилнинг ўқлари тошга тегди-да, “чийиллаб” четга қайтиб, кулоқ остидан учиб ўтгандек туюлди. Сув сепгандек чуқур сукунат чўккан тоғ оралиғи бешотар милтиқларнинг овозидан ларзага келди. Шу чок солдатлардан бири жон талвасасида қичқирди:

– Эй, маржа, куда! Назад, назад, убьёт!

Саида боласини кўтарган бўйича тўппа-тўғри Исмоилни кўзлаб бораверди. У ҳеч нарсани сезмагандек сесканмай, кўкрак кериб рўйирост борарди. Саиданинг хайкал каби бир қолипда тумтайган қора-тўриқ юзларидан аллақандай ички бир кучни, адолатлик ҳукмини укиб олиш мумкин эди. Ғазабга тўлган қаҳрли ва қайғули кўзлари эса Исмоилга: “Қани бу ёққа чиқ! Олдимга кел!” дегандек тик қарарди. Саида илгарилаб ҳар бир қадам ташлаган сари, шошиб қолган солдатлар нима қилишларини билмай:

– Эй, назад! Вернись сейчас! Вернись! – деб бақирешарди.

Бироқ Саида парво қилмай чийзор орасида ётган Исмоилни кўзлаб салмоқ билан юриб бораверди.

Ниҳоят тоғ оралиғига жимжитлик чўқди. Тошларнинг орасига беркиниб олган солдатлар ҳам, бериги ёқда юз тубан йиқилиб, ёлғиз қўли билан титраб-қақшаб, ер тимдалаб ётган Мирзақул ҳам, абадий музлик билан қопланиб ётган ҳайбатли тоғ қоялари ҳам, хуллас, бутун борлик, шу чоғ донг қотиб, сукутга чўмиб, милтиқ қачон отилар экан, бола кўтарган аёл қачон кулаб тушаркин дегандек, даҳшатли дамни кутиб турарди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Ана, камишларни шитирлатиб келган шамол Саиданинг рўпарасидан уриб: “Қайт, орқангга қайт!” – деяётгандек, унинг рўмолини учуриб кетди. Бироқ Саида буни сезгани йўқ. У ҳозир ўлимни эслаётгани ҳам йўқ, инсоннинг буюк фазилати, одиллиги учун боласини кенг бағрига босиб, бошини юқори кўтарганича, Исмоил томон илгарилаб борарди. Солдатлардан бири сабри чидамай, ўрнидан туриб:

– Стой! Стой! – деб кичқира бошлади. Чамаси у, аёлнинг орқасидан югуришга ўзини чоғлаб турган бир пайтда, камишлар орасидан кулранг шинелли, соч-соқоллари ўсиб кетган киши сақраб чиқиб, милтиғини қўш қўллаб юқори кўтарганича, титраб-қалтираб аёлга томон интилди. Исмоилнинг кир босган юзларидан тер қуюлиб, Саидага яқинлашиб, юзма-юз келганида, кўзлари ўйнаб, илгариги Саидани эмас, қандайдир бошқа одамни, ўз куч-қудрати, афзаллиги ва одиллигини кўз-кўз қилибгина қолмай, балки боласини кўтариб олган, сочлари оқариб кетган, яланг бош, хушқомат аёлни кўрди. Саида унинг кўзига юксакликда тургандек, ўзи бўлса, унинг ёнида ожиз ва нотавон бир кимсадек елкасини қисиб, ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бироқ Саиданинг ёшга тўлган кўзларини кўриб, қўлидаги милтиғини ёнидаги тошга уриб парчалаб, улоқтириб ташлади ва қўлини кўтарганича, милтиғини ўқталиб келаётган солдатлар қаршисига чиқди.

*Асил РАШИДОВ
таржимаси*

АЗАЛИЙ ДЎСТЛИК

Ўзбек ва туркман халқларининг азалий-абадий дўстлиги ҳақида гап кетса, дарров “Амударё сувларини бирга ичиб-улгайган” деган ибора тилга олинади. Бу бежиз эмас. Зеро, минг йиллар мобайнида икки халқ шу она дарё бағишлаган оби ҳаётдан таъм тотиб, ўзаро борди-келдиларни мустаҳкамлаб, битта дутордан таралган сеҳрли наволардан лаззатланиб умр сурганлар, ҳаёт олдга қўйган муаммоларга жавоб излаганлар. Туркман бахшиларининг тўй-анжуманлардаги дебоचा куйи “Навоий пердеси” деган наводан бошланиши ҳам, ўзбек хонандаларининг репертуарларига Махтумқули шеърлари, панд-насиҳатларининг кўрк бағишлаб туриши (бундай рамзий мисоллар жуда кўп!) ҳам халқларимизнинг асрлар мобайнида дўстлик-биродарлик, яхши қўшничилик муҳитида, ўзаро маданий-адабий алоқада бўлиб келганлигидан дарак беради.

Ҳиндистонда Бобурийлар салтанатининг барқарорлашуви, мустаҳкамланишида катта роль ўйнаган Байрамхон (Ҳумоюн Мирзонинг отабеги, шоир, давлат арбоби)нинг шавкатли тақдири, атоқли ўзбек санъаткорлари Аҳмад Матназар ўғли, Жапақ Шомуродов, Бола бахшиларнинг улуг туркман бахшилари Суяв, Махтумқули чувал, Назар богалар билан дўстлиги, устоз-шогирдлиги ёки адабиётимизнинг чинорлари ҳисобланган Ғафур Ғулом, Ойбек, Беки Сейтоқов, Берди Кербобоевларнинг адабий борди-келдилари – булар адабиётшунослигимизда энди очилажак қўриқлардир.

Вақт ўтиб бораётир, замонлар ўзгармоқда, мустақиллик даврида ҳар бири ўзига хос тараққиёт йўлини танлаб олган мамлакатлар келажак сари дадил интилмоқдалар. Бу машаққатли йўлда ота-боболарнинг сўнмас гайрат-шижоати, яратувчанлик ва бунёдкорлик руҳи, ватанпарварлик ҳисси ҳамиша ёр бўлишини тилаймиз. Дарҳақиқат, яқиндагина иккала давлат раҳбарлари – Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ва Туркменистон Президенти Гурбангули Бердимухамедовларнинг Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган олий даражадаги учрашувиде иккала мамлакат халқларининг иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳалардаги ўзаро манфаатли алоқаларини янада ривожлантириш борасида келишиб олинди, кўплаб янги шартномаларга имзо чекилди.

Журналимизнинг ушбу сони саҳифаларида ўқувчилар эътиборига Байрамхон, Махтумқули, Мурод Толибий, Залилий қаламига мансуб мухталиф шеърлар ва шу оҳанглар руҳидаги халқона, бахшиёна замонавий туркман шеърларини, ҳикматга тўйинган тўртликлару чўпламалар(терма)ни ҳавола этарканмиз, меҳнаткаш, дўст ва оға-ини халқларимизнинг адабий-маданий алоқалари янада мустаҳкамланиб бораверади деб ишонч билдириб қоламиз.

ТУРКМАН МУМТОЗ ВА ЗАМОНАВИЙ ШОИРЛАРИ ИЖОДИДАН

БАЙРАМХОН

(1497-1561)

Муҳаммад Байрамхон туркманларнинг баҳорли қабиласидан бўлиб, ота-боболари узоқ вақт теурийлар хизматида бўлишган. Унинг ўзи эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва авлодларининг Ҳиндистон салтанатида саройда отабек вазифасида хизмат қилган, шаҳзодалар тарбияси билан шуғулланган, улкан давлат барпо этишда катта ҳисса қўшган. Туркий ва форсий тилларда ижод қилган.

ХИРОМОНГИНАМ

*Эй, чамани жон аро сарви хиромонгинам,
Умрим гулистониди гунчаи хандонгинам.*

*Кўзга мени илмаган, бир бор назар қилмаган,
Кўнглим олиб билмаган дилбари хандонгинам.*

*Ҳам ўзи яхшигина, ҳам кўзи яхшигина,
Ҳам сўзи яхшигина ёри суҳандонгинам.*

*Эй, юзи гул-гулгина, сочлари сунбулгина,
Қилма тагофилгина, бўлма пушаймонгинам.*

*Эй, қадди чобуккина, вей лаби нозиккина,
Вей, сўзи ўтруккина, ваъдаси ёлгонгинам.*

*Воситаи давлати васлинг агар бўлмаса,
Меҳнати ҳижрон аро чиққусидир жонгинам!*

ЁР ИЛГИДАН

*Бодайиким, ичдим ул шўҳи ситамкор илгидан,
То ҳаётим бордурур кайфиятим бор илгидан.*

*Илгима олиб аёқ ҳушимни бердим бир йўла,
Шароб ич деб чун ишорат қилди изҳор илгидан.*

*Шиша янглиг қон тўкуб, согар каби қондур ичим,
То билибдур шиша-ю, согар намудор илгидан.*

*Кўрмайин илгига ҳар дам эл кўзи тушмагин деб,
Бордурур кўзим ҳамиша хунбор илгидан.*

*Масту лояъқил бўлур эрмиш тамоми умрида,
Бедили ким қатраи май нўш этса дилдор илгидан.*

ФАРЁД ҚИЛАЙ

*Неча ҳижрон гамидин нола-ю фарёд қилай,
Хосили умрни фарёд ила барбод қилай.*

*Неча кўз лавҳида тасвир этибон сувратини,
Дам-бадам хотир онин кўрмагидин шод қилай.*

*Неча васлини тилаб, ҳажрида хурсанд бўлай,
Неча умиди бирла жонима бидъат қилай.*

*Неча гурбат аро бекаслик оти бирла қуйиб,
Мотамийлар каби ўз ҳолима фарёд қилай.*

*Неча жонима фироқида ўт тушиб,
Ани бесабрлигимдан қуйиниб ёд қилай.*

*Неча ишқида бузиб сабру саломат ватанин,
Неча андуҳу маломат уйин обод қилай.*

*Неча зулфига гирифтор бўлуб зор бўлай,
Келки, ўзни бу бало қайдидан озод қилай.*

*Байрам-о, ёрга вафо расми одат эмас,
Энди жонимни жафосига мўътод қилай.*

АСАР АНДАН

*Кўзим учадур, то кўра олгай асар андан,
Кўнглим ўсадурким ола олгай хабар андан.*

*Воҳким, назарим ўтрусида жилвагар эрмас,
Улким, кўтара олмас эдим бир назар андан.*

*Лаъли ўти гулгун сиришкимни қилур тез,
Зоҳир бўладур қатраи хуни жигар андан.*

*Бунёди бало қилмади тўфони сиришким,
Ким ер бирла кўк бўлмади зеру забар андан.*

*Байрам ки сўроғ айлар эди оғзи нишони
Лаълини сўриб бўлди сўзи мухтасар андан.*

БЕНАВОЛАРГА

*Хуш улким, сарвинозим раҳм қилгай бенаволарга –
Нечукким подишолар марҳамат айлар гадоларга.*

*Агар ул шоҳи хубон лутф ила бўлса харидорим,
Гадойиман, ки истигно сотарман подишоларга.*

*Латофатлик гўзаллар умр янглиг бевафодирлар,
Менинг жонимдур улким ўхшамайдур бевафоларга.*

*Демаким ноз ила икки лаби васфин адо қилгай,
Масиҳо бўлса ҳам жон бергай ул нозик адоларга.*

*Балолардур менга ул кўз била зулфу қадду кокил,
Не бало кўй эдиким, учрадим мундоғ балоларга.*

ТОПИЛМАС

Мен зорга сендек яна бир ёр топилмас,
Сен ёрга мендек яна бир зор топилмас.

Кўп зор санга бўлди гирифтор лекин,
Мендек яна бир зори гирифтор топилмас.

Оламда гўзал кўп топишуру лек сенингдек,
Бераҳиму жафожўю дилозор топилмас.

Вах, вах, бу не сўздурки кўнгул мастлик ичра,
Хусн аҳли аро сен каби дилдор топилмас.

Ё раб, манга толеъи баргашта турурким,
Саргашта бўлиб изласам ёр топилмас.

Элдин таъмаи меҳру вафо айлама Байрам,
Чун олам аро ёри вафодор топилмас.

ҲИЖРОН ЭМИШ

Ёрсиз жонимни олгон меҳнати ҳижрон эмиш,
Меҳнати ҳижрон демангким, балои жон эмиш

Ханжарин шавқи, юзунг меҳрию лаълинг ҳажридин,
Кўкрагим чоку, юрак юз пора, бағрим қон эмиш.

Қоми лаълингдин висол айёмида душвор эди,
Йўқса жон бермак фироқинг шаъмида осон эмиш.

На балодурким, қутулмоқ йўқ замона ҳажридин,
Қисматим гўё азалдин меҳнати ҳижрон эмиш.

Бесару сомон дебон Байрамни, эй носих анга,
Панд этма, кима парвойи жону жаҳон эмиш.

Туркман тилидан
Олим УСМОН табдили

МАХТУМҚУЛИ

(XVIII аср)

Туркман мумтоз адабиётининг забардаст вакили, лирик шоир ва мутафаккир.
Махтумқулининг ижоди туркман мумтоз адабиётининг чўққиси ҳисобланади.

БЎЛМАС

Ҳар аҳмоққа айтма дарду сўзингни, Қаноатда, иззатда тут ўзингни,
Ҳасрат ўти жисминг ёққанча бўлмас. Тамаъ қилиб, саргайтирма юзингни,
Ғусса билан дона-дона кўзингдан Ҳар номардга хайф айлама сўзингни,
Аччиқ ёшларингни тўкканча бўлмас. Сўзингинг биносин ийққанча бўлмас.

Мағрур бўлиб кезма умринг гулига,
Дуч бўларсан бир кун хазон елига,
Юз йил яшаб тушсанг ажал қўлига,
Чапингдан ўнгингга боққанча бўлмас.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўнгли қора билан бўлманглар улфат,
Юқар ундан турли-туман касофат,
Кўмирга ҳар неча айласанг иззат,
Манглайга қораси юққанча бўлмас.

Махтумқули ҳаргиз топмади омон,
Ёмон тилнинг захри тиглардан ёмон,
Ёмон тил ёнида захри кўп илон,—
Чақса-да, бир чивин чаққанча бўлмас.

Туркман тилидан
Жуманиёз ШАРИПОВ табдили

ОШИҚ БЎЛМИШАМ...

Эй, ёронлар, бир юзи гул оя ошиқ бўлмишам,
Барчалар мақсуди гул-раъноя ошиқ бўлмишам,
Булбулам бог ичра, бир гавгоя ошиқ бўлмишам,
Ўзи гойиб, зулфлари ялдоя ошиқ бўлмишам,
Манзилим бог ичрадир, саҳроя ошиқ бўлмишам.

Чун фалак солди бизи ул кун фано тупрогина,
Тушиди сайрим доимо Макка, Мадина тогина,
Булбул бўлдим, сайрадим, кирдим Эрамнинг богина,
Пойибанд бўлдим у кун гам элининг тузогина,
Юз бало, меҳнатли бир савдоя ошиқ бўлмишам.

Жисмим ичра ёр гамидур, манзилим саҳрода, ҳей,
Чекканим гам-гуссадур, ман дўнмишам Фарҳода, ҳей,
Солди ишқинг, дилбаро, жону жигарим ўта, ҳей,
Водариго, кечти умрим, зоя бердим бода, ҳей,
Оҳи кўп, афғони кўп бир куя ошиқ бўлмишам.

Билмадим, не баҳри ердир, не муаззам тогидир,
Олди кўнглим, кетди ақлим, тан мудом нечогидир,
Нисбат этиб бўлмас уни, қумри, булбул, зогидир,
Элгараз ҳар зулфина – этмиш минг эр тузогидир,
Қадди-қомати баланд зебоя ошиқ бўлмишам.

Дўст, ҳавойи васлини мен мунча чандон истарам,
Доми-зулфи қаддина ўзимни зиндон истарам,
Дема: гамдан бир замон кўнглимни хандон истарам,
Бир гариб ошиқ манам, ёр, сани сандан истарам,
Кеча-кундузи, билинг, ҳув-ҳоя ошиқ бўлмишам.

Истамас ёрим мани, ул ёра зорим йўқ маним,
Қолмишам ҳайрон бўлиб, гайрат-мадорим йўқ маним,
Олди жоним ишқ ўти, ихтиёрим йўқ маним,
Келса – ақлим тарк этар, кетса – қарорим йўқ маним,
Киприги – ўк, қошлари – ол оя ошиқ бўлмишам.

Айтадир Махтумқули, ман унда кона ўградим,
Сайл этиб бордим, фалакда ломакона ўградим,
Чун мени расво килибдур, ишқи кона ўградим,
Этмиш икки шаҳр ила минг бир дўкона ўградим,
Шунча саргардон бўлиб, ман зоя ошиқ бўлмишам

Туркман тилидан
Хуришид ДАВРОН табдили

МУХТОЖ АЙЛАМА

Қодир Жаббор, сендан тилагим кўндир, Оздирмагин тўғри йўлдан эгрига,
 Сен мени номардга мухтож айлама. Эгрини тенг қилма ҳаргиз тўғрига,
 Хазинангдан бергин менинг ризқимни, Ўзга моли насиб қилмас ўғрига,
 Бандангни банданга мухтож айлама. Халолни ҳаромга мухтож айлама.

Карвон бўлсам, тўғри йўлдан қочмасман,
 Номард кўпригидан ўлсам кечмасман,
 Кўлидан бир коса шароб ичмасман,
 Соғ қўлим сўл қўлга мухтож айлама.

Сендан яхши ният, тилагим кўндир, Махтумқули, Ҳақдан тила борингни,
 Аччиқ сўзлар тилдан чиққан бир ўқдир, Тилар бўлсанг, тила ўз имонингни,
 Аканинг, уканинг баҳоси йўқдир, Обод айла икки кўзинг нуруни,
 Огани инига мухтож айлама. Соғ кўзим сўл кўзга мухтож айлама.

ФОШ ЭТАР СЕНИ

Ички сиринг айтма ҳар бир номардга, Эзма одам билан ўтирма-турма,
 Сиринг элга ёйиб, фош этар сени. Зинҳор номард билан сен суҳбат қурма,
 Ўғри-каззоб билан ошино бўлма, Кадрдон дўстингдан юзинг ўғирма,
 Молингдан айириб, оч этар сени. Борсанг – боши узра тож этар сени.

Бир мард каби нозанинга ёр бўлсанг,
 Жамолини бир кўрмакка зор бўлсанг,
 Оралиқда бир шўм рақиб бор бўлса,
 Севимли ёр билан ўч этар сени.

Сўфилар янглишиб айтмас санони, Махтумқули, элга ёйдинг насиҳат,
 Саҳар турсанг, Худо кечар гуноҳни, Зинҳор ёмон билан бўлмагин улфат,
 Айтма ҳеч гийбатни, қилма зинони, Худо берса саодатли бир фарзанд,
 Дўзахнинг ўтига дуч этар сени. Қартайган чоғингда ёш этар сени.

Туркман тилидан
 Музаффар АҲМАД
 табдили

МУРОД ТОЛИБИЙ

(1766-1848)

Туркман мумтоз адабиётининг атоқли намояндаларидан бири бўлган Толибийнинг асарлари асосан ахлоқий-дидактик характерда бўлиб, уларда юксак инсоний хислатлар – мардлик, сахийлик, раҳмдиллик, ватанпарварлик улуғланади.

БЎЛАР

Насиҳат бобинда гар хабар тутсанг, Аҳмоқ ўзин билмас чирोगи ёнса,
 Ақл уйига фаҳм жорубкаш¹ бўлар. Юз Каъба харобдир бир кўнгил синса,
 Бир гарибга яхши сўзингни айтсанг, Айём хароб бўлар даврон дўланса²,
 Киссага пул кирмас, кўнгли хуш бўлар. Бошлар оёқ бўлар, оёқ бош бўлар.

Бахт-давлатдир барча ишнинг мояси,
 Дўстга дўстдан этар раҳмат сояси,
 Йигитга гам келса, кетар таянчи,
 Чувол³ оғир бўлса, нор юввош бўлар.

¹ Жорубкаш – фаррош, озодалик ходими.

² Дўланмоқ – тескари кетмоқ.

³ Чувол – юк солинган халта, қоп.

Тош ҳам иш бермайди қўлинг урмасанг, Жигарим хунидир кўзимдан оққан,
Мукаммаллик қайда кўнгил бермасанг, Билмадим, дўст кимду душман ким экан?
Бегоналик ўсар дўстни кўрмасанг, Бу ёлгон дунёнинг ҳасратин чеккан
Ёт қўшнидай йироқлашар, таиш⁴ бўлар. Тўғри аҳмоқдир у ёки ёш бўлар.

Толибий дер фасод ортар йил-йилдан,
Ғофил бўлманг бу дунёда бу элдан,
Дил, баҳра топмассан, кеч бу хаёдан,
Бир дўстим бор десанг, душман беш бўлар.

ЗАЛИЛИЙ

(1780-1836)

Туркман мумтоз адабиётида ўзига хос ўринга эга бўлган Қурбондурди Залилийнинг ахлоқий-дидактик, фалсафий, ишқий, диний мавзулардаги шеърлари халқоналиги, мазмунан теранлиги, сермаънолиги билан худди Махтумқули асарлари сингари халқ орасида машҳур бўлган. Унинг кўплаб шеърлари нафақат туркман ҳофизлари, балки ўзбек санъаткорлари томонидан ҳам қўшиқ қилиб куйлаб келинмоқда.

ПАРВОНА ҚИЛМИШДИР МЕНИ

Кўргузуб ёрим юзин, девона қилмишидир мени,
Солибон жонимга ўт, парвона қилмишидир мени,
Сабру қарорим олиб, ларзона қилмишидир мени,
Барчага маълум этиб, вайрона қилмишидир мени.
Жабру зулм ўқига нишона қилмишидир мени.

Бардош бермай йиглаюр бу дардга чандон кўзларим,
Тўлдирибдир ер юзини сели мужгон кўзларим,
Навбаҳор янглиг тўқур ашқин фаровон кўзларим,
Йиглар ўгрин доимо оҳиста пинҳон кўзларим,
Кечалар тонг отгунча, гирёна қилмишидир мени.

Ундан ўзга бу жаҳонда зарра йўқдур роҳатим,
Дарди-ҳижрони билан бир йил кечар ҳар соатим,
Ҳушим олди, васлин истаб, кезмоқ менинг одатим,
Зил бўлиб ишқин юки, қилмиш дуто ҳам қоматим,
Ишқида сархуш этиб, ҳайрона қилмишидир мени.

Оҳу афгон чекмагимдан алиф қаддим эгилиб,
Қолмади-ку кўзда ёшим, йигламоқдин тўкилиб,
Баланд тоғлардек туманим, кетмас бошдан ёйилиб,
Қолмади бир зарра ҳушим, кетди ақлим сочилиб,
Далли Мажнун телбадек мастона қилмишидир мени.

Эй Залилий, дилбарим, умримни барбод айлади,
Хотирим ғамнок этиб, кўнглумни ношод айлади,
Эл аро расво қилиб, кетмас ёмон от айлади,
Гўйиё Ширин каби ишқинда Фарҳод айлади,
Ақлимни олиб буткул бегона қилмишидир мени.

ЖАФО МАНГА

Дўстлар-ей, ёрим қиладир жабр ила жафо манга,
Бўлар ул Мажнун каби охир ватан саҳро манга.

⁴ Таш бўлмоқ – сиртга чиқиб кетмоқ, бегоналашмоқ.

Мен кезарман күйинда чун қатра-қатра қон ютиб,
Бераҳм золим эканмиш, қилмади парво манга.

Телбариб бу дашт аро кезарман “севгилим бор” деб,
Кўрмасам бир дам юзин, зиндон эрур дунё манга.

Юриб эрдим ўз хушимда гоят фароғатлар қилиб,
Билмадим, қайдан йўлуқди бу ёмон савдо манга.

Шод бўлар лутф айласа, гам бирла тўлган кўнглумиз,
Воҳ, агар қаҳр айласа, ашким бўлур дарё манга.

Моҳитобон юзини оз кўргузуб қилди ситам,
Хусни Юсуф мис(и)ллик нозанин зебо манга.

Бўйи мушк, анбари хуш, лаъли хандон, гунча лаб,
Тиши дур, тирноқлари гавҳари байзо манга.

Аждарҳодек сочлари, ул кўзлари жаллод эрур,
Кошлари ёй, киприги ўқ, гамзаси найза манга.

Эй Залилий, ишқиди жабру ситамдин бошқа бир,
Умрим сарф айладим, ҳеч бўлмади фойда манга.

ЎЗГА ДАМ БЎЛМАС

Ғанимат бил соғу омон юрганнинг,
Дам шу дамдир, билгин, ўзга дам бўлмас.
Бекор, ялқовликда кунинг кўрганнинг,
Бу бир хасталикдир, асло эм бўлмас.

Бир нечалар юрар кимхоб тўн кийиб,
Ўртанар нафси-чун, дунёси куюб,
Мақтанурлар элда “сўфиман” дейиб,
Аммо вале кўзларинда нам бўлмас.

Ҳаргиз кўнгул берманг ёлгон тирларга,
Мақтаниб, каромат сотса сизларга,
Тиланиб кезарлар, хордур кўзларга,
Шайтон шогирдидан зинҳор кам бўлмас.

Залилий, сўзлагин ҳарна билганинг,
Тилинда бўлмасин гийбат-ёлгонинг,
Улуғ эл номига ошиқ бўлганнинг
Дунё учун юрагинда гам бўлмас.

Туркман тилидан
Севара АЛИ табдили

Карим ҚУРБОННАФАСОВ

(1929- 1988)

1929 йил Кўктепа туманининг Йилғинли қишлоғида туғилган. Отаси Қурбоннафас отанинг санъатга меҳр қўйиши, оиладаги адабий муҳит унинг шеърлятга қизиқишига туртки бўлди. Шоирнинг “Кучимнинг манбаи” (1951), “Аскар яроғи” (1953), “Шеърлар ва поэмалар” (1956), “Таймаз бобо” (1960), “Ота ва ўғил” (1961), “Қумдан топилган юрак” (1965) каби китоблари халқ меҳрини қозонган. Шоирнинг таржимонлик фаоляти ҳам ибратлидир. Унинг 1985 йилда нашр қилинган “Дўстлик чамани” таржима китобига буюк шарқ мутафаккирлари Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ғазаллари киритилган.

Карим Қурбоннафасовга 1967 йилда “Туркменистон халқ шоири” фахрий унвони берилган. Шунингдек, у юсак бадиий асарлари учун Махтумқули номидаги Давлат мукофоти билан ҳам тақдирланган.

САБОҚ

Турмушининг ажойиб сабоқлари бор,
Улардан кўплари биз учун аён.
Ўз азиз онангга вафо қилмасанг,
Ватанга ҳам вафо қилмасан, инон.

Турмушининг ажойиб сабоқлари бор,
Янада биттаси биз учун аён.
Ўз азиз дўстингга вафо қилмасанг,
Душманга ҳам зарра бермасан зиён.

Турмушининг ажойиб сабоқлари бор,
Аёндир биз учун, янада аён.
Ҳаётда кимгадир фойда бермасанг,
Кетсанг ҳам ҳеч кимса топмайди зиён.

ҚАДР БЕЛГИСИ

Яхши инсонларнинг қиммат-қадрини,
Ёмонга учрамай билмас эмишсан.
Йилдиримдай бедовларнинг қадрини,
Чаманга учрамай билмас эмишсан.

Ёмон китоб, оз эмасдинг аввалам,
Оз эмасан, учраурсан ҳар қадам.
Яхши қадрин билмоқлик учун,
Худо билсин, керакдирсан бугун ҳам.

¹ Чаман – секин юрвчи от.

Аннагелди ОҒАБОЕВ

(1940)

Замонавий туркман адабиётининг ёрқин намояндаларидан бири. Ўнлаб шеърий ва таржима китоблар муаллифи. Адабиёт соҳасидаги хизматлари учун бир қатор давлат мукофотлари билан тақдирланган.

* * *

Шоирни шоирга қарши қўйманглар,
Шоирни шоирлар ёнига қўйинг!
Элу юрт бошига гам келар бўлса,
Шоирни шу бало олдига қўйинг!

Шоирни шоирга қарши қўйманглар,
Шоирни шоирнинг ўрнида тутинг!
Шоирлар кўксини чангаллаган пайт,
Шу нозик юракнинг додига етинг!

Шоирни шоирга қарши қўйманглар,
Шоирларнинг барин бир кўзда кўринг.
Бажара олсангиз, шоир олдида
Кўлингиз қовшириб, хизматда турунг!

ЧЎПЛАМАЛАР ТУРКУМИДАН

* * *

Тонг отгандан чуғурлашиб, уйғониб,
Қушлар ҳаёт ҳақда сўхбат очдилар.
Аввал қишлоқ кексаларин уйғотиб,
Сўнгра учдилар...

* * *

Нафас санагунча хастахонада,
Нафас тинса яхши устахонада!

* * *

Шукур, шоирларга сен гўр қазмадинг...
Шеърин ўғирладинг Расул Ҳамзатнинг!

* * *

Бир қарасам – сен шеърият душмани!
Бир қарасам – шеър дўстиман, дермисан?
Сўзингдан, ўзингдан топмадим маъни, –
Икки жаҳон оввораси сенмисан?

Туркман тилидан
Музаффар АХМАД
табдили

Отамурод ОТАБОЕВ

(1948)

Марий вилоятининг Кўкча қишлоғида таваллуд топган. Шоирнинг “Диёрим”, “Сени севмасам агар”, “Қуёшнинг чиқиши”, “Осмон қадар теран”, “Қумсоат” сингаари 20 дан зиёд шеърлий тўпламлари нашр қилинган. Адабиёт соҳасидаги хизматлари учун бир қатор мукофотлар билан тақдирланган.

ТУРКМАНЧА ҚЎШИҚ

Сен олиб кет бу қўшиқни ёнингда,
Кетсанг узоқ-узоқ манзилга бундан.
Хар дам ёринг тушган каби ёдингга,
Мудом дам олишинг каби мен билан.

Ушбу қўшиқ – юрагимнинг аксидир
Шунда менинг қайғум, шодлигим, дардим.
Бу қўшиқ – қалбимнинг чўнг ҳавасидир,
Мен унга бор ихлосимни сингдирдим.

Бунда ҳеч бойликка алмашламасдай,
Қумларнинг армони, гуссаси бордир.
Бунда инсонларга қутлуг ҳавасдай,
Муқаддас хонадон қиссаси бордир.

Бу қўшиқда азиз ўлка жавзоси,
Ҳам халқимнинг қизгин қони оққандир.
Бу қўшиқда оналарнинг ихлоси
Сенинг кетган йўлларингга боққандир.

У машаққат кунда сенинг йўлдошинг,
Қувват берар, галабанга куч берар.
Қай манзилда агар айланса бошинг,
Яна ўз юртингга ҳайдаб келтирар.

ВАТАННИ ТУШУНМОҚ

Ватан, сенинг нима эканлигингни
Бола пайт отамдан сўраб тушундим.
Эй қўйни лолазор, она маконим,
Сенга, оловингни ковлаб тушундим.

Ватаним, дунёда шаънинг улуг деб,
Қўйнингда улгайдим нон-тузингни еб,
Эл тинчини дедим тинчлигим сезиб,
Ҳам сенинг бахтингни кўриб тушундим.

Ватан, сенинг қўшиқларинг тингладим,
Бу севгини денгизларга менгадим,
Бор севгимни бир ўзингга тенгладим,
Бу феълимни туриб-туриб тушундим.

Севдим дарё, дала, майса, томирни,
Ёдга солиб Гўрўглини, Кеймирни,
Бир кун бўлса кийиб аскар киймини,
Мен сенга, мен сени асраб тушундим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Курбонниёз ТОШҚИН

(1948)

Кўхна Урганчда таваллуд топган. 30 га яқин китоблари нашр қилинган. Такубоку, Ф. Тютчев, А. Блок, Э. Воҳидов, А. Орипов ва бошқа бир қатор шоирларнинг асарларини туркман тилига таржима қилган. Мулланафас номидаги адабий мукофот совриндори.

“ОТА, ЯХШИ КЎРАР ЭДИНГИЗ...”

Ота, яхши кўрар эдингиз бирам “Радиони ўйлаб топган одамни
Махтумқули Қорли айтимларини. Эл-юрти сийласин, ҳамма сийласин!..
Энди ул айтимлар ёдга соладир Ҳар гал мен бир яшаб қоламан, ундан
Бахши ҳақда халқнинг айтганларини. Эшитганда Махтумқули Қорлининг

Даст қоқиб бошласа...
Гўрўглибекнинг
Бедов оти – Ғири тушар ёдингга,
Зухра-Тоҳир зори тушар ёдингга,
Кечмишларнинг бари тушар ёдингга!..

Усиз ўтмас эди энг улкан тўйлар, Душмани ҳам тан оларди овозин,
Зўр эди-да бу бахшининг санъати. Соз-санъатнинг олмас бир жаҳони йўқ.
Фашист билан булган уруш йиллари Битта мисол: шу бахшига шогирд бўп
Эл-юрт ичра ошиб кетди шуҳрати. Юрганларнинг Хива ёқда сони йўқ...”

Ота, сизлар яхши кўрар эдингиз
Махтумқули Қорли айтимларини
Мана, сизни ёдлаб, эслаб турибман
Бахши ҳақда халқнинг айтганларини.

УЧ ЮЗ ОЛТМИШ АВЛИЁ

**Бошимиздан шундай кунлар ҳам ўтдики,
Кўхна Урганчдаги “360 авлиё”
қабристонини ўз номи билан айтолмас эдик...**

Аллоҳ амри ила янги давр инди,
Эркин ёзай, ихтиёрим бор энди.
Сизлар билан қилай ифтихор энди,
Сизлар учун сўзлар топай хуш калом –
Уч юз олтмиш авлиём!
Кўргуликнинг кўпи ўтди бошимдан,
Шукур айлай, кўл тўлса-да ёшимдан.
Уч кун сўзим чиқмас эди ичимдан,
Исмингиздир тилда сано бул айём, –
Уч юз олтмиш авлиём!

Отам фақир дил-юракдан туюрди,
Қудратингиз қулогимга қуярди,
Усизни “иккинчи Каъбам” деярди,
Қийин кунда кўмак тиларди мудом,
Уч юз олтмиш авлиём!

Яшасам ҳам бугун ўзга шаҳарда,
Узоқмасман, яқиндирман кўп марта,
Дунё мени гамга кўмса агарда,
Сизга сизиниб, сизга бағишлай дуом,
Уч юз олтмиш авлиём!
Авлиёли элнинг мен ҳам бир ўғли,
Пок бўлсин дейман-да эл-юртнинг феъли,
Қайда юрсам, бошим силар Ҳақ қўли,
Сиз қўллайсиз, хотиржамман мен тамом,
Уч юз олтмиш авлиём!

Кўрар кўзга қадим ёдгорликдир бу,
Мерос қолган қадриятлар ахир бу,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бари илоҳийдан ноёб, нодир бу –
Қутлуг, сирли, азиз, табаррук дунём,
Уч юз олтмиш авлиём!

* * *

Эрка эга бўлдим – эл сабаб бўлди,
Дардга дучор бўлдим – тил сабаб бўлди.
Бор экан ҳар зотнинг вақти, макони,
Ёрга севикли бўлдим – гул сабаб бўлди.

* * *

Яхши кўзлар учун макон – гўзаллик,
Ҳам ёвузлар учун пайкон – гўзаллик.
Гўзалликка қул қилсалар, қийналмам,
Илҳомга туганмас дўкон – гўзаллик.

Қақабой ҚУРБОНМУРОДОВ

(1945)

1945 йилда Мурғоб туманининг ҳозирги Х. Жумоев номидаги деҳқон бирлашмасида туғилди. Унинг нашр қилинган китобларининг сони 30 тадан ортиқ. У бадиий таржима билан мунтазам шуғулланади. Жумладан, атоқли ўзбек шоирлари Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Гулчеҳра Жўраева, Ойдин Ҳожиева шеърларидан намуналар таржима қилган. Филология фанлари номзоди, Берди Кербобоев номидаги мукофот совриндори.

ЯШАЙМАН

Билиб қўйган яхши кимнинг кимлигин, Кезмадим гердайиб ё ҳалимсираб,
Биласизми, қандай – ничик яшайман? Олмади кўнглимни шумликлар ўраб,
Донолар дурдона панд – насиҳатин Узим билганимча бошимни қўраб,
Маъносин ўзимча чақиб яшайман. Кунда минг бир ёниб – ўчиб яшайман.

Чошга – чош дегайман, гардига гард ҳам,
Етган кас йўқ шуҳрат изидан ҳеч дам,
Ҳеч кимдан эмасман ортиқ ёки кам,
Руҳим баланд, кўнглим очиб яшайман.

Ўзгага нур солмас ўзи ёнмаган, Ташвиш кўп. Барига парво қилмайин,
Элга наф бермагай элдан олмаган, Майда – чуйдаларга асир бўлмайин,
Ихлосим сингмаган, терим томмаган, Буш мисра битишни кўзга илмайин,
Ҳаром – харишлардан қочиб яшайман. Илҳом бодасидан ичиб яшайман.

Яхшини қўллашда икки пой бўлиб,
Ҳамроҳим ҳамиша хаёл – ўй бўлиб,
Бир сўзли, гурурли Қақабой бўлиб,
Неки бор янгидан очиб яшайман.

ДИЛБАР

Севдим сени, нозли дилбар, Сизмадинг вафони, дилбар,
Бағри баҳор, ёзли дилбар, Кўрмадим сафони, дилбар,
Азоблайсан бунча, аввал, Бу ёниқ юракларга,
Ёққанларинг озми, дилбар? Бир чора топали, дилбар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

44

Вақт келар – кечар, дилбар,
Япроқ банддан кўчар, дилбар.
Қалбимизда ишқ дарахти
Қачон гулин очар, дилбар?

Ишқ йўли кенг ё тор, дилбар,
Оз эмас хавф-хатар, дилбар,
Ошиқ йигит аҳволини,
Қилма бундан баттар, дилбар.

Қалбим айлаб доғли, дилбар,
Кезсанг, кўнглинг чоғми, дилбар?
Бу саволлар жавоблари,
Фақат сенга боғли, дилбар.

ТЎРТЛИКЛАР

Орзуларим нақшлаб бу жавон кўнгилда мен,
Яшайман тайвиши бошдан ошган кунда мен.
Агар қалбимга кўра толе муяссар қилса,
Зигирча уялмасман келажак олдида мен.

* * *

Гоҳ қишлоғим соғинсам, гоҳ шаҳримга банди мен,
Улардан бирин танлай олурманми энди мен?
Ул бири меҳр кони, суянчигим ул бири,
Икки онанинг камол топдирган фарзанди мен

* * *

Йигитнинг оқ кўнгил, ҳарбоби яхши,
Яшашга юртимнинг Мурғоби яхши.
Фикр – ўйим баён қиларга ихчам,
Қуюлган саққодек рубоий яхши.

Туркман тилидан
Юсуф НАСИМ
табдили

Баҳоргул КАРИМОВА (1945)

Баҳоргул Каримова 1945 йил Карки (ҳозирги Отамурод) туманининг Говак қишлоғида таваллуд топди. Шоиранинг “Она меҳри”, “Дунё табассуми”, “Кўнгил”, “Умр ўйлари”, “Ишқ дафтари” каби китоблари нашр қилинган. Кўплаб шеърларига кўйлар басталанган.

“Ватанга бўлган севгиси учун” медалига сазовор бўлган.

УЛУҒЛИК

Она тупроқ улуг неъмат чашмаси,
Шакли қуёш-дастурхонда нонимиз.
Ҳаётнинг бошидир бу тупроқ, бу ер,
Тўйдирар, кийдирар, сақлар жонимиз.

Сувларнинг қудрати буюкдир жуда,
Сувдир табиатга жон бахш айлаган.
Маъни борми сув бўлмаган тупроқда,
Сув ҳаётдир борлиқни нақш айлаган.

Она Ватан буюк – унда жам мудом,
Асрларга тенгдош умр маъниси.
Ер юзида энг суюкли нарсанинг,
Ватанга тенг бўлмас бари-бариси.

Инсон мартабаси улугдир бизда,
Ҳам улугдир Қорақўмнинг ҳавоси.
Туркманнинг кўксини кўкка кўтарган,
Улуг қавмимизнинг тилак-дуоси.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ТИЛГА КЕЛДИ

Яхшиликдир, гам-гуссалар йўқ бўлса,
 Қорнинг оч бўлмаса, кўзинг тўқ бўлса.
 Қора нафсинг эмас, инсоф кўп бўлса,
 Ҳамиша шод бўлсанг, ишинг хўп бўлса,
 Қаҳратонда ўчогингда ўт бўлса.

Одоб-икромингни сақласанг асл,
 Ўгил-қиз қувонса шудир ёз фасл.
 Кўнглинг гулзорларда юргандай бўлар,
 Хам дунё шодланиб тургандай бўлар.
 Ота юртим мана шундай борлидир,
 Бундан улуг бахт дегани бормидир?!

ҚИЗИМАН

Дунё кўз олдимда ҳамиша гўзал,
 Фасллар баҳори ёзиман ёзи.
 Ота бобом бошлаган бу турмушда,
 Кўнгиллар нақшининг ўзиман ўзи.

Осмон гумбир-гумбир қоқар довулин,
 Булутлар дур қилиб тўқар ҳовурин.
 Тингланг гунчаларнинг шовир-шовирин,
 Ўшал гул гунчанинг нозиман нози.

Кун чиқиб кўркини кўз-кўзлар майдон,
 Гўзаллик либосин кийибди ҳар ён.
 Осуда заминим гул ила райхон,
 Турнаси, ўрдаги, гозиман, гози.

Олга босдим қайтмам асло йўлимдан,
 Ватан байрогини қўймай қўлимдан.
 Тўйларнинг овози ўнгу сўлимдан,
 Янграган мақоми, созиман, сози.

Чарогон ўлкамда кўпаяр ошиқ,
 Ўтмиши донолик, келгуси ёшлик.
 Ўзариши ўсишларга боғлашиқ,
 Бахтли замонанинг қизиман, қизи.

Туркман тилидан
 Абдувоҳид САИДМАТОВ
 табдили

Миве ТУВАҚБОЕВА

(1952)

Дошўғиз вилояти, Бўлдимсоз тумани Қувонч Отабоев номидаги қишлоқда таваллуд топди.

Миве Тувақбоеванинг “Саҳро қизи” (1981), “Беланчак” (1986), “Нон таъми” (1991) каби шеърий тўпламлари ва бир қанча илмий-публицистик асарлари чоп қилинган.

ОДАМЛАР ОРАСИДА

Денгизлар аччигин, чучугин тотган,
 Чорлоқлар мисоли суюги қотган,
 Мен инсонман эзгулик-ла бахт топган
 Одамлар орасида.

Гоҳи ўтган кунлар хатосин сездим,
 Ўзимча яшадим, ўзимча кездим.
 Маъносин изладим ҳар доно сўзнинг
 Одамлар орасида.

Бетақлид яшадим ҳаёт йўлимда,
 Суюниб яшадим азиз элимга,
 Бахт топдим яхши ният-феълим-ла
 Одамлар орасида.

Гоҳо қайгу чекдим, қалбим поралаб,
Яшамадим нопокларни соялаб,
Ватан, сенинг тузинг едим ҳалоллаб,
Одамлар орасида.

Юксакларда билиб оддий мартабам,
Ожизларга қўлим бериб кетарман,
Ҳали манзил узоқ, кўп йўл ўтарман,
Одамлар орасида.

Эл-юрт шодлигини кўриб юксалдим,
Тақдирда не бўлса, мен уни олдим,
Ҳалоллик, покликнинг қадрин билалдим,
Одамлар орасида.

Кимлар отар бўлди алдов ҳалқасин,
Кимлар мадад берди, Тангри ялқасин,
Байроқ қилиб яшанг тинчлик ҳавасин,
Одамлар орасида.

СУБҲ ЕЛЛАРИ

Кунчиқар ўради алвон рўмолин,
Осмон ерга нақд айлади жамолин.
Ловуллаиди Тонг юлдузи, ҳилолим,
Тўхтатсанг-чи уни, субҳ еллари.

Тарқалганди энди қишнинг тумани,
Эрта баҳор олиб келдинг турнани.
Сенинг куйинг тинчланттирар уммонни,
Мақомларинг малҳам, субҳ еллари.

Мажнунтоллар эгиб турар бошларин,
Тинчин бузиб шўх-шўх қалдирғочларни,
Силаб-сийпалайсан сунбул сочларни,
Эъозлаб эсавер, субҳ еллари.

Ҳукмрон кечага ясаиб якун,
Кайларга йўқолди юлдуз тўла тун?
Қучоғингга олиб борлиқни бутун,
Уйқудан уйғотгин, субҳ еллари.

Мен ўз тақдиримдан норозимасман,
Гулларни ҳидладим, ишқида мастман.
Салом йўлладим мен эзгу ихлосдан,
Етказинг саломим, субҳ еллари.

Оптоқ тонгда сайроқ қушлар овозин,
Жонга лаззат, шифобахи ҳавосин,
Қалбга қуйиб, жушдир илҳом дарёсин,
Сен менинг орзуйим, субҳ еллари.

Кўриб кунчиқарнинг алвон шафагин,
Эсладим ҳаётнинг берган сабогин.
Мен севган йигитга сенсан чопарим,
Ёшлигим ва севгим, субҳ еллари.

ҚАЛБИМДА БАҲОР

Яна юрагимда жўш урди баҳор,
Дийдаларда чирпинганда денгизлар.
Севги хуморидан чақинлар чақар,
Мажнунтоллар шивирлашган хуш – кезлар.

Жилоланиб баҳор келгач заминга,
Эриб битди қаттиқ туйғу тошлари.
Майин шамол, сен боғларни ардоқла,
Ҳамда олиб келгин оппоқ қушларни.

Навбаҳорда ушалганда орзуйим,
Хаёлларим оқ булбуллар ёнида.
Ниш урган майсалар, кулган иқболи,
Ишқим кўрдим гунчаларнинг лабида.

Эҳ, эркатой шамол, шифобахи шамол,
Аввалгидек ўйнасанг-чи сочларим.
Умрим баҳорини такрорлаб, қушлар
Овозига жўр бўлишга бошлагум.

Ёмгир ёғар, кўчаларда рақс айлар,
Бу ёмгирми, ё муҳаббат мақоми?!
Осмон Ерга севгисини бахи айлар,
Инсонга ўргатиб аҳду вафони.

Туркман тилидан
ОЛИМ ТўРАЕВ
табдили

Маматназар БОБОНАЗАРОВ

(1954)

Истеъдодли шоир Маматназар Бобоназаров 1954 йилда Дошўғиз вилояти Илонли (ҳозирги Гурбонсултон эже) туманининг “Қизил тақир” қишлоғида таваллуд топди. Унинг “Ошиқ Ойдин”, “Гуллар денгизи” (1986), “Ожизлик қилма, кўнглим” (1993) китоблари шеърляти ихлосмандлари қўлига етиб борган. Шоир шеърлари бадиийлиги, чуқур мазмуни, самимийлиги билан ажралиб туради. Маматназар Бобоназаров “Туркманнинг Олтин асри” танловида ҳам ғолиб бўлган.

ИЛТИМОС

Чашима энгандайин бўлсин кўнглима,
 Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.
 Одам ўғли мард деб тоққа юкунар,
 Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Умрлар, давронлар парда-пардадир,
 Ватан қонингдадир, номус сардадир.
 Ғайрати қояда, кўнгли ердадир,
 Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Адашмиш, албатта, хом сўт эмгандир,
 Лекин марддир, бошин эгиб келгандир,
 Кўнгли мўмиёси, элдан бўлгандир,
 Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Туркманнинг қувончи, хаёли-ёди,
 Кишларда мардона қўрабдир ёзи,
 Душманга қиличу сирдошга сози,
 Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Тонг туриб, кеч ётдим, сурдим давронни,
 Ёзим ёз бўлсин деб урдим жавлонни,
 Қаддига келтирсин қари гавдамни,
 Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.

КУЗГИ ТУЙҒУЛАР

Боглар ёнадир тўйингда,
 Тилла мунчоқ оқ бўйинда,
 Огочми ҳу... ёп бўйинда,
 Улкан сариқ гулмикан, ё?..

Қаддинг ўйга ботган келин,
 Она мисол очиқ қўлинг,
 Тўплагани сарин елнинг,
 Кузги қуюқ болмикан, ё?..

Кўнгли ярим, нозикбадан,
 Шохчаларни эгиб кетган,
 Бу бошимга тегиб кетган,
 Япроқмикан,
 Қўлмикан, ё?..

Яна булут тизим-тизим,
 Эзил кўнглим, шубҳа-музим,
 Бу йиглаган сенми, кўзим,
 Ё, улмикан,
 Улмикан, ё?...

Аннатувоқ ҚАҚАЕВА

(1961)

1961 йилда Дошўғиз вилояти Кўҳна Урганч шаҳрида туғилган. “Ўзга бахт истамам” (1992), “Одобнома” (1994), “Руҳиравон” (2004) каби шеърлий тўпламлари нашр қилинган.

Аннатувоқ Қақаева бадиий ижод соҳасидаги ютуқлари учун 1996 йили Туркманистоннинг Махтумқули номидаги Ёшлар мукофоти соҳиббаси бўлди. У 2001 йилдан буён ижтимоий ҳаётда ҳам фаол иштирок этиб, Туркманистон Халқ Маслаҳати йиғинларида қатнашиб келмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ЎЗГА БАХТ ИСТАМАМ ...

Элим дарди юрагимда чўгланса,
 Ўз дардим тортишга вақт истамасман.
 Саҳройи туйгулар ларзона келса,
 Шоҳлик,
 хонлик,
 беклик,
 тахт истамасман!
 Келтирмасам юрт бошига маломат,
 Бир йиглаб турганни қилсам ҳимоят,
 Майли, қўйсин бошим узра қиймат –
 Эл бахтидан ўзга бахт истамасман!.

НАСИҲАТ

Чин йўлга тушидингми – қайтма изингга,
 Орзу шамчироги сўниб қолмасин.
 Тоғу-дарадан ўт қараб кўзингга,
 Қисмат бошигинангга ўйин солмасин.

Хақ ишлардан илҳомлансин элу юрт,
 Бор бойликка қаноат қил, тўйгин сен.
 Эл сирини фош айлама, пинҳон тут,
 Сирин бермас маҳак тоши бўлгин сен.

Билгин, бу дунёга келмадинг сайла,
 Очни тўқ қил,
 Дардли дардин даф айла.
 Ёмондан қоч,
 Савоб ишни кўп айла,
 Кўй, дунёмиз бадфеъллардин тўлмасин!

ЎЗИНГ ДАН БОШЛА

Ич-ичингдан пишиб узун кечалар,
 Айта олмайётган сўзингдан бошла,
 Фақат покдомон дил қувнар шунчалар,
 Ҳақу ноҳақ еган тузингдан бошла,

Бир-бирова юклаб ноҳақ гунони,
 Ғамга маҳкум этмай ота - онани,
 Қўшиққа чулгамоқ бўлсанг дунёни,
 Эсдан чиқарган созингдан бошла!

Ҳаёт қизил гулдай гулласин десанг,
 Сен ҳам ўз ҳиссангни қўйишига келсанг,
 Ўзлингни қалинсиз уйламоқ бўлсанг,
 Холажон, аввал ўз қизингдан бошла.

Билгил, ҳар нарсада бордир бир ҳисоб,
 Энди сен қайёққа кетяпсан шитоб?
 Сени қувиб етар адолат, инсоф,
 Таълим сабогин ҳам ўзингдан бошла!

Туркман тилидан
 Юсуф НАСИМ
 табдили

Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

*Роман*¹

ЕТТИНЧИ БОБ

СТЕПАН ТРОФИМОВИЧНИНГ ОХИРГИ ЮРИШИ

I

Ишончим комилки, Степан Трофимович ўз телбаворий ижтиҳодининг дамлари яқинлашиб келгани сайин бундан юраги қаттиқ пўкилларди. Ишончим комилки, у айниқса, воқеанинг арафа кечаси, ўша сертахлика кеча қаттиқ кўрқиб азоб чекарди. Настасья кейинчалик унинг жуда кеч уйкуга ётгани ва ухлаганини айтиб берди. Аммо бу ҳеч нарсани англамайди; айтишларича, ўлимга ҳукм этилганлар қатл арафасида ҳам қаттиқ ухлайдилар. Асабий одам тонг ёришганда ўзини бирмунча тетик сезади, Степан Трофимович эса куппа-кундузи йўлга тушди (Виргинскийнинг майор қариндоши эса, тун ўтиб тонг оқариши билан ҳатто худога ҳам ишонишни бас қиларди), аммо менинг ишончим комилки, Степан Трофимович ўзини баайни мана шундай аҳволда катта йўлда ёлғиз кетаётганини аввал ҳеч тасаввурига келтириб кўрмаган бўлса керак. У бирдан кутилмаган даражада ёлғиз қолди, унинг фикр-хаёлларида жўш урган ўша таваккалчилик балки бу ёлғизлик даҳшатини бироз бўлса-да юмшатгандир, ахир меҳрибон Stasié² ни, йигирма йил жонининг роҳати бўлган иссиқ жойини шундай бирдан ташлаб чиқишнинг ўзи бўладими. Аммо бари бир: у ўзини олдинда кутаётган барча даҳшатларни аниқ тасаввур қилганида ҳам, бари бир катта йўлга чиққан ва ундан оғишмай борган бўларди! Ҳеч нарсага қарамасдан, бунда қандайдир мағрур ва кўксини сурур билан тўлдирган алланима бор эди. О, албатта, у Варвара Петровнанинг қулай ва ҳашаматли шарт-шароитларини қабул қилиб, унинг ҳимоятида “comme un³ оддий сиғинди” бўлиб яшайвериши мумкин эди! Аммо у бу муруватни хоҳламади ва қололмади. Ҳа, мана энди у ҳабибадан айрилади ва ниҳоят, “буюк ғоя байроғи”ни баланд кўтаради-ю катта йўлда унинг учун жон қурбон қилиб одим отади! Буни у айти шундай тасаввур қилган, ўзининг хатти-ҳаракатини мана шундоқ туйган бўлиши керак.

Мен яна бошқа бир масалани ҳам кўп ўйлаб кўрдим: нима учун у айнан пойи пиёда қочди, нима учун у от-аравага минмади? Бошида буни ўзимга

¹ Давоми. Боши 2013 йилнинг 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-сонларида.

² Настасьяни (франц.).

³ Шундай (франц.).

ёши элликка кирган кишининг укувсизлиги ва кучли фикр туғёнлари чоғидаги хаёлнинг чувалашиши деб тушунтиргандай бўлдим. Назаримда, йўлнома олиб от-арава қилиб юриш (гарчи қўнғироқлар садоси остида бўлса ҳам) унга ғоятда одми ва жўн бир нарса бўлиб туюлгандир; биль-акс, соябон кўтарган ҳолда зиёратчидай юриш хийлагина кўркамоқ ва ҳабибона гина-кудуратларга ярашадиганроқ бўлиб кўрингандир. Аммо мана энди ҳаммаси тугаб битгандан сўнг, менга шундай туюладики, булар бари ўша маҳалда анча одмироқ тарзда рўй берган: биринчидан, йўлнома ва от-арава қилиб ўтирмаганининг боиси Варвара Петровнанинг билиб қолишидан кўрққан, ҳабибаси уни куч ишлатиб бўлса-да, тутиб қолиши ҳеч гап эмасди, у бундан тоймасди, Степан Трофимович эса унга бўйсунушга мажбур бўларди, ана унда буюк ғоя билан мангу хайрлашишга тўғри келарди. Иккинчидан эса, йўлнома ва от-арава буюриш учун лоақал қаёққа боришингни билишинг жойиз. Аммо худди мана шу билиш деган нарсанинг ўзи ўша дамда унга энг кўп азоб берарди: у бирор манзилини айтиш ва белгилашни мутлақо истамасди. Зотан, у аниқ бирон шаҳарни айтиб қўйса, ўз тадбири ўзининг кўз ўнгида дарҳол бемаъни, ақлга тўғри келмайдиган бир нарсага айланарди; у бундан олдиндан жуда қаттиқ ҳис қиларди. Ҳа, хўп, у нима қилади айнан шу шаҳарда ёки яна бошқа бирида? Се marchand¹ ни кидирадими? Аммо қандай marchand? Ана шунда яна ўша энг кўрқинчли иккинчи савол дарҳол юзага чиқарди. Моҳиятан, унинг ана шу се marchandдан кўрқинчлироқ нарсаси йўқ эди, шуни у бирдан бошкетига қарамай кидиришга тушган ва кизиғи шундаки, уни ҳақиқатан ҳам кидириб топишдан ўлгудай кўрқарди. Йўқ, яхшиси, шу катта йўл, унга чиқиш ва одим отиш жуда осон ва ҳозирча ҳеч нарсани ўйламасликнинг иложи бор экан, ўйламагани маъқул. Катта йўл – бу охири кўринмайдиган, алланечук узундан-узоқ бир нарса, – бамисли инсон ҳаёти, бамисли инсон орзуси. Катта йўл деганда, фикру ғоя бор, от-аравангда эса нима ғоя бўлсин? Йўлнома, от-арава деганда, ғоя тугайди... Vive la grande route², у ёғига худо подшоҳ.

Мен баён қилиб ўтгандим, у Лиза билан тўсатдан ва кутилмаганда учрашиб қолганидан сўнг яна акли-хушини йўқотиб ҳайё-ҳайт деб йўлга тушди. Катта йўл Скворешникидан ярим чақирим наридан ўтар, – яна кизиғи, у аввалига катта йўлга тушганини ҳам билмай қолди. Бафуржа ўйлаб кўриш, аниқ англаб етиш ўша дамда унинг учун тоқат қилиб бўлмайдиган бир нарса бўлиб кўринарди. Майдалаб ёққан ёмғир дам тўхтар, дам яна ёға бошларди; аммо у ёмғирга эътибор бермасди. У юк халтасини елкасига ташлаб олгани ва юриш бундан анча енгиллашганининг ҳам фарқига бормади. Бир ёки бир ярим чақиримлар юргач, чамаси, бирдан тўхтаб атрофга назар ташлади. Унинг кўз олдида арава ғилдираклари ўйиб ташлаган, эски йўлнинг икки томонида оқ толларнинг буталари узундан-узоқ поёнсиз чўзилиб ётарди; ўнг томонида шип-шийдон, аллақачон ўриб олинган дала-туз; сўл ёғи – бутазор, ундан у ёғи кета-кетгунча ўрмонлик. Олис-олисларда қиялаб кетган темир йўл излари элас-элас кўзга ташланади, йўл узра қандайдир поезднинг дудлари лоқайд сузади; аммо овозлар эшитилмайди. Степан Трофимович бироз чўчиди, лекин бу бир зумгина давом этди, холос. У беихтиёр хўрсинди, юк халтасини оқ тол бутаси тагига қўйди-да, нафас ростлаш учун чўкди. Ўтириш учун ҳаракат қиларкан, бадани жунжикканини сезиб, қалин ёпинчиғига ўраниб олди; шу заҳоти ёмғир шивалаётганига эътибор қилди-да, соябонини бошига

¹ Шу савдогарни (франц.).

² Яшасин катта йўл (франц.).

тутди. Анча вақт шу алфозда ўтирди, у дам-бадам лабларини чапиллатиб қўяр, соябон дастасини қўлида маҳкам сиқиб ушларди. Унинг кўз ўнгида рўёлар пароканда тўзғир, бири ўрнига бошқаси тинимсиз бостириб келарди. “Lise, Lise, – деб ўйларди у, – унинг ёнида се Maurice...”¹ Қизик одамлар... Лекин ғалати ёнгин чиққан, улар шуни гапиришди, яна ўлган одамлар?... Менимча, Stasie нинг ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ, мени қаҳва тайёрлаб кутиб ўтиргандир... Қартами? Мен қартага одамларни ютқизган эканманми? Ҳм... анави крепостной ҳуқуқ замонларида Россиямизда... Оҳ, худойим, ахир Федька-чи?”

У кўрқиб қалтираб кетди ва атрофга олазарақ қаради: “Бу ерда буталар орқасида ўша Федька ўтирган бўлса-я; айтишларича, катта йўлда унинг қароқчилар тўдаси бор эмиш? О, худойим... Мен ўшанда... Мен унга тўғриси айтиб бераман, мен айбдорман дейман... *ун йил* сени деб азоб чекдим, бунинг олдида сенинг солдатда юрганинг ҳеч гап эмас, кейин... кейин унга ҳамёнимни бераман. Ҳм, j’ai en tout quarante roubles; il prendra les roubles et il me tuera tout de meme”².

У кўрқанидан нима учундир соябонни ёпиб ёнига қўйди. Шаҳардан келаверишда узокдан қандайдир от-улов кўринди; хавотирланиб уни кузата бошлади.

“Grase a Dieu”³ арава экан, яна секин юриб келяпти; кўркмасе ҳам бўлади. Шу ерларнинг абгор қирчанғи отлари... Мен доим отнинг зотини гапириб келганман... дарвоқе, отнинг насли ҳақида клубда Петр Ильич сўйлаганди, ўшанда қартада мен уни қоклагандим, et puis,⁴ аммо орқасидаги нима, яна... афтидан, хотин киши ҳам бор. Хотин киши билан мужик – cela commence a etre rassurant⁵. Хотин киши орқада, эркак эса олдинда – c’est tres rassurant⁶. Уларнинг ортидаги сигир аравага шохидан боғланган, c’est rassurant au plus haut degres⁷”.

Арава етиб келди, каттагина пишиқ-пухта деҳқон араваси экан. Хотин тиғиз тўлдирилган қоп устида ўтирар, деҳқон эса Степан Трофимович томонда ёнига оёқларини осилтириб ўриндикка жойлашганди. Орқа тарафда ҳақиқатан қизғиш сигир шохидан аравага боғланганди. Хотин билан деҳқон кўзларини бақрайтириб Степан Трофимовичга қарашар, Степан Трофимович ҳам айни пайтда уларга шундай бақрайди, аммо уларни ёнидан йигирма одимча ўтказиб юборгач, бирдан шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, уларнинг орқасидан юрди. Табиийки, у арава билан ёнма-ён ўзини дадилроқ сизди, аммо аравага етиб олгач, яна шу заҳоти ҳаммасини унутди ва яна ўзининг бениҳоя чувалашган хаёлларига берилди. У юриб борарди-ю, лекин шу тобда хотин билан деҳқон учун энг ажойиб-ғаройиб хилқат бўлиб туюлаётганини тасаввурига ҳам келтирмасди, аммо катта йўлда кимлар учрамайди, нималар бўлмайди дейсиз.

– Айбга буюрманг, қаерлардан бўласиз? – дея ниҳоят тоқати тоқ бўлиб сўради жувон Степан Трофимович унга бехос қараб қўйганда. Жувоннинг ёши йигирма еттиларда, тикмачокдай, қорақош, икки юзи қип-қизил, ақиқдай лаблари кулиб турар, текис тишлари оппоқ эди.

– Сиз... Менга айтяпсизми? – мунғайиб ҳайрон бўлиб ғўнғиллади Степан Трофимович.

¹ Ўша Маврикий (франц.).

² Бор-йўғи қирқ рубль пулим бор; у пулни олади-ю, бари бир мени ўлдирди (франц.).

³ Худого шукур (франц.).

⁴ Кейин эса (франц.).

⁵ Хотиржам бўлсам ҳам бўлади (франц.).

⁶ Ҳеч хавф йўқ (франц.).

⁷ Умуман, ҳеч қандай хавф йўқ (франц.).

– Савдогарлардан бўлиши керак, – ишонч билан деди деҳқон. У қирк ёшлардаги бўйи дароз, катта юзида ақл нишонлари барқ уриб турган, сарғиш-малла соқоли юзини қоплаган киши эди.

– Йўқ, савдогар эмасман, мен... мен... moi c'est autre chose¹, – бир амаллаб жавоб берди Степан Трофимович ва ҳар эҳтимолга қарши арава орқасидан бир қадам ортга товсиллади-да, сигир билан ёнма-ён борди.

– Хўжайинлардан бўлишса керак, – деди деҳқон хорижий сўзларни эшитиб ва отни силтаб қўйди.

– Шунақа қилиб сайрга чиқиб айланиб юргандирсиз, деб ўйладик, – қизиқсинди яна жувон.

– Бу... бу... сиз мендан сўраяпсизми?

– Хориждан темир йўл билан одамлар келиб туришади, оёгингиздаги этигингиз ҳам бу ерни кига ўхшамайди...

– Этиклари ҳарбийча, – ишонч билан салмоқдор қилиб деди деҳқон.

– Йўқ, мен ҳарбий ҳам эмасман, мен...

“Жувоннинг билгиси келиб турибди, – ўзидан ўзи аччиқланиб ўйлади Степан Трофимович, – мени томоша қилишларини қаранг... mais, enfin...² Қисқаси, мен уларнинг олдида худди айбдорга ўхшаб қолдим, лекин ҳеч қандай айбим йўқ”.

Жувон эркак билан шивирлашди.

– Агар сиз йўқ демасангиз, балки сизни олиб бориб қўярмиз, агар сизга маъкул бўлса.

Бирдан Степан Трофимовичнинг эсига тушди.

– Майли, майли, яхшилар, жоним билан, чунки жуда чарчадим, фақат қандай чиқсам экан?

“Тавба, жуда қизиқ бўлди-ку, – деб ичида ўйлади у, – қанчадан бери сигирнинг ёнида юриб келяпман, калламга аравага чиқиб ўтириш келмаганини қаранг... бу “ҳақиқий ҳаёт”нинг ўзига хос хусусиятлари бор-да...”

Бироқ деҳқон ҳамон отини тўхтатмасди.

– Ўзингиз қаёққа бормоқчисиз? – бироз ишонқирамай сўради у.

Степан Трофимович дафъатан тушунолмади.

– Хатовга бўлса керак-да?

– Хатовга? Йўқ, унчалар Хатовга эмас... Эшитганман, лекин яхши билмайман.

– Хатово қишлоғи, бу қишлоқ шу ердан тўққиз чақирим.

– Қишлоқ? C'est charmant³, билмадим, қулоғимга чалинган...

Степан Трофимович ҳали ҳам юриб борар, уни ҳамон аравага чиқаришмасди. Бирдан ярқ этиб унинг фаҳмига келиб қолди:

– Сиз, балки мени анов... Менинг паспортим бор, мен профессорман, ўқитувчи, муаллим бўламан... аммо энг каттаси. Мен энг катта муаллимман. Oui, c'est comme ça qu'on peut traduire⁴. Мен ўтириб олсамми девдим... сизга бунинг эвазига вино олиб бераман.

– Эллик тийин етади, тақсир, йўл оғир.

– Бўлмаса биз жуда хафа бўлиб қоламиз, – уни қувватлади жувон.

– Эллик тийин? Майли, эллик тийин бўлса. C'est encore mieux, j'ai en tout quarante roubles, mais...⁵

Деҳқон аравани тўхтатди, Степан Трофимовични ҳаммалари бир бўлиб, амал-тақал қилиб, аравага чиқариб, жувоннинг ёнига қопга ўтқизишди.

¹ Мен, бутунлай бошқа (франц.).

² Аммо, ниҳоят (франц.).

³ Қандай яхши (франц.).

⁴ Ҳа, буни айни шундай таржима қилиш мумкин (франц.).

⁵ Жуда соз, бор-йўғи қирк рубль пулим бор, аммо (франц.).

Калласида хаёллар қуюндай айланарди. Гоҳо ўзи ҳам қаттиқ паришонлигини сезар, керакли нарсени эмас, тамомила бошқа нарсаларни ўйлар ва бундан ўзи ҳам ажабланарди. Ақлининг бундай ночор заифлашиб қолганидан баъзи дамларда қаттиқ изтироб чекар, ўртанарди.

– Бу... бу орқадаги сигир нима? – деб кутилмаганда сўради у жувондан.

– Нима, тақсир, умрингизда сигир кўрмаганмисиз? – кулиб юборди жувон.

– Шаҳарда сотиб олдик, – гапга қўшилди деҳқон, – кўрмайсизми, молларимизга қирғин келди; ўлат. Ҳамманинг моли ўлди, ярми ҳам қолмади, дод дейсанми, фарёд дейсанми.

Деҳқон яна чуқур жойга тикилиб қолган қирчангини қамчилади.

– Рус диёрида бу, бўлиб туради... ва умуман, биз, руслар... шунақа-да, бўлиб туради, – гапни чала қилиб ямлади Степан Трофимович.

– Сиз муаллим бўлсангиз, Хатовода нима қиласиз? Ё ундан ҳам нари кетасизми?

– Менми... билмадим, қайга бораман... *C'est-a-dire*¹, бир савдогарникага.

– Спасовга бўлса кераг-ов?

– Шундай, шундай, Спасовга. Яна менга бари бир.

– Сиз Спасовга пиёда, яна мунақа чорикда бир ҳафта юрардингиз, – кулди жувон.

– Шундай, шундай, менга бу бари бир, *mes amis*², бари бир, – тоқатсизлик билан гапни бўлди Степан Трофимович.

“Жуда узунқулоқ халқ-да булар; Жувоннинг анави эрқакдан кўра тили бурро, назаримда, ўн тўққизинчи февралдан кейин уларнинг гапи ҳам анча ўзгариб қопти ва хўп... Хўп, уларнинг нима иши бор мен Спасовга бораманми, бормайманми? Пулини тўлайман, нега менга тикилинч килаверади булар”.

– Агар Спасовга бўлса, унда кемага тушиш керак, – қўймасди деҳқон ҳам.

– Тўғриси ҳам шу, – гап қўшди жувон жонланиб, – чунки улов билан соҳил орқали юрилса, ўттиз чақиримча айланиб борилади.

– Қирқ чиқар.

– Эртаминан соат иккиларга Устьевода кемага чиқсангиз бўлар, – унинг гапини қўллади жувон. Аммо Степан Трофимович сув ютгандай миқ этмади. Сўроғловчилар ҳам жимиб қолишди. Деҳқон қирчангини силтаб қўяр, жувон ўқтин-ўқтин унга гап қотарди. Степан Трофимовични мудроқ босди. Жувон кула-кула уни туртиб-суртиб уйғотганда, ҳайратланиб кўзини очди ва катта бир қишлоққа келганлари, уч деразали ёғоч уй олдада турганликларини кўрди.

– Ухлаб қолдингизми, тақсир?

– Нима бу? Мен қаердаман? Оҳ, ўх! Хўп... фарқи йўқ, – хўрсинди Степан Трофимович, сўнг аравадан тушди.

У ғамгин кўз югуртирди; қишлоқ унга жуда ғалати ва қандайдир ғоятда бегона туюлди.

– Эллик тийинни унутаёзибман! – деди у деҳқонга апил-тапил ортиқча тимирскиланиб; чамаси, энди улардан ажраб қолишдан кўрқарди.

– Ичкарида берарсиз, тақсир, – илтифот қилди деҳқон.

– Бу ер яхши, – далда берди жувон.

Степан Трофимович лиқиллаб турган зинага қадам қўйди.

“Э, наҳотки шундай бўлса”, – шивирлади у ўзига ўзи ҳуркак талмов-

¹ Яъни (франц.).

² Дўстларим (франц.).

сираб, лекин бари бир уйга кирди. “Elle l’a voulu”¹ – унинг юрагига ни-мадир қадалди, сўнг яна бирдан барини унутди, ҳатто уй ичига киргани ҳам эсидан чиқди.

Бу дехқонча гўша ёруғ, анча озода, икки хона, уч деразали эди; уни карвонсарой деб бўлмас, балки ўрганиб қолганликлари учун эски таниш-билишлар тўхтаб ўтадиган кўноқхона эди. Степан Трофимович тортинмай тўрга ўтди, саломлашиш эсидан чиқиб, ўтирди-ю ўйга ботди. Намгарчиликда уч соат йўл босиб келгандан сўнг уйнинг иссиғи баданига ҳаддан ташқари роҳат бағишларди. Айниқса, асабий одамлар иситмалаганда елкада жимирлаб ўрмаловчи жунжикишнинг ўзи аёздан иссиқ жойга дафъатан киргач, энди унга қандайдир ёқимли туюларди. Уй бекаси печкада куймоқ пишириш билан овора эди; Степан Трофимович бошини кўтарди, қайноқ куймоқчаларнинг фароғатбахш иси димоғини қитиклади. У болалардек маъсум кулиб, бека ёнига борди-да, бирдан чулдираб юборди:

– Бу нимаикан? Бу куймоқми? Mais... c’est charmant².

– Тақсир, кўнглингиз тусайдими? – дархол манзират қилди бека.

– Тусайди, албатта, тусайди, яна... яна мен чой ичсам девдим, – жонланиб қолди Степан Трофимович.

– Самоварни қўйиб юборайми? Жоним билан, дарров тайёр бўлади.

Йирик мовий безаклар туширилган катта тарелкада ҳақиқий дехқонча куймоқлар келтирилди – ярми буғдой унидан тайёрланган, юпка, устига саримой солинган, оғизда эриб кетадиган куймоқлар. Степан Трофимович маъза қилиб татиб кўрди.

– Мунча ёғлик, мунча мазалик! Қанийди, бунинг устига un doigt d’eau de vie³, бўлса.

– Мабодо, арақ сўрамаяпсизми, тақсир?

– Нақ ўзи-я, нақ ўзи-я, жиндаккина, un tout petit rien⁴.

– Беш тийинлик, етадимми?

– Беш тийин – беш тийин – беш тийин – беш тийин, un tout petit rien, – талтайиб, илжайиб такрорлади Степан Трофимович.

Содда одамлардан ўзингиз учун бирон нарса илтимос қилиб кўринг, шунда у сизга қўлидан келган хизматини холисанилло очиқ юз билан бажаради; аммо мабодо арақ олиб келишни сўраб қолсангиз – ана унда унинг оддий самимий кўнгилчанлиги бирдан шош-а-пиша қилинган меҳмоннавозликка айланиб кетади, у худди ўз кадрдонига ғамхўрлик қилаётгандек бўлади. Арақ келтириш учун бораётган киши гарчи уни у билан эмас, ёлғиз ўзингиз ичишингизни олдиндан билса ҳам, – бари бир сизнинг кейин қиладиган роҳатингизга ўзини шерикдек сезади... Уч-тўрт дақиқа ўтмай (ковокхона икки қадамгина нарида экан) Степан Трофимовичнинг олдида яримта пайдо бўлди, катта кўкиш қадах ҳам келтирилди.

– Шу ҳаммаси менгами? – ҳаддан зиёд лол қолди у. – Менинг ҳар доим ўзимнинг арағим бўларди, лекин беш тийинга шунча арақ беришини сира билмаган эканман.

У қадахни тўлдириб, ўрнидан турди-да, бирмунча тантанали тарзда хона ўртасини кесиб ўтиб, нариги ёқда ўтирган, савол беравериб кулоқ-миясини еган, аравадаги ҳамроҳи – корақош жувоннинг олдида борди. Жувон уялди-да, унинг қўлини қайтара бошлади, одоб-икром шартларини шу тариқа адо этиб бўлгач, ниҳоят, ўрнидан туриб, қадахни назокат билан барча аёлларга хос уч бўлиб сипқорди, сўнг юзини бужмайтириб

¹ Хоним шуни истагани (франц.).

² Аммо... бу жуда ажойиб-ку (франц.).

³ Жиндаккина арақ (франц.).

⁴ Озгинагина (франц.).

қадахни қайтарди-ю, Степан Трофимовичга таъзим бажо этди. Таксир салобат билан унга жавобан қуллуқ қилди-да, ўз столига мағрур бир киёфада қайтиб келди.

Буларнинг барини у қандайдир илҳомёр алфозда адо этди: унинг ўзи бир сония бурун бориб қорақош жувонга илтифот этажагини билмаганди.

“Мен халқ билан баркамол, жуда баркамол муомала қилоламан, мен уларга доим шу ҳақда гапириб келганман” – ўзидан мамнун ҳолда хаёлига келтирди у қолган шаробни ўзига қуяркан; қадах лиммо-лим тўлмаган эса-да, унинг жонини киритиб, вужудини қизитди ва ҳатто андак бошига ҳам урди.

“Je suis malade tout a fait, mais ce n'est pas trop mauvais d'être malade”¹.

– Мабодо, олмайсизми? – унинг қулоғи остида аёлнинг майин овози эшитилди.

Таксир бошини кўтариб, қаршисида бир хоним турганини кўриб, хайрон қолди – *une dame et elle en avait l'air*² – унинг ёши ўттизлардан ошган, кўриниши жуда оддий, шаҳарликларга ўхшаб кийинган, устига қорамтир кўйлак кийиб, елкасига бўзранг чорси рўмол ташлаб олганди. Унинг кулиб турган очиқ юзи Степан Трофимовичга ёқиб қолди. Аёл ҳозиргина уй ичига қайтиб кирган, Степан Трофимович эгаллаб ўтирган жойда тахта устида аёлнинг юклари турар, Степан Трофимович бу ерга кириб келганида портфелга ажабланиб қараб қўйганини эслади, шу билан бирга бу ерда яна битта унча катта бўлмаган елимсифат қоп ҳам бор эди. Аёл қопдан чиройли муковаланган, устига бут шакли ўйиб ишланган иккита китоб олди-да, Степан Трофимовичга узатди.

– Eh... mais je crois que c'est l'Évangile;³ жоним садақа бўлсин... Э, мен энди тушундим... Vous etes ce qu'on appelle⁴ китобфуруш; мен қайта-қайта ўқиганман... Эллиқ тийинми?

– Ўттиз беш тийиндан, – жавоб берди аёл.

– Жоним садақа бўлсин. Je n'ai rien contre l'Évangel, et...⁵ Мен кўпдан буён қайтадан ўқимокчийдим...

У Инжилни чамаси ўттиз йиллардан бери қўлга олмагани хаёлидан лип этиб ўтди ва фақат бундан етти йил бурун Ренаннинг “Vie de Jesus”⁶ китобини кўриб чиққанини хотирлади. Майдаси бўлмагани учун ёнида бор барча ўн рубллик қоғоз пулларини чиқарди. Бека пулни майдалаб берди, ана шунда у уй ичига разм солиб, бу ерга талайгина одам йиғилгани, анчадан буён унга қарашаётгани ва ўзи ҳақида ҳам гап бораётганини сизди. Гап кўпроқ шаҳарда рўй берган ёнғин ҳақида кетар, ҳозиргина шаҳардан сигир олиб қайтган аравакаш деҳқон қулоққа чалинган гапларни ҳикоя қиларди. Гап ўт қўйилгани, шпигулинчилар устида борарди.

“Қарангки, мени олиб келаётганида ҳамма нарса ҳақида гапирса ҳам, ёнғин тўғрисида чурқ этиб оғиз очмаган эди”, деган ўй ўтди Степан Трофимовичнинг хаёлидан.

– Отагинам, Степан Трофимович, сиз ўзингизмисиз, таксир? Ҳеч хаёлимга келмаган эди-я!.. Нима, танимадингизми? – деб қолди кутилмаганда ёши улуғроқ бир азамат; кўринишдан у мулкдорларнинг эски хизматкорларига ўхшар, соқоли қирилган, узун қайтарма ёқали шинель кийганди.

¹ “Менинг тобим йўқ, аммо бемор бўлиш унча ҳам ёмон эмас экан” (франц.).

² У айнан хонимга ўхшарди (франц.).

³ Э... бу Инжил, шекилли (франц.).

⁴ Сиз китобфурушсиз-да, а?

⁵ Мен Инжилга қарши эмасман, ва... (франц.).

⁶ “Исонинг ҳаёти” . Э.Ж.Ренан (1823–1892). Бу китоб 1863 йилда чиққан.

Ўз отини эшитиб, Степан Трофимович кўркиб кетди.

– Маъзур тутасиз, – ғўнғиллади у, – мен сизни ҳеч эслолмаяпман...

– Эсингиздан чиқдимми? Мен Анисимман, Анисим Ивановман. Мен мархум жаноб Гагановга хизмат қилардим, сизни эса, тақсирим, Варвара Петровна билан бирга раҳматли Авдотья Сергеевнанинг хузурларида неча марта кўрганман. Сизга у китоблар бериб юборарди, икки марта Петербург ширинликларини тортиқ қилиб жўнатганлар...

– Эй-ҳа, эсимга тушди, Анисим, – табассум қилди Степан Трофимович. – Сен шу ерда яшайсанми?

– Спасовга яқин, В. монастири ёнида, – раҳматли Авдотья Сергеевнанинг синглиси Марфа Сергеевнанинг кўргонларида яшайман, балки эсингиздадир, балга кетаётганларида коляскадан учиб тушиб, оёқлари синган эди. Ҳозир ўша монастирда кўшни турадилар, мен хизматларидаман; мана энди кўриб турганингиздек, яқинларимни кўргани вилоятга боряпман...

– Баҳай, баҳай.

– Сизни кўриб жуда хурсанд бўлиб кетдим, менга меҳрибончиликлар қилгансиз, – ёйилиб куларди Анисим. – Ҳа, ўзингизга йўл бўлсин, тақсир, отланиб қолибсиз, яна ёлғиз ўзингиз... Ҳеч ёлғиз йўлга чиқмасдингиз, чоғи?

Степан Трофимович унга хуркиброқ қаради.

– Биз томонларга, Спасовга эмасми?

– Ҳа, Спасовга. Il me semble que tout le monde va a Spassof...¹

– Мабодо, Федор Матвеевичникига эмасми? Жуда хурсанд бўладиларда. Сизни ғоят хурмат қилардилар; ҳозир ҳам бот-бот эслаб турадилар...

– Ҳа, ҳа, Федор Матвеевични ҳам кўраман.

– Илоҳим, илоҳим. Бу ерда одамлар сизни катта йўлда пойи пиёда кўриб ҳайрон бўлиб қолишибди. Аҳмоқ халқ-да, тақсир.

– Мен... Мен шу... Мен, биласанми, Анисим, бас бойлашиб қолдим, худди инглизларга ўхшаб яёв бораман дедим, шунинг учун мен...

Унинг манглайи, чеккаларида тер чиқиб кетди.

– Илоҳим, илоҳим, ҳа-а... – синчков тингларди Анисим. Аммо Степан Трофимовичнинг тоқати тоқ бўлди. У шунчалар ўсал бўлдики, ҳатто ўрнидан туриб чиқиб кетгиси келди. Аммо шу пайт самоварни олиб келишди ва худди шу вақт қайгадир чиқиб кетган китобфуруш қайтиб кирди. У чўка туриб хасга ёпишгандай, дархол уни чойга таклиф қилди. Анисим жойни бўшатиб, туриб кетди.

Ҳақиқатан, одамлар ҳайрон эди:

“Қанақа одам ўзи? Йўлда пиёда келаётган экан, муаллимман дебди, ажнабийларга ўхшаб кийинган, акли эса ёш боладай, гап-сўзлари бетайин, энтак-тентак, худди бировдан қочиб келаётгандай, яна пули ҳам бор!” Бир чеккаси, бошликларга хабар қилиб кўйилса бўлармиди – “чунки шаҳар алғов-далғов бўлиб турибди экан”. Аммо Анисим шу заҳоти уларни тинчлантирди. Кенг даҳлизга чиқиб у эшитгиси келганларга шуларни маълум қилиб кўйди: аввалан, Степан Трофимович фақат муаллимгина эмаслар, “ўзлари жуда катта аллома бўладилар, жуда катта илмлар қиладилар, ўзлари шу ерлик мулкдорлардан бўлишади, йигирма икки йилдан бери олия генерал олим Ставрогина хонадонидан энг иззат-эътиборли одам сифатида яшаб келадилар, шаҳарда хурматлари жуда баланд. Дворянлар клубида тоғ-тоғ пулларни ютиб-ютқизган пайтлари бўлган, ўзлари маслаҳатчи унвондалар, бу ҳарбий подполковник дегани билан баро-

¹ Назаримда, ҳамма Спасовга боряпти... (франц.)

бар, тўлиқ полковникка бир бахя етмайди, холос. Пулдор эканликларига келсак, олия генерал ойм Ставрогинанинг ҳимматлари билан пуллари “мил-мил” ва ҳоказо ва ҳоказо.

“Mais c’est une dame, et tres comme il faut”¹ – Анисимнинг суриштиришларидан энди роҳатланиб тин оларди Степан Трофимович; у хамсухбати китобфурушга кўзлари қувнаб қараб ўтирар, аёл тил учида қанд тотиб, таксимчада чой хўпларди. “Ce petit morceau de sucre ce n’est rien...”² Унинг нимасидир олижаноб кўринар, ўзини тутиб олган, яна, яна ғоятда мулойим. Le comme il faut tout pur³. Аммо фақат бироз бошқача бир маънода”.

Аёл тезда ўзининг Софья Матвеевна Улитина эканлиги, К. шаҳарчасида яшаши, у ерда шаҳарлик бева онаси борлигини ҳикоя қилиб берди; унинг ўзи ҳам ёш бева қолган бўлиб, эри фельдфебелликдан подпоручик даражасига кўтарилган, Севастополда ҳалок бўлган экан.

– Аммо сиз хали жуда ёшсиз, vous n’avez pas trente ans⁴.

– Ўттиз тўртда, – жилмайди Софья Матвеевна.

– Ий-е, хали французчани ҳам тушунасизми?

– Озроқ, мен бир аслзода хонадонда ўшандан кейин тўрт йил яшадим, ўша ерда болалардан ўргандим.

У эри ҳалок бўлгандан сўнг ўн саккиз ёшида бироз вақт Севастополда “ҳамшира” бўлиб ишлаган, кейин бир қанча жойларда яшаган, мана энди “Инжил” тарқатиб, қун кўради.

– Mais mon Dieu⁵, бизнинг шаҳаримизда сизнинг бошингизга бир ғалатироқ иш тушмаганмиди, ўша аёл сизмисиз?

Аёл қизарди; ҳа, ўша воқеа унинг бошидан ўтган экан.

– Ces vauriens, ces malheureux!..⁶ – деб норозилигини билдирди тақсир қалтироқ овоз билан; сероғрик, манфур хотира юрагини сирқиратиб ўтди. У бир зум ўзини унутиб сукутга кетди.

“Воҳ, у яна кетиб қолибди-ю, – деб ўйлади у ҳуши ўзига келгач, аёл яна туриб кетганини пайқаб. – Бу хотин тез-тез эшикка чиқиб тураркан, бирон иш билан банд шекилли; наздимда, бироз ташвишга ботган кўринади... Ваҳ, je devins egoiste...”⁷

У бошини кўтарганиди, яна кўзи Анисимга тушди, бу сафар у хатарлироқ бир вазиятда эди. Уй ичи одамларга тўлган, уларнинг ҳаммаларини чамаси Анисим бошлаб келганди. Улар орасида шу уйнинг хўжайини ҳам, отулов минган деҳқон ҳам, яна аллақандай икки киши (булар извошчилар экан), яна деҳқонча уст-бош кийган, кичкина, соқоли қирилган, ширакайф, ичкиликка мук тушган шаҳарликларга ўхшаган аллақим; у оғзи тинмай гапирарди. Уларнинг ҳаммалари фақат Степан Трофимович борасида валақлашарди. Сигир етаклаган деҳқон ўзининг гапини тинмай маъқуллар, соҳил бўйлаб борилса, қирқ чақиримлар айланишга тўғри келади, шунинг учун кемага тушган яхши дерди. Ширакайф шаҳарлик билан уй хўжаси қизишиб эътироз билдиришарди:

– Сиз, биродарим, тўғри айтяпсиз, жаноби олийлари кемага тушиб қўл орқали борсалар, албатта яқинроқ йўл шу; тўғри гап; фақат кема бугун-эрта келмайди-да.

– Келади, келади, яна бир ҳафта юради, – ҳаммадан ортиқ қизишарди Анисим.

¹ Э-ҳа, бу аёл нақ хонимнинг ўзи экан-ку, тузук (франц.).

² Андақ қанд бўлса зарари йўқ ... – майли-да... (франц.).

³ Энг олий маънода одоб-икромли. (франц.).

⁴ Хали сиз ўттизга ҳам кирмагансиз (франц.).

⁵ Аммо, вой худойим (франц.).

⁶ Вой, аблаҳлар, вой лаънатилар!.. (франц.)

⁷ Воҳ, мен худбин бўлиб қоляпман (франц.).

– Ўзи шундоқку-я! Лекин ҳадеганда келавермайди, чунки вақт ўтди, баъзан Устьевода уч кунлаб кутишади.

– Эртага келади, соат иккида аниқ келади. Таксир, Спасовга кечгача албатга етиб борасиз, – ҳовлиқарди Анисим.

“Mais qu’est ce qu’il a cet homme”¹, – хаяжонланарди Степан Трофимович ўз тақдирининг қандай ҳал бўлишини юраги пўкиллаб кутиб.

Извошчилар олдинга чиқиб савдолаша бошлашди; Устьевога уч рубль сўрашарди. Ранжийдиган жойи йўқ, баҳоси ўзи шу, бу ердан Устьевогача борадиган йўлнинг нархи ёз бўйи шундай бўлди, деб бақиршарди.

– Бироқ... бу ер ҳам ёмон эмас... Менга керак эмас, – чайнала бошлади Степан Трофимович.

– Яхши, таксир, тўғри айтяпсиз, Спасовда анча яхши, Федор Матвеевичнинг бошлари осмонга етади.

– Mon Dieu, mes amis², мен ҳеч буни кутмагандим.

Ниҳоят, Софья Матвеевна уйга қайтиб кирди. Аммо тахтага ғамгин, руҳи тушиб ўтирди.

– Спасовга етиб боролмайман! – деди у уй бекасига.

– Ийе, сиз ҳам Спасовгами? – ҳовлиқди Степан Трофимович.

Гап шунда эканки, Надежда Егоровна Светлицина деган бир бегойим кеча унга Хатовода кутиб турсангиз, сизни Спасовга элтиб қўяман, деб ваъда берган, лекин келмаганди.

– Энди нима қиламан? – ёзғирарди Софья Матвеевна.

– Mais, ma chere et nouvelle amie³, мен ҳам сизни худди бегойим каби элтиб қўйишим мумкин, анави, нима, отинг қурғур кишлокка, мен арава олдим, эртагами, эртага биз бирга Спасовга борамиз.

– Э, сиз ҳам нахот Спасовга борсангиз?

– Mais que faire, et je suis enchantel⁴ Мен сизни жоним билан олиб бориб қўяман; улар кўнишди, мен ёлладим... Мен қайси бирингизни ёлладим? – деди шу тобда Спасовга боришни жуда ҳам хоҳлаб турган Степан Трофимович.

Чорак соатдан сўнг усти берк аравага чиқишди: таксир жуда ҳовлиқиб жоникқан ҳамда мамнун эди; китобфуруш аёл эса қопи билан унинг ёнига ўтирди, унинг лабидан миннатдор табассум аримасди. Анисим унга аравага жойлашишга ёрдам берди.

– Оқ йўл, таксир, – куймаланарди у арава ёнида, – бағоят хушнуд этдингиз-да!

– Хайр, дўстгинам, хайр хўш.

– Таксир, Федор Матвеевични кўрсангиз...

– Яхши, дўстгинам, яхши... Федор Петровични... хўп, хўп, хайр энди.

II

– Ана кўрдингизми, дўстгинам, сизни ўзимнинг дўстим деб айтсам, ижозат берасизми, n’est-ce pas?⁵ – шошиб-пишиб сўзга тушди Степан Трофимович ёпиқ арава кўзғалиши ҳамон. – Биласизми, мен... J’aime le peuple, c’est indispensable, mais il me semble que je ne l’avais jamais vu de pres. Stasie... cela va sans dire qu’elle est aussi du peuple... mais le vrai

¹ Лекин бу кишига нима керак ўзи (франц.).

² Вой, худойим, дўстларим (франц.).

³ Аммо менинг қимматли янги дўстим (франц.).

⁴ Нима ҳам қилардик, мен хурсандман! (франц.).

⁵ Майлими? (франц.).

реuple¹, яъни ҳақиқий, катта йўлдаги халқ, назаримда унинг мен қаёққа кетаётганимни суриштираверишдан бошқа иши йўққа ўхшайди... Аммо гинахонликни қўяйлик. Мен афтидан кўп гапириб юбораяпман, аммо чамаси, бу шошқалокликдан бошқа нарса эмас.

– Сизнинг бироз тобингиз йўқ, шекилли, – унга хушёр, аммо ҳурмат билан зехн соларди Софья Матвеевна.

– Йўк, йўк, ўраниброқ олсам, бас, умуман, шамол, қандайдир салқин, ҳа, жуда ҳам салқин, аммо бунга биз эътибор бериб ўтирмаймиз. Асосийси, мен бошқа нарсани айтмоқчи эдим. Chere et incomparable amie², наздимда, мен бахтиёрман, бунинг сабаби эса – сиз. Менга бахтнинг кераги йўқ, чунки мен дарҳол барча ғанимларимни кечира бошлайман...

– Нима қилибди, бу жуда яхши-ку.

– Ҳар доим эмас, chere innocente. L'Evangile... Voyez-vous, desormais pous le precherons ensemble³, мен жоним билан сизнинг чиройли китобларингизни сотаман. Шундай, бу фикр менга ёқпти чамаси, quelque chose de tres nouveau dans ce genre⁴. Халқ диндор, с'est admis⁵, лекин у ҳали Инжилни билмайди. Мен унга баён қилиб бераман... Оғзаки баён қилганда бу ажойиб китобнинг хатоларини тўғрилаш мумкин, албатта, ушбу китобга мен ҳаддан ортиқ ҳурмат билан қарайман. Менинг катта йўлда ҳам фойдам тегади. Менинг доим фойдам теккан, мен доим *уларга* бу et a cette chere ingrate⁶... деганман. О, кечиргайсиз, кечиргайсиз, энг аввало, ҳаммани ва ҳар доим кечиргаймиз... Умид қиламизки, бизни ҳам кечиргайлар шояд. Шундай, чунки барча ва ҳар бир кимса бир-бирининг олдида гуноҳкор. Ҳамма гуноҳкор!..

– Шуни сиз, чамаси, жуда чиройли қилиб айтдингиз.

– Ҳа, ҳа... Мен яхши гапираётганимни сезяпман. Мен уларга жуда яхши сўзлайман, лекин, лекин, асосан, уларга нимани айтсам экан? Мен чалкашиб кетяпман, эсимдан чиқиб қоляпти... Сиздан ажралмасликка ижозат берасизми? Мен сезиб турибманки, сизнинг нигоҳингиз... ва сизнинг қилиқларингиз ҳам мени ҳайрон қолдиради: сиз жуда соддасиз, сиз содда, ёқимли сўзлайсиз ва финжонингизни анов қанд бўлаги турган тақсимчага тўнқариб қўясиз... Лекин сиз жуда ҳам жозибалисиз, сизнинг чеҳрангизга боқаману... О, бундоқ кизарманг, мендан бу эркак дея қўрқманг. Chere et incomparable, pour moi une femme c'est tout⁷. Мен ёнимда аёл бўлмаса яшолмайман, лекин фақат ёнимда... Мен ёмон, ёмон чалкашиб кетдим... Мен нима демоқчи бўлганимни ҳеч эслолмапман. О, худо доим аёл ато этган кимса бахтиёрдир, ва... ва мен ўйлайманки, ниҳоятда хурсандман. Катта йўл деганда ҳам юксак фикр бор! Мана, мана шуни айтмоқчийдим – фикр ҳақида, мана энди эсладим, йўқса, ҳеч ўрнига тушмаётганди. Нега улар бизни олиб кетишяпти? У ер ўзи яхшийди, бу ерда эса – cela devient trop froid. A propos, j'ai en tout quarante roubles et voila cet argent⁸, олинг, олинг, сақлолмапман, йўқотиб қўяман, мендан олиб қўйишади, ва... Назаримда мени уйку босяпти; нимагадир бошим айланяпти. Шундай айланяпти, айланяпти, ҳа, айланяпти. О, мунча яхшисиз, менинг устимга нима ёпаяпсиз?

¹ Мен халқни севаман, бу зарурат, аммо назаримда, мен уни ҳеч қачон яқиндан кўрган эмасман. Настасья... айтиб утирмаса ҳам бўлади, у ҳам халқ ичидан... аммо ҳақиқий халқ (франц.).

² Нима қилардик, мен ғоят хурсандман (франц.).

³ Соддахаёл азизам... Инжил... Биласизми, биз энди уни биргаликда тарғиб қиламиз (франц.).

⁴ Шу тарздаги бир янгилик (франц.).

⁵ Бу аниқланган (франц.).

⁶ Мана шу азиз одамнинг қадрига етмайдиган... (франц.).

⁷ Мен учун қимматли ва мислсиз аёл – бу ҳаммаси (франц.).

⁸ Жуда совуқ бўлиб қолди. Дарвоқе, менинг қирқ рубль пулим бор, холос, мана, мана шу (франц.).

– Сиз иситмалаётганга ўхшайсиз, сизни ўзимнинг аделим билан ўраб қўйдим, фақат пулни мен...

– О, худо ҳақи, *n'en parlons plus, parce que cela me fait mal¹*, о, қандай яхшисиз!

У тез гапдан тўхтади-да, бир пасда иситма аралаш жунжикиш билан ухлаб қолди. Босиб ўтилган ўн етти чақирим қишлоқ йўли текис эмасди, арава қаттиқ чайқалиб, ўнқир-чўнқирларда силкиниб борарди. Степан Трофимович дамба-дам уйқудан кўзини очар, Софья Матвеевна унинг боши тагига қўйган мўъжазгина ёстиқчадан тез-тез кўзгалар, худди кетиб қолишидан кўрққандай аёлнинг қўлини маҳкам ушлаб олар ва: “Сиз шу ердасиз?” – деб ўсмоқлаб сўрарди. Тушимда қандайдир шишлари очилиб қолган жағни кўряпман ва бундан кўнглим хира бўляпти, деб аёлни ишонтирмакчи бўларди. Софья Матвеевна унинг аҳволидан қаттиқ ташвишлана бошлади.

Извош уларни тўрт деразали катта уй олдига олиб келиб тўхтади, уйнинг ҳовлисида яна қатор турар-жой бинолар бор эди. Уйқудан уйғонган Степан Трофимович шошилиб аравадан тушди-ю, уйга кирди-да, тўғри энг кенг ва яхши иккинчи хонага ўтди. Уйқу эзилган юзида қаттиқ бесаранжомлик акс этарди. У дарҳол қирқ ёшлардаги баланд бўйли ва тикмачок, сочлари тўсдай қоп-қора, устки лабини мўй босган бекага хонани бутунлай менга берасиз, унга ҳеч кимни киритмайсиз, деб тушунтирди, “*parce que nous avons a parler*”.

– *Oui, j'ai beaucoup a vous dire, chere amie²*, – қўлларини силкитди у бекага.

У негадир шошилар, тили ғўлдирарди. Бека унинг гапини хушламай эшитди, аммо рози бўлганини билдириб индамай қўя қолди, лекин унинг бу индамаслигида қандайдир хатарнок бир нарса сезиларди. Степан Трофимович бунинг фаркига бормади-да, шоша-пиша (у ғоятда шошиларди) сиз бораверинг ва бизга “пайсалламай зудлик билан” хозироқ таом келтиринг, деб талаб қилди.

Лабидан мўй чиққан аёл энсаси қоғиб, деди:

– Таксир, бу ер карвонсарой эмас, биз йўловчиларга таом тайёрламаймиз. Қискичбақа қовурсак ё самовар қўйсак кифоя, бошқа ҳеч нарсамиз йўқ. Эртага янги тутилган балиқ бўлади.

Аммо Степан Трофимович қўлларини силтаб, тоқатсизланиб, жахли чиқиб: “Пулини тўлайман, фақат тезроқ бўлинг, тезроқ”, дея такрорлади. Балиқ шўрва қиладиган, товуқ ковурадиган бўлишди; бека бутун қишлоқдан биттаям товуқ топиб бўлмайди, деди, лекин бари бир қидириб кўраман, деб ваъда берди, аммо буни худди жуда катта қарз бераётгандек димок-фирок билан айтди.

Бека чиқиб кетган заҳоти Степан Трофимович дарҳол диванга чўкди-да, ёнига Софья Матвеевнани ўтқизди. Хонада диван ва юмшоқ ўриндиқлар қўйилган, аммо улар жуда кўримсиз эди. Умуман олганда, хона анча кенг (тўсиқ орқасида каравот жойлашганди), деворларга ёпиштирилган қоғозлар сарғайиб, тўзиб, йиртилган, уларга афсонавий мавзулардаги дидсиз литография суратлари осилган, хонанинг бериги томонида қатор қилиб санамлару ёйма иконалар терилган, мебеллари ҳам терма, ҳар ёқдан йиғиб келинган, бу эса хонага жиндак шаҳарча ва жиндак ҳақиқий деҳқонча тус бериб турарди. Аммо у буларнинг ҳеч қайсисига қайрилиб

¹ Буни бошқа гапирмайлик. Мени хафа қилманг.

² Нега деганда биз гаплашиб олишимиз керак. Ҳа, мен сизга кўп нарсаларни айтгим келади, азиз дўстим (франц.).

хам қарамади, деразадан кўриниб турган, уйдан ўн одимлар наридан бошланадиган улкан кўлга ҳам боқмади.

– Ана, ниҳоят, ўзимиз ёлғиз қолдик, энди ҳеч кимни бу ерга қўймаймиз! Мен сизга ҳамма-ҳаммасини бошидан бошлаб ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Софья Матвеевна жуда қаттиқ хавотирланиб, уни тўхтатди:

– Биласизми, Степан Трофимович...

– Comment, vous savez déjà mon nom?¹ – қувониб кулди тақсир.

– Мен боя Анисим Иванович билан гаплашаётганингизда эшитдим. Мен ўзим сизга шуни айтмоқчи эдимки...

Шунда у ҳеч ким эшитиб қолмасин дегандай ёпиқ эшик томонга ҳадиксираб қараганча, тез-тез унинг кулоғига шивирлай бошлади: бу қишлоқда ишлар чаток. Бу ерлик барча эркаклар балиқчилик қилишаркан, лекин ёз ойларида йўловчилардан кўнгиллари тусаганча ҳақ ундириб, тирикчиликларини тебратишаркан. Бу қишлоқ катта йўл бўйида эмас, овлоқ, йўловчилар бу ерга фақат кемага тушиш учунгина келишади, кема шу ерда тўхтади, ҳаво сал айниб қолса, кема мутлақо қатнамайди, – ана ўшанда бир неча кун йўловчилар тўпланиб қолишади, қишлоқнинг барча уйларини банд қилишади, ана шуни кутишади бу ернинг одамлари, ҳар бир нарсани уч баравар қимматига сотишади, уй эгалари бу ерда жуда димоғлари баланд, кеккайган, ўзларининг кўзлари билан қарасангиз, бой-бадавлат: балиқ овлайдиган ёйма тўрининг ўзи минг рублдан ҳам қиммат туради.

Степан Трофимович ғоятда ҳаяжонланган Софья Матвеевнанинг чеҳрасига бироз таънаомуз қаради ва уни гапдан тўхтатиш учун бир неча бор уриниб кўрди. Аммо аёл ўз билганидан қолмади ва сўзини охирига етказди: унинг сўзига қараганда, бу ерда ёзда бир шаҳарлик “олижаноб бегойим” билан бирга бўлган, кема келишини кутиб, икки кун қолиб кетишган ва шунчалар машаққат чекиб, абгор бўлишганки, ҳали ханузгача эсласа, юраги орқасига тортиб кетади. “Мана, сиз, Степан Трофимович, бу хонани ёлғиз ўзингиз учун сўрадингиз... Мен огоҳлантириб қўйай деяпман, холос... Нариги хонада ҳозирданок йўловчилар – ёши улуғ киши ва ёш йигит жойлашган, улар билан бирга яна болалари билан хоним ойим ҳам борлар, эртага соат иккигача бу уйга одам лик-лик тўлади, чунки кема икки кундан бери келмаган, шунинг учун эртага, албатта, келса керак. Ана шу алоҳида хона билан иссиқ таом сўраганингиз учун бошқа йўловчилар хафа бўлишяпти деб, сиздан осмон барабар ҳақ ундиришади, бунақасини ҳатто пойтахтларда ҳам кўрмайсиз...”

Аммо Степан Трофимович азоб чекар, ҳақиқатан ҳам азоб чекарди:

– Assez, mon enfant², сизга ёлвораман; nous avons notre argent, et apres – et apres le bon Dieu³. Мен ҳатто ажабланиб қолдим, сиз шундай юксак хаёллар эгаси... Assez, assez, vous metourmentez⁴, – жазавага тушиб деди у, – бизнинг олдимизда бутун келажагимиз турсин-да, сиз эса... Сиз эса мени келажак учун қўрқитяпсиз...

У ўзининг бутун тарихини баён эта бошлади, гапираётганда шунчалар шошилардики, дастлаб тушуниш ҳам қийин бўлди. Ҳикоя анчага чўзилди.

Балиқ шўрва, товук келтирилди, самовар ҳам олиб келинди, тақсир эса ҳамон сўйлашдан тўхтамасди... Унинг гап-сўзлари ғалати изтиробга тўла, ахир ўзининг тоби ҳам йўқ эди-да. Шу дамларда унинг ақлий куч-

¹ Ана холос, сиз менинг номимни биласизми? (франц.)

² Бас, чироғим (франц.).

³ Ҳозир пулимиз бор, кейин, кейин худо мададкор (франц.)..

⁴ Етар, бўлди, бўлди, сиз мени қийнаяпсиз (франц.).

лари ғоятда таранглашган ва зўриққанди, – бу унинг бўшашган, дармони қуриган вужудини батамом ҳолдан тойдириши тайин эди, – у шоша-пиша ҳикоя қиларкан, Софья Матвеевна худди ана шундан ҳадиксирарди. Дастлаб у болалик чоғларини, “яйраб ўтлоқларда чопиб ўйнаганларини” эслади; бир соатлардан кейингина у икки бора уйлангани-ю ўзининг Берлинда қандай кун кечирганларига гапириб берди. Айтгандай, мен бу нарсанинг устидан асло кулмоқчи эмасман. Бунда ҳақиқатан унинг учун энг юксак ва янги замоннинг тили билан айтганда, қарийб яшаш учун кураш мужассам эди. У кўз ўнгига ўз келажақ йўлига ҳамроҳ қилиб олдиндан танлаган хилқатни келтирар ва уни тезроқ ушбу ҳоллар билан таништириш, бохабар қилишга ошиқарди. Бу хилқат учун ўзининг даҳоси эндиликда сирлигича қолиб кетмаслиги керак эди... Эҳтимол, у Софья Матвеевна борасида қаттиқ муболаға қилгандир, аммо энди уни тўқис-туғал танлаб бўлганди. У аёлсиз яшолмасди. Унинг ўзи аёлнинг чеҳрасидан шуни кўриб-билиб турардики, аёл унинг гапини, ҳатто энг муҳим жойини ҳам, умуман, ҳеч нимани қарийб тушунмасди.

“Ce n’est rien, nous attendrons¹”, ҳозирча у фақат ҳиссиётлари билангина тушуниши мумкин...”

– Азизам, менга фақатгина сизнинг юрагингизгина керак! – ҳикоясини тўхтатиб, хитоб қилди у, – менга қараётган мана шу жонсўз нигоҳингиз, дилбар қарашларингиз керак. О, ундай қизарманг, қизарманг! Мен сизга боя айтгудим...

Ногаҳон қўлга тушиб қолган бечора Софья Матвеевна ҳикоянинг айниқса, Степан Трофимовични ҳеч ким ҳеч тушунмагани ҳамда “Бизнинг Россиямизда истеъдодлар тамом нобуд бўлаётгани” хусусидаги бутун бир диссертацияни эслатувчи қисмига келганда, хаёллари туман ичида қолиб чалкашиб кетди. Ҳаммаси “шунақанги ақлли эди”, деб кейинчалик ҳасратга ботиб айтиб берганди у. Аёл кўзларини бироз катта-катта очиб, суҳбатдошининг сўзларини дардкашлик билан тинглаб ўтирарди. Степан Трофимович бизнинг “илғор ҳамда ҳукмрон” кучларимиз борасида ҳажвга ўтиб, ёмон кинояли учирликлари ёғдира бошлаганда, аёл аламзадалик билан унинг кулгисига жавобан икки марта унсият-ла кулгандай бўлди-ю, аммо бу йиғлагандан ҳам баттар чикди, ҳатто Степан Трофимовичнинг ўзи ҳам хижолатдан тилини тишлаб қолди ва шундан сўнг яна қаттиқ жазавага тушиб, энди нигилистлару “янги одамлар”га қарши қаҳр-ғазаб билан тош ёғдиришга киришди. Шу ерга келганда аёлнинг қўрққанидан жони чиқиб кетай деди, ниҳоят, ҳикоя ишқий саргузаштларга етиб келганда, у бироз ёлғондакам бўлса ҳам, андак нафас ростлагандай бўлди. Аёл роҳиба бўлган тақдирда ҳам, барибир аёл-да доимо. Аёл энди майин жилмаяр, бошини чайқаб лиқирлатар ва шу заҳоти дув қизариб кетиб, бошини куйи эгар, бундан Степан Трофимович ортиқ даражада мутаассир бўлиб, янада жўшиб хуружга кирар, ҳатто илҳоми қайнаб орага кўп ботил гапларни ҳам қўшиб юборарди. Варвара Петровна унинг ҳикоясида ғоятда дилрабо, қора соч, қора қош жонон бўлиб чикди (“бутун Петербургнинг оғзи очилиб қолган. Европанинг кўп пойтахтлари хайратдан лол қолган”), унинг эри эса ўзини унга ва унинг севгисига ниҳоятда номуносиб сезиб, рақибига, яъни бу ерда Степан Трофимовичга ён босган ва “Севастополда ўққа учмоқдан” бошқа зарра чораси қолмаган... “Оҳ, уялманг, қисинманг, менинг ювошгинам, менинг насрониям! – дея нидо қилди Степан Трофимович ўзининг гапларига ўзи бутунлай ишониб. – Бу

¹ Ҳечқиси йўқ, биз кутамиз (франц.).

шунақанги олий, бир нафис нарса эдики, ҳар иккимиз ҳам бир умр бирор мартаям бу ҳақда гапирмаганмиз”. Ҳикоянинг бундан кейинги давомида бундай аҳволнинг сабабчиси бўлиб энди олтин соч аёл юзага чиқарди (бу Дарья Павловнамикин, ё бошқа, Степан Трофимович кимни назарда тутган, билмадим). Ушбу олтин соч қора қош аёлдан кўпдан-кўп яхшиликлар кўрган ва узок қариндоши сифатида унинг хонадомида униб-ўсган. Қора қош охири олтин сочнинг Степан Трофимовични севишини фаҳмлаб қолиб, дардини ичига ютган. Олтин соч ўз навбатида қора қошнинг Степан Трофимовичга муҳаббатини кўргач, у ҳам индамаган. Шундан сўнг ҳар учовлари ўзаро олижаноблик юки остида эзилганча шу тариқа ўз дардлари ичида йигирма йил жим-жим яшаб юришган. “О, не деган эҳтирос эди бу, не деган эҳтирос эди бу! – деб нидо қиларди у самимий ҳайрат-ла шилқиллаб, йиғламсираб. – Мен унинг гўзаллиги барқ уриб гуллаганини кўрдим (қора қошнинг), ҳар куни “юрагимда жароҳат билан” ёнгинамдан худди ўз гўзаллигидан ибo қилгандай ўтишини кўрдим”. (У бир гал буни “ўзининг тўлалигидан уялгандай” деб ҳам айтди). Мана, ниҳоят, ушбу йигирма йил давом этган иситма, алаҳсираш омухта кечган тушни ташлаб кочди. – “Vingt ans!”¹ Мана энди катта йўлга чикди... Кейин у иситма ичида Софья Матвеевнага уларнинг бугунги “шу қадар қисмат ёр бўлиб ва шу қадар кутилмаганда мангуга” учрашганларини тушунтира кетди. Софья Матвеевна ниҳоят, қисиниб-қимтинган холда дивандан турди; таксир бирдан унинг олдида тиз ҳам чўкмоқчи бўлдики, аёл бечора йиғлаб юборди. Ҳуфтон туша бошлади; ҳар икковлари ичдан беркитилган хонада бир неча соат бирга бўлишди...

– Йўқ, мени яхшиси, нариги хонага қўйиб юборинг, – деб зорланарди аёл, – бўлмаса, кишилар нима деб ўйлашади, ахир.

Аёл ниҳоят чиқиб кетди; у аёлни қўйиб юборди, хозирок ётиб ухлайман дея сўз берди. Хайрлаша туриб, бошим қаттиқ оғрияпти, деб шикоят қилди. Софья Матвеевна ҳали бу ерга кириб келганларидаёқ юқларини биринчи хонада қолдирган, бека билан бирга ётарман, деб ўйлаганди; аммо у тин олишга улгурмади.

Кечаси Степан Трофимовични менга ва бошқа дўст-биродарларига маълум иситма тутди – барча асабий зўриқишлару маънавий ларзаларнинг одатдаги натижаси шу бўлди. Бечора Софья Матвеевна тун бўйи мижжа қоқмади. У касалга қараб, уй эгалари ётган хонадан ўтиб тез-тез ташқарига кириб-чиқишига тўғри келганидан, бу ерда ухлаётган бека, эри ва баъзи йўловчилар норози бўлиб тўнғиллашарди, охири у эрталабга яқин самоварга ўт қўйгани чикқанида сўкиб беришди. Степан Трофимович иситма исқанжасида дам ҳушига келар, дам ҳушидан кетарди; назарида дам самовар қўйишаётган, дам хўжағат шарбати ичиришаётган, қорни, кўкрагини нима биландир қиздиришаётгандек туюларди. Аммо у ҳар дамда аёл ёнида эканлигини ҳис қиларди: аёл дам-бадам ташқарига чиқиб келар, уни каравотдан тургизар ва яна ётқизиб қўярди. Тун оғиб, соат учларда у бироз енгил тортди; ўрнидан қўзғалди, тўшакда кўтарилиб ўтирди-да, ҳеч нарсани ўйламай ўзини аёлнинг оёғи остига ташлади. Бу бояги тиз чўкиб таъзим бажо келтиришга ўхшамасди; у шундоқ аёлнинг оёғига йиқилди-ю, унинг этакларини ўпа бошлади...

– Қўйинг, қўйинг, мен бунга арзимайман, – деб зорланарди аёл уни ердан кўтаришга уриниб.

– Менинг халоскорим, – аёл олдида иззат-икром билан қўлини

¹ Йигирма йил! (франц.)

ковуштирди у. – Vous etes noble comme une marquise!¹ Мен – мен аблахман! О, мен бир умр виждонсизлик қилдим...

– Тинчланинг, – деб ялиларди аёл.

– Мен боя сизга ёлғон гапирдим, – ўзимни кўрсатмоқчи, обрўйимни кўтармоқчи, лақиллатмоқчи бўлдим, – бари, бари ёлғон, о, аблахман, аблах!

У иситмаси тушмай ўз-ўзини асабий қутуриб қоралашга ўтди. Мен Варвара Петровнага ёзган хатлари ҳақида гапирганда, унинг бундай васвасаларга берилиб кетишини эслатган эдим. У бирдан Liseni кеча эрталаб у билан кўришганини эслади: “Жуда ҳам ёмон аҳволда эди, балки бирон бахтсизликка йўлиққанмиди, мен сўрамадим, дардидан хабардор бўлмадим! Мен фақат ўзимни ўйладим! О, унга нима бўлди, сиз билмай-сизми, унга нима бўлди?” – суриштирарди у Софья Матвеевнадан.

Кейин у “хиёнат қилмайман”, деб қасам ичди, унинг (яъни Варвара Петровнанинг) *олдига* қайтиб бораман, деди. “Биз (яъни Софья Матвеевна билан биргаликда) ҳар куни унинг остонасига борамиз, у эрталабки сайрга каретага ўтираётган бўлади, биз жимгина термулиб турамыз... О, у менинг бошқа юзимга ҳам уришини истайман; жон-жон деб истайман! Унга иккинчи бетимни тутиб бергайман *comme dans votre livre!*”² Мен фақат энди, энди тушундим иккинчи... “рухсор”ни тутиб бериш нима-лигини. Мен илгари ҳеч тушунмаган эканман!”

Софья Матвеевна ҳаётининг энг қўрқинчли икки куни кириб келди; ҳозир ҳам эсласа, бутун вужуди титроққа тушади; кема бу сафар кундузги соат иккида аниқ етиб келди, аммо Степан Трофимович ўрнидан туролмайди даражада ётиб қолди, у кемада жўнаб кетолмади; аёл эса уни ташлаб кетишга кўнгли бўлмай, Спасовга бормай қўя қолди. Аёлнинг айтишича, тақсир кема жўнаб кетганидан жуда хурсанд бўлган.

– Ҳай баракалла, ҳай балли, – деб гўнғиллади у тўшакда ётиб, – биз бу ердан кетамизми, деб жуда қўрққан эдим. Бу ер жуда яхши, ҳаммасидан яхшироқ... Сиз мени ташлаб кетмайсизми? О, худога шукур, мени ташлаб кетмадингиз!

Аммо “бу ер” у қадар ҳам яхши эмасди. У аёлнинг ташвишларини билишни истамасди; бошида хаёллар ғужғон ўйнади; ўз касалига тез ўтиб кетадиган арзимас бир нарса деб қарарди, уни бутунлай ўйламас, фақат икковлари бориб “бу китобларни” қандай сотишлари устидагина бош қотирарди. У аёлдан Инжилни ўқиб беришни сўради.

– Мен асл нухада... ўқимаганимга анча бўлди. Биров сўраб қолса, адашиб ўтирмай тагин; бунгаям тайёргарлик кўриб қўйиш керак.

Аёл унинг ёнига ўтириб, китобни очди.

– Сиз жуда чиройли ўқиркансиз, – деб уни бир қатор ўқигандаёқ тўхтатди. – Қаранг, қаранг, мен ҳеч хато қилмаган эканман! – мубҳам қилиб деди у, аммо завқи жўшиб. Умуман, тинимсиз жўшқинлик ҳолатида эди. Аёл унга Инжилдан тоғ таълимини³ ўқиб берди.

– *Assez, assez, mon enfant*⁴, бўлди, бас... Наҳотки *шунинг* ўзи етмайди деб ўйласангиз!

У ҳолдан тойиб кўзларини юмди. У жуда ҳам бўшашган, аммо ҳали

¹ Сиз худди маркизадай олижанобсиз! (*франц.*)

² Худди сизнинг китобингизда ёзилгандай! (*франц.*)

³ Инжил (Матто, 5-боб), (Лука, 6:20-49). Исо ал-Масиҳнинг тоғ устида туриб, илк бор халойиққа қарата айтган ваъз-насихатлари, Насронийларда «Нагорная проповедь» дейилади. Биз «Жабал хутбаси» деб қўлладик.

Оят: «Исо талай халойиқни кўриб, тоққа чиқиб ўтирди...» – деб бошланади (*тарж.*)

⁴ Бас, бас, бўтам (*франц.*)

хуши ўзида эди. Софья Матвеевна уни ухламоқчи шекилли деб ўйлаб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо у тўхтатди:

– Азиз дўстгинам, мен бир умр ёлгон гапирдим. Ҳатто тўғриси айтганда ҳам ёлгонладим. Мен ҳеч қачон ҳақ учун эмас, фақат ўзим учун гапирдим, мен буни аввал ҳам билардим, аммо фақат энди кўраяпманки... О, мен бир умр ошноман деб таҳқирлаган қани ўша дўстларнинг ҳаммаси? Ҳаммаси, ҳаммаси! *Savez-vous*¹, мен балким ҳозир ҳам ёлгон гапиряпман. Ҳаётда ҳаммасидан ҳам қийини яшаш ва ёлгон гапирмаслик... яна... яна ўз ёлғонига ишонмаслик, ҳа, ҳа, худди мана шундай! Аммо тўхтаб туринг, бу ҳаммаси кейин... Биз биргамиз, биргамиз! – кўшиб қўйди у завқ-шавқ билан.

– Степан Трофимович, – ботинмайгина илтимос қилди Софья Матвеевна, – “вилоят”га доктор чақириш учун одам жўнатсакмикин?

Тақсир тамомила лол қолди.

– Нега? *Est-ce que je suis si malade? Mais rien de serieux*². Бизга бегона одамларнинг нима кераги бор? Яна билиб қолишса – унда нима бўлади? Йўқ, йўқ, бегона одамларнинг ҳожати йўқ, биз биргамиз, биргамиз!

– Биласизми, – деди яна бироз жимликдан сўнг, – менга яна бирон нарса ўқиб беринг, истаган жойингиздан, кўзингиз тушган жойидан.

Софья Матвеевна китобни очиб, ўқий бошлади.

– Шундоқ бехос очинг, қаери чиқса, ўша ерни ўқинг, – такрорлади у.

– “Ва Лаодикия черкови фариштасига ёзгил...”

– Бу нима? Нима? Қаердан бу?

– Бу “Апокалипсис”дан³.

– О, *je m'en souviens, oui, l'Apocalypse. Lisez, lisez*⁴, мен китобдан бизнинг тақдиримизни фол кўрдим, нима чиқди, билай; фариштадан бошлаб ўқинг, фаришта...

– “Лаодикиядаги жамоатнинг фариштасига ёз: Омин, ишончли ва ҳақиқий Шоҳид, Худо яратганларининг боши шундай дейди: Сенинг ишларингни биламан, сен на совуқ ва на иссиқсан. О, қани эди ё совуқ, ё иссиқ бўлсанг! Сен иссиқ ҳам, совуқ ҳам эмас, балки илиқ бўлганинг учун сени оғзимдан чиқариб юбораман. Сен: “Бойман, бойиб кетдим, ҳеч нарсадан кам-кўстим йўқ”, – дейсан-у, аммо аянчли, ачинарли, кашшоқ, кўр ва яланғоч эканлигингни билмайсан!”⁵

– Бу... бу сизнинг китобингизда борми! – деб нидо қилди тақсир кўзлари ялтираб, ёстиқдан бошини кўтараркан. – Мен ҳеч қачон, ҳеч қачон бу улуғ сўзларни ўқимаган эканман! Эшитяпсизми: иссиқдан кўра, *фақат* иссиқдан кўра рости совуқ, совуқ. О, мен кўрсатаман. Фақат мени ташлаб кетманг, мени ёлғиз ташлаб кетманг! Биз кўрсатамиз, кўрсатиб қўямиз.

– Ташлаб кетмайман сизни, Степан Трофимович, ҳеч қачон ташлаб кетмайман! – деб аёл унинг қўлларини маҳкам ушлаб, сиқиб юраги устига қўйди, унинг кўзларида ёш ғилтилларди. (“Ўша пайтда у кишига жуда юрагим ачишиб кетди”, – деб кейинчалик гапириб берган эди). Тақсирнинг лаблари асабий титраб-қалтиради.

– Аммо Степан Трофимович, нима қилайлик энди? Таниш-билишларингиз ё қавм-қариндошларингизга хабар қилиб қўйсакмикин, а?

Бирок бу гапдан тақсир шунчалар кўрқиб кетдики, аёл буни эслатга-

¹ Биласизми (*франц.*).

² Наҳотки, мен шунчалар касал бўлсам? Ахир жиддий нарса эмас-ку (*франц.*).

³ Башорат. Инжилнинг Яни Аҳд китобига қиран қисми. Дунё ва инсон тақдири, охири замон, қиёмат ҳақида ҳикоя қилади (*тарж.*).

⁴ О, бу эсимда, бу ҳа, Апокалипсис. Ўқинг, ўқинг (*франц.*).

⁵ Инжил. Ваҳй (Апокалипсис) 3:14-17. Иброҳим Абаев таржимаси. Стокгольм – 1992 й.

нидан пушаймон бўлди. Таксир титраб-қакшаб ҳеч кимни чақирманг, деб ёлворди, ҳеч нарсага овора бўлманг, деди; аёлга сўз беринг, деб, уни кўндиришга уринди: “Ҳеч кимга айтманг, ҳеч кимга! Биз ўзимиз, фақат ўзимиз, nous partirons ensemble”¹.

Чатоқ томони яна шунда эдики, уй эгалари ҳам ташвишга тушиб қолишди, улар тўнғиллаб, Софья Матвеевнани қисти-бастига олишарди. Аёл уларнинг ҳақларини тўлади, пуллари борлигини кўрсатди; улар вақтинча хотиржам бўлишди; аммо хўжайин Степан Трофимовичнинг “хужжати”ни сўради. Бемор калондимоғлик билан илжайиб, халтасига ишора қилди; Софья Матвеевна унинг буюмлари орасидан истеъфого чиққани ҳақидаги бўлса керак, хужжатни топди, у ҳамма вақт шу хужжатни кўрсатарди. Хўжайин хужжатни ҳам инобатга олмай “бу ер касалхона эмас, у кишини бирон ёққа жойлаштириш керак”, деб туриб олди, – ўлиб-нетиб қолиши мумкин, бошимизга бало орттирамиз. Софья Матвеевна у билан ҳам доктор хусусида гаплашди, аммо маълум бўлдики, агар “вилоят”га одам жўнатилса, бу шунчалар қимматга тушар эканки, доктор чақириб ҳақидаги фикрдан воз кечишга тўғри келди. Аёл ҳасратга тўлиб, бемор ёнига қайтди. Степан Трофимович тобора ҳолдан тойиб борарди.

– Энди менга яна бир жойини ўқиб беринг... чўчкалар ҳақида, – сўраб қолди у бирдан.

– Нима дедингиз? – ёмон кўрқиб кетди Софья Матвеевна.

– Чўчкалар ҳақида... бу ҳам ўша ерда... ces cochons², эсимда, иблислар чўчкаларнинг ичига кириб олиб, ҳаммаси чўқиб кетганди. Илтимос, шу жойини ўқиб беринг; сизга кейин айтаман нимагалигини. Ҳаммасини аниқ эсимга туширмоқчиман. Аниғини хоҳлайман.

Софья Матвеевна Инжилни яхши биледи, у бир зумда Лукада келтирилган ўша жойни топди, мен уни солномага эпиграф қилиб қўйганман. Яна бир қарра уни келтираман:

“Шу тоғнинг ён бағрида катта бир тўнғиз подаси ўтлаб юрган эди. Жинлар тўнғизларга киришга рухсат бериши учун Исодан ёлвориб сўрадилар. Исо уларга рухсат берди. Шунда жинлар одамдан чиқиб, тўнғизларга кириб олдилар. Тўнғиз подаси тик қияликдан пастга ёпирилди ва кўлда ғарқ бўлди. Тўнғиз боқувчилар содир бўлган воқеани кўргач, югуриб бориб шаҳар ва овулларда рўй берган воқеани гапириб бердилар. У жойларнинг аҳолиси эса бўлиб ўтган ҳодисани кўриш учун далага чиқиб, Исонинг ёнига келди. Жин чиққан одамни кийинган ва ақли расо ҳолатда Исонинг оёғи томонда ўтирганини кўриб, ваҳимага тушишди. Ҳодисани кўрганлар эса у одамнинг жиндан қандай қутулганини ҳаммага сўзлаб беришди”³.

– Азизам, – деди Степан Трофимович қаттиқ ҳаяжон ичида, – savez-vous, мана шу мўъжизакор, ғаройиб парча бир умр тишимга тегиб келади... dans ce livre⁴... болалигимдан шу жой ҳеч эсимдан чиқмасди. Энди бошимга бир фикр келиб қолди: une comparaison⁵. Бошимга жуда кўп фикрлар келади: кўринг буни, баайни бизнинг Россиямизнинг ўзи. Анави касалдан чиқиб чўчкаларга кираётган жинлар, – булар бари бизнинг улуғ ва жонажон Россиямизда тўпланиб қолган кўтирлар, жароҳатлар, ифлосликлар, барча иблислар ва жинваччаларки, асрлар, асрларча йиғналган! Oui, cette Russie, que j’aimais toujours⁶. Аммо унга самолардан буюк ғоя

¹ Биз бирга жўнаймиз (франц.).

² Уша чўчкалар (франц.).

³ Инжил. Лука, 8:32-36. Иброҳим Абаев тарж.

⁴ Биласизми... бу китобда (франц.).

⁵ Бир ўхшатиш (франц.).

⁶ Ҳа, Россия, мен уни ҳар доим севардим (франц.).

ва буюк ирода келгай ва худди анов ақлини йўқотмиш жиннининг ичидан чикқандай барча жинлар, тамоми ифлосликлар, маразлар, патос боғлаган яралар чикиб кетгай... ва чўчкаларга кирайлик деб ёлворгай. Аллақачон кириб олгандирлар балки! Биз ҳаммамиз, ҳаммамиз ва анавилар ва Петруша... et les autres avec lui¹ ва мен балким, ҳаммасининг бошида туриб, баланд қоядан ўзимизни кутурган ва эсдан оғган ҳолда денгизга ташлагаймиз ва ажаб қилгаймиз, чунки биз фақат мана шунгагина қодирмиз. Аммо касал ором олгай ва “Исонинг оёғида ўтиргай”... ҳайрат тўла кўзлар билан уларга боққай... Азизам, vous comprendrez apres², бу мени жуда ҳаяжонга соляпти... Vous comprendrez apres... Nous comprendrons ensemble³.

У алахлай бошлади ва охири ҳушини йўқотди. Софья Матвеевна унинг ёнида йиғлаб ўтирар, шўрлик уч кечадан бери мижду қоқмаган ва уй эгаларига кўринишдан ўзини олиб қочар, улар эса қандайдир чоратадбирлар қидираётганларини сезиб турарди. Фақат учинчи кун деганда кутулиш йўли очилди. Эрталаб Степан Трофимович кўзини очиб, аёлни таниди ва унга қўлини узатди. Аёл худога ёлвориб, умид қилди. Бемор деразага қарагиси келди: “Tiens, un las,⁴ – деди у, – ох, худойим, мен уни ҳали кўрганим йўк...” Худди шу дамда уй эшигида кимнингдир араваси гумбурлади ва бирдан ҳаммаёқ алғов-далғов бўлди-кетди.

III

Буни қарангким, бу Варвара Петровна экан, у тўртта от қўшилган каретада ёнига иккита хизматкор ва Дарья Павловнани олиб келибди. Мўъжиза оппа-осон рўй берибди: нима эканлигини билишга жуда қизиқиб қолган Анисим шаҳарга келгач, эртасига Варвара Петровнанинг уйига келиб, хизматкорларга Степан Трофимовичнинг ёлғиз ўзини қишлоқда кўргани, қишлоқликлар ҳам уни қатта йўлда пиёда кетаётганида учратишгани, у ҳозир Устьево тарафлардаги Спасов манзилига Софья Матвеевна деган хотин билан йўлга чиққанини айтиб берди. Айни чоқда Варвара Петровна қаттиқ ташвишга тушиб қўлидан келганча ўз синашта ҳабибини қидираётгани учун Анисимнинг хабарини дарҳол унга еткиздилар. Хоним Анисимнинг ўз оғзидан айникса, ҳабиби Софья Матвеевна деган аллақим билан битта ёпиқ аравада Устьевога жўнаганлигини эшитгач, дарҳол йўлга отланиб, Устьевога етиб келган. Ҳабиб эса касалланиб ётиб қолганидан хабари бўлмаган.

Унинг қаҳрли ва ҳукмпармо овози эшитилди; уй эгалари ҳам писиб қолишди. Хоним, Степан Трофимович аллақачон Спасовга етиб борган бўлса керак, деган хаёлда бу ерда фақат сўраб-суриштиргани тўхтаган эди: унинг шу ерда касал ётганини эшитиб, ҳаяжонланганча ичкарига қадам қўйди.

– Қани у, қаерда? Э, сен шу ердამисан! – деб қичқирди у худди шу дамда иккинчи хонанинг бўсағасида пайдо бўлган Софья Матвеевнани кўриб қолиб. – Сени уятсиз башарангдан таниб қолдим. Йўқол, турқинг курсин! Қорангни ўчир бу ердан! Йўқотинглар уни, бўлмаса, онагинам, умрингни қамокда чиритаман. Уни ҳозирча бошқа уйда кўриқлаб туринглар. Бир марта шаҳарда турмада ўтирган эди, яна ўтиради. Мен шу ерда экан-

¹ Ва у билан бирга бошқалар (франц.).

² Сиз кейин тушуниб оласиз (франц.).

³ Сиз кейин тушунасиз... Бирга тушунамиз (франц.).

⁴ Вой, бу ерда кўл бор экан (франц.).

ман, бу ерга бошқа ҳеч кимни киритмайсан, хўжайин, билдингми? Мен генерал ойм Ставрогина бўламан, уйингнинг ҳаммасини ижарага оламан. Сен эса, бекач, менга ҳаммаси учун ҳисоб берасан.

Таниш овозлар Степан Трофимовични ларзага солди. У қалт-қалт титради. Бу пайт хоним тўсиқ ортидан чиқиб келди. У, кўзларидан ўт чакнаб, оёғи билан стулни тарақлатиб сурди-да, Дашага бақирди:

– Ҳозир чиқиб тур, беканинг олдига бор. Намунча қизиқмасанг? Эшикни ҳам маҳкам ёпиб кет.

Бир қанча вақт хоним оғиз очмай қандайдир йиртқичларча нигоҳ билан ҳабибнинг чўчиган юзига тикилди.

– Хўш, аҳволларингиз қалай, Степан Трофимович? Яхши ўйнаб юриб-сизми? – бирдан отилиб чиқди унинг бўғзидан қахрли киноя.

– Chere, – тутилиб деди хушини йиғиштиролмаё Степан Трофимович, – мен ҳақиқий рус ҳаётини кўрдим... Et je precherai l'Evangile...¹

– О уятсиз, пасткаш инсон! – чинқириб юборди бирдан хоним қўлларини қарсиллатиб уриб. – Мени шарманда қилганингиз етмагандай, сиз илакишиб... О, қари, шармсиз суюқ оёқ!

– Chere...

Унинг овози хириллаб ўчди, тили тутилиб, кўрқинчдан кўзларини катта-катта очиб бақрайрди, холос.

– Ким ўзи у?

– C'est un ange... C'était plus qu'un ange pour moi², у тун бўйи... О, бақирманг, уни кўрқитманг, chere, chere...

Варвара Петровна бирдан стулни тарақлатиб туриб кетди; унинг кўрқиб кетган овози эшитилди: “Сув, сув!” Ҳабиб кўзини очган бўлса ҳам, ҳабиба кўрқиб қалтирар, ранги оқариб, ҳабибнинг ўзгариб кетган юзига тикиларди: шундагина хоним ҳабибнинг қанчалар оғир касалга чалинганини уқди.

– Дарья, – бирдан пичирлади у Дарья Павловнага, – дарров докторни чақиртир, Зальцфишни; ҳозироқ Егорич борсин; бу ердан отлар олсин, шаҳарда бошқа карета ёлласин. Кечасига етиб келсин.

Даша буйруқни бажариш учун югурди. Степан Трофимович ҳамон ўша-ўша кўрқиб, бақрайиб ётарди; қони қочган лаблари титрарди.

– Шошмай тур, Степан Трофимович, шошмай тур, барака топкур! – яли-нардн ҳабиба унга худди боладай, – хўп, бирпас тўхта, ҳа, тўхта, ҳозир Дарья келади ва... Оҳ, худойим, бекач, бекач, қаердасан, тезроқ кела қолсанг-чи, омон бўлгур!

У сабри чидамай ўзи бекачнинг ёнига югурди.

– Ҳозир, дарров анов хотинни орқага қайтар. Уни қайтаринглар, қайтаринглар!

Хайриятки, Софья Матвеевна ҳали уйдан чиқиб кетмаган, фақат тугуни ва қопи билан дарвоза томонга йўл олганди. Уни қайтаришди. Унинг шунчалар ўтақаси ёрилгандики, қўл-оёқлари дир-дир қалтирарди, худди қузғун жўжага чангал ургандай, Варвара Петровна унга чанг солди-да, Степан Трофимовичнинг олдига судраб кетди.

– Хўп, мана олиб келдим. Еб қўйганим йўқ-ку унингизни. Сиз мени уни еб қўйди, деб ўйладингиз, шекилли.

Степан Трофимович Варвара Петровнанинг қўлидан ушлаб, кўзларига босди-да, изтироб ва талваса ичида хўнграб йиғлаб юборди.

– Оҳ, тинчлан, тинчлан, бўлди, барака топкур, отахон! Оҳ, худойим,

¹ Мен энди Инжилни тарғиб қиламан (франц.).

² Бу фаришта... У менга фариштадан ҳам ортиқ (франц.).

бўлди дейман, бўл-л-л-ди ахир! – дея кичкирди хоним фиғон кўтариб. – О, дилозор, дилозор, дилозор!

– Азизам, – дея пичирлай олди ниҳоят Степан Трофимович, Софья Матвеевнага қарата, – азизам, сиз ўша ёқда тура тулинг, мен бу ерда бир гап айтмоқчиман...

Софья Матвеевна дарҳол шошилиб чиқиб кетди.

– Cherie, cherie...¹ – бўғиларди ҳабиб.

– Кейин айтасиз, Степан Трофимович, бироз шошмай тулинг, озгина дамингизни олинг. Мана, сув. Тўхтаб тулинг деяпман сизга!

Хоним яна стулга ўтирди. Степан Трофимович унинг қўлини маҳкам ушлаб олганди. Хоним анчагача уни гапиртирмади. Ҳабиб унинг қўлини лабига босиб ўпа бошлади. Хоним қайгадир – узоқларга қараб тишини тишига босди.

– Je vous aimais!² – отилиб чиқди унинг оғзидан ниҳоят. Ҳабиба ҳеч қачон шундай айтилган сўзни эшитмаганди.

– Ҳм, – деб ҳимраниб қўйди у жавобан.

– Je vous aimais toute ma vie... vingt ans!³

Хоним ҳамон оғиз очмасди – икки, уч дақиқа шундай ўтди.

– Дашага учиб-қўниб турмаганмидинг, атр-упалар сепмаганмидинг... – бирдан даҳшатли шивирлади хоним. Степан Трофимович сулайиб қолди.

– Яп-янги бўйинбоғ тақувдинг...

Яна икки дақиқалар жимлик чўкди.

– Сигара эсингиздадир?

– Азизам, – даҳшатга тушиб пичирлади ҳабиб.

– Сигара, оқшом, дераза ёнида... ой шуъласи тушиб турарди... кўшкдаги суҳбат... Скворешникида. Эсингдами, эсингдами, – хоним дик этиб ўрнидан турди-да, бемор ётган ёстиқнинг икки бурчидан қисимлаб ушлаб, ҳабибнинг боши билан бирга силкита бошлади. – Эсингдами, эй пучқоқ, пучқоқ, бадном, кўрқоқ, ҳамиша, ҳамиша пуч одам! – дея вишилларди у қаҳру ғазаб ичида, бақириб юборишдан аранг ўзини тийиб. Ниҳоят, хоним уни қўйиб юборди-да, ўзини стулга ташлаб қўллари билан юзини яширди. – Бас! – кескин деди у, қаддини ростлаб. – Йигирма йил ўтди-кетди, орқага қайтмайди; ўзим ҳам жинниман.

– Je vous aimais, – яна қўлларини қовуштирди ҳабиб.

– Бошимга урамани, aimais, aimais дейсан нуқул! Бас, етар! – хоним яна сакраб ўрнидан турди. – Агар сиз ҳозир кўзингизни юмиб ухламасангиз, унда мен... Сиз тинчланинг, ухланг, ҳозир ухланг, кўзингизни юминг. Оҳ, худойим, у балки овқат ер! Нима ейсиз! Нима ейди! Оҳ, худойим, қани ҳалиги? Қаёққа кетди?

Алғов-далғов кўтарилди. Аммо Степан Трофимович овози ичидан базўр чиқиб, тили тутилиб, une heure⁴ ростдан ҳам мизғиб олсам, деди, ундан кейин un bouillon, un the... enfin, il est si heureux⁵. У яна чўзилди ва чинданам кўзларини юмди (балки, ўзини ухлагандек кўрсатгандир). Варвара Петровна яна бироз тўхтаб, сўнг оёқ учида юриб чиқиб кетди.

Хоним бекачнинг хонасига кириб ўтирди-да, уй эгаларини қувиб чиқариб, Дашага ановини чақир, деб буюрди. Жиддий сўраб-суриштириш бошланди.

¹ Севгилим, севгилим... (франц.)

² Мен сизни севардим! (франц.)

³ Мен сизни умрим бўйи севганман... йигирма йил! (франц.)

⁴ Бирон соат (франц.)

⁵ Шўрва, чой... ниҳоят, мен бахтлиман (франц.)

– Мана энди, оймчагинам, ҳаммасини бир бошдан гапириб бер; кел, ёнимда ўтир, ана шундай. Хўш?

– Степан Трофимовични учратиб қолдим...

– Тўхта. Гапирма. Сени огоҳлантириб қўяй, сен бир нимани яширсанг ёки алдасанг, ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келаман. Қани?

– Мен Степан Трофимович билан... мен Хатовога борган эдим... – нафаси бўғиларди Софья Матвеевнанинг...

– Тўхта, жим, шошма; мунча мингиллайсан? Аввало, ўзинг ким бўласан?

Аёл ўзи ҳақида Севастополь воқеаларидан бошлаб, иложи борича қисқа ва амал-тақал қилиб гапириб берди. Варвара Петровна ундан бир зум ҳам жиддий тикилган кўзини узмай, қаддини стулда рост тутиб, сўз қўшмай эшитди.

– Нимадан бунча чўчийсан? Нега нукул ерга қарайсан? Мен одамнинг юзига тик қараб гапирадиганлар, мен билан тортишадиганларни ёқтираман. Давом эт.

Аёл учрашиб қолишгани, китоблар ҳақида гаплашгани, Степан Трофимович деҳқон хотинни ароқ билан сийлаганини сўйлаб берди...

– Ана, ана, ҳаммасини айтавер, – унга далда берди Варвара Петровна. Ниҳоят, йўлга чиқишгани, Степан Трофимович эса “касал бўлиб қолиб”, бутун ҳаётини бошидан-оёқ ҳикоя қилгани, бир неча соатлаб сўздан тўхтамаганларини оқизмай-томизмай айтди.

– Ҳаёти ҳақида нима деди?

Софья Матвеевна бирдан тилини тишлади ва боши берк кўчага кириб қолгандай бўлди.

– Мен нима деб гапиришни билмайман, – деди у зўрға йиғламсираб, – иннакейин мен ҳеч нимани тушунмадим.

– Ёлғон, тушунмаганинг ёлғон.

– Битта қорасоч аслзода аёлни узоқ сўзладилар, – Варвара Петровнанинг сочлари сариклиги, унинг сира “қорасоч”га ўхшамаслигини фаҳмлаб, Софья Матвеевна дув қизариб кетди.

– Қорасоч дейсанми? Айнан нима? Қани, гапир!

Ўша аслзода хоним у кишини жуда қаттиқ яхши кўрган эканлар, тўла-тўқис йигирма йил, бир умрга; лекин ҳеч юрак бетлаб, у кишидан уялиб, кўнгил изҳор қилолмаган эканлар, нега деганда бутун қалблари лиммо-лим...

– Тентак! – хаёлга ботганча гапни бўлди Варвара Петровна.

Софья Матвеевна юм-юм йиғларди.

– Мен тузукроқ гапириб беролмайман, чунки у кишининг аҳволидан жуда кўркдим ва гапларини ҳам кўпда англаб етолмадим, улар жуда ақлли одамлар...

– Сен, олақарға унинг ақлини қайдан биласан. Бирга бўлайлик дедими? Аёл типирчилаб қолди.

– Сенга ошиқ бўлиб қолдими? Гапир! Бирга бош қўшайлик дедими? – бақирди Варвара Петровна.

– Шундоқ ҳам бўлди ҳисоб, – кўз ёшлари дув тўкилди аёлнинг. – Фақат у киши оғриб қолганлари учун шундай деяптилар, деб ўйладим, – қатъият билан қўшиб қўйди аёл бошини тик кўтариб.

– Исми шарифинг нима?

– Софья Матвеевна.

– Хўп бўлмаса шуни яхши билиб қўйки, Софья Матвеевна, бу ўзи энг ярамас, энг пуч бир махлуқ... Худойим, худойим! Мени аблаҳ хотин экан, деб ҳисоблаяпсанми?

Аёл кўзларини катта очди.

– Аблах дейсанми, золим дейсанми? Унга жабр-зулм қилиб, ҳаётини барбод этган дейсанми?

– Нахотки шундоқ бўлса, сиз ўзингиз ҳам йиғлаяпсиз-ку?

Ҳақиқатан, Варвара Петровнанинг кўзларида ёш ғилтиллаб турарди.

– Майли, хўп, ўтир, ўтир, кўрқма. Яна бир марта менинг кўзларимга қара; нега қизариб кетяпсан? Даша, бу ёққа кел, уни кўр, нима деб ўйлайсан, унинг юраги тозами?..

Хоним бирдан аёлнинг юзларини силаб, шапатилаб кўйди, аёл ҳайрон бўлиб қолди ва яна жуда кўрқиб кетди.

– Аттанг, фақат ақли калта. Шу ёшга кириб ҳам ақли калта. Яхши, жонгинам, мен сен билан шуғулланаман. Ҳамма қилиб юрган ишларинг бемаъни. Ҳозирча ёнимда бўлиб тур, сенга бошпана топиб беришади, овқатинг ҳам, ҳаммаси менинг ҳисобимдан... сўраб-суриштириб тураман.

Софья Матвеевна мен ўз ишларимга шошиб турибман демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади.

– Шошадиган жойинг йўқ. Ҳамма китобларингни сотиб оламан, сен эса шу ерда ўтир. Оғзингни юм, шапшаклик қилма. Ахир мабодо мен етиб келмаганимда ҳам, сен уни ёлғиз ташлаб кетмасдинг-ку, тўғрими?

– Ҳеч қачон ёлғиз ташлаб кетмасдим, – секин ва қатъий пичирлади Софья Матвеевна кўз ёшларини артиб.

Доктор Зальцфишни тун яримдан оққанда олиб келишди. Бу жуда ҳурмат-эътиборга сазовор қария бўлиб, ғоятда тажрибали эди, шу яқинларда ўз бошлиқлари билан иззат таллашиб, хизмат жойидан айрилганди. Варвара Петровна уни дарҳол ўз “ҳомийлигига” олди. У беморни диққат билан кўрди, сўрайдиганини сўради-да, сўнг Варвара Петровнага “жафокашнинг” аҳволи яхши эмас, қасални ўтказиб юборибди, оқибати ёмон бўлиши мумкин, деб айтди. Йигирма йил мобайнида нимаики шахсан Степан Трофимовичга дахлдор бўлса, барига енгил-елпи, ножиддий бир нарса деб қарашга ўрганиб қолган Варвара Петровна қаттиқ ларзага тушди, хатто ранг-қути оқариб кетди:

– Ҳеч қандай умид йўқми?

– Бутунлайига ва ҳеч қандайига умид йўқ деб бўлармикин, лекин...

Хоним тун бўйи уйкуга ётмади, базўр тонг оттирди. Бемор кўзини очиб, ҳуши ўзига келиши биланоқ (касал дам сайин қурб-қувватидан кетаётган бўлса-да, ҳали ҳуши ўзида эди), хоним дарҳол қатъият билан ҳаракатга тушди;

– Степан Трофимович, тақдирга тан бериш керак. Мен руҳонийни қақиртирдим. Бурчингизни адо этмоғингиз керак...

Хоним унинг эътиқодини билгани учун йўқ деб оёқ тираб туриб олишидан қаттиқ кўрқди. Таксир унга ҳайрон бўлиб қаради.

– Бекор, бекор! – хоним у бош тортяпти деб ўйлаб нола қилди. – Шўхликнинг вақти ўтди. Ўйнаб бўлдик.

– Бироқ... мен шунчалар касалманми?

Таксир хаёлга чўмиб рози бўлди. Умуман, мен кейинроқ Варвара Петровнадан эшитиб, ҳайратланиб қолдимки, у ўлимдан ҳеч кўрқмабди. Эҳтимол, бунга сира ишонмаган ва ўз касалини арзимаган нарса деб ҳисоблаган бўлса керак.

У жон-дилдан тавба-тазарру ва хулул қилди. Ҳаммалари, Софья Матвеевна ҳам, хизматчилар ҳам келиб уни муқаддас хулул билан муборақбод этишди. Ҳамма унинг сўлғин, осилиб тушган афт-башараси, оқариб кетган, титраб-қалтираган лабларига қараб ўзини йиғидан тиёлмасди.

– Oui, mes amis¹, нима бўлди сизларга, бундай... безовтасиз. Балким, мен эртага оёққа турсам... биз йўлга тушамиз... Toute cette seremonie² Мен бунинг ўз ўрни бор деб ўйлайман... маъноси шуки...

– Отахон, сиздан илтимос қиламан, касалнинг ёнида бўлиб туринг, – Варвара Петровна ишини битирган руҳонийни тез тўхтатди. – Чой тарқатилгандан сўнг, унга далда бериб, илоҳий масалалардан мавъиза қилиб туришингизни сўрайман.

Руҳоний мавъиза бошлади; ҳамма касалнинг бошида йиғилган, биров ўтирар, биров оёқда тик турарди.

– Бизнинг маъсиятли замонамизда, – равон нутқ ирод этарди руҳоний кўлида чойини тутганча, – тангри таборакка имон келтирмоқлик одами-зотнинг жамийки тириклик синовлари-ю мусибатларида паноҳ бўлгай, азизу авлиё-ю атқиёларга ваъда ва қисмат қилинмиш мангу фароғатнинг маъноси шулким...

Степан Трофимович гўёки бирдан жонланиб қолди; унинг лабларига ингичка бир илжайиш кўниб ўтди.

– Mon pere, je vous remercie, et vous etes bien bon, mais...³

– Хеч mais эмас, мутлақо mais эмас! – деб хитоб қилди Варвара Петровна стулдан вазоҳат билан туриб кетаркан. – Отахон, – деди у руҳонийга қарата, – бу, бу шундай инсон, бу шундай инсонки... уни бир соатдан кейин яна қайта тавбага келтириш керак! Мана шунақа бу инсон!

Степан Трофимович таҳаммул қилиб, жилмайди.

– Дўстларим, – тилга кирди у, – худо менга шул учун ҳам зарурким, у абадул-абад севиш мумкин бўлган ягона хилқатдир...

У ҳақиқатан ҳам, имонга келдими, ё улуғвор изҳор маросими тубида зуҳур этган сир-асрордан унинг нафис таъсирчан табиати қаттиқ мутаассир бўлдими, ҳар қалай, кейин ҳикоя қилишларича, у аввалдан эътиқод қилиб келган нарсаларининг кўпига тўғридан-тўғри зид бир қанча гапларни ишонч ва қатъият билан баён этди.

– Мен ўлмайман, бу жуда ҳам зарур, чунки худо ноҳақликка йўл қўймагай ва менинг юрагимда унга аланга олган муҳаббатимни бутунлай сўндирмагай. Муҳаббатдан нима бор қимматроқ? Муҳаббат борлиқдан юксакдир, муҳаббат борлиқнинг гултождир, борлиқ ахир унга тобе бўлмаслиги мумкинми? Унга ишқим тушган экан ва бу ишқдан шоду хуррам бўлган эканман – у мени ва менинг суруримни сўндириши асло мумкинми ва бизни ҳеч нарсага айлангириб қўйиши лобиддирми? Худо мавжуд экан, унда мен ҳам ўлмайман! *Voila me profession de foi*⁴.

– Худо бор, Степан Трофимович, ишонинг, худо бор, – ёлворарди Варвара Петровна, – тавба денг, лоақал шу сафар бир марта қўйинг энди ўша тентакликларни! (Хоним, чамаси, унинг *profession de foi* деганини яхши англаб етмади).

– Азиз дўстгинам, – дерди ҳабиб овози хириллаб бораётган бўлса ҳам, тобора жўшиб, – дўстгинам, мен ана шу... шу... узатилган қўлни... тушуниб етганимда... мен... мен... дарҳол яна бир нималарни англаб қолдим... *J'ai menti toute ma vie*⁵, умрим бўйи, умрим бўйи! Мен шуни истардимки... сониян, эртан... Эртага биз ҳаммамиз йўлга чиқамиз.

Варвара Петровна йиғлади. Ҳабиб кимнидир кўзи билан кидирарди.

¹ Ҳа, дўстларим (франц.).

² Бу маросим ҳаммаси (франц.).

³ Отахон, сизга ташаккур, жуда меҳрибонсиз, аммо... (франц.).

⁴ Мана мен учун дин-имон тимсоли (франц.).

⁵ Мен умрим бўйи ёлғон сўзладим (франц.).

– Мана у, шу ерда! – Варвара Петровна аёлнинг қўлидан тутиб яқинроқ олиб келди. Ҳабиб хуш ёқиб илжайди.

– О, қанийди, яна яшасам дердим! – хитоб қилди у қандайдир вужудига куч ёғилиб келиб. – Ҳар бир дақиқа, ҳар бир сония инсонга фароғат бағишлайди... албатта, албатта бағишлаши керак! Буни шундай қилиш инсоннинг ўз зиммасида; бу унинг яширикча, аммо муқаррар мавжуд қонуни, йўл-йўриғи... О, мен Петрушани кўргим келади... уларнинг ҳаммаларини кўргим келади... Шатовни ҳам соғиндим!

Айтиб ўтишим керакки, на Дарья Павловна, на Варвара Петровна ва на шаҳардан эндигина келган Зальцфиш Шатов ҳақида ҳеч нарсадан хабарлари йўқ эди.

Степан Трофимовичнинг борган сайин ҳаяжони ошиб-тошар, изтироби зўраяр, ўзини босишга кучи етмасди.

– Мендан кўра чексиз адолатлироқ ва бахтиёрроқ қандайдир бир куч бор эканлиги ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ – мен ким бўлмайин ва нима қилмайин мени чексиз бир масаррат, шан-шукуҳ билан лимо-лим тўлдиради! Инсонга қайлардадир баркамол ва осуда бир бахт ҳамма учун ва ҳамма нарса учун... мавжудлигини ҳар дақиқада, дам сайин билиш ўз бахтидан кўра ҳам анчайин зарурроқдир. Инсон борлигининг бутун қонунияти фақат шундаким, инсон доимо чексиз улуғлик қошида таъзимда бўла олсин. Мабодо, одамлар чексиз улуғликдан маҳрум қилинса, унда уларга яшашнинг қизиғи қолмас ва улар умидсизликдан ҳалок бўлулар. Инсонга у умргузарлик қилгувчи кичик сайёра қанчалик зарур бўлса, чексизлик ва ўлчовсизлик ҳам шу қадар зарур... Дўстларим, ҳаммаси, ҳаммаси: яшасин буюк Тафаккур! Мангу, ўлчовсиз Тафаккур! Кимлигидан қатъий назар ҳар қандай одам Буюк Тафаккур деган нарса олдида таъзим қилмоғи зарур. Ҳаттоки энг тентак одамга ҳам қандайдир буюклик керак. Петруша... О, уларнинг ҳаммаларини яна қанчалар кўргим келади! Улар билмайдилар, ўзларида ўша-ўша буюк Тафаккур мужассам эканлигини билмайдилар!

Доктор Зальцфиш ушбу маросим чоғида йўқ эди. Кутилмаганда ичкарига кириб, унинг фиғони фалакка чиқди ва беморни безовта қилманглар деб, ҳаммани чиқариб юборди.

Степан Трофимович уч кундан сўнг ҳушига келмай жони узилди. У алланечук олқинди шам каби ёниб битди. Варвара Петровна шу ернинг ўзида дуо-фотиҳа ўқитиб, бечора ҳабибининг жасадини Скворешникига олиб кетди. Уни черков ёнига дафн қилишди ва устига мрамар тош ўрнатишди. Панжара ва лавҳа битиш кўкламга қолди.

Ҳаммаси бўлиб, Варвара Петровна шаҳарда саккиз кун бўлмади. Унинг каретасида у билан бирга Софья Матвеевна ҳам келди ва чамаси, шу ерда батамом турғун бўлиб яшашга қолди. Шуни ҳам эслатиб ўтайинки, Степан Трофимович охириги маротаба ҳушидан кетиши биланоқ (ўша кун эрталабдаёқ) Варвара Петровна яна дарҳол Софья Матвеевнани четлатди, уйдан чиқариб юборди ва касалга охиригача фақат ўзи қаради; ҳабибининг жони чиққан замон яна уни дарҳол ёнига чақириб олди. Абадул-абад Скворешникида қолиб яшаш таклифидан (тўғрироғи буйруғидан) кўрқиб кетган аёлнинг ҳеч қандай эътирозларини хоним ҳатто эшитгиси ҳам келмади.

– Ҳаммаси бекор! Мен ўзим сен билан бирга юриб Инжил сотаман. Ёруғ дунёда энди ҳеч кимим қолмади!

– Аммо ҳали ўғлингиз бор, – деб гап қўшди Зальцфиш.

– Менинг ўғлим йўқ! – деб шарт кесди Варвара Петровна, худди башорат қилгандай бўлиб.

САККИЗИНЧИ БОБ

ХОТИМА

Барча ғалва-тўполон ва жинойтлар Петр Степанович тахмин қилганидан кўра ҳам тезроқ, фавкулудда тез очилди. Бошланиши шу бўлдики, шўрлик Марья Игнатъевна эри ўлдирилган кеча тонг қоронғусида уйкудан кўзини очиб, ёнида унинг йўқлигини кўриб, ҳаддан ташқари қаттиқ ҳаяжонга тушди. У ётган хонада Арина Прохоровна томонидан ёлланган хизматкор аёл қолганди. Хизматкор аёл шўрлик хотинга сира таскин беролмай, кун ёриша бошлагани ҳаманоқ Арина Прохоровнани уйига қараб югурди, касални эрингиз қаердалиги ва қачон қайтишини шу киши биледи, деб ишонтирди. Бу орада Арина Прохоровнанинг ўзи ҳам ташвиш-хавотирга кўмилиб ўтирарди: эри унга Скворешникидаги тунги қотилликни айтиб берганди. Эри кечаси соат ўн бирларда бир ҳол-бир сар бўлиб қайтганди; у қўлларини қасирлатиб қайириб ўзини юзтубан каравотга отган, ўкириб-ўкириб йиғлаб, титраб-қақшаб, яккаш: “бу ундай эмас, бу асло ундаймас!” деб такрорларди. Охири уни тергай бошлаган Арина Прохоровнага, уйда фақат унинг ўзига барчасини оқизмай-томизмай сўзлаб берди. Хотини: “ўкирсанг ҳам, бўкирсанг ҳам, юзингни ёстикқа босиб ўкир, ҳеч ким овозингни эшитмасин, эртага оғзингдан гуллаб қўйсанг, ғирт аҳмоқлик қилган бўласан”, деб тўшакка ўраб-чирмаб қўйди. Сўнг ўй-хаёлга ботди-да, дарҳол уйни ҳар эҳтимолга қарши йиғиштиришга тушди: ортиқча қоғозлар, китоблар, ҳаттоки, эҳтимол варақаларни яхшилаб яширди ё бутунлай куйдириб ташлади. Шуларнинг барини чаққон адо этаркан, фикрлаб, мулоҳаза юритиб шу қарорга келдики, асли ўзига, синглисига, холаси, талаба жияни ва ҳаттоки, шалпангқулоқ укаси унчалар кўрқадиган ҳеч нарса йўқ. Эрталаб олдиға энага югуриб етиб келганда, у Марья Игнатъевнанинг қошига ўйлаб ўтирмаёқ дарҳол отланди. Дарвоқе, кеча тунда эри худди тушида алаҳсирагандай бўлиб, кўрқинч ва ваҳима ичида Петр Степанович гўё ҳамманинг тинчини кўзлаб, Кирилловга қасд қилганини телбаларча шивирлаб айтиб берган, Арина Прохоровна энди бунинг қанчалар тўғрилигини тезроқ билгиси келарди.

Аммо у кечикканди: Марья Игнатъевна энагани жўнатиб юборгач, ёлғиз ўзи қолишга юраги дош бермай, устига шоша-пиша мавсумбоп бўлмаган енгил-елпи, юпқа кийим-бошларни ташлаб, Кириллов яшайдиган уй томон йўл олди, эрим ҳақида ҳаммадан тўғри гапни шу киши айтади, деб ўйлади. У ердаги даҳшатли манзарани кўриб, унинг қандай аҳволга тушганини тасаввур қилиш мумкин. Шуниси эътиборга сазоворки, у азбаройи кўрқиб кетганидан шундоқ стол устида, кўзга ташланадиган жойда турган, Кирилловнинг ўлими олдидан ёзган хатини ҳам кўрмади. У ўз хонасига қайтиб, чақалокни кўтарди-да, у билан кўчага чиқди. Тонг рутубатли, туман тушганди. Овоқ кўчада ўткинчилар ҳам кўринмасди. У совуқда балчиқ кечиб югурар, хансирар ва ниҳоят, уйларнинг эшикларини тақиллата бошлади; ҳеч ким эшигини очмасди; у учинчи бир уйдагиларни чақирди. Бу бизнинг савдо аҳлимиздан бўлмиш Титовнинг уйи эди. Аёл бу ерда ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб юборди, у фарёд солар, тутила-тутила “эримни ўлдиришди” деб додларди. Титовлар хонадонида Шатовнинг тарихини бироз бўлса-да билишарди, “аёлнинг кўзим ёриганига атиги бир кун бўлди, мана шу ўзим ва чақалоғим юпун, ночор лой-балчиқ кўчаларда абгор бўлиб қолдик”, деган сўзларидан даҳшатга тушишарди. Аввалига, бу

алаҳсираётгандир деб ўйлашди, бунинг устига ким ўлдирилгани, эрими ё Кирилловми ҳеч анигини билишолмасди. Аёл унинг сўзларига ишониш-маётганини фаҳмлаб, яна югуриб чиқиб кетмоқчи бўлди, аммо уни куч ишлатиб бўлса ҳам, тутиб қолишди, аёл дод солар, ўзини у ёқдан-бу ёққа отарди. Филипповнинг уйига боришди, орадан икки соат ўтгач, Кирилловнинг ўзини ўлдиргани, унинг ўлими олдидан ёзган хати бутун шаҳарга маълум бўлди. Полиция ҳали ҳуши ўзида бўлиб турган тукқан аёлдан суриштира бошлади; ана шунда унинг Кирилловнинг хатини ўқимаганлиги аён бўлди, лекин эрингиз ўлдирилганини қаердан билдингиз, деган саволга у сира жавоб беролмади. У фақат: “бу ўлдирилган бўлса, эрим ҳам ўлдирилган, улар бирга эдилар!” – деб қичқирарди, холос. Пешинга яқин у бағамом ҳушини йўқотди, шу-шу кўзини очмади, уч кунлардан сўнг жони узилди. Шамоллаб зотилжамга учраган чақалоқ ундан ҳам илгарироқ ўлди. Арина Игнатъевна хотинни ҳам, чақалоқни ҳам жойидан топмай, иш чатоқ бўлганини сизди-да, бир кўнгли уйига чопмоқчи бўлди, аммо дарвоза олдида тўхтаб, энагани ичкари уйга “билиб кел-чи, нима гап экан?” – деб жўнатди. Энага кўчани бошига кўтариб қичқириб, додлаб қайтди. Арина Прохоровна унга қичқирма, ҳеч кимга айтма, бўлмаса, сени ҳам қамаб қўйишади деб, ҳовлидан ташқарига ўзини урди.

Ўз-ўзидан аёнки, шу куни эрталабнинг ўзидаёқ уни доя сифатида сўроққа тутишди; аммо жуда ҳам оз нарса билдилар, холос: у Шатовнинг уйида кўрганлари ва эшитганларини совуққонлик билан аниқ қилиб гапириб берди, аммо нима воқеа бўлиб ўтганини билмайман ва тушунмайман, деди.

Шаҳар қандай алғов-далғов бўлиб кетди, тасаввур қилиш мумкин. Яна “воқеа”, яна қотиллик! Аммо энди бошқа нарса аён эди: ҳақиқатан ҳам қотиллар, ўт қўювчи инқилобчилар, исёнчиларнинг яширин жамияти мавжудлиги равшан бўлди. Лизанинг дахшатли ўлими, Ставрогиннинг хотинининг ўлдирилиши, Ставрогиннинг ўзи, ўт қўйиш, мураббиялар бали, Юлия Михайловна теварагидаги бошбошдоқлик... ҳатто Степан Трофимовичнинг ғойиб бўлишида ҳам бир жумбоқ бор дейишарди. Николай Всеволодович тўғрисида шивир-шивирлар бисёр эди. Кун охирида Петр Степанович ҳам йўқлигини билдилар, аммо, қизиқ, уни камроқ тилга олишарди. Лекин ўша куни энг кўп тилга олинган кимса “сенатор” бўлди. Филипповнинг уйи олдидан эрталаб одамлар тўдаси аримади. Ҳақиқатан, Кирилловнинг хати бошлиқларни чалғитди. Кириллов Шатовни ўлдирганига ва ўзини ўзи отганига чипа-чин ишонишди. Дарвоқе, бошлиқларнинг калласи гангиб қолган, лекин жиловни бутунлай қўлдан чиқарган деб бўлмасди. Кирилловнинг хатида ноаниқ тарзда келтирилган “боғ” сўзи Петр Степанович мўлжаллаганча, ҳеч кимни чалғитмади. Полиция пайсалга солмай Скворешникини босди, бизда боғ бошқа ҳеч ерда йўқ, фақат шу ердагина бор эди, лекин гап шундагина эмасди, кейинги пайтларда рўй берган барча мудҳиш воқеалар тўғридан-тўғри ёки билвосита маълум даражада шу жой билан боғланган ва полиция мана шунинг учун изга тушганди. Мен ўзим шундай деб тахмин қилардим. (Эслатиб ўтайки, ҳеч нарсадан хабарсиз Варвара Петровна эрталаб барвақт Степан Трофимовичнинг ташвиши билан йўлга тушганди). Айрим аломатларга қараб, жасадни ўша куни кечдаёқ сувдан чиқариб олишди; нақ қотиллик содир бўлган жойда Шатовнинг бош кийими топилди, қотиллар фавқулудда енгилтаклик билан уни шу ерда унутиб қолдиришганди. Мурда тиббий кўрикдан ўтказилгач, орага бошқа айрим тахминлар қўшилиб,

Кириллов бу ишларни бир ўзи қилмаган, шериклари ҳам бўлган деган шубҳа тасдиқланди. Варақалар тарқатилишига алоқадор бўлган кириллов шатовнинг яширинча жамияти аниқланди. Кимлар экан унинг шериклари? *Бизниқиларнинг* биронтаси ҳақида ҳам ўша куни шубҳа туғилмади. Яна шуни ҳам аниқлаб билдиларки, Кириллов ҳеч кимга қўшилмай, одамови бўлиб яшаган, хатда қайд этиб ўтилганидек, Федька бир неча кунлаб унинг паноҳида биқиниб юрган, ҳолбуки у ҳаммаёқдан қидирилмоқда эди... Ҳаммани яна шу нарса ҳайрон қолдирадигани, кўз ўнгидаги бутун чигалликлардан умумий ва бир-бирига боғланган ҳеч нарсани аён билиб бўлмасди. Агарда эртасигаёқ Лямшин сабаб бўлиб, бирдан бари бирваракай очилмаганда эди, бизнинг кўрқиб кетган, саросимага тушган жамоатчилигимиз ниҳоят қандай хулосаларга келиши, бош-кети йўқ кўчаларга кириб қолиши мумкинлигини ҳатто тасаввурга келтириш ҳам қийин.

Унинг бардоши етмади. У билан ҳатто Петр Степанович охирида гумонсираб қолган нарса рўй берди. Унга кўз-қулоқ бўлиб туриш Толкаченко билан Эркелга топширилганди, у эртасига кун бўйи қимирламай, юзини деворга ўгириб, миқ этмай тўшакда ётди, у билан гаплашмоқчи бўлганларга ҳам жавоб бермади. У шу тариқа кун бўйи шаҳарда нима воқеалар бўлаётганидан беҳабар қолди. Аммо буларни яхши билиб турган Толкаченко кечга бориб, зиммасига Петр Степанович томонидан юкланган Лямшинга қараб туриш вазифасини бир чеккага йиғиштириб, шаҳардан туман ёқларга қараб қочди; ростдан ҳам, Эркель башорат қилгандай ақл-хушларини батамом йўқотишди. Эслатиб ўтайки, Липутин ҳам ўша куниёқ ҳали пешин бўлмай шаҳардан ғойиб бўлди. Аммо бу шундай бўлиб чиқдики, бошлиқлар унинг ғойиб бўлганини фақат эртасига кечга борибгина билдилар, бу унинг йўқолганидан кўрқиб кетиб миқ этиб оғиз очмаган хонадони аъзоларидан сўраб-суриштирилган чоғдагина аён бўлди. Аммо Лямшин ҳақидаги хикоямни давом эттирай. У бир ўзи ёлғиз қолган захоти (Эркель Толкаченкога ишониб олдинроқ уйига кетганди), дархол уйдан югуриб ташқарига чиқиб кетди ва албатта, тез орада аҳволдан хабардор бўлди. Уйига ҳам кириб ўтирмай боши оққан томонга қараб қоча бошлади. Аммо тун зулмати, қочишнинг машаққати шу қадар кўрқинчли эдики, у иккита-учта кўчадан ўтгач, орқасига қайтди-да, уйга келиб, тун бўйи хонани ичидан беркитиб ётди. Афтидан, у эрталабга яқин ўзини ўлдирмоқчи бўлди; аммо бу қўлидан келмади. Шу тариқа у биқиниб тушгача ичкарида ўтирди, кейин бирдан бошлиқлар хузурига югурди. Айтишларича, у тиз чўкиб ўрмалар, чинқириб йиғлар, ер ўпар, мен бу ердаги мансабдорларнинг этикларини ҳам ўпишга арзимайдиган одамман, деб чийилларди. Уни тинчлантиришди ва ҳатто бошини силашди. Айтишларича, сўроқ уч соат давом этган. У ҳамма-ҳаммасини тўкиб солган, бутун икир-чикирларни тилга олган, ниманики билса, энг майда тафсилотларигача барини ўртага ташлаган; у шошиб анча олдинга ўтиб кетар, апил-тапил тан олар, сўрамасалар ҳам, керак-нокерак нарсаларни баён этарди. Унинг жуда кўп нарсалардан бохабарлиги маълум бўлди ва ишнинг анчайин очилишига сабабчи бўлди: Шатов ва Кириллов фожиаси, ёнғин, Лебядкинларнинг ўлими ва ҳоказолар иккинчи даражали ўринга ўтди. Петр Степанович, яширин жамият, ташкилот, тармоқ ва ҳоказолар биринчи даражали ўринга чиқди. “Нима учун шунчалар кўп котилликлар, жанжал-тўполонлар, ярамасликлар содир бўлди?” – деган саволга у ҳовлиқиб, ўртаниб, шундай жавоб берди: “булардан кузатилган мақсад ижтимоий асабларни мунтазам ларзага солиш, жамият ва унинг бутун тизимларини мунтазам издан чиқариш эди; ҳаммани саросимага солиш ва барча

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

нарсаларни бўтқага айлантириш кўзланарди ҳамда шу тариқа ликирлаб, омонат бўлиб қолган, касалга чалинган, ачиган, уяти ва дин-имонини йўқотган, шу билан бирга қандайдир ҳукмрон йўлчи ғояга, ўзини сақлаб қолувчи ғояга чексиз ташна жамиятни бирдан ва бирваракай қўлга олиш, бешлик дасталар тармоқларига таянган ҳолда исён байроғини кўтариш мақсад қилиб қўйилганди, ушбу бешлик дасталар тўхтовсиз ҳаракатга кирган, улар ёнига тинмай яна янги дасталар қўшишар, улар амалда ҳар қандай усуллардан ботинмай фойдаланар, қаерда бўш жой бўлса, ўша ерга қаттиқ ёпишардилар”. Унинг айтганларининг хулосаси шу бўлдики, бизнинг шахримизда Петр Степанович мунтазам тартибсизлик уюштириб борадиган даста тузишга ҳаракат қилган, ҳатто барча бешлик ва дасталар учун бундан кейинги ҳаракатлар дастури ишлаб чиқилган, – тўғриси айтганда, бу менинг ўзимнинг фикрим, деди Лямшин пировардида, – мен шундай бўлса керак деб тахмин қиламан, биз шундай қилайликки, “улар кейин бунга ҳеч қачон эсан чикаришмасин, доим ҳисобга олиб қўйишсин”, у буларнинг ҳаммасини шунинг учун ҳам очик-ойдин, яхши ният билан айтаётирки, келажакда жуда керак бўлиб қолиши ва бошлиқлар бундан фойдаланишлари мумкин. “Бешлик дасталар кўпми, деб тўғридан-тўғри берилган саволга, у: чексиз кўп, бутун Россияни уларнинг тармоқлари ўраб олган, деб жавоб қилди, бунга у далил келтиролмаган эса-да, менимча, ҳолиснилло айтди. У яширин жамиятнинг хорижда чоп этилган дастури-ни, келажакда адо этилажак, доим ўсиб-ривожланишни назарда тутган ҳаракат тизимининг лойиҳасини тақдим этди, булар қоралама ҳолида Петр Степановичнинг дастхати билан битилганди. Маълум бўлдики, “асосларни ларзага келтириш” борасида Лямшин худди мана шу қоғозга суянган ва бунда ҳатто нуқта-ю вергулларни ҳам унутмаган экан, аммо ўзи булар менинг ўз шахсий мулоҳазаларим, деб писанда қилди. У ҳеч ким сўрамаган бўлса ҳам, Юлия Михайловна ҳақида жуда кулгили қилиб сўйлади, ҳатто анча олдинга ўтиб кетди, “унинг ҳеч қандай айби йўқ, уни лақиллатишди, холос”, деди. Ҳайрон қоладиган жойи шундаки, у Николай Ставрогин яширин жамиятга мутлақо қатнашмаган, Петр Степанович билан ҳеч қандай тил бириктирмаган, деб айтди. (Петр Степановичнинг Ставрогин борасидаги кулгили ва ғалати умидларидан Лямшин беҳабар эди). Лямшиннинг сўзларига қараганда, Лебядкинларни ўлдиришни фақат Петр Степановичнинг ёлғиз ўзи уюштирган, бунда Николай Всеволодович ҳеч қандай тарзда иштирок этмаган, фақат Петр Степанович уни бу жиноий ишга тортиб боғламоқчи, унинг тилини қисиб қўймоқчи бўлган; Петр Степанович бунинг эвазига Николай Всеволодович мендан умр бўйи миннатдор бўлиб юради, раҳмат айтади деб, енгилтаклик билан умид тутган; ҳолбуки “олижаноб” Николай Всеволодович бу ишдан қаттиқ ғазабланган, ҳатто нима қилишини билмай умидсизликка тушган; у яна сўрамасалар ҳам, шоша-пиша ва балки қандайдир атайлаб бўлса керак, Ставрогин бениҳоя дўкай одам, аммо бунинг бир сир-синаоти бўлмай иложи йўқ, деди: у бизнинг шахримизда incognito яшаганмиш, зиммасида топшириқлар бўлганмиш ва ҳеч ажабмаски, бизга яна Петербургдан келиб қолиши ҳеч гап эмасмиш (Лямшин Ставрогин Петербургда деб ишонарди), лекин келганда ҳам, энди бутунлай бошқа мақомда, бошқа шароит ва бошқа одамлар қуршовида келармиш, булар қандай кишилар эканлигини биздагилар ўзлари тез орада эшитиб билиб олар эмишлар, бу гапларнинг барини у “Николай Всеволодовичнинг хуфя душмани” Петр Степановичнинг оғзидан эшитиб билганмиш.

Нотабене¹ га ўтаман. Икки ой ўтиб, Лямшин ўшанда Ставрогинни атай ҳимоя қилганини бўйнига олди, у Ставрогин кейин мени ўз ҳимоясига олади, Петербургда менга берилган жазони икки баравар енгиллаштиради, сургунга кетаётганимда пул ва тавсия хатлар билан таъминлайди, деб умид қилган. Унинг шу сўзларидан ҳам кўриниб турибдики, Николай Ставрогинни ҳаддан ташқари бошқача одам деб ўйлаган.

Виргинскийни ҳам ўша кунийёқ қўлга олишди, кизик устида барча оила аъзоларини ҳам олиб кетишди. (Арина Прохоровна, синглиси, холаси ва ҳатто талаба қиз ҳам аллақачон қўйиб юборилган; айтишларича, гўёки Шигалев ҳам, албатта, тез орада чиқиб келади, бинобарин, у ҳеч бир жиҳатдан айбдорлар каторига кирмайди; дарвоқе, бу ҳозирча куруқ гап, холос). Виргинский дарҳол ҳаммасини бирагўла бўйнига олди: уни камаш учун келишганида иссиғи кўтарилиб, касал ётганди. Айтишларича, у ҳатто енгил тортган: “Елкамдан оғир тош тушди”, – деганмиш шунда. Қулоққа чалинаётган гапларга қараганда, у ҳеч нарсани яширмай ва ҳатто ўз кадр-қимматини ерга урмай кўрсатмалар бераётганмиш, шу билан бирга ўз “нурафшон умидларидан” заррача бўлсин чекинмас эмиш; айтишларича, у ҳатто “устма-уст тўғри келиб қолган шароитлар қуюни” таъсирида беихтиёр, беҳос ва ҳавойи тарзда берилиб кетгани сиёсий йўлни (ижтимоий йўлга зид равишда) зўр бериб қоралар ва лаънатларди. Қотиллик содир этилган чоғда унинг ўзини қандай тутгани аҳволини енгиллаштирувчи омил деб изоҳланар, чамаси, бундан ҳар қалай бир енгиллик берилишига кўз тутса бўларди. Ҳар ҳолда бизда шундай деб ўйлашарди.

Аммо Эркелнинг қисматини енгиллаштириб бўлармикин. У камалгандан буён дим-дим ўтирар ва имкони борича ҳақиқатни бузиб кўрсатарди. Шу пайтгача у бир оғиз ҳам пушаймонлик билдирмади. Ҳолбуки, энг қаҳри қаттиқ судьялар ҳам унинг ёшлиғи, кимсасизлиғи, сиёсат доғулисига кўр-кўрона қурбон бўлганлигига бирмунча ачиниб қарашарди; ҳаммадан ҳам, онасига ўзининг озгинагина маошининг қарийиб ярмини жўнатиб турганлиги уларда андак хайрихоҳлик уйғотарди. Онаси ҳозир шу ерда; ожиз ва муштипар бир аёл, ёшига қараганда нисбатан анча қаримсик кўринади; у тинимсиз кўзёши қилади, ўғли учун ялиниб-ёлвориб, ҳар кимларнинг оёқларини ўпади. Нимадир бўлса керак-да, аммо Эркелга бизда кўпчиликнинг раҳми келади.

Липутин Петербургда икки ҳафта яшади, кейин камалди. Унинг бошига фавқулудда бир кўргилик тушди, буни ҳатто тушунтириб ўтириш ҳам қийин. Эмишки, у бегона бир одам номига ёзилган паспорт олган, хорижга чиқиб кетиш учун тўла имконияти ва ёнида катта пули бўлган, недурки, Петербургда қолган ва ҳеч ерга чиқмаган. У бир қанча вақт Ставрогин билан Петр Степановични ахтариб юрган, сўнг бирдан худди ақл-ҳушини йўқотиб, ўзининг ким эканлигини билмай қолган одамдай бош-кеги йўқ бузукчиликка берилиб кетган. Уни Петербургда исловатхонадан маст ҳолида ушлашган. Узункулоқ гап-сўзларга қараганда, у асло шахдидан тушмаган, ғирт ёлғон кўрсатмалар берармиш, бўлажак судга бирмунча кўтаринкилик билан умид боғлаб (?) тайёргарлик кўраётганмиш. Ҳатто суд чоғида нутқ сўзлаш нияти бормиш. Толкаченко қочиб кетгач, ўн кундан кейин қайсидир вилоятда тутиб қамалган, одобдан ташқари чиқмас, ёлғон гапирмас, ялтоқлик қилмас, билганларининг ҳаммасини айтар, ўзини оқламас, айбини камтарлик билан тан олар, аммо бу ҳам сўзамолликка

¹ Нотабене – лотинча, эсинга сол. Китоб ҳошиясига бирон сўз ёки фикрга эътибор қаратиш учун N.B. бош ҳарфлари билан белгилаб қўйилган. Шу «Нотабене» дейилади. Ўзбекча: эслатма (тарж.).

мойил эди; яйраб-яйраб кўп гапирарди; халқ ва унинг инкилобий (?) ун-сурларини билишга келганда, ўзини кўрсатгиси, атрофдагиларни койил қолдиргиси келарди. Эмишки, у ҳам судда нутқ айтмоқчи экан. Умуман, Липутин билан икковлари унчалик кўрқишмас ва бу ғалатироқ туюларди.

Қайтараман, бу иш ҳали тугаган эмас. Орадан уч ой ўтгач, эндиликда бизнинг жамоатимиз нафасини ростлаб, ўзига келиб, ўйин-кулгидан бўшагач, ўз фикрига алоҳида эга бўлди ва шундоқки, ҳатто Петр Степановични ҳам баъзи бировлар сал бўлмаса даҳога чиқаришади, ҳар қалай, “доҳиёна қобилиятлар эгаси” деб қарашади. Клубда йиғилиб қолганимизда “Ташкилот-а!” – деб бармоқларини юқорига нуқишади. Нафсламрга, булар бари соддафаҳм гаплар, бироқ гапирувчиларнинг ўзлари ҳам унча кўп эмас. Бошқа бировлар, аксинча, унинг ўткир салоҳиятини тан олсалар-да, лекин борлиқ воқеликни мутлақо билмайди, тасаввурлари ўта мубҳам, бирёқлама кўпол ва тўпори ўсган, худди мана шу туфайли ҳаддан ташқари енгилтак бўлиб қолган дейишади. Унинг ахлоқий томонларига келганда ҳаммаларининг фикрлари бир ердан чиқади; ҳеч ким бунинг устида тортишмайди.

Яна билмайман, кимни эслаб ўтсам экан, ҳеч ким ёдимдан кўтарилмасин дейман-да. Маврикий Николаевич бутунлай қайларгадир кетиб қолди. Дроздова ойим ёш боланинг ўзи бўлди-қўйди... Айтгандай, яна бир хунук воқеани ҳикоя этиб ўтмасам бўлмас. Фақат далилларнигина эслатиб ўтаман.

Варвара Петровна қайтиб келгач, шаҳардаги уйида тўхтади. Барча воқеаларнинг хабарлари бошига дўлдай ёғилди-да, уни қаттиқ ларзага солди. У уйдан чикмай қўйди. Оқшом тушди; ҳамма чарчади ва барвақт уйкуга ётдилар.

Эрталаб хизматкор аёл сирли киёфада Дарья Павловнага хат тутқизди. Унинг гапига қараганда хат кеча жуда кеч – ҳамма ухлаганда келган, бекаларни уйкудан уйғотишга ботинмаган. Хат почтадан эмас, нотаниш одам орқали Алексей Егоричга келган. Алексей Егорич эса хатни кеча кечқурун унинг қўлига бериб, яна ўша захоти Скворешникига жўнаган.

Дарья Павловна юраги дукиллаб урганча, очишга журъат қилмай анча вақт хатга тикилиб турди. Хат кимданлигини у биларди: уни Николай Ставрогин ёзганди. У жилди устидаги ёзувни ўқиди: “Алексей Егоричга, Дарья Павловнага бериб қўйиш учун, махфий”.

Мана ўша хат, қандай ёзилган бўлса, шундай, рус хўжазодасининг ифодалари заррача ўзгартирилмаган, у Европада таълим олганига қарамасдан русча саводхонлиги мундайроқ бўлса, начора:

“Азизам Дарья Павловна,

Сиз бир пайтлар мени “боқиб” ўтирмоқчи бўлган эдингиз ва керак бўлганда мени чақириб оласиз, деб менинг ваъдамни олгандингиз. Мен икки кундан сўнг жўнайман ва бошқа қайтиб келмайман. Мен билан кетасизми?

Ўтган йили мен, худди Герценга ўхшаб Ури кантони¹ фуқаролигига ёзилгандим, буни ҳеч зот билмайди. У ерда мен кичкина бир уй сотиб олдим. Менинг яна ўн икки минг пулим бор; биз бориб у ерда тоабат яшаймиз. Мен ҳеч қачон ҳеч ёққа чиқишни истамайман.

Жуда зерикарли жой, дара; тоғлар тафаккурни тўсади. Ғоят тунд ерлар.

¹ У р и – Швецария кантон (вилоят)ларидан бири. Герцен 1851 йилда мерос ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, Россияга қайтолмай қолгач, Швецариядаги Фрейбург кантони фуқаролигини қабул қилганди.

Айтаётганимнинг боиси, уй сотилаётган экан, агар сизга ёқмаса, уни сотиб, мен бошқа жойдан янги уй оламан.

Менинг тобим йўқ, аммо рўёлардан у ернинг хавосида кутулмоқчиман. Бу жисмоний жиҳатдан; ахлоқий томондан эса сиз ҳаммасини биласиз; фақат ҳаммасинимикин?

Мен сизга ҳаётимни кўп ҳикоя қилиб берганман. Аммо ҳаммасини эмас. Ҳатто сизга ҳам ҳаммасини эмас! Айтганча, билиб қўйинг, мен хотинимнинг ўлимида виждонан айбдорман. Ўшандан бери мен сиз билан кўришганим йўқ, шунинг учун билиб қўйинг деяпман. Лизавета Николаевна қошида ҳам гуноҳкорман; аммо бунисини сиз биласиз; бунисининг барини сиз башорат қилгансиз.

Яхшиси, келмай қўя қолинг. Сизни ўз хузуримга чақираётганим жуда ёмон пастлик. Сизга мен билан бирга ўз ҳаётингизни гўрга тиқишингиз не ҳожат? Сиз менинг азизамсиз, қайғуда қолган дамларимда сизнинг ёнингизда ҳаловат топдим. Фақат сизнинг ёнингиздагина мен ўзим ҳақимда овозимни чиқариб сўзлай олдим. Бундан ҳеч нарса келиб чиқмайди. Сиз ўзингизни “боқувчи” деб қарадингиз – бу сизнинг ўз сўзингиз; мунча ўзингизни қурбон қилмасангиз? Тушуниб етинг: токи чақирар эканман, мен сизга ачинмайман ва агар кутар эканман, ҳурмат қилмайман. Ҳолбуки, чақираман ҳам, кутаман ҳам. Аммо ҳар ҳолда, сизнинг жавобингизга муҳтожман, нега деганда, жуда тезда йўлга тушиш керак. Ундай ҳолда ёлғиз ўзим кетаман.

Менинг Уридан ҳеч қандай умидим йўқ; шунчаки кетаётирман. Мен атай тунд жойни танлаганим йўқ. Россияда ҳеч нарсага боғлиқ эмасман, ҳамма жойда қандай бўлса, у ерда ҳам ҳамма нарса менга бегона. Рост, бошқа жойга қараганда мен кўпроқ унда яшашни истамадим; аммо ҳатто унинг ўзида ҳам мен ҳеч нарсани ёмон кўра билмадим!

Мен ҳамма ерда ўз кучимни синаб кўрдим. Буни менга сиз маслаҳат қилган эдингиз, “ўзингизни билиб олинг” деб. Ўзимни ўзим ва ўзгалар учун синаганимда, илгаригидай бутун ҳаётимда у бепоён эканлигини кўрсатди. Сизнинг кўз ўнгингизда мен акангиздан мушт еб, буни ичимга ютдим; мен никоҳимни одамлар олдида тан олдим. Лекин бу кучни нимага сарфлашни – мен ҳеч қачон билмадим, сизнинг Швейцарияда берган далдаларингизга, мен уларга ишонганимга қарамай, ҳозир ҳам билмайман. Мен илгари қандоқ бўлса, ҳозирда ҳам яхши амал қилишни исташим мумкин ва бундан роҳатланаман; яна шу заҳоти ёнида ёмонликни ҳам истайман ва бундан ҳузур қиламан. Аммо у ҳиссиёт ва бу ҳиссиёт ҳам аввалгидай ҳамон доим майда, бундан ўткирроғи эса ҳеч қачон бўлмайди. Менинг истакларим унчалар кучли эмас; йўлбошчилик қилолмайди. Ғўлада дарёнинг нариги бетига кечиб ўтса бўлади, тарашада эса йўқ. Буни мен Урига аллақандай умидлар билан кетаётган экан, деб ўйламанг деб айтяпман.

Мен ҳамон ҳеч кимни айбламайман. Мен тамом бузукчилик йўлига ҳам кирдим ва куч-қувватимдан айрилдим; аммо мен бузукликни хушламайман, унга тобим йўқ. Охири вақтларда сиз мени кузатиб бордингиз. Биласизми, мен ҳатто бизнинг инкорчиларга ғазабим келди, уларнинг умидларига ҳасад қилдим! Аммо сиз бекорга кўрқдингиз: мен бунда ўртоқ бўлолмасдим, зеро, ҳеч нарсага қўшилмасдим. Қаҳрланиб, кулги учун ҳам қилолмадим, – бу кулгидан кўрққаним учун эмас, мен кулгили нарсадан кўрқишим мумкин эмас, – бу шунинг учунки, менга бари бир, одоб-икромли одамнинг одатлари сингиб қолган ва мен бор вужудим

билан ижирғанардим. Аммо уларга нисбатан қаҳр-ғазабим ва ҳасадим кўпроқ бўлганда, унда улар билан бирга борардим. Энди ўзингиз ҳукм чиқараверинг, менга қанчалар осон бўлгани ва қанчалар туғёнларга тушганимни!

Азизам, дўстгинам, нафис ва олижаноб хилқатим, мен сизни топган эдим! Эҳтимол, сиз гўзал қалбингиз билан менга шунчалар муҳаббат ато этмоқчи ва шунчалар мафтункор гўзаллик ёғдирмоқчи ва ниҳоят, шунинг баробарида менинг олдимга бир мақсад кўйишни орзу қилаётган, шунга умид боғлаётгандирсиз? Йўқ, сиз, яхшиси, эҳтиёткорроқ бўлганингиз маъкул: менинг севгим худди ўзимдай майдароқ, сиз эса бахтсиз бўласиз. Акангиз менга айтган эдики, ўз замини билан алоқасини узган одам ўзининг илоҳларини ҳам, яъни мақсадларини ҳам йўқотади деб. Ҳаммаси ҳақида чексиз баҳслашиш мумкин, лекин мендан ҳеч қандай мурувватсиз ва ҳеч қандай куч-қувватсиз фақат бир инкор отилиб чиқди. Ҳатто инкор ҳам отилиб чиққани йўқ. Ҳаммаси ҳар доим майда ва сўлгин. Олийҳиммат Кириллов ғояга дош беролмади-да, ўзини отди; лекин мен ахир кўриб турибман-ку, у ақл-хуши жойида бўлмагани учун олийҳиммат эди. Мен ҳеч қачон ақл-хушимни йўқотмайман ва ҳеч қачон унга ўхшаб, ғояга бу қадар ишонмайман. Мен ҳатто ғоя билан ўша даражада машғул бўлолмайман. Ҳеч қачон, ҳеч қачон мен ўзимни отолмайман!

Мен биламан: мен ўзимни ўлдиришим, ўзимни ер юзидан манфур хашарот каби қуритишим керак; аммо мен ўзини ўзи ўлдиришдан кўрқаман, зеро, олийҳиммат кўрсатишдан кўрқаман. Мен биламан, бу яна бир алдов бўлади – чексиз алдовлар қаторида яна бир охирги алдов бўлади. Олийҳиммат бўлиб кўринаман деб, ўзини алдашдан нима фойда чиқади? Менда қаҳру ғазаб ва уят ҳеч қачон бўлиши мумкин эмас; инчунин ноумидлик ҳам.

Маъзур тутинг, узоқ ёздим. Кутилмаганда, ҳушим ўзимга келди. Юз саҳифа оз, ўн қатор ҳам етарли. “Боқувчи”ни чорлаш учун ўн қатор кифоя.

Мен у ердан жўнаб кетганимдан бери темирйўл назоратчисининг уйида олтинчи бекатда яшаб турибман. У билан беш йил бурун Петербургдаги базмда учрашиб қолган эдим. Бу ерда турганимни ҳеч ким билмайди. Унинг номига ёзинг. Манзилни кўрсатдим.

Николай Ставрогин”.

Дарья Павловна дарҳол бориб хатни Варвара Петровнага кўрсатди. Хоним хатни ўқиғач, Дашадан чиқиб туришни сўради, бир ўзи яна бир карра ўқиб чиқишни истади; аммо нимагадир тезда яна Дашани чақирди.

– Борасанми? – ботинмайроқ сўради у.

– Бораман, – жавоб берди Даша.

– Тайёрлан! Бирга борамиз!

Даша саволомуз боқди.

– Энди мен бу ерда нима қиламан? Бари бир эмасми? Мен ҳам Урига ёзилиб, дарада яшайман... Хавотирланма, халал бермайман.

Тушда кетадиган поездга улгуриш учун тезда анжомларини йиғиштира бошлашди. Аммо ярим соат ўтмай Скворешникидан Алексей Егорич келиб қолди. У, Николай Всеволодович “бирдан” тонгги поезд билан эрталаб етиб келгани, ҳозир Скворешникида экани, “ҳоли паришон, саволларга жавоб бермаётгани, барча хоналарни айланиб чиқиб, ўз хонасига кириб, эшикни ичидан беркитиб олганини...” баён қилди.

– Ул кишимнинг буйруғисиз, шуларни маълум қилгани келдим, – деб

кўшиб кўйди Алексей Егорич жуда салмоқли бир тарзда.

Варвара Петровна унга ялт этиб қаради-ю, суриштириб ўтирмади. Шу заҳоти карета тайёр бўлди. Даша ҳам отланди. Айтишларича, йўлда боришаркан, дам-бадам чўқинардилар.

“Ўз хонаси” даги барча эшиклар ланг очик, Николай Всеволодович ҳеч ерда кўринмасди.

– Болохонада эмасмикинлар? – эҳтиёткорона сўради Фомушка.

Қизик, Варвара Петровнанинг орқасидан “ўз хонаси”га бир қанча хизматкорлар ҳам киришди; бошқалари залда кутиб туришди. Улар илгари ҳеч қачон ботиниб бундай одоб-икромга зид иш қилмагандилар. Варвара Петровна буни кўриб турса ҳам индамасди.

Болохонага кўтарилишди. У ерда учта хона бор бўлиб, биронтасида кимса қораси кўринмасди.

– Эй-ха, у ёққа кирмадилармикин? – кимдир юқоридаги хонанинг эшигига имо қилди. Ҳақиқатан, энг юқори хонанинг доим берк турадиган эшиги энди ланг очик эди. Нақ томнинг тагидаги юқори хонага узун, жуда тор, ниҳоятда тик айланма ёғоч зинадан чиқиларди. У ерда яна бир аллақандай хона бор эди.

– Мен у ёққа чикмайман. Нимага у ёққа чиқади? – ранги ўчиб деди Варвара Петровна хизматкорларга аланг-жалаңг қараб. Улар бегойимга термулишиб, индамас эдилар. Даша қалт-қалт титрарди.

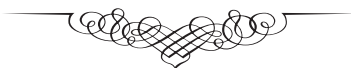
Варвара Петровна зинадан юқорига отилди; орқасидан Даша учиб чиқди, аммо хона ичига қадам кўйиши билан қаттиқ қичкириб, хушсиз йиқилди.

Ури кантони фуқароси шу ерда нақ эшикнинг орқасида осилиб турарди. Кичкина столча устида қалам билан ёзилган бир парча қоғоз ётарди: “Ҳеч ким айбдор эмас, мен ўзим”. Столчанинг устида яна болға, бир парча совун ва ҳар эҳтимолга қарши келтирилган катта миҳ ҳам бор эди. Олдиндан тайёрлаб кўйилган Николай Всеволодович ўзини осган ипак тизимчага қалин қилиб совун суртилган эди. Ҳаммасига аввалдан ҳозирлик кўрилгани, мияси охирги сониягача ишлаб турганидан дарак берарди.

Бизнинг ҳақимларимиз мурдани очиб кўришиб, уни асло ҳеч қандай ақлдан озмаган деб топишди.

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси*

ТАМОМ

“ТАТАР ШЕЪРИЯТИДА ТҮФОН ЯГОНА”

Ҳасан ТҮФОН
(1900-1981)

XX аср татар адабиёти, хусусан шеърияти ҳақида сўз юритилганда, Абдулла Тўқай, Ҳоди Тоқтош, Фотиҳ Карим, Муса Жалиллар қаторида Ҳасан Тўфон номини ҳам тилга олмасликнинг иложи йўқ. XX аср ибтидосида, декабрнинг аёзли кунларидан бирида дунёга келган шоир ўта мураккаб бир даврда яшаб ижод қилди. Шоир ўз шеърларида салмоқли фикрларни жўшқин ҳислар билан уйғунлаштириб, чиройли, оҳорли ташбеҳларда таъбир ва тасвир эта олган. У ўз ижоди билан татар шеъриятини янги бир босқичга кўтарди. Шунинг учун унинг ижоди замондошлари томонидан юксак баҳоланган. Жумладан, таниқли татар шоири Сибғат Ҳаким шундай ёзган: “Тўфон – оғир, зиддиятли йўлни босиб ўтган татар шеъриятининг зўрлигини англатиб, Тоқтошлар даври билан бугунни туташтириб турган бирдан-бир юксак кўприқдир. Татар шеъриятида Тўфон ягона, бошқа Тўфон йўқ!”.

КЕТГАН ДҮСТ ХОТИРАСИ...

Кетди дўстим, қадрдоним,
Кўнгли шундай кенг дўстим.
Ҳақ учун ўтга кирган,
Эзгуликка тенг дўстим.

Йўлларимни кўзлади,
Изларимни излади.
Уч йил, беш йил, ўн беш йиллаб
Кутди, аҳдин бўлмади, –
Ҳаётини узса-да у
Умидини узмади.

Ҳам ёнимда у бор эди,
Гул жонимда у бор эди.
Ўлим кутган кунларда ҳам,
Юрагимда у бор эди.

Юрагим ёнди-ку, дўстлар,
Тиргагим синди-ку, дўстлар.
Тиргаксизман суянчсизман,
Бир ўзим қолдим-ку, дўстлар!

Суянчигим, кимлар бўлар?
Гул жонгинам, кимлар бўлар?
Таянчсизман, гулсиз қолдим,
Кунларим ҳам тунлар бўлар?

Турмушимда қўлдош эдинг,
Йўлларимда йўлдош эдинг,
Тунларимда-ёрқин ойим,
Кундузлари қуёш эдинг...

Турмушдан қўлдошим кетти,
Йўлимдан йўлдошим кетти.
Тунларимдан олтин ойим,
Кундуздан қуёшим кетти.

ЁШЛИК

1955

Келди ўтиб ҳамда у кетди,
Шовқин солиб сабантўйсимон.
Шундай деди: “Соғинсин Тўфон,
Сўнги кунга бўлгунча имкон!”
Келди ўтиб ҳамда у кетди.

Шовқин солиб сабантўйсимон,
Ёшларни-да сурди майдонга.
Таниш сасин эшитдим бунда,
Бораман шу йўлдан мен ҳамон,
Шовқин солиб сабантўйсимон...

Шундай деди: “Соғинсин Тўфон
Кўзин тикиб ёшлик боғига!”
Мен барибир ёшлар ёғида,
Турадурман тенг бўлиб ҳар он!
Шундай деди: “Соғинсин Тўфон...”

Сўнги кунга бўлгунча имкон,
Сочлар балки оқариб борар,
Аммо юрак ёшариб борар.
Юзга тушган ажинлар меҳмон –
Сўнги кунга бўлгунча имкон!

1947

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

84

ҚУЁШДАН ТУГИЛДИНГМИКАН?

*Нурунгиздан кўз қамашар,
Яшил парда тутингиз.
Халқ қўшиғи*

*Қуёшдан тугилдингмикан,
Юлдузда турдингмикан?
Уйга ой кирганми десам –
У сенинг нурунг экан!*

*Кийганларинг ол экан,
Гулоб билан тенг турган.
Оҳ у хилқат! деганлари,-
Халқ сўзи тимсол экан!*

*Киприкларинг қоқарсан сен,
Маъсумгина боқарсан сен.
Ой қуёшдан нур олади,
Сен-чи, қайдан нур оларсан?*

1957

ҲАЁТ

*Сен кетасан, Ҳаёт, йироққа,
Келажак кунларнинг уфқига томон...
Мен бош эгиб кузатиб қолгум,
Айриламиз охир фироқда,
Сен кетасан, Ҳаёт, йироққа...*

*Келажак кунларнинг уфқига томон
Сенинг билан кетгим келади.
Келажакка етгим келади!
Опкет мени, олиб кет, замон,
Келажак кунларнинг уфқига томон!*

*Айриламиз охир фироқда,
Бизнинг ишлар, исмлар, Ҳаёт,
Учрашарлар ҳали кўп марта,
Кўришарлар ҳали бир пайтда,
Айрилсак-да, кетиб узоққа...*

*Сен кетасан энди йироққа –
Мен-чи, йигиб бутун кучимни
Ушбу йўлга бера олдимми?
Бир эсга ол, ўйла шу ҳақда
Бу кунлардан йироқ-йироқда.*

1942

КЕЛАР ЭДИНГ

*Келган чоғинг айтардинг, Ғулом:
“Ассалому-алайкум, Қозон!”
Навоийдан келгандек салом,
Хотирлаймиз буни биз ҳамон.
Сен гуриллаб кириб келардинг,*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Тугишгандай ўзинг ҳис этиб.
Сўйлашиб ҳам сирлашиб, Ғафур,
Тўёлмасдик биз дийдорлашиб.

...Аэропортга келдик. Хайрлашамиз.
Кун – мулойим, нур ила очик,
Радиодан хабар: Тошкентда
Босилмади ҳали зилзила...

Нега, нега юраклар куяр,
Тўлқинланар экан бу қадар...
Мангуликка Ғуломни биздан
Олиб кетди гўё бу сафар.

Собир, қўрқмас мард эрлар эдик,
Нима бўлди бизга а, Ғулом?-
Хайрлашидик: юзда табассум,
Кўзимизга тўлган ёш ва гам...

Кузатгандик сени биз шундай,
Жануб томон кетган йўлларга.
Қўлларингнинг тафти ҳам ҳали
Совимаган эди қўлларда...

Келар эдинг, салом берардинг
Чин Тўқайга ўхшаб: "Эй Қозон!" –
Айиролмас бундай дўстликдан
На зилзила ва на-да замон!

1970

СЕНГА НИМА БЎЛДИ?

Сен нега маҳзунсан бугун?
Нима бўлди, Идил, сенга?
Яхшиси айт, айтгил менга:
Мен келибман, сайёҳ эмас,
Сен нега маҳзунсан бугун?

Нима бўлди, Идил, сенга?
Тўқайзорлар йўқолдимми?
Булбулларнинг уясига
Чўртанлар тўлиб қолдимми?

Кел, яхшиси, сўйла менга,
Сен табиий ҳолатингни
Ва тарихий ҳаётингни –
Шоирга сирларинг керак,
Кел, яхшиси, сўйла менга...

Мен келдим, мен сайёҳ эмас –
Сайёҳлар келар, кетарлар,
Балки бир йил бунда турар,
Биз мангу бирга, Идил,
Мен сен учун сайёҳ эмас.

Сен недан ўйчансан бугун,
 Довулга бошинг эгмагин.
 Қиргогингда - Суюмбека,
 Кузатар осмон-у замин,
 Сен недан ўйчансан бугун?

1970

БИЛМАЙ ҚОЛДИМ...

Билмай қолдим...
 Кўрмай қолдим.
 Кетдинг хушлашмай.
 Изинггина қолди юрган
 Сўқмоқда қочмай.

Қайси қушнинг исми билан
 Сени чақирмоқ керак?
 Ўрмондаги ҳар бир чечак
 Сенсиз ўксинар, малак.

Қайга кетдинг?
 Кимлар олди –
 Довуларми, сувларми?
 Изларингда гул-чечаклар...
 Ёдгорлигинг шуларми?!

Изларингда яшнаб-яйраб
 Яшил гуллар ўсадир.
 Кимлар мени юпатар, эҳ,
 Гулни қорлар тўсадир...

1958

ЕЛЛАР

Деразамни очиб қўйдим,
 Еллар учиб кирсин-эй:
 Кадрдонлар аҳволдан
 Бирор хабар берсин-эй!

Оқшом тушар. Майин еллар
 Эсадилар, эсарлар.
 Улар мени қийнамасди,
 Уни омон десалар.

Оқшом еллар кўп сўйларлар
 Менга эмас, гулларга...
 Сендан айру кунларимда
 Дардим айтай кимларга?!

Татар тилидан
 Жамолиддин МУСЛИМ
 таржимаси

Мигел Анхел АСТУРИАС

СЕНЬОР ПРЕЗИДЕНТ

Роман¹

ШОШИЛИНЧ НИКОХ

– Кўшнимиз жон беряпти.

Ҳар бир эшикдан қари қизлар югуриб чикди.

– Кўшнимиз жон беряпти.

“Икки юзинчи уй”² дан қош-кўзи популдай, кўхликкина, муомаласи ширин Петронила хоним югуриб чикди. У Берта номли чиройли исмга эга бўлиш орзусида яшайди. Эски русумдаги қора кўйлак кийган, кўриниши бесунақай, чўқинтириш вақтида Сильвия деб ном олган Петрониланинг дугонаси ҳам пайдо бўлди. Корсет кийган, туфлиси оёғини уриб ташлаган, соат занжирини бўйнига осиб олган Сильвиянинг таниши Энграсия ҳам дахлизда кўринди.

– Кўшнимиз жон бермоқда! Қандай хурсандчилик!..

Бўғмаилон уларни кутиб олди.

– Сингилларимиз хизматга тайёр, – таъкидлашди ортиқча гап-сўзларга ўрин қолдирмасдан “Икки юзинчи уй”дан келганлар.

– Агар кўйлак тикиш керак бўлса, бажонидил, менга қўйиб беринг, – эслатди Сильвия.

Корсет сиқиб, яримжон қилиб қўйган Энграсия қийнала-қийнала кўшимча қилди:

– Мен, ҳозир сал ўзимга келиб олай, қийналмасдан жон берсин, деб дуо ўқийман.

Хонимлар пештахта орқасида туриб, бемор ётган хонадаги сукунатни бузиб қўймаслик ва кечаю кундуз ёнида ғамга ботиб ўтирган сеньорга халакит бермаслик учун паст овозда гаплашар эдилар. Сеньор жуда ёқимтой эди. Улар киприклари узун, бўйни ингичка, сочлари чигил бўлиб ётган шарпа – Камиланинг аҳволини билишдан кўра, кўпроқ сеньорни яхшилаб кўриш ниятида оёқ учида юриб қаравотга яқинлашардилар... Улар майхона эгасидан сеньор кимлигини сўраб-билиб олмагунча тинчимадилар... У қизнинг куёви экан! Унинг севимли куёви! Буни қаранглар-а! Демак, унинг куёви! Сильвиядан бошқа ҳамма бу ноёб сўзни такрорлашга тушди, у эса Камила генерал Каналеснинг қизи эканини эшитгандан кейин, ниманидир баҳона қилиб, йўқолиб қолди ва шу кетганича қайта кўринмади. Ҳукумат душманлари билан ўйнашиб бўладими? Сеньор уни жуда яхши кўрар экан, ўзича гапирди у, яна Президентга ўта содиқ одам эканлигини эслатди. Аммо мен акамнинг синглисиман, акам – депутат, обрўсини тушириб қўйишим мумкин. Худо сақласин!..

У кўчада ҳам бир неча марта “Худо сақласин!” деб такрорлаб борди.

Қара де Анхел шайхонада ҳамшираси вазифасини бажариб, касалнинг кўнглини кўтаришга уринаётган қизларга аҳамият бермади. Нима дейишаётганини англамас-да, миннатдорчилик билдирди, у Камиланинг алаҳлаб, шикоятмўз оҳангда айтаётган сўзларини бутун вужуди билан тушунишга

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

² Ёлғиз кекса аёллар яшайдиган уйнинг номи.

интилар, қари қизлар қўлини қанчалик меҳр билан силашаётганини билмас, жавоб қайтармас эди. Қизнинг бадани музлаб бораётганини алам билан ҳис этди. Назарида ёмғир ёғар, оёқ-қўллари ишламас, кўзга кўринмас шарпалар уни чексиз, ҳудудсиз: ҳаво – ўзича, нур – ўзича, соя – ўзича, ҳамма нарсалар – ўзича ҳаракат қилаётган фазода аёлантираётгандек туюларди.

Шифокор келгач, хаёли жойига келди.

– Шундай қилиб доктор...

– Ҳамма умид Худодан!

– Сиз бу ерга ҳар куни келасизми?

Қовоқхона бекаси бир дақиқа тинч ўтирмайди, шунга яраша ҳамма ишлари саранжом-саришта. Қўшнилариининг кирларини йиғиштириб олади, тонг қоронғусида уларни ивитиби қўяди, кейин Васкесга нонушта олиб, турмага чопади – ундан ҳамон бирон дарак йўқ, – қайтиб келиб кир ювишга тутинади, чойшабларни сиқиб, дорга ёяди. Улар қуригунча уйга югуради, хўжалик ишларига улгуриши керак. Зиммасига бошқа мажбуриятлар ҳам юклатилган: беморни овқатлантиради, азиз-авлиёларга атаб шам ёқади, Кара де Анхелга аҳволни тушунтириб, уни бирон нарса еб олишга кўндиради, шифокорни кутиб олади, дорихонага бориб келади, “роҳиба”ларнинг хархашаларига – қари қизларни шундай атайди – тоқат билан чидайди ва тўшак устахонасидаги бека билан таллашиб-тортишади. “Бунақа тўшакда ҳаммаёғингни кўкартирмасдан ётолмайсан! – худди пашша кўриётгандек қичқиради у остона хатламасдан туриб. – Бундай тўшақларни семиз одамлар ҳам олишмайди!”

– Ҳамма умид Худодан!

Кара де Анхел шифокор сўзларини такрорлади. Қанийди бир мўъжиза юз берса! У овози борича Худога илтижо қилиб, мадад тилагиси келди, зеро, ихтиёридаги барча имкониятлар қўлидан чиқиб кетди, фойдасиз, ёт, ортиқча, қадрсиз нарсаларга айланиб бўлди.

Ҳаммалари дақиқа санаб, энди нима бўлади, деб кутиб ўтиришибди. Итларнинг хуриши, Мерсед ибодатхонасидаги кўнғироқларнинг қаттиқ жаранглаши қўшнилари чўчитиб юборди. Улар салб сурати солинган байроқ остига ғуж бўлишиб: “Роса қийналди!.. Ҳа, вақт-соати етди. Куёвга жабр бўлди-да!.. Қўлимиздан нима келарди! Ҳаммамиз бир куни шундай аҳволга тушамиз!” – деб тавалло қилишга тушдилар.

Петронила бўлаётган воқеалар ҳақида қарилгига қарамай болаларча соддалигини сақлаб қолган инглиз тили ва бошқа ғаройиб мўъжизаларни ўргатиб юрадиган яқин танишига сўзлаб берди. Уни оддийгина қилиб Тичер деб аташарди. Петронила Камилани сеҳру жоду йўли билан тузатса бўладими, деб сўради ундан. Тичер бундай усулдан хабардор, чунки у инглиз тилини ўргатишдан ташқари бўш вақтларида теософия¹, сеҳргарлик, мунажжимлик, гипноз, хурофий илмлар билан шуғулланади деб ўйларди қари қиз. Дарҳақиқат, у “Арвоҳ кириб олган уйларга яширилган қимматбаҳо хазиналарни қидириб топувчи” сеҳрли асбоб яратган эди. Тичер бундай тажрибалари ҳақида бировга гапиришга ботина олмасди. Ёшлигида черковга беришганди, аммо руҳоний бўлишига бир баҳа қолганда ёши катта бир хотин уни йўлдан урди. Диндорлик жуббасини қозикқа илишга тўғри келди, аммо у олижаноблигини йўқотмади, одамови, телбасифат бўлиб ўсди. Диний мактабдан савдо билим юртига ўтди, агар ҳисоб илмини ўргатувчи муаллима уни севиб қолмаганда, ўқишни муваффақият билан битирган бўларди. Техника жонига оро кирди, темирчилик хунарини ўрганди, устага шогирд тушиб, кун кўрди. Лекин бу ердаям узоқ туролмади, ҳам оғир меҳнат, ҳам соғлигининг заифлиги бу машғулотни тўхтатишга мажбур этди. Орага бой аммаси тушди, у жияни черков хизматини давом эттиришига тарафдор эди. “Муқаддас даргоҳга қайтиб бор, – деди хоним, – бу ерда вақтинги беҳуда ўтказма; хар хил ишларга ўзингни уриб кўрдинг, аммо бирон нарсага эриша

¹ Тичер – ўқитувчи (инг.)

² Теософия – дин тарихи.

олмадинг, ақлинг жудаям баланд эмас, бунинг устига янги туғилган кўзичокқа ўхшайсан – қувватинг кам, хаёт сени эркалаб ўтирмайди, ҳарбий ишга, муסיқага лаёқатинг йўқ... Агар руҳоний бўлишни хоҳламасанг, ўқитувчилик қилиб кўр, масалан, инглиз тилидан дарс бер. Худо сени қўлламаган бўлса, сен болаларни қўллаб-қувватла; инглиз тили лотинга қараганда анча осон, керакли тил; бунинг устига ўқувчилар инглиз тили дарсида бирон нарсани тушунмай қолса, ўқитувчимиз инглиз тилида гапиряпти, деб ўйлашади.”

Петронила ҳар галгидек овозини пасайтириб, чин юракдан:

– Куёв уни астойдил яхши кўради, унга сажда қилади, Тичер, – деди.

У Камилани ўғирлаб келганига қарамай, черковда никоҳ ўқитиб, тақдир ипларини абадий боғлайдиган кунни сабр-тоқат билан кутмоқда. Бундай одамлар ҳар куни дуч келавермайди.

– Айниқса, бизнинг кунларимизда, болагинам! – дея бир кучок атиргул кўтариб хонага кирган “Икки юзинчи уй”даги энг баланд бўйли қиз гапга кўшилди. У зинанинг энг тепасига чиқиб олгандек кўринарди.

– Куёв, Тичер, куёв шундай меҳрибонки, агар қиз нобуд бўлса, у ҳам ўлишга тайёр... О!

– Петронила, – оҳиста мурожаат қилди Тичер, – шифокорлар уни ўлим чангалидан қутқариб бўлмайди деб айтишди дедингми?

– Ҳа, сеньор, мумкин эмас, деб уч марта очикдан-очик айтишди.

– Яна сиз, Нила, уни фақат мўъжиза қутқаради деб ишонасизми?

– Тасаввур қилинг... Бечора куёвнинг юраги эзилиб кетади...

– Ундай бўлса, мен бунинг чорасини биламан; бир ажойиб иш қиламиз. Фақатгина чинакам севги ўлимга бас келиши мумкин. Кўшиқлар Кўшиғида айтилганидек, уларнинг кучи бир хил, агар сиз куёв уни жонидан ортиқ севади, деб тўғри гапирган бўлсангиз, мен ҳам шуни айтаманки, агар севгиси астойдил бўлса, иккиюзламачилик қилмаса, унга уйланса – никоҳ ўқитишга рози бўлса, уни қутқариб қолса бўлади. Ана шундагина менинг илоҳий муолажаларим мадад беради.

Петронила севинганидан, ўзини йўқотиб кўяёзди. У барча дугоналарини оёкка турғизиб, хушxabарни етказди, Бўғмаилонни ишга солди – роҳибни чақириб келишга жўнатди. Икки ўт орасида турган Камила билан Кара де Анхел шу куни никоҳдан ўтди. Мулозим узун, ингичка, филнинг тишидек совуқ кўлни қайноқ қафтига олди, роҳиб шу заҳотиёқ илоҳий лотин битикларини ўқиди. “Икки юзинчи уй” қизлари ҳамда тўй кийимларини кийган Энграсия билан Тичер ҳозир бўлдилар. Маросим тамом бўлгач, Тичер хитоб қилди:

– Make thee another self, for love of me!..¹

МУЗ ҚЎРИҚЧИЛАР

Турма эшигидаги қўриқчиларнинг найзалари ярақлайди. Улар икки қатор бўлиб, поезднинг арзон вағонидаги йўловчилар каби бир-бирига қарама-қарши ўтирадилар. Турнақатор тизилиб бораётган извошлардан бири тўдадан ажралиб чиқди. Ҳайдовчи орқага тисарилиб, тизгинни силтаб тортди ва гоҳ у, гоҳ бу томонга эгилиб, сўқиниб, извошни аранг тўхтатди. У қийшайиб, ағдарилиб кетишига сал қолди. Филдиракларнинг тақир-туқури эшитилди. Извошдан қорин қўйган, оёқлари калта киши чиқди-ди, зинани босиб ерга зўрға оёқ қўйди. Ҳарбий прокурорнинг оғирлигидан извош силкиниб кетгани ҳайдовчининг энсасини қотирди, у қуруқшаган лабидаги учиб қолган сигаретни қаттиқ қисди, фақат отлар билан бир ўзи қолгани қандай яхши! У тизгинни силкитиб, отларнинг бошини кўрқувдан қотиб қолган боғ панжалараларига қаратиб бурди. Худди шу дақиқада қандайдир бир хоним баланд овозда шафқат тилаб, прокурорнинг оёғига ўзини ташлади.

– Туринг сеньора! Мен бу ерда сиз билан гаплашолмайман; йўқ, йўқ, марҳамат қилиб ўрнингиздан туринг... Мен сизни танимайман...

¹ Севгим номидан айтаман, бошқа қиёфага кир... (инг.)

– Мен ҳуқуқшунос Карвахелнинг хотиниман...

– Туринг...

Аёл сўзини кесди:

– Кечаю-кундуз тиним билмай сизни изладим, сеньор, сизни уйингиздан, онангизнинг уйидан, идорангиздан тополмадим. Эримга нима бўлганини фақат сиз биласиз, фақат сиз у қаердалигини айта оласиз. У қаерда? Унга нима бўлди? Менга айтинг, сеньор, у тирикми? У тирик эканини менга айтинг, сеньор!

– Айни шу бугун, сеньора, ҳарбий трибунал мажлиси чакирилган, у ерда ҳуқуқшуноснинг иши ҳам кўрилади.

– А-а-а-а!

Кувончдан аёлнинг лаблари асабий қалтиради, ҳаяжон босиб, ўзини идора килолмай қолди. Тирик! Хабар ортида умид бор эди. Тирик!.. Ахир унинг ҳеч қандай айби йўқ-ку, демак, уни озод этишади...

Аммо прокурор совуқ оҳангда кўшимча қилди:

– Мамлакатимиздаги сиёсий аҳвол шундайки, ҳукумат ўз душманларини ҳеч қачон аяб ўтирмайди, сеньора. Сизга фақат шуни айта оламан. Сеньор Президентга учрашиб кўришга ҳаракат қилинг, эрингизни авф этишини сўранг – у қонунга мувофиқ ўлим жазосига ҳукм этилиши ва йигирма тўрт соат ичида отилиши мумкин...

– ... Учун, учун, учун...

– Қонун одамлардан юқори туради, сеньора, фақат Сеньор Президентгина авф этиш ҳуқуқига эга...

– учун, учун учун...!

Аёл гапиролмай қолди, тош қотди, жонсиз бармоқларини қаттиқ ғижимлаб, тишлаб олган дастрўмолидек ранги бирдан оқариб кетди.

Прокурор найзалар орасидан ўтиб, ичкарига кирди. Севимли сайлгоҳларидан шаҳарга қайтаётган аслзода хонимлар ва хушторлари тушган кареталар ҳаракатга тушиб, бир лаҳзада жонланган кўчалар бўм-бўш қолиб, мудрай бошлади. Қайсидир жинкўчадан хуштак чалиб, учқун сачратиб чиққан митти поезд рельслар устида тебраниб, кўздан ғойиб бўлди.

– ...Учун, учун, учун...

У гапиролмай қолди. Муз исканжалар – улардан ким қутқаради? – томоғини бўғди, танаси гўё елкасидан ажралиб, пастга сирганиб кетди. Қуруқ кўйлаги, боши-қўли ва оёқларигина жойида. У кўчада ўзига қарама-қарши келаётган карета ғилдираги овозларини эшитди. Уни тўхтатди. Кўпчиб кетган отлар бўйнини эгиб, орқа оёғига тиралиб аранг тўхтади. У кучерга зудлик билан Президентнинг шаҳар ташқарисидаги уйига элтишни буюрди. Унинг сабр-тоқати тугаган, бутунлай тамом бўлган эди, отлар ўқдек учиб бораётган бўлса ҳам зўр бериб “тез юринг” деб талаб қилар, “аямай қамчиланг”, деб буюрар эди... у тез етиб бориши керак... Ҳа, тезроқ... У эрини қутқариши керак... Янада тезроқ... тезроқ... У ҳайдочидан қамчини юлиб олди... Эрини қутқариши керак... Дўлдек ёғаётган шафқатсиз қамчилар отларнинг яғринларини куйдиради... Эрини қутқариши керак... Тезроқ у ерга етиши лозим... Аммо карета кўзғалмайди... ғилдираклар ҳаракатсиз ўқ атрофида айланади, олдинга силжймайди, улар жойидан қимирламайди... У эса эрини қутқармоғи лозим... Ҳа... ҳа... ҳа... ҳа... ҳа... – сочлари ёйилиб кетди – уни қутқариши керак... – кўйлаги йиртилди, – уни қутқариш керак... Аммо карета қимирламайди... қимирламайди... фақат олдинги ғилдираклари айланади; унинг назарида каретанинг орқа қисми қолиб кетган, карета фотоаппаратнинг бурма пардасига ўхшаб чўзилиб қолган, отлар бўлса тобора кичиклашиб бормоқда... Ҳайдовчи қамчини тортиб олди. Бундан ортиқ ҳайдаб бўлмайди... Ҳа, ҳа, ҳа, ҳа... ҳа... йўқ... ҳа... йўқ... ҳа... йўқ... Нега йўқ бўлсин?.. Йўғи нимаси?.. Ҳа... йўқ... ҳа... йўқ... У зирагини, узугини, билагузуги-ю, барча тақинчоқларини юлиб олиб, отларни аямасин деб ҳайдовчининг чўнтагига солиб қўйди. Эрини қутқариши шарт. Аммо улар ҳамон етиб боришолма-

япти. Етиб бориш, етиб бориш, етиб бориш шарт. Аммо йўлнинг адоғи кўринмайди... Етиб бориши, ялиниб-ёлбориши, эрини кутқариши керак, аммо йўл адо бўлмайди. Улар телеграф устунлари сингари ер остига кириб кетган ёки аниқроғи, телеграф устунлари тиканли яшил кўралар, экилмаган ерлар, кунботишдаги қизғиш шафақлар, чўлдаги кимсасиз чоррахалар, ялқов буқаларга ўхшаб орқага чопиб кетмоқда. Ниҳоят, қалин дарахтлар орасига сингиб кетган йўлга – Президент қароргоҳи томонга бурилдилар. Унинг нафаси қайтди. Улар кимсасиз кишлокни эслатадиган хувиллаб ётган уйлар ёнидан ўтдилар. Олдиларидан бирин-кетин президент мулкларидан қайтаётган ландо, икки ғилдиракли арава, кареталар кўрина бошлади, унда ранг-рўйи ҳам, кийган кийимлари ҳам бир хил одамлар ўтиришарди. От туёқларидан чиқаётган шовқин кучая бошлади... Аммо йўлнинг адоғи кўринмайди, адоғи кўринай демайди.

Кареталарда қайтаётганлар орасида қаппайган қоринчаларини қимматбаҳо кийимлари орасига яширган истеъфодаги тўралар, ҳарбийлар кўринди, кишлок одамлари – бир неча ой олдин Президент томонидан шошилиш сафарбар қилинган кишилар пиёда келишарди; деҳқонлар мешга ўхшаган оёқ кийимлари кийишган; бир нафас ҳордиқ олай деб ўтирган мактаб ўқитувчилари – уларнинг юз-кўзларини чанг босган, ағдарма терили ботинкалари йиртиқ, кўйлақлари остидан ички кийимлари чиқиб туради; яна маҳаллий раҳбарлар жўнатган бир тўда хиндулар – улар бўлаётган воқеалар билан кўпда қизиқмайдилар. Ҳаммасига Худо ёр бўлсин, ҳа, ҳа, ҳа, ҳа, аммо йўлнинг охири борми? Мухими, қабул вақти тамом бўлмасдан олдин етиб бориш, илтимос қилиш, уни кутқариб қолиш шарт... Аммо йўлнинг ниҳояси йўқ!.. Жудаям яқин қолди, фақат кишлокдан ўтилса, бас. Шу пайтгача етиб бориш керак эди, кишлок нега бунчалик чўзилиб кетди?

Карета ҳазрати олийлари қароргоҳи остонасида тўхтади. Карвахалнинг хотини қалин дарахтлар олдидаги хиёбон бўйлаб, ҳашаматли уйга чопиб кетди. Қандайдир зобит йўлини тўсди.

– Сеньора, сеньора...

– Мен Президент хузурига келдим.

– Сеньор Президент қабул қилмайди, қайтинг...

– Йўқ, йўқ, қабул қилади, йўқ, у мени қабул қилади, мен ҳуқуқшунос Карвахалнинг хотиниман... – У зобитнинг қўлидан чиқиб, олдинга югуриб кетди. Зобит тўхтанг, деб буюрганча орқасидан чопди. Аёл оқшом шафағи хира ёритиб турган кичкина уйча олдида етиб борди.

– Эримни отишай деяпти, генерал!

Кўғирчоқ уйчага ўхшаган бу иморат айвонида баланд бўйли, қорамағиз, кийими бошдан-оёғигача зар ипақлар билан безатилган киши қўлларини орқасига чалиштирганча хона бўйлаб айланиб юрарди. Аёл ҳаяжон ичида унга хитоб қилди:

– Эримни отай деяпти, генерал!..

Орқасидан югуриб келган ҳарбий Президентни кўриш мумкин эмас, деб тинимсиз такорларди.

Қиёфаси салобатли, ярқироқ кийимлар кийган генерал кўполлик билан:

– Сеньор Президент қабул қилмайди, ҳурматли хоним, марҳамат қилиб тез жўнаб қолинг, – деди.

– Оҳ, генерал! Генерал! Эримни ўлдиришса, мен нима қиламан? Энди аҳволим нима кечади? Йўқ, йўқ, генерал! У қабул қилади! Қўйиб юборинг, қўйиб юборинг! Мен ҳақимда хабар беринг! Эрим отилиш арафасида ахир!

Аёлнинг юраги дук-дук ураётгани эшитилиб турарди. Тиз чўкишига йўл қўйишмади. Илтижоларига қулоқ солишмади.

Қоронғиликда қуруқ барғлар шивирлашади, гўё юлиб, учириб кетадиган шамолдан кўрқиб қалтирашади. У қандайдир харракка йиқилиб тушди. Музюрак одамлар, юлдузларнинг совуқ милтираши. Сўлаги оқиб, титраб-

¹ Л а н д о – тўрт кишилиқ, усти очиқ аравача.

қақшаб турган энгагига ёпишади. У йикилиб тушган харракни кўз ёшлари билан хўл килди, ўриндиқ гўё қайроқтошга айланди. Уни Президент турган ховлидан турткилаб хайдаб чиқаришди. Қоровулларнинг овозидан кўркиб, сакраб туриб кетди. Колбаса, ачиган шароб, қарағай елимининг хиди таралди. Харрак денгиз оқизиб кетган тахтадек қоронғуликда йўқ бўлди. У харракка ўхшаб чўкиб кетмаслик учун, тирик қолиш учун зулмат қўйнида тўхтовсиз гандираклаб юрди. Уни дарахтлар орасида турган соқчилар тутиб олдилар. Кўпол сўкиниб тўхтатдилар, қўндок билан туртдилар, яна юрмоқчи бўлганда милтиқ ўқталдилар. Унг томондагилар ялиниб-ёлборишига кулоқ солмаганда, чап томонга қараб қочди. Тошларга қоқилди, тиканли буталар орасидан ўтди. Бошқа муз қўриқчилар йўлини тўсди. У шафқат сўради, олишди, тиланчига ўхшаб қўлини чўзди ва сўзларига кеч ким кулоқ солмаётганини кўргач, яна бошқа томонга қараб қочди...

Дарахтларнинг сояси карета йўлига тушиб турибди; зинапояга зўрға етиб борган соя бахтини яна бир марта синамоқчи бўлган телба сингари орқага қайтади. Хайдовчи уйғонди ва жиловни тортиш учун чўнтагидан қўлини чиқарар экан, аёл берган тақинчоқларни тушириб юборишига сал қолди. Назарида бир умр шу ерда тургандек туюлди; қачон келгани эсида йўқ. Зираклар, узуклар, билагузуклар... Аёл тихирлик килиб ўтирармиди! У бир оёғини иккинчисига ишқалади, шляпасини бостириб қўйди ва тупурди... Карвахалнинг хотини хушини йўқотганча гандираклаб карета олдига келди. Уриндиққа ўтирар экан, хайдовчига яна бир оз кутишни буюрди, балки уйдагилар эшикни очиб қолар. Ярим соат... Бир соат...

Карета товуш чиқармай қўзгалди; у гилдираклар овозини эшитмадими ёки ҳамон жойида турибдими?..

Қиялаб кетган йўл жарлик ичига олиб тушади, кейин у шаҳарни излаб, ракета сингари юқорига интилади. Биринчи қора девор. Биринчи оқ уй. Қайсидир девор тешигини “Онуфриев” деб ёзилган тахтача билан тўсиб қўйишибди... Ҳамма нарса қайғуси агрофида айланаётганини сезди... Ҳаво... Ҳамма нарса... Ҳар томчи кўз ёшида юлдузлар олами. Шабнамлар томлардан тор йўлақларга томади. Томирларидан қони қотиб бормоқда... Энди нима бўлади?.. Тобим қочмоқда... Аҳволим оғир... оғир!.. Эртага унга нима бўлади? Кейин-чи? Индинига-чи? Ҳеч нарса ўзгармайдими?! Ўзидан сўрайди, ўзи жавоб беради... Индинига ҳам аҳвол шу...

Барча ўлганларнинг оғирлиги ерни тунги зулмат қўйнига судрайди, тириклар эса кундузги ёруғликка... Ўликлар сони тирикларникидан ортиб кетса, абадий тугамайдиган тун бошланади, тириклар кунни орқасига қайтариб келолмайдилар...

Карета тўхтади. Чўзилиб кетган кўча унинг учун шу ерда тамом бўлди, у турма олдида турибди, бунга шубҳа йўқ... У деворга қаттиқ қапишиб олди... Эгнида мотам либослари йўқ, аммо унда кўршапалак сезгиси пайдо бўлди... Кўрқинчли, совук, жирканч; у деворга ёпишганча ҳеч нарсани ҳис қилмай қолди, мана, мана, ҳозир девордан акс садо чиқади. У мана шу ерда туриб, худди эрига ўхшаган, кўзи, лаби, оёқлари, боши, сочи, бармоқларида тирноқлари, оғзида тиши, тили, томоғи, ҳалқуми бор одамлар ҳеч нарса бўлмагандек бемалол милтиқдан ўқ отиб, ўлдиришлари мумкинлигига сира ишонгиси келмасди. Терисининг ранги, овозидаги оҳанглар эриникидек бир хил бўлган, кўрадиган, эшитадиган, ухлашга ётадиган, турадиган, севадиган, эрталаб ювинадиган, овқатланадиган, куладиган, юрадиган, ўйлайдиган, шубҳаланадиган одамлар отиб ташлашларини хаёлига сиғдириш ниҳоятда оғир эди...

СЕНЬОР ПРЕЗИДЕНТ

Кара де Анхел Президентнинг шаҳар ташқарисидаги уйига тез етиб келиш ҳақида буйруқ олди. У Камиланинг ранг кириб бораётган юзи ва тиниқлашаётган яшил кўзларига синчиклаб боқар экан, барча кўрқок судра-

либ юрувчиларга хос шубҳа остида қолди: борсаммикин ёки йўқми? Сеньор Президент ёки Камила, Камила ёки Сеньор Президент...

Яна у орқасида турган ковоқхона бекасининг бармоқларини қирсиллатаётгани ва илтижо оҳангига тўла овозини эшитди. Ахир Васкеснинг гуноҳидан кечишни сўраш имконияти пайдо бўлди-да. “Бораверинг, беморга ўзим қараб ўтираман...” Кўчага чиқиб оғир нафас олди. Каретага ўтириб Президент хузурига жўнади. От туёқлари тош йўлда тарақлайди, ғилдирақлардан бир хил товуш чиқади. “Қи-зил уй-ча”, “А-сал-а-ри”, “Вул-кон...” У магазинлар номини бўғинларга бўлиб, диққат билан ўқиб борди; улар кундузгига қараганда кечаси яхшироқ кўринади. “Эл Гуа-да-ле-те...” “то-вуқ-лар ва жўжа-лар”... Баъзан кўзи шарқона номларга ҳам тушиб қоларди: “Лон Лей Лон ва К...” “Хван Се Чан...” “Фу Хван Ен”... “Чон Чан Лон”... “Сей Ен Сей”... У генерал Каналес ҳақида ўйлаб кетди. Балки ундан бирон хабар келиб, шунга чақиришгандир? Бўлиши мумкин эмас? Нега мумкин эмас? Уни қўлга тушириб, ўлдиришгандир ёки... ўлдиришмагану, тутиб олишгандир?.. Ногоҳ чанг булути кўтарилди. Тореро буқани ўйнатгани каби шамол карета билан ўйнашарди. Ҳар нарса бўлиши мумкин! Шаҳардан чиққандан кейин карета худди қаттиқ ҳолатдан суноқликка ўтган модда сингари силлик кетди. Кара де Анхел тиззаларини қучоқлаб, хўрсиниб қўйди. Карета шовқини қадимий тангаларини сочиб охиста, хотиржам келаётган туннинг ҳисобсиз шовқинлари ичида кўмилиб кетди. У қушларнинг қанот қоқишини эшитгандек бўлди, қуён думидек кичкина уйлار қаторидан ўтишди. Яримжон кўппак ҳуриб қолди...

Ҳарбий вазирнинг ёрдамчиси ўз кабинети эшиги олдида қаршилади, бир қўлини узатиб кўришар экан, иккинчиси билан чакмоқтошда сигаретини тутатди ва ҳеч нарса демай уни Сеньор Президент ётоғига етаклади.

– Генерал, – Кара де Анхел вазир ёрдамчисини қўлтиқлади, – хўжайин мени нимага чақирганини билсангиз керак?..

– Йўқ, дон Мигелито, хабарим йўқ.

Бир дақиқадан кейин гап нимадалигини тушунди. Ичкаридан чиқаётган бўғиқ қикирлашни эшитиши биланоқ вазир ёрдамчиси жавобдан нега ўзини олиб қочганини англади. Эшикдан мўралаб думалоқ стол устидаги шишалар ўрмони, совуқ газаклар, агуакат² салати ва қизил қалампирларни кўрди. Тартибсиз турган оромкурсилар манзарани янада тўлдиради. Қизил нақшлар билан безатилган хира дераза ойналари боғдаги чироқлардан тушаётган нур билан ўйнашади. Бошидан-оёғигача қуролланган зобитлар ва аскарлар қоровул бўлиб туришибди – ҳар бир эшик олдида зобит, ҳар бир дарахт тагида аскар бор. Сеньор Президент хона ичкарисидан гандирақлаб чиқди: оёғи остида ер рақсга тушади, боши узра шифт гурсиллайди.

– Сеньор Президент, – гап бошлади мулозим хизматга тайёрлигини билдириб қўйиш учун; у шартта тўхтатди.

– Ми-ни-стер... ва!

– Маъбуда ҳақида гапирмоқчимисиз, Сеньор Президент?

Ҳазрати олийлари ҳаққалаб столга яқинлашди ва мулозим ҳозиржавоблик билан тилга олган Минерва сўзига эътибор бермай бўқирди:

– Мигел, ароқни чиқарган киши умрни узайтирадиган малҳам топганини биласанми?..

– Йўқ, Сеньор Президент, мен буни билмайман, – шоша-пиша жавоб берди мулозим.

– Ажабо, у дунёдаги энг яхши нарса...

– Сеньор Президентдек юксак заковатли киши буни билмаса жуда ғалати бўларди, сиз адолат юзасидан айтганда, дунёдаги энг машҳур замонавий давлат арбобларидан бирисиз; мен билмасам, хижолатли жойи йўқ.

Ҳазрати олийлари агрофида рақсга тушаётган нарсалар ўз жойида турсин, деб бир дақиқа кўзини юмди.

¹ Тореро – буқа уриштирувчи киши.

² Агуакате – нокка ўхшаган мева.

– Жим-м, мен кўп нарсани биламан.

Шу сўзлардан кейин у қўлини столда қаторлашиб турган вискиларга узатиб, Кара де Анхелга қадаҳ тутқазди.

– Ич, Мигел... – томоғига бир нарса тикилиб, гапиролмай тўхтаб қолди. Мушти билан кўкрагига урди – йўғон бўйни ва пешонасида қон томирлари бўртиб кўринди, мулозим чакқонлик билан узатган сувдан бир-икки хўплагандан кейин пишиллаб, ҳикичоч тутиб зўрға тилга кирди.

– Ха-ха-ха-ха! – бирдан хохолади у бармоғи билан Кара де Анхелни туртиб. – Ха-ха-ха-ха! Ўлим иси келади. – Яна жўшиб хохолади. – Ўлим иси келади... Ха-ха-ха-ха!..

Мулозим оқариб кетди. Қўлидаги қадаҳ тўла виски чайқалди.

– Сень...ор Пр-р-резидент ҳаммасини билади, – ҳазрати олийлари гапини бўлди. – Ха-ха-ха-ха... Ўлим иси келаётганини сезади ва барча спиртларга¹ ўхшаб телба-тескарилар айтган гапларга ишонади... Ха-ха-ха-ха!

Кара де Анхел бакириб юбормаслик учун қадаҳни лабига олиб борди-да, вискидан хўплади; бир дақиқа олдин кўзларида олов бор эди, бир дақиқа олдин хўжайинга ташланиб, томоғидан гиппа бўғишга, тилка-пора қилиб юборишга тайёр эди. Ҳозир елкасидан поезд босиб ўтса енгил бўларди. Ўзидан нафратланиб кетди. Яна аввалгидек ювиндихўр итга айланди, ҳаётини яна асраб қолган туғма зийраклигига қойил қолди. Ғазабини яшириш учун сохта жилмайди, захар ичгандек лунжлари шишиб кетди, ўлим эса қора духоба кўзларига тикилиб турарди.

Ҳазрати олийлари пашша овлар эди.

– Мигел, пашша тутишни биласанми?..

– Йўқ, Сеньор Президент...

– Эҳ, ҳа, ҳали се-е-ен... талвасага тушаяпсанми?.. Ха-ха-ха-ха!.. Хи-хи-хи-хи!.. Хо-хо-хо-хо!.. Хе-хе-хе-хе!..

У кулишни тўхтатмай пашша қувишда давом этди: кўйлаги шимидан чиқиб, осилиб қолди, тугмачалари, ботинка боғичлари ечилиб кетди. Сўлаги оқиб, кўзининг оқи сариқ тусга кирди.

– Мигел. – У овозини пастлатиб, ҳарсиллаб гапирди: – Мигел, “пашша овлаш” ёқимли, аммо оддий нарса; фақат сабр-тоқат керак. Мен кишлоқда – болалигимда шу ўйинни ўйнаб, пул ишлар эдим.

Қадрдон кишлогини тилга олар экан, қошларини чимирди, пешонасига соя тушди, орқасида турган Республика харитасига ўгирилиб, кишлоғининг номи ёзилган қора нуктани мушти билан урди.

Хотирасига болалигида юпун, ниҳоят даражада юпун кийиниб чоғиб юрган кўчалари, ўсмирлигида бир бурда нон учун ишлаган кезларида бадавлат оилалардаги тенгдошлари майшат қилиб, давру даврон сураётганини кўриб эзилганларини эслади. У ҳамкишлоқлари – майда одамлар орасида ботқоққа ботиб, шамол ғириллаб турган хароб кулбада ҳаёт кечиргани, тунларда хира шам ёруғида ўқигани, онасининг ғариб қиёфасини эслади. Яна у учинчи тоифали адвокат хонасида – катта ишларни бажариб юрган ҳамкасблари нафратланадиган соткин аёллар, қиморбозлар, олибсотарлар, от ўғрилари даврасида ўтирган кезларини эслади.

У шахт билан бир неча қадаҳни бўшатди. Қизарган, халтадек осилган юзида бир нуктага тикилиб қолган кўзлари, кичкина қўлидаги тирноқлари ялтиради.

– Аблахлар!

Мулозим уни қўлтиғидан тутди. Сеньор Президент адашган нигоҳлари билан хонага назар ташлади – атрофи мурдага тўла эди ва: – Аблахлар! – деб бақирди. Сўнг овозини пасайтириб қўшимча қилди:

– Мен Парралес Сонриентени яхши кўрар эдим, ҳамон яхши кўраман, уни генерал қилмоқчи эдим, чунки у ҳамюртларимнинг жиловини тортиб

¹ С п и р и т – ўлганлар руҳи нариги дунёда яшайди, улар билан гаплашиш мумкин деб ишонувчилар.

қўйди, ҳаммасини бўғиб ташлади, елкаларида қамчи ўйнатди, агар онам бўлмаганда менга қилган зуғумлари учун битта қўймай кириб битирар эди. Ҳаммасига чидаб келдим. Сабаби ўзимга маълум. Аблахлар!.. Мен кечирмайман, ҳаётимга ҳар томондан таҳдид бўлиб турган кунларда, яқин дўстларим ташлаб кетаётган, душманларим кўпайиб турганда, уни ўлдиришганини кечира олмайман... Йўқ, йўқ, Арк пештоқидан ном-нишон қолдирмайман...

Сўзлари тойғоқ йўлдан кетаётган карета сингари лабидан сирпаниб чиқарди. У қорнини чангаллаб, мулозимнинг елкасига суянди – томирлари зарб билан урар, шамоллаган кўзлари ёнар, аранг нафас оларди – шу лахзада оғзидан пўртахол рангидаги суюқлик оқиб тушди. Вазир ёрдамчиси тоғора кўтариб югуриб келди. У қайт қилиб бўлгандан кейин – мулозимнинг эғнида қурук жой қолмади – иккаласи Президентни қўлтиғидан ушлаб, ётар жойига олиб бордилар.

У йиғлаб:

– Аблахлар!.. Аблахлар! – деб такрорларди.

Ташқарига чиқишлари билан вазир ёрдамчиси шивирлаб хушхабар етказди:

– Табриклайман, дон Мигелито, табриклайман. Сеньор Президент сизнинг никоҳингиз ҳақида газетада мақола чиқаришни буюрди. У биринчи куёвжўрангиз бўлишга розилик билдирди.

Улар дахлизга чиқишди. Вазир ёрдамчиси овозини кўтарди:

– Дастлаб у сиздан қаттиқ хафа бўлди. Парралес Сонриентега дўст бўлган киши, деди у менга, Мигелга ўхшаб иш қилмас эди; нима бўлганда ҳам у рақибимнинг қизига уйланишдан олдин мен билан маслаҳатлашиши керак эди, деди. Унинг олдида сизни қоралашга кўп ҳаракат қилишди, Мигелито. Мен доим ёнингизни олдим, севги одамни мафтун қилади, йўлдан чиқаради, телбага айлантиради, адаштиради деб ишонтирдим.

– Сиздан миннатдорман, генерал.

– Шумтакани қара-я, – вазир ёрдамчиси ҳазил оҳангида гапирар экан, хохолаб кулди ва дўстларча елкасига қўл ташлаб, ўз хонасига етаклади.

– Қани, буёққа келиб, газета билан танишиб кўринг-чи!

Сеньоранинг суратини Хуан амакисиникидан олдик. Жуда яхши чикди, дўстим. Жуда яхши!

Мулозим газета саҳифасини столга ёзди. Куёвжўралар рўйхатида Ҳазрати олийларидан ташқари инженер дон Хуан Каналес ва укаси дон Хосе Антонио ҳам бор эди.

“Юқори жамиятда тўй. Кеча кечқурун соҳибжамол сеньорита Камила ва сеньор дон Мигел Кара де Анхелнинг никоҳ кечаси бўлиб ўтди. Қўл қўйувчи ҳар икки томон... – у таклиф этилганлар рўйхатини кўздан кечирди, – ... Олий қароргоҳда ўтказилган тўйда куёвжўра, Республиканинг Қонуний раҳбари, Сеньор Президент ҳамда сеньорлар, давлат вазирлари, генераллар (у рўйхатни тўла ўқиб ўтирмади) ва келиннинг қариндошлари дон Хуан Каналес ва шу фамилиядаги дон Хосе Антониолар қатнашди. “Эль Националь” бугунги сонда янги куёв-келинни табриклаб, сеньорита Каналес суратини босиб чиқаради ва уларга улкан бахт-саодат тилайди”. У кўзини қаерга яширишни билмай қолди. “Верден остонасида жанглар давом этмоқда. Бугун кечқурун немис қўшинлари ашаддий хужумга ўтиши кутилмоқда...” У телеграф хабарлари босилган саҳифадан нигоҳини узиб, Камила сурати тагидаги қайдларни ўқиди. Дунёдаги ёлғиз суюқлиси кўпол майнавозлик қурбонига айланиб рақсга тушар, атрофидагилар эса сакраб ўйнашарди.

Вазир ёрдамчиси газетани олди.

– Қараб кўзингга ишонмайсан, шундай эмасми, бахтиёр бола?

Кара де Анхел жилмайди.

– Аммо, ошнам, кийимингизни алмаштирмасангиз бўлмайди, мени каретамни олинг...

– Бениҳоя миннатдорман, генерал.

– Хайдовчига айтинг, сизни тез олиб бориб, зудлик билан қайтиб келсин. Табрикларимни қабул қилинг, хайрли тун. Э, тўхтанг! Газетани олиб кетинг, сеньора ҳам кўриб қўйсин, рафиқангизни садоқатли дўстингиз номидан табриклашни унутманг.

– Ҳаммаси учун катта раҳмат, хайрли тун.

Мулозим ўтирган икки шарпа – от кўшилган карета товуш чиқармасдан соя сингари учиб кетди. Қалампиргул ҳиди анқиб ётган экин экилмаган далаларда чирилдоқларнинг хониши бошланган, иссиқ оқшом қўйнида маккажўхорилар, шудринг қўнган ўтлоқлар, жасмин тирмашган кўралар билан ўралган боғлар хорғин мудрайди.

– ... Ҳа-а, агар яна мени мазах қилса, бўғиб... – хаёлида жонланган кўкрагига президент лентаси осилган совуқ жасад, рангпар япалоқ юз, қайрилган оппоқ энгидан чиқиб турган бармоқ учлари, қонга ботган лакланган ботинкани ёнида ўтирган хайдовчи ҳам кўриб қоладигандек қўрқиб кетди.

Каретанинг тебраниши исёнкор фикрларини бўғиб қўйди... У ўзини турмада ҳаракатсиз ўтирган, қотиллик манзарасини хаёлида жонлантириб, миясида жунбушга келган бўронни жиловлашга уринаётган маҳбус ўрнига қўйиб кўрди. Томирларида қон гупирди. Тоза тун ҳавосига юзини тутиб, тер ва кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетган дастрўмоли билан баданидаги хўжайиннинг қусуғини артишга тутинди. Уни ичида лаънатлар ва ғазоби қайнаб йиғлар эди. “Оҳ, қани энди юрагимга ёпишиб қолган таҳқирловчи хохолашларни сидириб ташлай олсам!..”

Шиддат билан чоғиб ўтган карета уларни босиб кетишига оз қолди. Унда бир зобит ўтирарди. Отлар чанг булутларини кўтариб шаҳарга қараб қуюндек учмоқда. “Қироличага шох!” – ўйлади Кара де Анхел ўзича. Карета юлдуз учиб ғойиб бўлган томонга қараб елиб боради. Зобитга Сеньор Президентнинг маъшуқаларидан бирини олиб келиш топширилган. У ўзини Худо юборган элчидек тутлади.

Марказий вокзалда шовқин тинмайди: вагонлардан яшиқларни бўшатишади, қизиқ кетган локомотивлар акса уради. Кўчаларда маст-аластлар гандираклайди, айвонда яшил панжарага таяниб турган занжи кўринадди, ғижирлаб бораётган каретада юзлари мағлубиятдан кейин совиб, тўнгиб қолган замбаракни эслатадиган паришон, афтодаҳол киши жим кетиб боради.

ЖУМБОҚНИНГ ЕЧИМИ

Карвахалнинг беваси уйма-уй дайдиб юради, ҳамма жойда уни совуқ қаршилашади, эрининг ўлими муносабати билан икки оғиз ҳамдардлик билдиришдан қочишади, бир балоси чиқиб, ҳукуматга ёмон кўринмайлик, деб кўрқишади, ахён-ахёнда оқсоч аёллар деразадан қараб дағаллик билан кичқиришади: “Сизга ким керак? А-а! Жаноблар кетишган...”

Бундай ташрифлар пайтида баданига ёпишган музлар уйига қайтгандан кейин эрийди. Эрининг суратини олдига қўйиб хўнграб йиғлайди. Уйда кичкина ўғли ва қулоғи эшитмайдиган энага бор. Энага ҳар дақиқада ўғлига: “Энг муҳими, отангни унутма, қолганлари тухум пўчоғига арзимади,” – деб гап уқтиради. Хонадаги тўтикуш тинмай жаврайди: “Яхши тўти, Португалиядан келтирилган, патлари яшил, ҳеч қандай тақинчоғи йўқ! Қўлингизни беринг! Салом, ҳуқуқшунос! Тўти, қўлингизни бер! Қўзғунлар яқинлашмоқда. Қуюнди ҳиди келади!.. Вой-й!” У эримнинг жасадини беришсин деб Президентга мурожаатнома ёзиб, имзо тўплашга уриниб кўрди, аммо бу ҳақда бировга гапиришдан қўрқди; ҳамма ерда маънодор йўталиб, совуқ қаршилашди... Қора рўмолига ўралиб, ўз имзосидан бошқа ҳеч нарса сиз куруқ қайтди.

Саломлашмаслик учун ундан кўзларини олиб қочишарди, остонада қаршилашар, одатдагидек: “Марҳамат, ичкарига киринг”, деб таклиф қилишмасди; унга даволаб бўлмайдиган вабодан, қашшоқликдан ҳам оғир дардга чалинган кишидек муомала қилишар ва буни онгига сингдиришга

харакат қилишарди, шунга қарамай “имзосиз хатлар” йиғлашарди, каркулок оқсоч ҳар гал қоронғи ва ташландик ошхона эшигига қистириб кетилган хатни топиб келганда шундай дер эди. Қинғир-қийшиқ ҳарфларда ёзилган қоғозлар тун қоронғисидан пайдо бўлиб қоларди, улар орасида биронта ҳам уни “муқаддас”, “жафокаш”, “айбсиз қурбон” деб улуғлаган, бахти қаро эрини кўқларга кўтарган ва полковник Парралес Сонриенте амалга оширган даҳшатли жиноятлар батафсил қайд этилган хатлар йўқ эди.

Эрталаб эшик тагида яна иккита имзосиз хат топилди. Оқсоч уларни хўл қўллари билан ифлос қилмаслик учун этагида олиб келди. Биринчи хатда шундай ёзилганди:

“Сеньора, мен жудаям ёқимли бўлмасам ҳам мусибатзада оилангизга чуқур эҳтиромимни билдириб, сизнинг эрингиз, фидойи фуқаро, ҳуқуқшунос Абел Карвахал сиймоси менда қанчалик чуқур таассурот қолдирганини маълум қилмоқчиман. Аввало, буни эҳтиёткорлик юзасидан, ҳар қандай қоғозга ҳам ишониб бўлмайди, амалга оширишга ижозат бергайсиз. Вақти келиб сизга ҳақиқий исми-шарифимни маълум қиламан. Менинг отам ҳам полковник Парралес Сонриенте томонидан йўқ қилинган одамлардан биридир. У дўзахда ёнишга лойиқ, лаганбардор, мунофиқ кимса бўлиб, бунақа нусха тарихда кам топилади. Қилмишларини қачонлардир ёзишга қўл урган киши перосини илон захарига ботириб олиши даркор. Менинг отам бундан кўп йил илгари йўлда ёлғиз кетаётган пайтда бу разил кўрқоқ қўлида ўлган. Биз, табиийки, бу ҳақда ҳеч нарсани билган эмасмиз. Агар бир номаълум киши имзосиз хат йўллаб, даҳшатли қотиллик ҳақида хабар бермаганда, бу иш ёпиқлигича қолиб кетар эди. Мен эрингиз, олижаноб инсон, қаҳрамон, ўз фуқаролари қалбида ҳайкал ўрнатган одам Парралес Сонриенте йўқ қилган қурбонлар қасоси учун (бу борада турли тахминлар бор) курашган деб аниқ айта олмайман, аммо ҳар ҳолда сизга тасалли берадиган бир неча сўз айтишни ўз бурчим деб биламан ва сеньора, сизни ишонтира оламанки, биз, ҳаммамиз эрингизнинг ўлими учун биргалликда мотам тутамиз, чунки у шимолий америка олтиниға сотилиб, танимизни қон ва балчиққа қораётган погон таққан кўп сонли қароқчилардан бирини йўқ қилди. Қўлингизни ўпаман. Крус де Калатрава.”

У руҳсиз, мажруҳ, ҳамма нарсага лоқайд, тўшакда ўликдек чўзилиб ётар, фақат кичик столчадаги биронта буюм керак бўлганда қўлини узатар, эшик ғичирлаб очилса, хона супурилса ёки бошқа биронта тиқ этган товуш эшитилса, чўчиб тушарди. Зулмат, сукунат, бўшлиқ ўз ёғида ковурилиб, ёлғиз қолиш истагига жуда мос келар, эри ўлганидан кейин нариги дунё ҳақидаги ўйлар юраги ва бутун вужудини эгаллаб борар эди.

“Муҳтарам сеньора, – иккинчи имзосиз хатни овоз чиқариб ўқий бошлади, – дўстларимдан бирининг хабар беришича, эрингиз отилган куни сиз турма деворига қулоғингизни қўйиб, ўқ овозларини санаб турган экансиз. Тўққизта ўқ узилди, аммо сиз уларнинг қайси бири Худо ярлақагур ҳуқуқшунос Карвахални тириклар дунёсидан юлиб олганини билмайсиз. Мен ўзга ном билан – бизнинг кунларимизда қоғозга ишониб бўлмайди – дилингизга озор етказмай деб, узоқ иккиланишлардан кейин ўзим билган нарсаларни сизга маълум қилишга қарор қилдим, сабаби, мен ана шу қонли жиноятга гувоҳ бўлган эдим. Эрингиз оппоқ оқарган сочлари кенг пешонасига тушиб турган озғин, қорача кишидан кейин борар эди. Мен шу пайтда ҳам, ҳозир ҳам бу кишининг исмини била олмадим. Ич-ичига ботиб кетган, ёш тўла кўзлари шунча азоблардан кейин ҳам мулойим ва ювош боқар эди. Ҳуқуқшунос оёқларини судраб, қоқилиб, кўзларини ердан узмай изма-из борар, чамаси у ҳеч нарсани кўрмасди, пешонасидан тер чиқиб кетган; худди юраги отилиб чиқиб кетаётгандек бир қўли билан кўкрагини чангаллаб олганди. Ҳовлига чиқиб, қаршисидан бир тўда аскарга кўзи тушгач, яхшилаб кўриш учун бўлса керак, қўлининг орқаси билан киприқларини ишқалади. Эғнида ранги ўнгиб кетган калта костюм бор эди; камзулининг энги тирсагигача келар, шими эса

зўрға тиззасига етарди. Ҳукм қилинганлар энгил-бошларини турма каталаклариди қолганларнинг уринган, эски, йиртиқ кийимлари билан алмашиб олишар ёки бағрикенглик қилиб турма назоратчиларига беришарди. Ёқасиз йўл-йўл кўйлақларга биттагина тугма қадалганди. Ҳаммаси оёқяланг. Ярим яланғоч шерикларини кўриб анча тетиклашди. Ўлим ҳукми ўқилгандан кейин у бошини кўтариб, найзаларга ғамгин назар солди ва нималардир деб аста пичирлади. Ёнида турган қария гапирмоқчи бўлди, аммо зобит қиличи билан таҳдид қилиб, сўзлашга йўл қўймади.

Шу аснода турма деворларидан акс-садо қайта бошлади: “Миллат номи билан!..” Бирин-кетин тўққизта ўк овози янгради. Мен беихтиёр бармоғим билан санаб турдим. Шу пайтдан бери ғалати туйғудан қутула олмаяпман: битта бармоғим ортиқча экан. Кўзлари юмук маҳкумлар жон таллашиб типирчилашар, ўлим чангалидан қутулишга уринишарди. Тутун пардаси бизни бир тўда одамлардан ажратиб қўйди; улар йиқилаётди у дунёга ёлғиз кетмаслик илинжида беихтиёр шеригини ушлашга ҳаракат қиларди. Яраланганларни тинчитиш учун кечикиб отилган ўқлар ҳўл коэтильо¹ ғунчасига ўхшаб жимгина ёриларди. Эрингизнинг омади бор экан – биринчи ўқдаёқ қийналмай ўлди. Тепамиздаги қўл етмас кўм-кўк осмон аранг эшитилаётган кўнғироқлар жарангига тўлди. Ҳарбий прокурор мурдаларни кўмишга буюрганини эшит..”

Қаттиқ ҳаяжон ичида у кўлидаги қоғознинг орқасига қаради: “Эшит...” Бошқа ҳеч нарса ёзилмаган эди, бошқа бетда ҳам хат кўққисдан узилиб қолганди. Бир неча марта ўқиб чиқди, конвертга қаради, тўшагини ағдариб кўрди, ёстиклари остини титкилади, полдан, стол устидан кидирди, эри қаерга кўмилганини билиш умидида қайсарлик билан қайта-қайта излади.

Хонада тўтикуш чириллар эди: “Португалиядан келган яхши тўти, патлари яшил, тақинчоқлари йўк! Маъна, ҳуқуқшунос келяпти! Ур-ра, яхши тўти! Ёлғон гапирсанг, билиб гапир! Йиғламайман, эслаб юраман!”

Ҳарбий прокурорнинг оқсочи бевани эшик олдида қолдириб, бутун хонани бошига кўтариб вағиллашаётган икки аёл ёнига қайтди.

– Ҳей, яхшилаб эшит, – кичқирди улардан бири, – ортиқ кутиб ўтирмайман. Билиб қўй, ўзидек совуқ харракда музлаб кутиб ўтирадиган хуштори эмасман! Кириб айт, “Янги уй” даги аёл учун олган ўн минг песони яхшиликча қайтариб берсин. Уни текингаям олмас эдим, гапига учиб, олиб келишим билан ўликдек ағдарилди. Унга айт, охириги марта огоҳлантираяпман; энди тўғри Президентга шикоят қилиб бораман.

– Юринг, донья Чон, қизишманг, шу қари ювиндихўр билан гап таллашиб ўтирасизми?

– Сеньорита... – эътироз билдирмоқчи бўлди оқсоч, аммо сеньорита уни шартга тўхтатди:

– Жим-м, сенга гап борми? – Мен айтганимдай етказ; кейин нега огоҳлантирмадинг деб валдираб юрмасин; донья Чон бир қиз билан келди, кутиб ўтирди, ўтирди, кейин кетиб қолди, пулни тахт қилиб қўйсин, деб буюрди, бўлмаса ўзидан кўрсин деди, деб айт..

Ўз ғамига ботиб ўтирган Карвахалнинг беваси бу машмашани пайқамди.

Қора мотам либосидан фақат юзи кўринарди, холос. Оқсоч елкасига туртиб ичкарига чорлади. У хонага кирди. Бева гапга тушди, у зўрға тутилиб-тутилиб сўзларди, гапи худди вайсаб толиққан нотикнинг ғулдирашига ўхшарди.

– Яхши сеньора, ёзиб келган хатингизни менга қолдилинг. У келиши билан қўлига тутқазаман, ҳозир келиб қолиши керак. Ҳамма гапларингизни айтаман; балки бир натижа чиқиб қолар.

– Барча азиз авлиёлар ҳурмати...

Каноп шим ва кўйлақ кийган бир киши елкасига милтиқ белига ханжар ва ўқдон осган кўриқчи-аскар ҳамроҳлигида эшик олдида келди, у ташқарига чиқаётган Карвахалнинг бевасига урилиб кетаёзди.

¹ Коэтильо – гулнинг бир тури.

- Қечирасиз, – мурожаат қилди у оқсочга, – шафкатпаноҳ уйдаими?
- Йўқ, ҳали келмади.
- Уни қаерда кутсам бўлади?
- Анови томонга ўтиринг; аскар ҳам ўтириши мумкин.

Маҳбус ва кўриқчи оқсоч хушламайгина кўрсатган темир харракка индамай бориб ўтирдилар.

Хонада хушбўй хидли гуллар кўп эди. Шийпонда мушук изғийди. Қафасга камалган майна тиним билмай ўзини симга уради. Тўхтовсиз оқаётган сувнинг шариллаши эшитилади.

Прокурор калитларини жаранглатиб эшикни очди, уларни чўнтагига яшириб маҳбус билан аскарнинг ёнига келди. Иккаласи ўрнидан турди.

– Хенаро Родасми? – сўради у ва бурнини жийирди. Ҳар гал кўчадан кирганда мушукнинг ҳиди димоғига урилгандай туюлади.

- Худди шундай, сеньор.
- Кўриқчи испан тилини тушунадими?
- Жуда ёмон, – жавоб берди Родас ва аскарга ўгирилиб сўради:
- Кастилия тилини биласанми?
- Оз-моз.

– Унда, – буйруқ берди прокурор, – сен яхшиси, шу ерда қол, бу сеньор билан ўзим гаплашаман. У чиккунча кутиб ўтирасан; унда ишим бор.

Родас кабинет эшиги олдида имирсилаб қолди. Прокурор киришга рухсат берди; қурол-яроғлари – револьвер, ханжар ва куйма кўрғошинни китобу қоғозлар уюлиб ётган стол устига қўйди.

- Хукмдан хабаринг бўлса керак?
- Ҳа, сеньор, энди...
- Агар адашмасам, олти йилу саккиз ой.

– Аммо, сеньор, мен Лусио Васкесга шерик эмасман: бу ишга аралашганим йўқ, қасам ичаман! Кўз очиб-юмгунимча Пелеле Арк зинапояларидан ағанаб тушаётган эди, ҳаммаёғи қон, жони ҳалқумида. Мен нима қилар эдим! Кўлимдан нима келарди? Шундай буюрилган экан. Шундай буюрилган, деди у.

- Худо уни жазолади.

Родас бошини кўтариб, прокурорга қаради, эшитганларига ишонмасдан, юзидан укиб олмоқчи бўлди. Жим қолдилар.

– У ёмон одам эмасди... – овозини пасайтириб, хўрсинди Родас. Икки оғиз сўз билан дўсти хотирасини ёд этмоқчи бўлди; юраги зарб билан тепиб, совуқ хабарга муносабатини билдирди, энди тақдирга тан беришдан бошқа илож йўқ... Нима қила олардинг?!

– Духоба лента деб атардик биз уни, бўйи паст, омадли, ёқимтой эди, одамларга фойдаси тегарди...

- Тергов материаллари уни асосий айбдор, сени шерик деб исботлади.
- Аммо химоячи умуман гапирмади-ку.

– Бу иш ҳақида Сеньор Президентнинг фикридан хабардор эди. Васкесга ўлим ҳукми, сенга оғир жазо беришни сўраган киши аслида шу химоячи эди.

– Бечора Васкесни омади юришмади, худога шукур, ҳар ҳолда мен валақлаб юрибман.

– Ҳатто чиқиб кетишинг мумкин; сенга ўхшаб сиёсий жиноятга шерик бўлгани учун қамоққа олинганлар Сеньор Президентга керак. Яқин дўстларидан бирини кузатиб юриш лозим, у Президентга хиёнат қилаётгани ҳақида маълумотлар бор.

- Хизматга тайёрман...
- Сен дон Мигел Кара де Анхелни танийсанми?

– Йўқ, фақат исмини эшитганман. Генерал Каналеснинг қизини шу олиб қочган дейишади.

– Худди ўзи. Уни адашмай таниб оласан, у жуда чиройли, баланд бўйли, қадди-қомати келишган, кўзлари қора, юзлари оппоқ, сочлари ипакдек,

Иблисининг ўзи. Ҳукумат у қандай ишлар билан шуғулланаётганини, ким-никига боргани, кўчада кимга таъзим қилгани, кундузи, кечкурун қаерда бўлганини билиши керак.

Хотинини ҳам кузатасан. Йўл-йўриқ ва пулни ўзим бераман.

Эсини йўқотиб қўяёзган маҳбус прокурорнинг қўлини ўпишга интилди, у эса гапириб бўлгач, столдан ручка олди ва маъбуда Фемида тантанали равишда рағбатлантириб турган сиёҳдонга ботириб, унга узатди.

– Бу ерга қўл қўй: эртага озодликка чиқараман. Нарсаларингни тайёрла, эртага чиқасан.

Родас қоғозга қўл қўйди. Кувонч олов оқимга айланиб баданига ёйилди.

– Ула-ўлғунимча сиздан миннатдорман, – деди у хонадан чиқар экан. Аскарни туртди, бўйнига туширишига сал қолди, эшикка қараб юрар экан, жаннатга қираётгандек яйраб қадам ташлади.

Прокурорнинг қувончи униқидан кам эмасди. У Родас қўл қўйиб кетган хатга хузурланиб қаради. Унда шундай ёзилган эди:

“Мен фоҳишахона эгаси, Олтин тиш деб аталувчи Консепсьон Гамусинодан менга етказган маънавий ва моддий зарарни қоплаш учун берилган ўн минг песони олдим. У менинг хотиним, сеньора Фемина де Родасни йўлдан уриб, уни ва ҳокимиятни алдаган. Ишга қабул қиламан деб ишонтирган ва ҳеч қандай розилигини олмай туриб, фоҳишага айлантирмоқчи бўлган. Хенаро Родас.”

Эшик орқасидан оксочнинг овози эшитилди:

– Кирсам бўладими?

– Киравер...

– Бирон нарса керак эмасми, деб сўрагани келдим. Шам олай деб дўконга бормоқчи эдим, сенга айтиб қўяй, икки аёл келиб қолди, анови суюқоёқлар уйдан, менга дўқ қилишди, айтиб қўй, агар ўн минг песони қайтариб бермаса, Президентга бориб шикоят қиламиз дейишди.

– Хўп, яна нима гап бор?.. – прокурор ҳорғин қиёфада полга эгилиб почта маркасини олар экан, чўзиб гапирди.

– Яна мотам либоси кийган сеньора келди, анави отилганнинг хотини бўлса керак...

– Қайси бириники?

– Сеньор Карвахал...

– Нима керак экан унга?

– Бечора мана бу хатни қолдирди. Эри қаерга кўмилганини билмоқчи бўлса керак...

Прокурор истар-истамас чеккаларига қора ҳошия ўралган қоғозга кўз югуртирди. Оксоч давом этди:

– Сенга ростини айтсам, мен унга билиб қўяман деб ваъда бердим; унга ачинаман, бечора умид билан кетди.

– Сенга минг марта айтдим: дуч келган одам билан йиғламсираб муомала қилаверма деб, бу менга ёкмайди. Одамлар бекорга умидвор бўлмасин. Қачон сен одамларни умидвор қилиш ярамайди, деган фикрни миянгга қуйиб оласан? Ҳамма билиб қўйсинки, бундай лавозимда фақат буйруқни бажарган одам узокқа боради. Сеньор Президент амал қиладиган биринчи қоида – ҳеч қандай умидга ўрин қолмасин, босиш, янчиш, йўқ қилиш керак. Ўша сеньора яна келганда қоғозни қайтариб бер: афсус, эри қаерга кўмилгани номаълум...

– Майли, майли ҳаяжонланаверма, ўзингга ёмон бўлади, мен унга шундай деб айтаман. Уларга ҳам, сени ишларингга ҳам Худо ёр бўлсин.

У хатни кўтариб, оёғини судраб босганча, узун этагини шилдирашиб чиқиб кетди.

Ошхонага киргач, шафқат сўраб ёзилган қоғозни ғижимлаб оловга ташлади...

КЎР КЎЗЛАРНИНГ ОЧИЛИШИ

Камила эрини ушлаб, ҳассага таяниб хона ўртасигача келди. У тузала бошлагандан бири баъзи-баъзида кўчага қараган дераза олдига ўтказиб қўйишади, кичкина эшикчадан ичкари хонага кирилади. Қорачиғида қуёш жилоланади ва ўпкаси кўрғошиндек оғир ҳавога тўлади, Камила ўзидан сўрайди: нахотки юраётган ўзи бўлса? Товонлари ўзиники эмас, йирик, оёқлари худди ясаб қўйилгандек. Худди бошқа дунёда юргандек кадам босади, кўзлари очик, аммо ўзига тегишли эканини сезмайди, дунёга янги келган чақалокқа ўхшайди. Ўргимчак тўри шарпалар изини бекитди. У ҳаётдан кетмай туриб ўлди, унутилиб кетгандек бўлди, мана энди қайта жонланмоқда, тушлари ўнгида кўраётганлари билан қоришиб кетди, қаттиқ уйкусирамоқда. Отаси, кадрдон уйи, кекаса Чебелино “аввалги умри” да қолди. Эри, вақтинча кўчиб келган уйи, хизматкорлар янгидан бошланган ҳаётига даҳлдор. Хонада ўзи ҳаракат қилаяпти, айнаи замонда у ўзи эмас. Бошқа бир дунёдан, бошқа бировнинг ҳаётидан чиқиб келгандек туюлади. У гапирганда олис ўтмиш ҳассасига таяниб турган одамга ўхшайди. Бир пайтлар хаёлларига ҳамроҳ бўлган, ҳозир йўқолиб, кўринмай кетган буюмларнинг кўпчилиги ёлғиз қолган пайтларида олдинги “мен”ига қўшилиб, ғойиб бўлади; боши музлайди, қўллари шалвираб қолади.

Кун сайин у қувватга кириб бормоқда эди, аммо касаллик давом этарди, тўғрироғи, эрининг бўсасидан бошқа – бир марта юзидан ўпган эди – оламдаги ҳамма нарсага лоқайд, бепарқ қарайди. Бу бегона дунёда фақат у ёлғиз мадақкори бўлиб қолган, уни бир лахза ёнидан узоқлаштиргиси келмасди.

У ерга ёғду сочадиган ой нуруни ва юлдузлар орасида сайр этиб юрадиган оймоманинг ўзини, паға-паға булутларни жуда ёқтирар эди.

Кара де Анхел юпка оқ матодан кийим кийган хотини қалтираётганини сезиб қолди. У совуқда қолган одамга эмас, фариштага ўхшар эди – уни ҳар кадам босганида авайлаб, аста-секин тўшагига олиб борди... Нақш ўйилган фонтан... Осуда беланчак... Сокин беланчакдек жилдираётган жилға... Хўл гултуваклар... Мумга ўхшаган гуллар... Ой ёғдуси ёритган суратлар...

Улар девор оркасидан гаплашиб ётдилар. Ёндош хоналарни кичкина эшик туташтириб туради.

Кара де Анхел устара, чўтка, сочиқ осиладиган илгич ёнидаги столга терилган атир шишачалар ҳақида гапирар ва ҳамон кимсасиз оролга ўхшаган уйга сокин оилавий хотиржамлик, яқинлик, ишонч руҳини олиб киришга ҳаракат қилар, қўшни хонага кириладиган кичкина эшикча борлигини сездирилмасликка уринар эди.

Кейин оғир кийимларини ечиб, ўзини тўшакка ташлади ва ҳар иккаласини ўз қаърига тортиб кетаётган сирли қисмат тўлқинлари ичида ғарқ бўлиб, узоқ вақт кимирламай ётди. У дастлаб қизни куч билан бўйсундирмоқчи эди, аммо ҳеч қутилмаганда юрагига севги бостириб кирди. У ниятидан қайтди. Уни қариндошлариникига олиб борди, аммо улар ўз жиянларини қабул қилишмади. Чорасиз қиз яна унинг ихтиёрида қолди, агар матал тўғри бўлса, кесилган калладаги соч учун йиғлашмайди – уни осонликча ўзиники қилиб олмоқчи бўлди, Камила бунга сезиб, қочиб кетишга уринди. Касаллик панд берди. Бир неча соатдан кейин аҳволи бутунлай оғирлашди. Ҳаёт-мамонт кураши бошланди. Ўлим сиртмоғи сиқиб келарди. Дастлаб тақдирга тан бермоқчи бўлди, аммо бу оний ҳолат тез ўтиб кетди, у табиатнинг қаттол кучларига қарши тура олди. Айнан ана шу ўлим тахликаси туфайли ўзини мардона тутди, хотиржамликка эришди, ниҳоят, қисмат уларни бирлаштириб, бир-бирига қаттиқ боғлаб қўйди.

Камила чақалокқа айланди – ўзи юролмай қолди; кейин гўдак сингари ўрнидан туриб илк қадамларини ташлади. Бора-бора оз-оздан юзига қизил югуриб, баданига куч-қувват кирди, ҳар гал йигитни кўрганда саросимага тушар, вужуди қизиб, ўзини йўқотиб қўярди; чунки бу йигит вақти келиб эрига айланиши мумкинлигини асло хаёлига келтирмаган эди.

Кара де Анхел каравотдан сакраб турди. Камила билан уни битта хато иш

ажрагиб турганини ҳис қилди, бунда иккаласи ҳам айбсиз, ўртадаги никоҳ учун иккаласи ҳам розилик билдирмаган эдилар. Камила кўзларини юмди. Йигит ойна томонга ўтди.

Паст учаётган булутлар орасида ой бир кўриниб, бир ғойиб бўлар эди. Кўча оқ суяклар дарёсига ғарқ бўлган, уларнинг устида қора соялар кўприкдек осилиб туради. Ҳамма нарса рангсиз, бўёғи ўчган эски сурагга ўхшайди. Тун қушлари саросимага тушиб, нола кўтариб сарвдан-сарвга учиб-кўндилар, соатлар чиқиллаб занг чалди. Ой осмонга бўй чўзган вулкон орқасига беркинди, зулмат келинларнинг шолрўмолига ўхшаб уйни ўраб олди. Кара де Анхел деразани ёпди. Камила ётоғида энтикиб-энтикиб, аста нафас олар, гўё бошини буркаб олган ёки ёмон туш кўраётган одамга ўхшар эди.

Ажойиб кунларнинг бирида улар чўмилгани йўл олдилар. Елкасида катта сопол хум, супурги, тўкима сават, кўмир, ўтин, маккажўхори боғини кўтариб бораётган дехқонларнинг оппоқ кўйлақларига дарахтлар соя ташлаган. Улар тўда-тўда бўлиб юришади, оёқларида шиппак, товони ерга тегар-тегмай енгил қадам ташлашади. Қўллари қадамига мос тебранади. Қушларга ўхшаб тез ғойиб бўлишади.

Камила бир чорбоғ олдида тўхтаб, кофе қандай терилишини томоша қилди. Ишчиларнинг қўллари ҳайвончаларга ўхшаб бир юқорига, бир пастга қараб жуда тез югурар, дарахтни китиклаб, кўйлагини ечаётгандек тинимсиз ҳаракат қилар эди.

Кара де Анхел хотинини белидан кучоқлаб дарахтларнинг барглари тўкилган соя-салкин сўкмок йўлга бошлади. Улар фақат бошлари ва елкаларини, қўл ва оёқларини сезишар, бошқа аъзолари орхидеялар ва ялтироқ калтакесаклар, ўрмон ичига кириб борган сари қуюклашаётган нур ва соялар билан бирга кезар эди. У Камиланинг юпқа кўйлақ остидаги маккажўхори думбулидек юмшоқ, нозик, хушбўй баданини яйраб ҳис қиларди. Шабада сочларини тортқилайди. Улар яшил кампанила гуллари орасидан ўтиб, чўмиладиган жойга тушишди. Сувда куёш мудрайди. Қалин қирқбўғимлар орасида жажжи қушчалар учиб-қўниб ўйнашади. Тунука томли уйдан оғзи тўла ловия чайнаб бир қария чиқди. У ютинар экан, бош силкиб меҳмонлар билан сўрашди. Икки киши чўмиладиган жойга буюртма беришди. Қария калит олиб келиш учун кетди. Қалитларни келтириб, тахта девор билан тўсилган икки хонани очиб берди. Ҳар бири ўз хонасига кирди. Аммо ажралишдан олдин бир-бирининг кучоғига ташланиб, бўса олишди. Қоровул тесқари қаради. Улар ўрмон шовқин-суронига тўлган алоҳида-алоҳида хоналарга киргач, ўзларини ғалати сезишди. Оёғи совуқ сувга теккан Камила қичқириб юборди, иккинчи товонини босганда яна қичқирди, сўнг шалоп этиб ўзини сувга ташлади, кўйлаги шишиб чиқди, сўнг яшил ивиган мато баданига ёпишди: кўкраги, қорни, сонлари, ориққина елкаси якқол кўзга ташланди. Сувга шўнғир экан, Камилани бирдан қўрқув босди. Сувда яшайдиган, териси товланадиган ғалати руҳ Сигемонта – илон мана ҳозир уни ўраб оладигандек туюлди. Бахтига шу пайт эрининг овози эшитилди, у киришга рухсат сўраб, эшик олдида турар эди; қўрқув зумда йўқолди...

Қоровул эшикдан бош сукиб, Лос-Кебрадитасдан улов чақирган эдингларми, деб сўради. Сувдан чиқиб кийинадиган вақт бўлган эди. Камила ҳўл сочларини тараётганда кийими нам бўлмасин деб елкасига ташлаб олган сочқида қурт ғимирлаётганини сезиб қолди. Бақиргиси, Кара де Анхелни чақиргиси, барча ифлос нарсалар сингари қуртни ҳам бир лаҳзада йўқ қилгиси келди. Аммо бирдан ҳафсаласи пир бўлиб, ҳаммасига қўл силтади...

Аматага боғланган отлар боши ва думларини силкитиб чивин кўришарди. Уларни олиб келган йигит шляпасини қўлига олиб Кара де Анхелга салом берди.

– Э, сенмисан, бу, салом! Бу ўлкаларда нима қилиб юрибсан?..

– Ишляпман. Сиз казармадан озод қилганингиздан бери шу ерлардаман, бир йил бўлиб қолди.

¹ Амата – дарахт номи.

– Ҳа, йиллар тез ўтапти...

– Шунга ўхшайди, соҳиб, жудаям тез ўтапти, асакуанлар¹ ҳам қувиб етолмайди.

Кара де Анхел Камиладан йўлга чиқаверамизми, деб сўради ва қоровул билан ҳисоб-китоб қилиш учун тўхтади.

– Сен хоҳлаган вақтда қайтамиз...

– Қорнинг ҳам очиб қолгандир? Бирон нарса еб оласанми? Балки қоровул бирон нарса берар?

– Менда тухум бор, – гапга қўшилди йигит ва куртқасининг чўнтагидан учта тухум ўралган рўмолчани чиқарди.

– Ташаккур, – деди Камила.

– Арзимаиди бегойим, тухумлар янги, бугунги, эрталаб хотинимга “Уч-тасини тугиб бер, Анхелга олиб бораман!” деган эдим.

Улар ҳамон ёмон кўздан чўчиб, ловия чайнаб турган қоровул билан хайрлашдилар.

– Мен астойдил айтаяпман, – деди йигит, – сеньора тухумларни ютса яхши бўларди, бу ердан уйинглар жуда узоқ, йўлда очиқиб қоласиз.

– Йўқ, хом тухумни ёқтирмайман, улар мени қийнаб қўяди.

– Менимча, сеньора жудаям тортинаяпти!

– Мен ҳали жудаям... якингинада тўшакдан турганман ахир.

– Тўғри, – деди Кара де Анхел, – у жуда қаттиқ оғриди.

– Ундай бўлса, энди тез тузалади, – таъкидлади йигит тортмаларни қаттиқ тортар экан, – аёллар гулга ўхшайди, эри ёнида бўлса ял-ял ёнади!

Камила қизариб, киприқларини юмди, кейин эрига қаради. Ҳар иккисининг кўзида ҳеч қандай сўзсиз имзоланаётган орзулар шартномаси алангаланарди; бундай ҳолат илгари сира кўринмаган эди.

ҚЎШИҚЛАР ҚЎШИҒИ

Улар кўпинча: “Бахтсиз ҳодиса бирлаштирмаганда...” дейишни яхши кўришарди. Бошдан ўтган хавф-хатарларни эслаганда эса даҳшатга тушишарди. Бир дақиқа ажралишга ҳам тоқатлари йўқ эди. Дарров бир-бирини излаб қолишарди. Бирга бўлган кезларида дунёдаги энг бахтли одамга айланишарди – кучоқлашишар, бўса олишар, бир-бирига тўймай боқишар ва шу қадар яқин, ҳамнафас эканликларидан масту мустағриқ бўлиб, роҳат-фароғат қўйнида ҳаёт нашъу намосини сураб эдилар.

Аммо илонлар ҳам тинч ётмасди. Агар бахтсиз ҳодиса бирлаштирмаганда бахтиёр бўлишармиди?.. Туман пардаси ичига ўраниб олган ҳасадгўй рақиблар ўргимчакка ўхшаб иғво тўрини тўқишар, уларни обрўсизлантиришга уринишар, соядек таъқиб этишар эди.

Камила ҳам, Мигел ҳам Президент шаҳар ташқарисида ўтказадиган кечага бормаслик чорасини топишолмади.

Улар мутлақо бегона жойда, ёт одамлар даврасида қолишларини ҳис қилиб, ўзларини қўйишга жой тополмас, ойналар, диванлар ва бошқа мебеллар орасида адашиб юргандек, лаззатли дамлардан бутунлай маҳрум бўладигандек бир-бирига хомуш термулишарди.

Ошхонадаги соат занг чалди, улар гўё дунёнинг нариги чеккасида – жуда узоқда юргандек; ошхонага келиш учун кемада сузиш, ҳаво шарида учиб лозимдек туюлди. Аммо орадаги масофа бир кадам...

Ҳар бир келиши оқшомги дақиқаларни яқинлаштираётган соат қапгирига қарамасдан тушлик қилдилар. Кара де Анхел ўрнидан туриб, фрак кийгани кетди. Қўлини енг ичига узатар экан, аъзойи бадани музлаб, банан япроқларига ўралиб қолгандек туюлди. Камила қўл сочиқларини тахлаб қўймоқчи бўлди, аммо бармоқлари унга сира бўйсунмади, у асира аёлдек стол билан стул орасида қакқайиб туриб қолди, кадам босишга мадори ет-

¹ Асакуан – америка калхатларининг бир тури.

маётгандек эди. Амаллаб оёқларини кимиради, бир қадам босди. Кара де Анхел соатга қаради ва қўлқопини олиш учун хонасига кириб кетди. Қадам товушлари ер остидан чиқаётгандек. У нимадир деди. Овозида хижолат оҳанги сезиларди. Бир дақиқадан кейин хотинининг елпиғичини ушлаб ош-хонага қайтди, хонага нима учун кирганини унутиб, яна орқасига бурилди... Ниҳоят эслади, аммо қўлқоп қўлида эди.

Камила эшиккача кузатиб келган оқсоч аёлларга тинимсиз тайинларди:

– Яхшилаб каранглар, чироқлар ёниб қолмасин, ўчириб, эшикни қаттиқ ёпиб қўйинглар... Кейин бемалол дам олинглар...

Нўхтаси, эгар-жабудқларига тангалар қадалган отлар йўрғалаб кетди. Камила ўриндикқа чўкиб, бир ҳолатда тебраниб борар, кўзларида кўчанинг ўлимтик ёғдуси акс этарди. Кара де Анхелнинг рақиблари анчадан бери мулозим энди тамом бўлди, деб гап тарқатишган ва “Сеньор Президентнинг хос кишилари” даврасида исмини айтмасдан “Мигел Каналес” деб чақиришадиган бўлганди. Ғилдираклар оҳангига қўшилиб тебраниб бораётган Кара де Анхел баъзилар уларни байрамда кўриб довдираб қолишларини кўз олдида келтириб завқланиб ўтирарди.

Карета тош ётқизилган кўчаларни ортда қолдириб, қиялик бўйлаб қумлок йўлдан ғилдиракларини тарақлатиб кета бошлади. Камилани ваҳима босди; чексиз кенгликлар зулмат қўйнида, фақат юлдузлар кўринадиди, шудринг қоплаган ўтлоқларда чигирткалар чириллайди. Қўрқиб кетган Камила қалтирашга тушди, каретанинг бир томони тубсиз жарлик, иккинчи томонида эса гўё Азройил қора қанотларини ёзиб келарди.

– Сенга нима бўлди? – сўради Кара де Анхел уни авайлаб елкасидан ушлаб бағрига тортар экан.

– Қўрқиб кетаяпман...

– Жим, секин...

– Бу одам бизни ҳароб қилади. Унга айт, бунчалик тез ҳайдамасин, айт унга! Қандай бифаросат-а! Сенга барибирга ўхшайди! Айт унга! Нега индамай ўтирибсан?..

– Бундай файтонларда... – Кара де Анхел оғиз жуфтлади-ю, бирдан жим бўлиб қолди: хотини безовталаниб пинжигга тикилди, рессорлар қаттиқ тарақлади. Карета жарликка ағдарилиб кетаётгандек туюлди. – Ҳаммаси тамом, – ўйлади ичида. – Ҳаммаси тамом бўлди... ғилдирак зовурга тушиб кетдимикан?..

Шамол қоятошлар устида ғувиллаб, йиртиқ елқандек нола чекарди. Кара де Анхел эшикчадан бошини чиқариб, ҳайдовчига секинроқ юр, деб кичкирди. Ҳайдовчи қорамтир, чўтир юзини ўгириб, уларга қаради, отлар секинлаб бориб, мотам маросимида кетаётгандек оҳиста қадам ташлашга ўтди.

Бир кишлокқа кираверишда каретани тўхтатишди. Плашга ўралган зобит шпорларини жиринглатиб юриб келди ва уларни таниб, ҳайдовчига ҳайдавер, деб буйруқ берди. Шамол синган куруқ жўхориюялар орасида фиғон кўтарди. Қўтон ичида сигирнинг шарпаси кўринадиди. Қишлоқ уйкуда. Йўловчилар икки юз метрча юрмасидан икки зобит дуч келди, файтон секинлашди. Президент қорбоғининг остонасида меҳмонларни рўйхатга олаётган учта полковник уларни қаршилади.

Кара де Анхел Бош штаб зобитлари билан саломлашди. (У чиройли ва иблис каби маккор эди.) Атрофда сокин сукунат ҳукмрон, гўё у абадий давом этадигандек. Уфқда ёниб турган чироқ Республиканинг Сеньор Президентини кўриқловчи замбаракчилар қисми қаерга жойлашганини кўрсатиб туради.

Камила юзлари Мефистофелникидек шафқатсиз, қисик кўзлари ёвуз, букчайган, эгри оёқлари узун киши қаршисида бошини эгди. Уларнинг ёнидан ўтиб кетаётганда бу киши қўлини аста кўтарди ва муштини қисди. Гўё гапиришга эмас, қаптар учиришга чоғлангандек эди.

– Британиялик Парфениос, – деди у – Митридат билан урушда енгилиб, Римга келтирилган эди, бу ерда у римликларни александрийча шеър билан

таништирди. Ундан кейин бу санъатни Проперций, Овидий, Вергилий, Гораций ва мен эгаллаганман.

Президент меҳмонларни қабул қилаётган зал эшиги олдида икки кекса хоним ўзаро гаплашишарди.

– Ҳа, ҳа, – дер эди бири турмакларини тўғрилаб, – мен унга айтдим, у ҳеч шубҳасиз қайта сайланиши керак.

– Унинг ўзи-чи? Ўзи сизга нима деди? Мана шу мени жуда қизиқтиради...

– Фақат жилмайиб қўйди, барибир мен биламан, у қайта сайланади. У биз учун энг муносиб номзод. Шу пайтгача бунақа Президентни кўрган эмасмиз. Бир ўйлаб кўргин, у ҳокимиятга келганидан бери эрим Мончо яхши мансаблардан тушгани йўқ.

Хонимлар орасида Тичер дўстларини сўз ўйинига махлиё қилмоқда эди...

Меҳмонлар орасида пайдо бўлган ҳарбий прокурор гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга бош эгиб, тинмай гапирарди:

– Сеньор Президент сиз билан қизиқди. Сиз билан Сеньор Президент қизиқди, сиз билан Сеньор Президент қизиқди...

– Ўта миннатдорман! – жавоб берди Тичер.

– Ўта миннатдорман! – муносабат билдирди қийшиқ оёқли, тилла тишли қорамағиз от ўйнатувчи.

Камила кўзга ташланмасликни жуда хоҳларди. Аммо, ҳайҳот! Бекиёс гўзаллик, тиник жўм-кўк кўзлар, тор оқ шоҳи кўйлак ичида яшнаб турган навниҳол қомат, қамжи кўкраклар, латиф қиёфа ва ҳаммасидан ҳам ғаройиби – генерал Каналеснинг кизи экани ҳаммани махлиё қилиб қўйди.

Кичкина даврада ўтирган сеньоралардан бири баҳо берди:

– Арзийдиган ҳеч нарсасини кўрмаяпман. Корсет киймаган аёл... Қишлоқи эканлиги шундоққина кўриниб турибди.

– ... никоҳ кийимларидан байрам либоси тиктириб олганини қаранг, – тишларини ғижирлатиб ғўлдиради бошқаси.

– Фақат қоматнинг ўзи билан соҳибжамол бўлиш қийин, – гапга қўшилди сийрак сочларини жингалак қилиб олган хоним.

– Ох, мунчалар тилимиз заҳар! Кўйлаги ҳақида нега гапирдим мен? У билан камбағаллигини яшириб бўлмайди.

– Гапингиз рост. Ҳамма камбағаллар шундай, – маъқуллади сийрак сочли хоним у овозини пасайтириб қўшимча қилди: – Мана шу хонимчага уйландан кейин у Сеньор Президент назаридан қолди дейишяпти.

– Кара де Анхел Сеньор Президентнинг энг содиқ кишиси-ку...

– Энди “содиқ кишиси эди ” деб гапиринг! Мен фақат эшитганимни айтаман. Мана шу Кара де Анхел полицияни чалғитиб, бўлажак қайнотаси генерал Каналесни қочириб юбориш учун уни ўғирлаган деган гап юрипти. Бундан фойдаланган генерал ими-жимиди қочиб кетган!

Камила билан Кара де Анхел тўда-тўда меҳмонлар ёнидан ўтиб Президент турган залга яқинлашдилар.

Ҳазрати олийлари руҳоний, доктор Иррефрагабле билан гаплашмоқда эди. Хонимлар хўжайинга яқинлашган заҳоти гапини йўқотиб, худди ёниб турган шамни ютиб юборганга ўхшаб нафас олишга ҳам, ох уришга ҳам журъат қилолмай туришарди. Гаровга чиқарилган банк ходимлари, қуруқ сафсата сотувчи маддоҳлар Сеньор Президентдан кўзларини узолмас, хўжайин уларга қараганда саломлашишга, бошқа ёққа қараганда ундан нари кетишга журъат этолмай қотиб қолишган; юрагидаги маърифат машъаласи аллақачон сўнган, аммо бир томчи инсоний кадр-қимматини сақлаб қолган, бир вақтлар “қишлоқдаги биринчи” бўлган, ҳозир эса “шаҳарнинг охиргиси” га айланиб қолганини ҳис қилиб яшашга маҳкум келгиндилар Президент атрофини қуршаб олишган эди.

Камила билан Кара де Анхел саломлашиш учун Президент олдига яқинлашдилар. Мулозим хотинини таништирди. Хўжайин Камилага кичкина қўлини узатди, қўли муздек важоҳатида “Кимлигимни кўриб қўйинглар!”

дегандек виқор бор эди... Улар кўришаётган вақтда руҳоний Гарсиласок, Альбани севган қизга бағишланган машҳур шеърини ўқиб турди...

Хизматкорлар шампан шароби, сомсалар, шўр бодом, конфетлар, сигаретлар олиб келишди. Шароб рўйхат бўйича чақирилган меҳмонларнинг томирини оловсиз аланга билан ёндирди.

– Генерал... – Президентнинг овози эшитилди, – сеньорларни бу ердан олиб кетинг. Мен фақат хонимлар билан овқатланмоқчиман...

Сокин тун кўйнига олиб чиқадиган эшикда эркаклар уймалаша бошлади-лар: баъзилар хўжайиннинг буйруғини бажариш, бошқалари норозилигини яшириш илинжида тез чиқиб кетишга ошиқди. Хонимлар стол тагидаги оёқларини йиғиштиришга ботинолмай бир-бирига савол назари билан тикилиб ўтиришарди.

– Шоир қолиши мумкин... – хитоб қилди Президент.

Зобитлар эшикларни ёпишди. Шоир шунча хонимлар орасида қаерга ўтиришни билмай қаққайиб қолди.

– Ўқинг, шоир, – буюрди Президент, – фақат яхшисидан бўлсин. Қўшиқлар Қўшиғи...

Шоир Сулаймон матнларидан ёдига келган мисраларни ўқишга тушди:

*Сулаймон ёзган Қўшиқлар Қўшиғи.
Оҳ, қани у лабларидан менга бир бўса берса!
Қораман мен Қуддуснинг қизи,
Аммо мен худди Сулаймонни кутган
Чодир каби ташнаман сенга.
Севгилим, мирра¹ япроғи каби
Менинг кўкрагимда хотиржам ухла...*

Президент ғамгин, маъюс ҳолатда ўрнидан турди. Қадам ташлаши қуриган дарё ўзанида тошлар устидан чопиб кетаётган қоплонни эслатарди. У эшик орқасидаги пардани шахт билан юлқиб чиқиб кетди.

Шоир ва хонимлар ҳайрат ва ҳаяжон ичида қолдилар, табиатда бундай ҳолат қуёш ботиши арафасидагина юз беради. Ёрдамчилардан бири зиёфат давом этишини маълум қилди. Эшиклар очилиб, базм кечасини йўлакда ўтказишга мажбур бўлган кавалерлар қўрқа-писа яна зални тўлдиришди. Шоир Камила олдига келиб, уни столга таклиф қилди. У ўрнидан тураётиб, узатилган қўлга таянмоқчи бўлганида кимдир тирсагидан ушлади. Қичқириб юборишига сал қолди. Кара де Анхел парда орқасида уни қузатиб турган экаң, яширинган жойидан қандай чиқиб келганини ҳамма кўрди.

Ўз қутисига қамалиб, маъюс садо чиқаришга маҳкум этилган мусиқа асбоби нола таратди.

ИНҚИЛОБ

Олдинда ҳеч нарса кўринмайди. Орқада узун, баҳайбат калтакесаклар товуш чиқармасдан изғийди, жўяклар бир-бирига чирмашиб кетган, уларнинг ичи силлиқ, совуқ сувга тўла. Саёз қўлтиқларда ҳолдан тойган ернинг коворғалари кўринади. Иссик. Оқимтир, қалин чирмовуқлар эркин нафас олиш илинжида дарахтларнинг тепасига чирмашади. Гулханларнинг шуъласи ҳорғин отлар кўзида акс этади. Аскарлар ҳафсала билан милтиқларини аёлларнинг ҳиди сақланиб қолган латта-лутталар билан мойлашади. Ўлим одамларни тез-тез етаклаб кетади, очлик силлани қуритади, уларнинг интизор болалари ҳеч нарсадан беҳабар юраверади. Фақат таваккалу зўр бериб уринишларидан нима чиқади – сабр билан кутиш керак. Одамнинг баданини тешиб ўтаётган ўқ ҳеч нарсани ҳис қилмайди, у гўштни иссиқ ва ширин ҳаво деб билади, фақат бу ҳаво одатдагидан кўра қалин. Ўқлар ҳам чумчуқ полапонларига ўхшаб чийиллашади. Нега бу ҳақда ҳеч ким қизиқмайди? Сабаби: ҳамма темир-терсақлар магазинидан олинган металлларни чархлаш билан овора, кейин ёқиб юборишади. Баъзи-баъзида найза тиғлари хабаш

¹ М и р р а – хушбўй шира берадиган дарахт.

юзидаги кулги сингари яраклаб қолади. “Куйла, кадрдон! – деб бақиради кимдир. – Бу ашулани мен кўпдан бери яхши биламан!”

*Уйда-ку хотининг ўтирар кутиб,
Нега парвонасан ёнимда доим?
Менга озор берма, бир тараши каби
Ботқоқзорга ташлаб кетавер.
Куйла, кадрдон!
Бугун кўлда бўлади байрам,
Бошимизга ёгилади гам:
Нега кўкда кўринмайди ой,
Одамлар ҳам келмас ҳойнаҳой?
Куйла, эй, ошна!
Ёдингдами тугилган кунинг?
Тугилганман мен ҳам ўша кун.
Самоларда қилишган байрам,
Ҳатто Тангри ичган дам-бадам!*

Куйла, кадрдон, куйла!.. Дарахтларнинг барглари шитирлайди, ўрмон ой ёғдусида. Хужум ҳақидаги буйрукни интизор кутишмоқди. Итларнинг ҳуриши олисда кишлоқ борлигидан дарак беради. Тонг ёришмоқда. Хужумга ўтишга тайёр турган биринчи батальон ҳаракатсиз, гўё қандайдир яширин кудратли куч уларни жонсиз қилиб, тошга айлантириб қўйгандек. Ёмғир ҳаммаёқни ёпишқоқ лойга айлантириб қўйди. Ёмғир аскарларнинг юзлари-ю, яланғоч елкаларидан оқиб тушади. Кўз ёши тўкаётган осмон остида даҳшатли хабар тарқалди. Дастлаб бир-бирига зид хабарлар, миш-мишлар етиб келди. Ҳеч ким очиқ-ойдин гапирмас, эшитганларини бир-бирига шивирлаб айтишарди. Кўрғошин ўқ оғир суякка айланиб аскарларнинг юрак-юрагига қадалиб, туриб қолди. Бутун ҳарбий қароргоҳ қонли жароҳатдан тўлганди: генерал Каналес ўлган эмиш. Совуқ хабардан ҳамма саросимада. Алифбе ишга тушади. Расмий хитоблар бош кўтаради. Пороҳ хиди, қайғули ундовлар сигарет ва маҳорка тутунига қоришиб кетади. Хабар тўғри бўлса-да, ҳеч ким ишонмайди. Қариялар сукут сақлаб, аниқ маълумот келишини интизор кутишади; баъзилар қоққан қозикдек қаққайиб қолади; кимдир ерга чўзилиб, кимдир шляпасини ёнига ташлаб, кафтлари билан чаккасини ушлаб чўққайиб ўтиради. Йигитлар нима гаплигини билиб келгани пастга, дарага югуришади. Куёш шуълалари кўзни қамаштириб, мияни гангитади. Узоқда қушлар галаси булут каби ғужғоң ўйнайди. Аҳён-аҳёнда милтиқ овози эшитилади. Ниҳоят, куёш чиқади. Йиртилган булутлар орқасидан қонталаш осмон кўринади. Қароргоҳдаги гулханлар сўнди, осмон, ер, жониворлар, одамлар – ҳамма-ҳаммаси чекинаётган қора зулмат ичига сингиб, қоришиб кетди. Сукунатни от туёқларининг “тақа-тақ, тақа-тақ, тақа-тақ!” товуши ҳамда дарадан қайтаётган акс-садо бузади. Машъум хабар ҳаммаёққа тез тарқалади. От чоптириб келган чопарнинг гапини эшитган соқчилар ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, туш кўраётган одамга ўхшаб қотиб қоладилар. Генерал Каналес кечки овқатдан кейин юришни бошлаш учун ҳарбий қисмга отланаётган пайтида тўсатдан вафот этади. Кутиш ҳақида буйрук берилди. “Унга нимадир бериб қўйишган: захарли қалампирми ё бирон бир ўсимлик илдизиними – у ҳеч қандай из қолдирмасдан одамни ўлдиради. Айни шу пайтда ўлиб қолиши бежиз эмас!” хўрсинди бошқаси. Нима-а-а?.. Бирдан ҳамма жим бўлиб қолади; даҳшатли хабар юракдан ўтиб товонгача, яланғоч товонгача етиб боради ва ерга кириб кетади... Унинг қизи?..

Маълум муддатдан кейин – ёмон кунларда ҳар доим такрорланадиган учинчи товуш қўшилди: “Агар хўп десаларинг, уни лаънатлайман; мен бир қарғишни биламан, уни менга кекса сеҳргар ўргатган; шу пайтларда бизнинг тоғларда жўхори тансиқ эди. Бозордан оламан деб пастга тушган эдим; шунда

ўрганганман!... Хоҳлайсизларми?..” “Сенга айтайми? – қоронгилик орасидан бир товуш эшитилди. – Мен гапингга қўшиламан, у отасини ўлдирди-ку ахир!”

От туёқлари секинлашиб боради: “тўқ-тўқ, тўқ-тўқ, тўқ-тўқ, тўқ-тўқ.” Соқчиларнинг қичқириғи эшитилади, яна сукунат ҳукмрон, қаердадир ит ойга қараб, маъюс улийди; белига катта гардиш боғлаган ой анча кеч кўринади. Салдан кейин момақалди роқ гумбурлади. Генерал Каналес қабрдан чиқиб, миш-миш тарқатаётган ҳар бир кишига қандай ўлим топганини қайта-қайта такрорлаб бераётгандек туюларди. У керосин чироқ ёритиб турган ғариб дастурхонга ўтирди; ёрдамчининг қадам товушлари эшитилди; идишлар, тақсимча шарақлади, стаканга қуйилаётган сув шилдиради, газета шитирлади ва... бошқа на бир шарпа, на бир нидо... Уни жонсиз холатда кўришди; “Эль-националь” газетасини юзига босганча, стол устига бошини қўйиб ётар, шишага айланган чала юмуқ кўзларида ҳаёт нишони йўқ эди.

Одамлар истар-истамас кундалик ишларига қайтдилар, улар энди тиним билмай ишлашни хоҳламас эдилар, улар Эски мундир билан бирга – уни эркалаб шундай аташарди – инқилоб қилишга, ҳаётни ўзгартиришга отланган эдилар. Эски мундир уларга жамоани тарқатиш баҳонасида тортиб олинган ерларини қайтаришга; сувни адолат билан тақсимлашга, адашган молларни пул тўлаб қайтариб олиш тартибини йўқотишга, мамлакат учун ниҳоятда зарур ғаллани четга чиқаришни тақиқлаш ва маккажўхори майдонларини кенгайтиришга, машиналар, яхши навли уруғлар, зотдор моллар, ўғитлар, техника сотиб олиш учун кишлоқ хўжалик кооперативлари тузишга; транспортдан фойдаланишни тартибга солиш ва нархларни камайтиришга, матбуотни халқ сайлаб қўйган одамлар қўлига топшириш ва фақат халқ олдида ҳисоб берилишини таъминлашга, хусусий мактабларни йўқотишга, солиқларни камайтиришга, дори-дармонларни арзонлаштиришга, шифокорларнинг фаолият майдонини кенгайтиришу, диний бағрикенгликни тиклашга ваъда берган эди.

Камила отаси вафот этганини анча кеч эшитди. Қандайдир нотаниш овоз телефонда бу хабарни етказди.

– Республика Президенти тўйингизда куёвжўра бўлганини отангиз газидада ўқиб, бу хабарни кўтаролмади, ўлиб қолди.

– Ёлғон гапираяпсиз! – бақирди у.

– Нахотки ёлғон бўлса?! – масхаромуз овоз эшитилди.

– Бу ёлғон! У куёвжўра бўл... Алло! Алло! – гўшакни осиб қўйишди, алоқа бирданига узилмади, кимдир секин-аста узоқлашаётгандек туюлди. – Алло!.. Алло!..

У тўқима ўриндикқа хушсиз йиқилди. Сўнг атрофга аланглади, кўзига кўринган нарсалар ўзгариб қетгандек, аввалги бўёқлар, аввалги ҳаво бошқача бўлиб қолгандек туюлди. Ўлди! Ўлди! Ўлди! Ҳаво етмай, қўлларини силкитди, томоғига сув тикилгандек энтикди, тишлари тақиллаб ингради, яшил кўзларида мисли йўқ қайғу, ҳасрат намоён эди.

Тош йўлдаги сув ташиладиган бочка ғулдиради, жўмрак кўз ёши тўқди, метал бидонлар ҳорғин кулимсиради.

ТОИЛ¹ РАҚСГА ТУШАДИ

– Сеньорлар нима ичишади?

– Пиво.

– Йўқ, менга бўлмайди, менга виски...

– Ҳаммаси шунча...

– Бир кружка пиво...

– Бир мартасига виски ва битта коньяк...

– Яна икки жуфт бутерброд!..

¹ То и ль – Майя-кичи асотирларида ёмғир худоси; унинг шарафига одамларни қурбон қиладилар.

– Ҳаммаси: демак, бир марта – пиво, битта виски, битта коньяк ва бутербродлар...

– Мен битта қадахни шайтонларга узата...ман, – Кара де Анхелнинг овози эшитилди, у шимининг тугмаларини қадаганча бу томонга пешвоз келарди.

– Нима ичишни хоҳлайсиз?

– Менга барибир... маъданли сув беринг...

– Эшитаман... демак, ҳаммаси: пиво, виски, коньяк ва маъданли сув.

Кара де Анхел бўйи икки метр, оқ танли бўлса ҳам негрга ўхшаб кетадиган кишининг ёнига сурилди; унинг елкаси темир йўл изидек кенг, икки қўли олдинда иккита болғага ўхшаб осилиб турар, оқарган қошлари орасига чандиқ тушган эди.

– Салгина сурилинг, мистер Женжис, – деди Кара де Анхел, – мен сизни ёнингизга ўтирмакчиман.

– Марҳамат қилинг, сеньор...

– Ичиб бўлгач, тез туриб кетаман, мени хўжайин кутмоқда.

– А, – давом этди мистер Женжис, – агар Сеньор Президент олдида бо-радиган бўлсангиз, хузурида сўлагингизни оқизиб ўтирмасдан очикчасига айтинг, сиз ҳақингизда айланиб юрган миш-мишлар аҳмоқликдан бошқа нарса эмас, кип-қизил аҳмоқлик.

– Бу кундек равшан нарса-ку, – гапга қўшилди коньяк сўраган тўрт суҳбатдошдан бири.

– Сиз буларни менга ўргатмоқчи бўлаяпсизми? – Кара де Анхел мистер Женжис томонга бурилаётди сўради.

– Хўш, нима бўпти? – хитоб қилди Гринго зарб билан мрамор столни муштлаб. – Албатта! Мен кеча шу ерда бўлдим ва ҳарбий прокурор сизни қайта сайловга қарши биринчи душман деб атаганини ўз қулоғим билан эшитдим. Яна у инқилоб тарафдори генерал Каналасни катта душман деб айтди.

Кара де Анхел босиб келаётган ғазабини тўхтатолмай қолди. Шу аҳволда Президент хузурига бориш дахшатли оқибатларга олиб келиши мумкин эди.

Ичимликларни кўтарганча ресторан ходими яқинлашди. Қизил ипақлар билан “Gambrinus” деб ёзилган оқ дастрўмоли ярақлайди.

– Мана виски... пиво...

Мистер Женжис ширин сув ичаётгандек кўзларини юммасдан бир кўтаришда қадахни бўшатди, сўнг трубкасини олиб, тамаки тўлдирди.

– Эҳ, дўстим, бу гаплар аллақачон хўжайиннинг қулоғига етиб борган, вақтингизни кетказиб бу ерда хурсандчилик қилиб ўтирманг. Ҳозироқ бориб, хузурига кириш ва қайси гап тўғри-ю, қайси бири нотўғрилигини очикчасига айтинг, бу имкониятдан фойдаланинг, бахтингиз очилади.

– Маслаҳатингиз қабул қилинади, мистер Женжис, яхши қолинг, вақтида улгуриш учун фойтон оламан. Миннатдорман, хозирча сиздан ажралишга тўғри келади.

Мистер Женжис трубкасини ёндирди.

Столда ўтирганлардан бири сўради:

– Бир ўтиришда қанча виски ичасиз, мистер Женжис?

– Ўн шак-кис-та! – оғзидан трубкасини олмасдан жавоб берди Гринго; бир кўзини қисиб, иккинчи кўм-кўк кўзи билан ёнаётган гугуртнинг сарик алангасига тикилар экан.

– Ҳа, гапингиз рост, виски яхши нарса-да!

– Худо шоҳид, мен бундай демаган бўлардим, буни ичмаган одамлардан сўраб кўринг, мен, фақат алаимдан...

– Нималар деяпсиз, мистер Женжис?

– Мен ҳис қилсам айтаман, ҳис қилмасам йўқ! Мени ватанимда ҳамма ҳис қилганини айтади. Фақат шундай.

– Буюк фазилат...

– Э, йўқ, менга бу ер ёқади, сизлар ҳис қилганингизни эмас, ҳаммага ёқадиган нарсани гапирасизлар!

– Демак, у ёқда кўзойнак артилмас экан-да...
– Э, йўк, мутлақо; “кўзойнак артиш” илоҳийлашиб “Таврот”дан ҳам жой олган!

– Виски қайтарилсинми, мистер Женжис?

– Ҳа, яна виски ичаман! Худди шундай!

– Қойил! Бу менга ёқаяпти. Сиз ўлсангиз ҳам таслим бўлмайсиз!

– Comment!¹

– Дўстим айтаяптики, сиз ўлганда ҳам...

– Тўғри, мен тушундим, ўлса ҳам таслим бўлмайди демоқчисиз. Мен яшаб қоладиган ва таслим бўлмайдиганлар тоифасиданман. Фақат яшаб қоладиган, агар ўладиган бўлсам, ёлғиз Худога таслим бўламан.

– Мистер Женжис, виски ёмғирдек ёғишини хоҳлайсизми?

– Йўк, йўк. Нима кераги бор? Унда соябонларни воронка қилишга тўғри келади. – Ўтирганларнинг барчаси хоҳолаб кулаётганда у бир муддат тўхтаб турди, трубкасини сўриб, тутунни ичига тортди-да, сўнг оғзидан паға-паға қилиб чиқараркан: – Ях-ш-ши йигит бу Кара де Анхел, аммо мен айтган ишни қилмаса, унда фурсатни бой беради ва ўзига қийин бўлади!

Кичик ресторан аста-секин индамас одамлар билан тўлди, ичкарига киришни хоҳлаганларнинг кўпчилиги эшик олдида уймалашиб қолди. Одамлар столлар орасида, тўсиқ ёнида тўда-тўда бўлиб тик туришарди. Ўтиришдан маъно йўқ эди. “Жим бўлинглар!” – деди хирилдоқ товушда, кекса, сочи оқарган, пак-пакана ғалати, кийимлари ирқит бир одам кўлидаги узунчоқ хитобномани ёзар экан; икки киши эса хитобномани ойналардан бирига қора олтингугурт бўлаги билан ёпиштиришга ёрдамлашди.

“Ватандошлар!

Республикамизнинг Сеньор Президенти номини тилга олиш, тинчлик машъали билан Миллатнинг муқаддас интилишларини ёритиш демакдир. Халқимиз унинг доно раҳбарлиги остида ҳамма соҳада тараққиётнинг юксак чўққиларига кўтарилди ва кўтарилиб бормоқда!!! Ўз тақдири Ватан тақдиридан ажралмаслигини чуқур англаган ва ҳар қандай тартибсизликларнинг душмани бўлган онгли фуқаролар сифатида эълон қиламиз!!! Республикамизнинг гуллаб-яшнаши ўзимизнинг Улуғ Президентимизни қайта сайланиши, ҳа, фақат унинг қайта сайланиши билан боғлиқ! Давлат кемасини замонамизнинг энг буюк давлат арбоби бошқариб бораётган бугунги кунда таваккалчилик қилишга ҳаққимиз йўк. Тарих уни буюкларнинг Буюги, доноларнинг Доноси, эркинлик Курашчиси, Мутафаккир ва Демократ сифатида тилга олади! Мана шу юксак ўринга уни эмас, бошқа бир кишини муносиб деб ўйлашнинг ўзи миллат манфаатларига қарши жиноятдир, чунки у бизнинг манфаатларимизни ҳимоя қилади; агар кимдир шундай таклиф билан чиқса, у ким бўлишидан қатъи назар жамиятга қарши хавфли душман сифатида панжара орқасига олинмоғи лозим, агар у ақлдан озган бўлмаса, Ватан хиёнатчиси сифатида ўз қонунларимизга мувофиқ жазога тортилиши керак!!! Ҳамюртлар, сайлов кутиси сизларни кутмоқда!!! Ўзимизнинг!!! Муносиб!!! Номзодимиз!!! Халқ!!! Томонидан!!! Қайта!!! Сайланиши!!! Учун!!! Овоз беринглар!!!”

Хитобнома ресторандагиларга кўтаринки руҳ бағишлади; “ура” деб қичқиришди, қарсақлар чалишди ва кўпчиликнинг талаби билан ўзига ярашмаган костюм кийган аллақандай бир шахс хира кўзларини ишқалаб сўзга чиқди:

– Кадрли ҳамюртлар, ўз она тилимизда гапирувчи бир шоир сифатида, фуқаро сифатида фикримни билдираман! Шоир – осмонни кашф этди; мен сизларга ана шу кераксиз, аммо осмон деб аталадиган нарсани кашф этувчи сифатида мурожаат этаман. Келинг, мунофиқликдан бегона сўзларимга қулоқ солинг! “Германия тушунмаган немислардан бири – у Гёте ҳам, Кант ҳам, Шопенгауэр ҳам эмас, – аъло одам ҳақида гапирганда, ҳеч шубҳасиз

¹ Изоҳлаб, тушунтириб беринг. (ингл.)

ота – коинот ва она табиат ер юзида яратган қудратли одамларнинг янада қудратлиси, энг мукаммали Американинг юрагида туғилишини башорат қилган эди. У, сеньорлар, тонг шафағини хиралаштирадиган, Ватаннинг энг Муносиб фарзанди, Партия Дохийси ва ёшлар Ҳомийси ҳақида гапирган эди; мен Республиканинг Конституциявий Сеньор Президентини назарда тутаяётганимни ҳаммангиз англаб турибсиз; ҳеч шубҳасиз у Нитше айтган энг аъло одамларнинг аълосидир. Мен буни юксак минбарда туриб такрор-такрор айтаман!.. – шундай дер экан, у муштини тўсикка уриб қўйди. – Юртдошларим, сиёсат менинг касбим эмас, мен карра жадвалини ёдлаб олиб, женьшенни кашф этган одамман дейдиганлардан ҳам эмасман, сизларга ўз фикримни тўғридан-тўғри, очик ва виждонан айтаман: ҳозир орамизда ундан бўлак энг ўта аъло одам – суперфуқаро йўк, агар биз бошқарув жиловини ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам Ватанимизни шонли йўлдан олиб борадиган энг ёрқин, энг аъло одам қўлидан олиб, бошқа бир ватандош фуқарога берсак, ҳатто у кўп фазилатлар эгаси бўлганда ҳам – ҳаммамиз тўғридан-тўғри ақли паст, сўқирларга ўхшаб қоламиз, чунки унга ҳеч кимни тенглаштириб бўлмайди. Демократия императорлар, қироллар билан бирга кекса ва заиф Европада аллақачон йўк бўлиб кетган, аммо биз шуни эътироф қиламизки, у Америкага олиб келинганда ўта аъло одамни пайдо бўлишига ва бошқарувнинг янги шакли – супердемократиянинг вужудга келишига замин ҳозирлади. Шунинг учун, сеньорлар, мен камоли эҳтиром билан сизларга тарғиб қиламанки...”

– Тарғиб қил, шоир, – кимнидир овози эшитилди, – фақат қасида бўлмасин...

– Мен ўқиган ноктюрн ва де мажор суперғаройиб аъло одамга бағишланади!

Шоирдан кейин ҳам ҳиссиётга тўла чиқишлар бўлди, янада оташин нотиклар ифлос газандаларнинг ёвуз кирдикорларини фош қилдилар, ҳавода сохта ҳақиқатлар, маъносиз баландпарвоз гаплар сузиб юрди. Иштирок этувчилардан бирининг бурни қонаб кетди, у вақти-вақти билан қонни тўхтатиш учун қўлидаги дастрўмолчасини хўллаб беришни илтимос қилиб, нутқини бўлиб турди.

– Шу дақиқаларда, – деди мистер Женжис, – Кара де Анхел девор билан Сеньор Президент ўртасида турибди. Шоирнинг гаплари менга ёқди, аммо мен ўйлайманки, шеърлари анча зерикари бўлса керак; дунёда ҳуқуқшунос бўлишдан кўра зерикари иш йўк. Мен яна виски ичишни хоҳлайман, виски келтиринг! Виски келтиринг! – дея бақирди у.

Кара де Анхел “Gambirinus’a”дан чиқиб ҳарбий вазирга дуч келди.

– Қаерга шошиляпсиз, генерал?

– Хўжайиннинг олдида...

– Унда бирга борамиз...

– Сиз ҳам шу ёққами? Озгина кутамиз, ҳозир мени фойтоним келади. сизга нима десам экан, бир беванинг иши билан кетяпман...

– Қувноқ бевалар сизга ёқишини биламан, генерал...

– Йўк, уларни ўйнатиб бўлмайди!..

– Ўйнатмасангиз, “Клико”га ўхшаб пишасиз!

– “Клико” ҳам, шайтон ҳам эмас, суяк ва теридан иборат эски латга!

– Карамба!

Файтон товуш чиқармай кетиб борарди. Чоррахаларда жандармларнинг “Ҳарбий вазир кетяпти, ҳарбий вазир кетяпти, ҳарбий...” – дея огоҳлантириб чалган хуштаги эшитилади.

Президент кабинетда оҳиста кезиб юрарди. Шляпасини пешонасига тушириб олган, сюртугининг ёқаси бўйнидаги орден тасмасидан юкори кўтарилган, нимчасининг тугмалари қадалмаган эди. Қора костюм, қора шляпа, қора ботинка...

– Бугун ҳаво қандай, генерал?

– Салқин, Сеньор Президент...

– Мигел нега пальто киймабди?

– Сеньор Президент...

– Жим тур, ўзинг қалтираб турибсану, яна менга совуқ эмас дейсан. Сен жуда ўжарсан. Генерал, хозироқ пальтосини олиб келиш учун Мигелнинг уйига одам жўнатинг.

Ҳарбий вазир ҳарбийча саломлашди-ю, тез чиқиб кетди; қиличини тушириб юборишига сал қолди. Президент диванга ўтириб, Кара де Анхелга ёнидаги оромкурсини кўрсатди.

– Кўраяпсанми, Мигел, ҳамма нарсани ўзим қилишимга, ҳамма нарсага араллашимга тўғри келади, чунки халқни бошқариш қисмати пешонамга ёзилган, халқ эса “у йўқ, бу йўқ” деб такрорлашни билади, – гап бошлади у оёғини узатиб, – ўзим бажариб улгуролмаётган ишларга дўстларимни тортмоқчиман. Ҳа, халқ “бўлса эди”, – озгина тўхтаб турди. – Айтмоқчиманки, энг яхши ниятлар билан яшаб, қуришга ва бузишга уста халқ иродаси заифлигидан ҳеч нарсани қурмайди ҳам, бузмайди ҳам – у худди ўлган тўтиқушга ўхшаб на сасийди, на чирийди. Шу туфайли биздаги саноатчи умри бўйи фабрикани ишга солиш керак, янги усқуналар олиш керак, яна у керак, яна бу керак, деган хомхаёл ичида яшайди; заминдор сеньор янги навларни яратиш керак, маҳсулотларни четга чиқариш керак, деб таъкидлайди; ёзувчи китоб ёзиш керак дейди; ўқитувчи таълимни янгилаш керак дейди; ишбилармон янги фирма очиш керак дейди; газетачи мамлакатда турмуш даражасини кўтариш керак, деб ноғора чалади. Аммо, сенга айтганимдек, ҳеч ким ҳеч нарса қилмайди ва табиий, мен, Республика Президенти ҳаммасини ўзим бажаришим керак; бунинг учун эса баландга сакрашинг лозим. Гапнинг қисқаси, агар мен бўлмасам, мамлакатда бахтдан ном-нишон қолмайди. Ҳатто мен лотерея ўйинида кўр ҳакам ролини ўйнашга ҳам мажбурман...

У оппоқ мўйловини бармоқларининг учи билан силади ва бошқа оҳангда гапини давом эттирди:

– Хулоса шуки, бундай шароитда мен дўстларнинг ёрдамига муҳтожман ва айниқса, Республикадан ташқарида менга кўмак берувчиларни жуда қадрлайман, у ёқдаги душманларимнинг ҳийла-найранглари, фитналари ва тухматдан иборат ёзувлари қайта сайланишимга халақит бериши мумкин...

Унинг кўз қорачиқлари қондан маст бўлган исқаботпарлар каби пастга сирғалиб тушиб, қакаги тинмасди:

– Мен Каналес ва унинг ҳамтовоқларини назарда тутаятганим йўқ; ўлим менга ҳаммавақт ва бундан кейин ҳам энг яқин йўлдошим бўлиб қолади. Мигел! Мен шимолий америкаликларга таъсир кўрсатиб, Вашингтонни менга қарши қайраётганлар ҳақида гапираяпман. Гўё қафасдаги ҳайвонни силаб-сийпалашади, у эса оққа бўяшларини хохламайди. Жуда яхши! Гўё мен қариб, мияси айниб қолганман, юрагим маталисгуате¹ дан ҳам қаттиқ эмиш. Аблахлар! Майли, улар валдирайверишин. Мамлакатимиз фуқаролари мен ўз сиёсатимни юргизиб, Ватанни ана шу итваччалар хужумидан сақлаб қолганим қанчалик фойда етказганига холис баҳо берсинлар. Ҳозир бу ҳақда гаплашмаймиз. Мени қайта сайланишим хавф остида, шунинг учун сени қақирдим. Сен Вашингтонга боришинг ва у ердаги ёвузлик ясида нималар бўлаётгани ҳақида менга батафсил маълумот беришинг керак.

– Сеньор Президент, – ғўлдиради Кара де Анхел, у мистер Женжиснинг хўжайин билан чин юракдан гаплашиб олиш ҳақидаги маслаҳатини эшитгандек бўлди, айни замонда эҳтиётсизлик қилиб сафарни йўққа чиқаришдан ҳадиксиради. У қутулиш йўли айни шу ерда эканини бир зумда англаб етди. – Сеньор Президент, мен бутунлай ихтиёрингиздан, буни яхши биласиз, шундай бўлса-да, Сеньор Президентдан икки оғиз сўз айтишга рухсат сўрамоқчиман – мен унинг энг садоқатли хизматкори бўлишга ҳаракат қилиб келганман, агар Сеньор Президентга малол келмаса, менга бундай юксак масъулиятли вазифани топширишдан аввал ҳарбий прокурор томонидан менга Сеньор Президентнинг дўсти эмас, деб қўйилаётган айбловни текшириб

¹ М а т а л и с г у а т е – ёғочи заранг дарахт.

кўришга буйруқ беришингизни сўрайман...

– Бундай бемаъни гапларни ким эшитади?

– Сеньор Президент шахсан ўзига ва ҳукуматига қанчалик содиқлигим ҳақида ҳеч қандай шубҳага бормаслиги керак, аммо прокурорнинг даъволари асосли ёки асоссизлиги аниқланмай туриб, менга янада юксак ишонч билдиришингизни хоҳламайман.

– Нима иш қилишимни сендан сўраб ўтирмайман, Мигел! Бу масалага тўхталмаймиз! Мен ҳаммасини биламан, ҳатто сенга кўп гапларни айтиб беришим мумкин: қўлимда Каналес қочиб кетгандан кейин ҳарбий прокурор сенга қарши тўплаган маълумотлар ётибди, сени ишонтириб айтаманки, ҳарбий прокурор сени ёқтирмай қолганига бошқа сабаб бор, балки буни сен билмасанг керак. Ҳарбий прокурор полиция билан келишган ҳолда ҳозир сенинг аёлинг бўлмишни ўғирлаб, бир исловотхона бекасига сотмоқчи бўлган; ундан ўн минг песо нақд пул олган, сен буни эшитгансан; бунинг жабрини тортган бошқа бегуноҳ аёл у ёқда бутунлай ақлдан озиб қолган.

Кара де Анхел хўжайиннинг гапларини хотиржам эшитди; юзи тошдек қотиб тураверди. Кўзларини зулмат қоплади, ранги бўзарди, кўнглидан кечаётган барча ҳиссиётлар юрагида қолиб кетди.

– Сеньор Президент, ёнингизда туриб, ўз қоним билан сизни ҳимоя қилишимга рухсат берсангиз...

– Нима деганинг бу? Буйруқдан бош тортмоқчимисан?

– Ҳеч қачон, Сеньор Президент...

– Унда гапни тўхтаганимиз, бундан фойда йўқ; эртага газеталарда зудлик билан жўнаб кетганинг ҳақида хабар босилади; ҳарбий вазирга бугун буйруқ берилди: саёҳат давомида қилинадиган сарф-харажатлар учун сенга маблағ ажратилган. Пул ва йўриқномани ўзим вокзалга жўнатаман.

Кара де Анхел мана шу машъум соатда – жангда мағлуб бўлганини нишонлади. У бир табақаси ланг очиқ деразага тасодифан назар ташлаб, қорамтир-яшил сарвлар остида, кулранг девор қаршисида – тун зулматида чўмган уйлар орасида – кўриқчилар ва минглаб юлдузлар жилва қилаётган жойда ловуллаб ёнаётган оловни кўрди. Илоҳий шарпаларга ўхшаган, моҳга ўралиб, яшил қурбақа терисини кийган тўртқўлли, юзининг бир томонидаги кўзлари очиқ, иккинчи томондаги кўзларини зулмат қоплаган тўртта жодугар уй бурчагида яшириниб турар эди.

Бирдан ёғоч ноғора гумбурлади: гум... гум... гум... гум... ва афт-башарасига ҳар хил бўёқлар чаплаб, турли ҳайвонлар қиёфасига кирган одамлар тўдаси пайдо бўлди; улар қатор тизилишиб, ўйнаб келишарди. Ноғоранинг ён томонидаги илмоқчаларга осилган ўргимчаклар қулоқни қоматга келтирувчи товушга кўшилиб титрар, чувалчанглар оловдек ялтираб пастга чопишар эди. Одамлар ноғора товушларига монанд рақсга тушмоқда эдилар. Яшил рангли соялар ичидан юзлари бужмайган, тили осилган, қулоғи йўқ, пешонасида тиканлар ўсган, белига боғланган йўғон арқонга калла суяклари ва ковок идишларни тизиб олган бадбашара одамча чиқиб келди. У пуфлаб алангани ўчирмоқчи бўлди, таукасинларга ўхшаб, қувноқ рақсга тушар экан, оловни оғзига олди, куйиб қолмаслик учун у лунжидан бу лунжига ўтказди. Кимдир фарёд солди: у қоронғилик қаърига сингиб кетди, дарахтларга тармашди; узоқ-яқиндан келган, туғма кўр одамларнинг ноласи эшитилди, улар норозилик ифодаси сифатида бири дарранда – очлик; бири парранда – ташналик рамзига кирган эдилар. Ўз эҳтиёжи, талаби, қисматига яраша рамзий қиёфа танлаган бу одамлар Тоил – Олов ҳукмдоридан ёнар машъалини қайтариб бер, деб илтижо қила бошладилар. Тоил каптарлар кўрагидан пайдо бўлган, сут томиб турган дарёга миниб келар эмиш. Буғулар сув оқими тўхтаб қолмасин деб қочишади, шохдор буғулар ингичка оёқлари билан юмшоқ қумни босиб, ҳавода учади. Сувнинг ҳаракати тўхтаб қолмасин, деб қушлар парвоз қиладилар. Қушларнинг патлари турфа рангларда товланади. Ре-бан-бан! Ре-бан-бан!... – ер остидан садо келади.

¹ Т а у к а с и н – Жанубий Америкада яшовчи халтали сут эмизувчи жонивор.

Тоил курбонликка одам сўрайди. Қабила унга энг яхши овчиларини олиб келган, уларнинг қўлида ҳар доим сербатана тайёр туради, бошқасида сопқони бор. “Улар одамлар-ку, одамларни овлашадими?” – сўради Тоил. Ре-бан-бан! Ре-бан-бан! – ер остидан нидо келди. “Ҳа, агар сен талаб қилсанг, – жавоб берди қабила. – Аммо сен бизга оловни қайтариб беришинг керак, сен Олов ҳукмдорисан, бизнинг баданимиз, тирноқларимиз, тилимиз, сочларимиз ҳеч қачон, ҳеч қаерда музламайдиган бўлсин! Бундан кейин ҳаёт бокий бўлсин, афсуски, биз ўлим яшасин деб қанчадан-қанча дўстларимизни ўлдириб юбордик!” – “Мен розиман!” – жавоб берди Тоил. Ре-бан-бан! Ре-бан-бан! – ер қаъридан гулдурак келди. “Энди хотиржам бўламан. Одамларни овлайдиган овчиларга таяниб ҳукмронлик қилавераман. Чинакам ўлим ҳам, чинакам ҳаёт ҳам йўқ! Эгилган бошлар ракс тушаверсин!”

Овчилар бошини чангаллаб қолди, қайноқ нафаслар юзларга урилди, кўзлар бўлса ноғора, бўрон ва сағаналар садосига муком қилиб, Тоил олдида раксга тушди.

Ғалати шарпалар ғойиб бўлгандан кейин Кара де Анхел Президент билан хайрлашди. Эшик олдида ҳарбий прокурор уни тўхтатиб, бир даста пул ва пальтосини узатди.

– Уйингизга кетмайсизми, генерал? – деган сўзлар оғзидан зўрға чиқди.

– Қани иложи бўлса... Яхшиси, сизни кейин кузатарман, балки бошқа пайтда учрашиш мумкин бўлар; кўряпсиз-ку, шу ерда кутиб ўтиришим керак... – У хўжайиннинг овозини эшитиб, бошини ўнг елкасига энгаштирди.

САЁХАТ

Улар жомадонларни ҳозирлаётган пайтда ту누ка томдан оқаётган дарё уй атрофидан узоқ-узоқларга – уфқдан нарида денгизларга туташадиган худудсиз кенгликларга қараб окди. Шамол мушти билан деразани очди, ёмғир бостириб кирди, гўё ойна майдаланиб, мингта бўлакка бўлиниб кетгандек бўлди; пардалар ва қоғозлар қириллаб айланди, эшиклар тарақлади, аммо Камила буларни сезмади. Оғзи очик, бўш жомадонлар уни дунёдан ажратиб қўйганга ўхшарди, сочлари тўзғиб кетганини сезмас, жомадонларни тўлдириб бўлмайдигандек, ҳамма нарса ўзига ўхшаб бўм-бўш, махзун, танасиз, қалбсиз бўлиб қолгандек туюлади.

– ... Шу ерда яшайвериш керакми ё бу махлуқдан узоқдами? – такрорларди деразаларни ёпаётган Кара де Анхел. – Сен нима дейсан?.. Буни билишим шарт. Ҳали кеч эмас, ундан қутулиб қолиш мумкин!

– Кеча кечқурун унинг уйида бир тўда иблис раксга тушаётганини ўзинг айтиб бердинг-ку...

– Буларни ўйлагандан маъно чиқармиди?! – Момақалдирок гулдураб, овози эшитилмади. – Бундан ташқари, айт-чи, бирон нарсадан шубҳаланиш мумкинми? Марҳамат: Вашингтонга ўзи жўнатаяпти, саёхатга ҳам ўзи пул бераяпти... Ана шундай, жин урсин! Энди, мен узоқда юрганимда ҳамма нарса ўзгариши, ҳар нарса бўлиши мумкин: мени ёки ўзингни касал деб айтиб олдимга келасан, ундан кейин худо пошшо, билганини қилсин...

– Бу ердан чиқишимга рухсат бермаса-чи?..

– Унда ҳеч нарса бўлмагандек, мен қайтиб келаман, ёпиғлик қозон ёпиғлик қолаверади, шундай эмасми? Дарё тагидаги тошни сув оқизмайди...

– Сен учун ҳамма нарса осон...

– Унда хоҳлаган жойимизда яшаймиз, иккимизга етарли маблағимиз бор; росмана ҳаёт кечирамиз, ҳар соатда “Мен Сеньор Президент фикрлари билан фикрлаяпман, токи яшар эканман, Сеньор Президент фикрлари билан фикрлайман!” деб такрорлашга ҳожат қолмайди.

Камила ёш тўла кўзлари ила унга қаради, оғзига кум тўлиб қолгандек гапира олмади.

– Нега йиғлайсан?.. Йиғлама...

¹ С е р б а т а н а – пуфлаб отиладиган милтиқ.

- Сенингча, нима қилишим керак?..
- Бу масалада ҳамма хотинлар бир хил!
- Ўз холимга қўй!..
- Худо хақи, йиғини бас қилмасанг, касал бўлиб қоласан!..
- Йўқ, ўз холимга қўй!..
- Мени ўлимга жўнаяпти ёки тириклай кўмишади, деб ўйлайсанми?
- Ўз холимга қўй!

Кара де Анхел уни авайлаб бағрига босди. Юзларидан, йиғлашга ўрганмаган эркакнинг юзларидан, икки томчи қайноқ ёш оқди.

- Хат ёзиб турасанми?.. – шивирлади Камила.
- Албатта...

– Буни сендан илтимос қиламан! Бир-биримиздан сира ажралмагандик. Менга хат ёз, ҳар куни ёз; сен ҳақингда ҳеч нарса билмай кун санаб вақт ўтказиш менга жуда оғир... Ўзингни эҳтиёт қил! Ҳеч кимга ишонма, эшит-япсанми? Ҳаммага ишонаверма, айниқса, ҳамюртларингга, уларга ишониб бўлмайди... Сендан шуларни илтимос қиламан... – Эрининг бўсалари гапиршига ҳалақит берди... – сендан... илтимос... сендан... сўрайманки... менга... кўпроқ хат ёзиб тур!

Кара де Анхел жомадонларни ёпди ва хотинининг туманлар орасида чарақлаб турган мулоим кўзларига тикилди. Ёмғир челақлаб қуярди.

Сув тарновлардан шариллайди. Яқинлашиб келаётган, жуда яқин қолган эртани ўйлаб ваҳимага тушади. Буномлар жойланди, сўнг ечиниби, айрилиққача қолган вақтни ўтказмоқ учун чиққиллаётган соат садоси ва бир лаҳза ором бермайдиган искабтопарлар ғингиллаши остида уйкуга ётдилар.

– Эшикни искабтопар кирмасин деб ёпиб қўйишар экан-да. Шу фикр ҳозир миямга келди. Эй, худойим, қандай тентакман-а!

Кара де Анхел жавоб ўрнига Камилани бағрига босди; Камила ўзини ғариб кўзичокдек хис этди.

Чироқни ўчириб қўйиш, кўзни юмиш, сўзлашиш даҳшатга солади. Сукунат ва ёруғлик қўйнида ўзларини бир-бирига жуда яқин хис қиладилар, товуш эса орадаги масофани узайтиргандек бўлади, юмилган киприқлар уларни ажратиб қўяди... Қоронғилик уларни бир-биридан узоқлаштираётгандек, бундан ташқари сўнгги кечада айтадиган гаплари кўп, қанча узоқ сўзлашмасин, телеграмма сатрлари каби қисқа туюлади.

Ҳовлидан жўжани қувиб юрган оксочларнинг шовқини эшитилади. Ёмғир тинган, тарновдан томаётган томчилар бир хил овозда чакиллади. Жўжа қочади, эгилиб чопади, сакраб, жон саклашга уринади.

– Азизам... – Кара де Анхел Камиланинг нозик елкаларини силаб, қулоғига шивирлайди.

- Севгилим... – жавоб қайтаради аёл уни бағрига босар экан...

Оксочлар қувишдан тўхтамайдилар, зир югурадилар. Қичкирик. Жўжа қўлдан чиқиб кетади, хансирайди, кўркувдан кўзлари чиқиб кетгудек ялтирайди, бўйнини чўзади, қанотлари хоч шаклига айланади ва оғзини очиб, тоза хавони қаппа-қаппа ютади.

Улар сийнани-сийнага қўйиб, ўликлар ва ухлаётганлар орасида, табиат қўйнида, иссиқ макон ичида бармоқлари учидан тизиллаб оқаётган меҳр билан бир-бирини эркалаб ётадилар.

“Севгилим!” – дейди Камила унга... “Қувончим!” – жавоб қайтаради у. “Қувончим!” – тақрорлайди суюклиси ҳам.

Жўжа деворга урилади ёки устига девор ағдарилади... Иккиси ҳам юракка бир хил таъсир қилади. Бўйнини бурашади. Қанотларини қоқади, ҳатто жони чиқаётганда ҳам учишга уринади... “Ифлос бўлиб кетди, бечора!” – бакиради ошпаз аёл ва этагига ёпишган патларни силкиб, қўлини ювиш учун ёмғир суви тўла тоғора олдига боради.

- Камила кўзларини юмади... Оғир... Қанотлар силкинади... Енгил доғ... Соат юришини секинлатади: чик-чик!.. Чик-чик! Чик-чик!

Кара де Анхел Президент зобит орқали вокзалга жўнатган қоғозларни шоша-пиша кўздан кечирди. Хужжатлардан хотиржам бўлди. Бу одамдан нари кетаётгани, биринчи тоифали вагонга жойлашгани, барча қулайликлар, ҳамёнидаги чек дафтари; жосуслар – “думли қулоқлар”дан қутулгани қандай бахт! У хаёлида кезаётган нарсаларни кўрмаслик учун кўзларини юмиб олди. Поезд тезлигини оширди, далалар орқада қола бошлади, ниҳоят, улар болаларга ўхшаб шитоб билан бирин-кетин, бирин-кетин, бирин-кетин югуришга тушдилар, улар билан бирга дарахтлар, уйлар, кўприклар ҳаракатга келди.

... У одамдан нари кетаётгани, биринчи тоифали вагонга жойлашгани қандай бахт!..

... Бирин-кетин, бирин-кетин, бирин-кетин... Уйдан кейин – дарахт, дарахтдан кейин – кўра, кўрадан кейин – кўприк, кўприқдан кейин – йўл, йўлдан кейин – дарё, дарёдан кейин – деҳқон, деҳқон хачир орқасида...

... Қулайликлар ичида, жосуслардан холи...

...Хачир – уй орқасида, уй – дарахт орқасида, дарахт – тўсиқ орқасида, тўсиқ – йўл орқасида, йўл – дарё орқасида, дарё – тоғ орқасида, тоғ – булут орқасида...

Кара де Анхел тўкима ўриндиққа бошини қўйиб суяниб ўтирди. Мудрок кўзлари текис, илиқ, бир хил манзарали қирғоқ бўйларида кезади; миясида фикрлари айқаш-уйқаш: у поездда кетаяпти, кетаётгани йўқ, у поезд орқасидан чопади, қийналиб чопади – поезд кетаяпти, қийналиб чопади – поезд кетаяпти, қийналиб чопади, қийналиб чопади, қий-на-либ, қий-на-либ, қий-на-либ чопади, мур-да би-лан, мур-да би-лан, мур-да би-лан, мур-да би-лан, мур-да би-лан, мур-да би-лан, мур-да би-лан...

У чўчиб кўзини очди – уйқу билан уйғоклик орасидаги туши – чопиб кетаётгани туғма хавотир ҳиссини кўзғатади, ҳатто нафас олаётган ҳавога ишониб бўлмайди – ўтирган жойида ҳам ғалати туйғудан кутула олмади: гўё у поезддан қандайдир тубсиз ўпқонга сакраган эмиш; қаншари оғрир, юзидан тер қуйилар, пешонасида искабтопарлар ғужғон ўйнарди.

Яшил ўсимликлар устида денгиздан сув ичиб кўтарилган ва ўткир тирноқларини беҳисоб кулранг духоба булутлар орасига яширган баҳайбат осмон юксалган.

Ногоҳ бир кишлоқ шўнғиб чиқди, ёнлаб ўтди ва ғойиб бўлди, курук экинзор ўртасида, черков билан қабристон орасида жойлашган кишлоқнинг гугурт қутисидек уйлари бўм-бўш, кимсасиз кўринади, зотан, умид ва марҳумлардан бошқа ҳеч нарса қолмаган! Жўнаб кетаётганидан қувониш туйғуси кўз ўнгида сўниб борди. Баҳористон бўлган бу ерлар уники эди, унинг севгилисиди, унинг онаси эди, кадрдон кишлоқларини ташлаб кетар экан, ўзини қанчалик янғидан туғилгандек ҳис қилмасин, у энди бир умр тириклар орасида ўлик сингари яшайди, бегоналар билан қайғу-ҳасратларини баҳам кўролмайди, кадрдон кишлоқларини эсласа-да, қабрига хоч йўниб, тош ташиб келадиган ҳамюртлари ёнида бўлмайди.

Бекатлар бирин-кетин алмашинади. Поезд тўхтамасдан яхши мустаҳкамланмаган рельслар устида чайқалиб боради. Унинг хуштаги, тормозларнинг ғижирлаши, қора тутунлари қоронғи тепаликларда қолади. Йўловчилар шляпалари, газеталар, дастўмоллар билан елпинишиб, иссиқ ҳавода димикиб, терлаб-пишиб ўтирадилар; уларнинг бадани йиғлайди; қаланғи-қасанғи ўриндиклар, шовқин, ҳашоратларнинг оёғидан тикилганга ўхшаган кийимлари қийнайди; улар терисида ўрмалаб найза санчади, ўз бошлари азоб беради, қичишади, сочлари юлиниб кетаётгандек бўлади; сурги дори ичгандек ташналик қийнайди, ўлаётган одамдек ғам-ғуссага ботади.

Жазирама кун ўтиб, кеч кира бошлайди, ёмғир томчилаб ўтади, ниҳоят, уфқ ёришиб, олис-олисларда шуълалар кўринади.

Назоратчи келиб, вагон чироқларини ёқди. Кара де Анхел ёкаларини, галстугини тўғрилади, соатига каради... Портга етиб боришга йигирма дақиқа қолган – бу гўё абадий чўзиладигандек туюлади, санокли сониялар ўтади –

нихоят, соғ-саломат, зиён-заҳматсиз кемага ўтиради. У дераза олдига келиб, қоронғида бирон нарсани кўришга интилди. Салқин ҳаво димоғига урилди. Дарё устидан ўтаётганини сезди. Йўлнинг давоми дарё ёқалаб кетди...

Беланчакка ўхшаган шаҳар кўчаларидан ўтаётган поезд тормоз бериб, оҳиста тўхтади, иккинчи тоифа йўловчилари – эски пойафзал кийиб, латта-луттага ўралган одамлар тушиб қолди, ғилдираклар яна ҳаракатга келди ва тўсиқлар олдиғача секинлашиб борди. Денгиз тўлқинининг тушуниксиз шовқини эшитилди, қоронғилик кўйнида божхона биноси қорайиб кўзга ташланди, у ердан қатрон ҳиди келарди, яна англаб бўлмайдиган миллион хил аччиқ-чучук хидлар димокка урилди...

Кара де Анхел истиқболига чиқиб, перронда турган порт комендантига узокдан салом берди – майор Фарфан!.. Шундай оғир дақиқада ўзи кутқариб қолган, ундан бир умр қарздор дўстини кўрганидан қувониб кетди – майор Фарфан!..

Фарфан у билан узокдан ҳарбийча саломлашди ва дарча орқали ҳозир аскарлар келиб, юқларни кемага элтишларини билдирди. Поезд тўхтагандан кейин Фарфан кўтарилиб, ҳурмат-эҳтиром билан кўлини узатди. Бошқа йўловчилар шоша-пиша вагондан туша бошладилар.

– О, омадингиз келганини қаранг!.. Қийналмай келдингизми?..

– Ўзингиз-чи, қимматли майор? Умуман, сўрамасам ҳам бўлади, юзингиздан кўриниб турибди, сиз...

– Сеньор Президент сизни ихтиёрингизда бўлишимни айтиб, телеграмма йўллади, сеньор, сиз заррача азият тортмаслигингиз керак.

– Ғоятда миннатдорман, майор!

Вагон бир неча сонияда бўшаб қолди. Фарфан дарчадан бошини чиқариб қаттиқ қичқирди:

– Лейтенант, жомадонларни олиб кетишсин. Нимага имилляяпсизлар?

Шу сўзлардан кейин эшикда қуроқланган аскарлар пайдо бўлди. Кара де Анхел уларнинг ниятини жуда кеч англади.

– Сеньор Президент номи билан, – деди Фарфан кўлидаги тўшпончани ўқталиб, – сиз қамокка олиндингиз!

– Тўхтанг, майор! Сеньор Президентнинг ўзи... Бўлиши мумкин эмас!.. Юринг, марҳамат қилиб мен билан бирга юринг, телеграмма жўнатишимга рухсат беринг...

– Буйроқ қатъий, дон Мигел, бўйсунингизга тўғри келади!

– Нима деяпсиз? Майли, бу сизнинг ишингиз, аммо мен кемага кечикишим мумкин эмас; мен махсус топшириқ билан кетаяпман, мен бундай қилолмайман...

– Секин, секин! Марҳамат қилиб, оғирроқ бўлинг, қани, ёнингиздаги ҳамма нарсани менга беринг-чи!

– Фарфан!

– Нарсаларингизни менга беринг деяпман!

– Йўқ, майор, қулоқ солинг!

– Қаршилиқ кўрсатманг, тақрорлайман, қаршилиқ кўрсатманг!

– Гапимни эшитинг, майор!

– Ғиди-бидини йиғиштиринг!

– Мен Сеньор Президентнинг махфий ҳужжатларини олиб кетаяпман... сиз ҳали жавоб берасиз!

– Сержант, уни тинтиб чиқинг!.. Кўрамыз, кимга кўп ҳуқуқ берилган экан!

Юзини рўмол билан тўсган қандайдир шахс қоронғилик кўйнидан чиқиб келди; Кара де Анхелга ўхшаган баланд бўйли, Кара де Анхелга ўхшаган оқ юзли, сочлари Кара де Анхелникига ўхшаган оқ-сарик. У ҳақиқий Кара де Анхелдан сержант тортиб олган ҳамма нарсани (паспорт, чек дафтарчаси, никоҳ узуги – хотинининг номи ёзилган олтин гардишни бармоғидан силтаб суғуриб олди – илматугмалар, дастрўмоллар...) киссасига жойлади-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Анчадан кейин кема гудоги эшитилди. Маҳбус қўллари билан кулоғини беркитди. Кўз ёшлари дарё бўлиб окди. Эшикни бузиб ташқарига чикқиси, қочиб кетгиси, учгиси, денгизни кечиб ўтгиси келди, бу ерда қолаётган одам эмас, уёққа кетаётган, ўзининг исми – юкларини ўзлаштириб, ўн еттинчи рақамли каютага жойлашиб, Нью-Йоркка йўл олган одам ўрнида – ўз ўрнида бўлиб қолишни бутун вужуди билан хоҳлар эди, аммо энди иложи йўк.

ПОРТ

Денгиз суви кўтарилишидан олдин ҳўл қанотлари зулматни ёритадиган маёқ нурида товланадиган чирилдоқ ва тор хонада тўхтамасдан юраётган, сочлари тўзгиган, энгил-бошига қараб бўлмайдиган маҳбусдан бошқа ҳамма нарса толиқиб, сукунатга чўккан. У ниҳоятда танг аҳволга тушган эди; тинмай оҳ тортар, қўлларини силкитиб нималарнидир гўлдирар, ҳамма жойда тўлиб ётган беғуноҳ маҳбуслар сингари фақат тушидагина қаршилик кўрсатиши мумкин, улар қайғу-ҳасратлар, ногаҳоний ўлим ва ёвуз жиноятлар учунгина керак; улар ўлик ҳолда уйғонишга маҳкум тутқунлар эди.

“Ягона илинж – Фарфаннинг шу ердалиги! – ўзича такрорлади у. – Нега деганда у комендант. Ҳеч бўлмаса, хотиним хабардор бўлади-ку; ёлғиз ўзини судраб туширдилар, икки ўк билан саранжом қилдилар, кўмиб ташладилар ва ҳамма нарса жойида!”

Вагоннинг поли болға – бир жуфт оёқлар зарбидан титрайди, йўлда қозикдевордек кўриқчи аскарлар тизилишган, маҳбус эса жуда олисда кезади, у кечагина ёнидан ўтган қишлоқларни, ўзининг ифлос адашув дақиқаларида, кўзини кўр қилган қуёшли кунларида черков билан қабристон орасида, черков билан қабристон орасида, черков билан қабристон орасида кўрқув ҳукмронлиги остида юрган кезларини эслайди. Энди имон ва марҳумлардан бошқа тириклар йўк!

Комендатура биносидаги соат занг урди. Ўргимчаклар қалтирашди. Зарбалар бўғиқ эшитилади – катта мил чоракам ўн иккинчи кўрсатади. Майор Фарфан эринчоклик билан аввал ўнг қўлини, сўнг чап қўлини мундир энгидан ўтказади, ҳеч шошилмай киндигидан юқорига қараб тугмачаларини қадайдди, хонадаги буюмларга: очик оғизга ўхшаган Республика харитасига, қасмоқ босиб, пашшалар, тошбақалар ўтириб кетган сочикқа, милтиққа, дала сумкаларига бефарқ назар ташлайди... Тугмачалар бўйнигача ўрмалаб боради. Бўйнига етганда бошини ёнига буради ва ногоҳ кўзи Сеньор Президент портретига тушиб, ҳайкалдек тик қолади.

Тугмалар қадалгач, шимини тўғрилайди ва чирокқа энгашиб сигаретасини ёндиради, камчини олиб... ташқарига йўл солади. Аскарлар қадам товушларини эшитмайдилар: улар панчоларига ўралиб, мўмиёдек қотиб ухлаб ётадилар. Милтиқ ушлаган кўриқчилар салом берадилар, навбатчи зобит кўкарган лабларига ёпишиб қолган кулранг сигарет қолдигини пуфлаб ташлашга уриниб, ўрнидан сакраб туради ва қўлини чеккасига тегизиб, майорни ҳарбийчасига “Ҳамма нарса жойида, сеньор!” деб қаршилашга зўрға улгуради.

Дарёлар денгизга қуйилади, улар тарелкадан сут ялаётган мушукнинг мўйловига ўхшайди.

Дарахтларнинг соялари, калтакесаклар, қайноқ ботқоқликларнинг иссиқ нафаси ҳам бир-бирига қўшилиб денгизга интилади.

Вагонга чиқаверишда қўлида фонарь ушлаган бир киши Фарфанга қўшилди. Улар орқасидан маҳбусга мўлжалланган арқонни чийлаб икки барваста аскар борар эди. Фарфаннинг буйруғига кўра уни боғладилар ва боя вагонни кўриқлаб турган аскарлар куршовида ҳайдаб кетдилар. Кара де Анхел қаршилик кўрсатмади. Майор сурбетлик билан маҳбусга шафқат кўрсатмасликни талаб қилар, аскарлар бусиз ҳам уни аямай турткилаб боришар эди. Унинг бундай муомаласи тагида комендатурадагилар олдида ўзини кўрсатиш, амал пилла-пояларидан тезроқ кўтарилиш истаги ётганини маҳбус дарҳол сизди. Аммо уни комендатурага олиб бормадилар. Вокзалга кираверишда бурилиб, асосий

темир йўлдан чеккада турган, ифлос юк вагонига қараб юрдилар, елкасига уриб вагонга зўрлаб киритдилар. Уни ҳеч қандай сабабсиз уришар, чамаси, шундай муомала қилиш олдиндан буюрилган эди.

– Мени нега уришяпти, Фарфан? – сўради инграб майордан. У кўриқчилар билан бирга келган фонарли киши билан гаплашмоқда эди.

Жавоб ўрнига қўндоқ зарбаси тегди ва у кўланса ахлат устига ағдарилиб тушди; бу гал елкасига эмас, бошига уришди, қон оқиб, қулоғига кирди. Йўтал тутиб, тупурди – оғзи қонга тўлган эди, қон томчилари кўйлагини бўяди – у ғазаб алангасида ўрнидан турди.

– Майор Фарфан! – жон аччиғида бақирди Кара де Анхел, у оғриқдан тўлганар эди. Ҳавода қон ҳиди аңқиди.

– Оғзингни юм! Жим бўл! – бўқирди Фарфан қамчинни силкитиб. У махбус ҳозир айтиб юборадиган сўздан кўрқиб, қамчи билан қаттиқ урди. Тиззалаб ўтириб қолган бахти қаро йигит орқасига боғлиқ кўлини бўшатиш учун зўр бериб уринар эди.

– ...Тушунарли... – деди у ўзини тўхтата олмай қалтироқ, инграган товушда, – ... тушунарли... бу зарбалар... сизга яна битта латта беради...

– Оғзингни юм, бўлмаса... – Фарфан ўшқириб, яна қамчи кўтарди.

Фонарли киши унинг кўлини ушлаб қолди.

– Ураверинг, аяб ўтирманг, кўрқманг. Мен чидайман, мен эркакман, қамчи – бичилган ахталарнинг қуроли!

Ҳар сонияда тушаётган икки, уч, тўрт, бешта қамчи зарбаси махбуснинг юзини дабдала қилиб юборди.

– Майор, тинчланинг, тинчланинг!.. – яна аралашди фонарли киши.

– Йўқ, йўқ! Мен бу итнинг боласига тупроқ едираман... У армияни ҳақорат қилди, буни шундоқ қўйиб бўлмайди... Босқинчи... Аблах!.. – У титилиб кетган қамчинни ташлаб, тўппонча дастаси билан уриб, махбуснинг юзи, бошидан сочи аралаш терисини шилиб тушира бошлади; ҳар бир урганда бўғиқ овоз билан: – ...армияни... ташкилотни... аблах... уни шундай... – деб такрорлар эди.

Пойтахтга қайтиб кетадиган юк поезди тайёр бўлгунча ахлат устига йиқилиб тушган қурбоннинг жонсиз жасадини шу ерда қолдирдилар.

Фонарли киши ҳам шу вагондан жой олмоқчи бўлди, аммо Фарфан уни ўзи олиб кетди. Улар комендатурада поезд жўнашини кутиб, кетма-кет қадах кўтариб, суҳбатлашиб ўтирдилар.

Фонарли киши ҳикоя қилар эди:

– Мени махфий полиция хизматида биринчи марта бир жосус ўртоғим, уни Лусико Васкес – Духоба дейишарди, таклиф қилган эди...

– Бу номни эшитганга ўхшайман, – деди майор.

– Аммо у пайтда мен ҳали ёлланмаган эдим, ўртоғим эса уларнинг ўз одамига айланиб кетганди – бекорга уни Духоба дейишмаган, биласизми, – мен бўлсам турмага тушиб қолдим ва жуда кўп пулимдан ажралдим, хотиним билан – у пайтда хотиним бор эди, – кичик бир иш қиламиз, деб пул жамғариб юргандик. Бечора хотиним эса “Лаззатлар уйи”га ҳам тушиб чиқди.

Фарфан “Лаззатлар уйи” номини эшитиб, сесканиб кетди. Ҳожатхона ҳиди аңқийдиган семиз мегажин Чўчқачани эслаганда жунуни кўзиб қоларди, аммо бу гал жазавага тушмади: ҳозир у сув тагида сузаётган одам кўли ва оёғини типирлатгани сингари Кара де Анхел қиёфасини кўз олдидан кетказа олмас ва қулоғи остида “...Яна битта латта!.. яна битта латта!..” сўзлари такрорланиб тургандек эди.

– Хотинингизнинг исми нима эди? Мен, ростини айтсам, “Лаззатлар уйи”дагиларни жуда яхши биламан...

– Исми нимага керак? У ерда бир кун ҳам турмади; уни турмадан олиб келишган экан, шу заҳотиёқ жўнатиб юборишган. Ана шу уйда ўғилчамиз ўлиб қолди, хотиним ақлини йўқотди. Биласизми, худо бир асради-да!.. Ҳозир у роҳибалар билан бирга касалхонада кир ювади. Виждони йўл бермади, исловатхона қизи бўлишни хохламади!

– Ҳой, мен уни, чамаси, аниқ кўрганман. Болани кўмишга рухсат олиш учун полицияга мен борганман. Донья Чон ва бошқалар жаноза ўқишган. Сизни ўғилчангиз эканини ким билипти дейсиз!..

– Тасаввур қилинг, мени ўзимни қамоқхонада роса калтаклашди, чўнтагимда сариқ чақа йўқ денг... Агар орқага қайтишни иложи бўлса, жуфтакни уриб, қочиб қолган бўлардим!

– Менинг ҳолимга ҳам маймунлар йиғлади. Ҳе йўқ, бе йўқ, бир ярамас хотин мени Президентга роса қоралапти...

– Кейин ана шу Кара де Анхел генералнинг қизига ошиқ бўлиб қолипти, ниҳоят, унга уйланди, айтишларича, у хўжайиннинг буйруғини бажаришдан бош тортган экан. Буни аниқ биламан, сабаби, Васкес – Духоба уни генерал қочишидан бир неча соат олдин “Тустеп” қовоқхонасида кўрган экан.

– “Тустеп”... – такрорлади майор эслашга уриниб.

– Бурчақда ана шу қовоқхона жойлашган эди. Хайр энди, кадрдон қўналға; уни икки ёнида эркак билан аёл сурати бор эди: аёл қўлини кўксига қўйиб, сўзлариям эсимда: “Рақс тушамизми, азизим”, – деб турипти. Шиша кўтарган эркак: “Ташаккур!” – деб жавоб қайтаради...

Поезд кўзғалиб, тезлигини ошириб борди. Тонгнинг пушти шуъласи мовий денгизда чўмилди. Шахарнинг қамиш уйлари, олисдаги тоғлар, майда савдогарларнинг ғарибгина қайиқлари ва ҳарбий кийимли қора чигирткаларга тўла гугурт қутисига ўхшаган комендатура биноси қоронғилик қаъридан сузиб чиқди.

КЎР ТОВУҚ

“...Унинг жўнаб кетганига неча соат бўлди?” Хайрлашган куни соатларни санар эди. Кейинчалик кунларнинг саноғи қўшилди: “Жўнаб кетганига неча кун бўлди!” Аммо икки ҳафта ўтгач, кунлар ҳам йўқолди: “Жўнаб кетганига неча ҳафта бўлди!” Бир ой. Сўнг ойларнинг ҳисоби йўқолди. Улар йилларга айланди. Кейин йилларнинг саноғи ҳам йўқолиб кетди.

Камила кўчадагилар кўриб қолишмасин деб меҳмонхонада парда орқасига беркиниб, хат ташувчининг йўлига кўз тикади; у хомиладор, боласига атаб жажжи кийимлар тайёрлайди. Хат ташувчи кўринишидан олдин тақиллаган товуш эшитилади, у телба кишига ўхшаб ҳамма эшикларни тақиллатганидан хурсанд. Тўқ-тўқлар яқинлашиб, ойнадан кириб келади. Камила хат ташувчининг овозини эшитиб, бичиш-тикишларини бир чеккага суриб қўяди, уни кўрганда юраги қафасидан чиқиб кетаёзди, шодлигини бутун дунёга улашгиси келади. Мана у – жуда узок кутилган мактуб!

“Мени суюклим Камила. Ундов белгиси.”

Аммо хат ташувчи тақиллатмади... Эҳтимол... Балки кейинроқ... Яна бичиш-тикишга ўтиради, қайғусини тарқатиш учун ўзича минғирлаб қўшиқ айтади.

Хат ташувчи кечқурун яна кўринади. У ойна олдида эшикка келгунча қанча вақт кетади? Музлаб, нафасини ичига ютиб, вужуди кулоққа айланиб, эшик тақиллашини кутади ва ҳеч ким уйдаги сукунатни бузмаганига ишонч ҳосил қилгач, ночор кўзларини юмиб олади, бутун бадани жимирлаб, томоғига тошдек тақилган беҳузурлик, қайноқ нафас, аламли ингроқни ичига ютади. Нега йўлига чиқиб турмади? Эҳтимол, хат ташувчи шунчаки унутгандир. Одамда ҳар хил ҳолат бўлади-ку, эртага албатта хабар олиб келади...

Эртаси куни у эшикни шиддат билан тарақлатиб очади. Хат ташувчини қаршилаш учун югуради, унутиб, ўтиб кетишидан хавотирланганидан эмас, бу гал омад келишига астойдил ишонганидан югуради. Аммо хат ташувчи бу сафар ҳам унинг унсиз саволларига эътибор бермасдан ўтиб кетади. Мана у: яшил костюмда, одамлар айтганидек, умид рангида: бақакўз, тиржайганда сўйлоқ тишлари кўринади, анатомия хонасидаги мўмиёнинг айни ўзи.

Бир ой, икки ой, учинчи, тўртинчи...

Оғир ғамга ботган Камила деразалари ташқарига қараган уйдан кўчага чиқмай қўйди, хонанинг энг қоронғи бурчакларига беркиниб олди. У ўзини

гоҳида эски латгага, гоҳида ўтинга, гоҳида кўмирга, гоҳида эски кўзага, ҳатто ахлатга ўхшатар эди. Дуохон сифатида танилган оқсоч аёл: “У тантиқлик қилаётгани йўқ, соғинади”, деб тушунтиради қўшнилариغا. Улар бу аёлдан бирон доривор гиёҳ олиш учун эмас, кўпроқ ғийбат қилиш учун йиғилишади, даволаш масаласида эса бир-биридан қолишмайди: авлиёларга атаб табаррук шамларни кўтариб келишади ва ўз навбатида хонадоннинг юкини енгиллатиб, қимматбаҳо буюмларни ташиб кетишади.

Ниҳоят, ажойиб кунларнинг бирида бемор кўчага чиқди. Мурдалар оқимга қўшилиб сузади. Танишлар кўзига ташланмай деб фойтуннинг бурчагига текилиб олди, аёллар эса у билан саломлашмаслик учун тескари ўтирилдилар – у Президент хузурига йўл олди. Кўз ёшлари ҳўл қилган рўмоли унга ҳам нонушта, ҳам тушлик бўлди. Қабулхонада кутиб ўтириб рўмолини бутунлай ғажиб ташлади. Арзга келган одамларнинг саноғи йўқ. Деҳқонлар зарҳал стулларнинг чеккасида омонатгина ўтиришар, шаҳарлилар бемалол суянчикларга суяниб олишган. Хонимларни юмшоқ ўриндикларга таклиф қилишади. Кимлардир эшик олдида гаплашмоқда. Президент! Уни ўйлаши билан қалтироқ босди. Қорнида боласи қимирлади, гўё у: “Бу ердан кетайлик!” деб текилинч қилаётгандек эди. Одамлар увишган кўл-оёқларини укалашади. Эснашади. Пичирлаб гаплашишади. Бош штаб зобитлари ўтиб туришади. Аскар бола дераза ойналарини артади. Пашшалар ғинғиллайди. Юрагининг остида боласи қимирлайди. “Эҳ, сен тўполончи! Нимага аччиқ киласан? Биз Президентдан сеньор қаерда, деб сўраймиз. У ҳали сени борлигининг ҳам билмайди; у қайтиб келгандан кейин сени бошида кўтаради! Ҳадемай, сен ҳам хайёт деган қозонда қайнайдиған бўлиб қоласан... Йўқ, мен бунга умуман қарши эмасман, аммо сенга мана шу ердан кўра яхши жой топилмайди!”

Президент уни қабул қилмади. Кимдир хат ёзиб кўринг, деб маслаҳат берди. Телеграммалар, гербли қоғозга ёзилган хатлар... Нафи тегмади; ундан жавоб кайтмади...

Кўчалар бўм-бўш, одамлар черковда ибодат қилишади, у эса идорама-идора юриб вазирларни қорувуллади, қовоғи уюлган кекса эшик оғалари билан қандай гаплашишни билмайди, улар бирон саволига жавоб беришни хоҳламайдилар, ичкарига киришга уриниб кўрса, уриб-туртиб, аъзойи-баданини кўкартириб ҳайдаб чиқарадилар...

У Нью-Йоркдаги консулга, Вашингтондаги элчига, дугонасининг танишига, танишининг қайнағасига хат ёзиб, эрини суриштирди. Бир савдогар жухуд Америка элчихонасидаги мўътабар котиб, изқувар ва дипломат Кара де Анхел Нью-Йоркка етиб борганини аниқ билади, деб айтди. Уни портга тушгани порт дафтарида, қайси меҳмонхонага жойлашгани меҳмонхона рўйхатида ҳамда полиция маълумотномаларида қайд этилган, бу ҳақда газетада хабарлар чиққан, у ёқдан яқинда келганлар ҳам буни тасдиқлади. Ҳозир уни қидиришмоқда, – деди жухуд, – у ҳоҳ тирик, ҳоҳ ўлик бўлсин, топилади; у бошқа бир кемада Сингапурга сузиб кетган, деган миш-мишлар бор. “Сингапур қаерда?” – деб сўради у. “Қаерда бўларди – Ҳиндихитойда”, – ясама тишларини ғижирлатиб жавоб берди жухуд. “У ёқдан хат қанча вақтда келади,” – суриштирди яна. “Аниқ айтолмайман, уч ойларда келиб қолар.” У бармоқларини букиб санади. Кара де Анхел Сингапурга жўнаб кетганига яқинда тўрт ой бўлади.

Нью-Йоркда ёки Сингапурда... Елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди! Олисда юрса ҳам тирик! Одамлар валдирагандек, портда ўлдирилмаган экан! Нью-Йорк ёки Сингапурда – узоқ-узоқларда, аммо хаёлан ёнида.

У йиқилиб тушмайин деб жухуднинг пештахтасига ҳорғин суянди. Севинганидан боши айланди, сўнг хавода – зар қоғозларга ўралган тансиқ таомлар, тўр саватли Италия шароблари, консерва қутилари, шоколад ўрамлари, олмалар, селёдкалар, зайтун мойлари, шимол балиқлари, узумлар орасида учиб юргандек бўлди – ниҳоят, эри қайси юртларда кўним топганини билди! “Тентак, ўзингни шунчалик қийнашни нима кераги бор эди? Нега хат ёзмаётгани ҳам маълум – у комедияни охиригача ўйнамоқчи. Энди рашк ўтида ёниб, ташлаб кетилган

хотин қиёфасига кириши ёки оғир тўлғоқ дамларида эри ёнида бўлиши учун уни излаб топиши керак.”

Каютага буюртма берилди, юклар саранжомланди, сафарга керакли нарсалар тахт қилинди, аммо паспорт олишига рухсат берилмади. Никотин қорайтирган тишлар очилиб ёпилди, очилиб қайта ёпилди, сўнг юкоридан паспорт берилмасин, деган буйруқ келганини айтиш учун яна очилди. Камиланинг лаблари қалтиради, оғзини юмди, кейин кулоғига яхши етиб келмаган сўзларни такрорлаш учун яна очди. Президентга қайта-қайта жўнатилган телеграммалар беҳуда кетди. Уларга катта бойлигини сарфлаб қўйган эди. У жавоб қайтармади. Вазирлардан ҳам гап чиқмади. Хонимларга ўта илтифотли бўлган ҳарбий вазир ёрдамчиси ҳадеб оёғингизни тираб олманг, ҳатто катта армия келиб саройни қамал қилганда ҳам фойдаси йўқ, сабаби, эрингиз Сеньор Президентни қаттиқ ранжитган, деб айтди.

Унга бир ҳожатбарор попдан ёрдам сўраб кўринг, деб маслаҳат беришди. У Президентнинг ге-мор-рой бўлиб қолган маъшуқасини ва яна унга яқин бир неча хонимни даволаган экан. Аммо айни шу кезларда Кара де Анхел Панамада безгакка чалиниб, вафот этди, деган миш-мишлар тарқалди, бу хабарни спиритлар орқали текшириб кўриш керак, деб маслаҳат беришди.

Спиритларни топиш унча қийин бўлмади. Фақат башоратчи хотин бир оз тихирлик қилди. “Сеньор Президентга душман одамнинг руҳини чақириш менга тўғри келмайди”, деб туриб олди. Унинг хунук кийимидан чиқиб турган қоқсуяк қўллари ва оёқлари қалтирар эди. Ялиниб-ёлворишлар, мўмай пул олдида тош ҳам эриб кетади, шундай, порани олгандан кейин башоратчи хотин рози бўлди. Чирокни ўчиришди, Камилани кўрқув босди, Кара де Анхелнинг руҳини чақириша бошлашганда ҳушини йўқотиб, оёқда туролмай қолди, уни зўрға бошқа хонага олиб чиқдилар, у очик денгизда ҳалок бўлган – Кара де Анхел шундай деб айтди, эрининг овозини эшитди. Ҳозир ўша ерда, энди қайта туролмайди, чиройли сув тўшагида ётибди, денгиз туби унинг момик ёстиғига айланган.

Йигирма ёшида юзлари сўлиб, қоқ суякка айланган, фақат яшил кўзлари-ю, шаффоф кўз косасигина сўпайиб қолган Камила кўзи ёригандан кейин оёққа туриши биланок ёзни кишлоқда ўтказиш учун жўнаб кетди. Оғир камқонлик, сил, телбалик, тушқунлик ичида афтодахол бўлган, худди боласини ингичка сим устида кўтариб юрганга ўхшаб, эридан ҳеч қандай дарак тополмасдан, фақат сувга чўкканларни кўрсатадиган ойналарга боқиб, уни ё ўғли, ё ўзининг кўзи билан кўришдан умидвор бўлиб, у тирик, Нью-Йоркда ёки Сингапурда юрибди, деган хаёлда овуниб кун ўтказиш жуда оғир эди...

Қарағайларнинг қуюқ соялари орасида, текисликдаги мевали дарахтлар ва боғлар аро, булутлардан ҳам жуда баландда, зулматларни ёритиб, янги кун ярқираб кўринадиган муқаддас якшанбалардан бирида ўғлига туз, ёғ, табаррук томчилар қўшилган жом тўла сув тутқаздилар ва Мигел деб исм бердилар. Турналар бор овозда сайрадилар. Бир тутам пат ва ниҳоятда жарангдор наво. Қўйлар кўзичокларини меҳр билан ялайди. Мана шу якшанба кунда онасининг қўли баданини силаб-сийпалагани чақалоққа катта қувонч бағишлади; у она меҳрини, эркалашларини ҳис этиб, кўзларини юмиб, роҳатланиб ётар эди. Тойчоқ нам кўзларини узмасдан тикилиб турган она биянинг ёнида шўхлик қилади. Бузоқча сўлақлари оқиб ётган тумшукчаси билан сут тўла елинни туртиб, бахтиёрлигидан яйраб маърайди.

Қўнғироқ жаранглаб, чўқиниш маросими ўтказилгани маълум қилингандан кейин Камила ўзи сезмаган ҳолда вужудида ҳаёт нашъаси уйғонаётганини ҳис қилиб, ўғилчасини бағрига маҳкам босди.

Кичкина Мигел эркинликда ўсиб, қишлоқ одамига айланди, Камила шаҳарга бошқа қайтиб бормади.

ҲАММА НАРСА ЖОЙИДА

Ўргимчак тўридан ўтган нур ҳар йигирма икки соатда ер остидаги ҳужрани

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ёригади, ҳар йигирма икки соатда чириган арқонга боғланган тугундаги занглаган идишда маҳбусларга овқат туширадилар. Йигирма еттинчидаги маҳбус чирк босган идишни ва ювинди устида сузиб юрган ёғ бўлаги-ю, бўтқани кўриши биланок, кўнгли айниб, юзини четга бурди. У очдан ўлса ўладики, аммо овқатга қўл тегизмайди. Кейин чидаб бўлмайдиган очликдан силласи куриб, кўзлари нурсизланади, кўз сокқаси катталашиб, тутканок тутгандек тўлғаниб, баланд овозда ўзи билан ўзи гаплашади, хужрада у томондан бу томонга гандираклар бориб-кела бошлайди, бармоқларини тишлайди, музлаган кулоқларини ушлаб тортади, ниҳоят, бир куни занглаган идиш юқоридан пастга тушганда, биров қўлидан юлиб оладигандек, идишга ташланади ва овқатни кўрдим демай, паққос туширади, хузурланиб чайнайди, эзгилаб ютади. Арқон тортила бошлаганда идиш орқасидан қорни тўйган жониворга ўхшаб мамнун қараб қолади, бармоқларини сўради, лабларини ялайди... Аммо бу роҳатдан кейин қаттиқ азоб бошланади, овқатнинг хузури ингроқ ва лаънатлаш билан тамом бўлади, ёғ ва чандирлар ичагига ёпишади, қорин оғригидан букилиб қолади, деворга суяниб, энтиқиб ўқчийди ва ўзини тубсиз бўшлиққа йиқилиб кетаётгандек ҳис этади, ниҳоят, оғриқ ўтиб кетади, боши чир айланади, хўл сочларини силайди, қўли шалвираб иягига тушади. Қулоғи шангиллайди. Юзидан совуқ, тер куйилади. Нур ғойиб бўлади, ёруғлик бир ёқдан кўриниб, шу заҳотиёк йўқола бошлайди. Бир вақтлар бадан деб аталган аъзосини силайди, ўзи билан ўзи олишаётгандек аста ўтиради, оёғини узатади, бошини деворга тираб, афюн ичган одамдек кичиқларини кўтаришга мажболи етмай, бўшашиб қолади. Аммо тинчгина ухлай олмайди; ҳаво сийраклигидан нафаси қайтади, титраётган қўлини тинимсиз юқорига, пастга узатади, аввал бир оёғини, кейин иккинчисини узатади, яна йиғиштиради; бармоқ учлари беихтиёр томоғига ёпишади: ичига олов юбораётган кекирдагини юлиб олмоқчи бўлади; уйку элитади, қумдаги балиққа ўхшаб куруқшаган тилини чиқариб, совуқ ҳавони ютади, қичқирришга уринади ва бутунлай уйғониб кетади, ҳали тўла ўзига келмаган, бу азоблардан безиб қичқира бошлайди, овози эшитилсин деб бор бўйича тик туради, оёқ учида чўзилади. Камера акс-садоларни ҳам ютиб юборади. У деворни муштлайди, полни тепади, овози бора-бора итнинг улишига ўхшаб қолади... Сув, суюқ ош, туз, ёғ, сув, суюқ ош...

Қўллари эзиб ташланган чаённинг қонига тегди... жуда кўп чаёнлар... совуқ томчилар тўхтамасди... ёмғир ёғсин деб осмондаги барча чаёнларни эзиб ташлаганлар... У итга ўхшаб шалоплатиб чанқоғини қондиради, кимга миннатдорчилик билдиришни билмайди, аммо яна даҳшатли азоб бошланди. Қўлмак сувда оёғини шамоллатиб қўймаслик учун ёстиқ ўрнида ишлатадиган тош устига чўққайиб ўтиради; қишда хужрани сув босганда шундай қиларди. Ана шу алфозда соатлаб қалтираб ўтиришга тўғри келади, хўл кийимларидан сув тома бошлайди, суяк-суягига совуқ ўтиб, музлаб кетади. Қорни оч, темир кути кечикмоқда. У бўридек очқўзлик билан овқатланади, тушида қорни тўйишига умид қилиб, сўнгги лўқмадан кейин ўтирган жойида ухлайди. Анчадан кейин ёлғиз маҳбуслар ҳожатини чиқарадиган қутини туширишади...

Икки соат ёруғлик, йигирма икки соат қора зулмат, овқат учун занг босган идиш, яна бир идиш бўшаниш учун; ёзда ташналик, қишда тошқин; ер ости маҳбуси шундай кун кўради.

... Қундан-қунга вазни енгиллашиб боради – йигирма еттинчидаги тутқун ўз овозини танитай қолди, агар шамол ундан хабар топганда, қайтишини интизор кутаётган Камила олдиға олиб борган бўларди. Балки у кута-кута ақдан озиб қолгандир?! Кўз илғамайдиган, ушқоқина бўлиб қайтиб боради. Қўллари қорайган бўлса нимаси ёмон... Кўксидеги ҳарорат унга куч-қувват беради!.. Иркитлиги-чи?.. Уларни кўз ёшлари билан тозалайди...

У Камилани доим ёнида бирга деб билади, бағрига босади, қайноқ баданини, ташналигини сезади, бармоқлари билан силаб-сийпалайди, титроқ қўлларига коворғалари тегади...

Йиллар ўтиб, йигирма еттинчидаги маҳбус қариди, йиллар эмас, шўр қисмат

уни адо қилди. Юзини сон-саноксиз чукур ажинлар бужмайтирди, сочлари чумоли қанотига ўхшаб оқарди. Аввалги қиёфа, қадди-қоматдан ном-нишона қолмади. Энди у йўқ, жасад ҳам уники эмас... Ҳавосиз, нурсиз, ҳаракатсиз, ичбуруғ азоби, бод, асаб бузилиши, хиралашган кўзлари... Хотинига бўлган улкан муҳаббат, у билан қайта кўришиш умиди юрагига мадор, куч-қувват бағишлаб турган ягона ва охирги суянч тоғи, сўнгги юпанчи эди.

Махфий полиция бошлиғи ўриндиқ билан бирга олдинга сурилди ва ботинкасини полга тираб, тирсагини қора стулга қадади; перони чирокқа яқинлаштириб, икки бармоғининг учи билан унга ёпишиб қолган соч толасини тортиб олди – у ёзишга ҳалақит бериб, ҳарфларни мўйловли қисқичбақага айлантириб қўймоқда эди. Тишларини бир оз кавлаб ўтириб, ёзишда давом этди: "... ва кўрсатмага мувофиқ, тилга олинган Ходим йигирма еттинчи камерадаги тутқун билан сўнгги икки ой давомида дўстона алоқа ўрнатишга эришди: тинимсиз йиғлади, нола чекди, бўқирди ва жонига қасд қилмоқчи бўлган одам ролини қойилмақом қилиб бажарди. Дўстона суҳбатларда йигирма еттинчидаги маҳбус ундан Сеньор Президентга қарши қандай жиноят содир этганини ва одам ҳар қандай умид-ишончидан маҳрум бўладиган бу дўзахга қандай тушиб қолганини сўради. Тилга олинган Ходим жавоб бермади ва бундай ҳолатда тавсия этилганидек, бошини ерга уриб, ҳаммани лаънатлашга тушди. У суриштиришини қўймади, Ходим ноилож тилга кирди: "Полиглотлар мамлакатига полиглот бўлиб туғилдим. Полиглотлар йўқ мамлакат борлигини билиб қолдим ва бу ерга келдим. Хорижликлар учун қулай мамлакат экан. Ҳамма ерда танишлар, дўстлар орттирдим, пул, ҳамма нарса бор. Бир куни кўчада нотаниш сеньорани кўриб қолдим: орқасидан бир неча қадам юрдим, иродасизлик қилдим, қатъият етишмади... Эри бормикин... қизми... бевами? Ягона билганим шу бўлдики, изидан боришим керак! Кўзлари нақадар гўзал! Лаблари ширин олма! Қадди қомати! Айни орзудаги хилқат!.. Эргашиб бордим, танишишга муваффақ бўлдим, аммо уни ана шу учрашган пайтимиздан бошқа кўрмадим, қандайдир нотаниш одам, унга ҳеч қаерда кўзим тушмаган эди – унинг изидан соядек эргашиб юра бошлади. Дўстимикин?.. Аммо гап нимада?.. Дўстлари ундан юз ўгирди. Кўчадаги тошга айланишди... Аммо гап нимада? Қадам босса – тошлар қалтирайди. Уйларнинг деворлари... Аммо гап нимада? Унинг овозини эшитганда уйларнинг деворлари титрайди. Ҳаммаси эҳтиётсизлиги сабабли: у... Сеньор Президентнинг маҳбубаси бўлган хонимга – бунга ана шу эркак анархизмда айбланиб, турмага қамалгунча билиб олган эдим – кўнгил қўйган экан. Хоним генералнинг кизи бўлиб, уни ташлаб кетган эридан ўч олиш мақсадида шу йўлни тутган экан..." Тилга олинган Ходим маълум қиладики, ана шу сўзларни айтганидан кейин қандайдир шитирлаган товушни эшитади – илонлар тунда шундай юришади, – маҳбус унинг ёнига келиб ниҳоятда паст овозда – балиқлар сузгичларини шундай тебратадилар, – бояги хонимнинг исмини такрорланг, деб илтимос қилган, Ходим хонимнинг исмини иккинчи марта тилга олган... Шунда маҳбус бирдан – худди жонига теккандек, – тирноқлари билан баданини юла бошлаган, аммо у баданини ҳис этмас эди, юзларини тирнаб ташлаган, кўз ёшларини артган, – фақат териси қолган бармоқларини кўкрагига қўйган, уни ҳам тополмагандан кейин ерга гурсиллаб қулаган...

Кўрсатмага мувофиқ мазкур маълумотномани тўлиқ кўчириб олдим ва бир нусхасини маҳбус қамокда сақланган вақтда қўлида бўлган саксон етти доллар ҳамда кийилган жун костюмни билетга ажратилган пул билан бирга тилга олинган Ходимга шахсан ўзим топширдим. Йигирма еттинчидаги маҳбуснинг вафот этган санаси: № ... ўткир дизентерия.

Мазкур маълумотномани Сеньор Президент эътиборига етказишни ўз бурчим деб биламан..."

¹ Полиглот – кўп тилларни билувчи.

ХОТИМА

Талаба ридо кийган кишини умрида кўрмаганга ўхшаб, йўлка чеккасида қокқан қозикдек туриб қолди. Аммо уни эски ридо эмас, қулоғига пономар шивирлаб айтган гаплар хайратга солган эди. Эркинликда учрашиб қолганларидан хурсанд бўлиб, кучоклашиб кўришдилар.

– Мен бу кийимни ҳазарати олийларининг рухсати билан...

У кўча ўргасида аскарлар куршовида кетаётган занжирбанд маҳбусларни кўриб тўхтаб қолди.

– Бечоралар, – шивирлади пономар, талаба эса йўлкага ўтиб олди.

– Аркни бузиб чарчаб қолишган! Шундай нарсалар борки, кўриб кўзингга ишонмайсан!

– Кўрганинг кифоя эмас, – хитоб қилди талаба, – яхшиси, бундай деб айтинг: кўлинг билан ушлайсан, аммо ишонмайсан! Мен шаҳар бошқармасини айтаяпман...

– Мен ридо ҳақида деб ўйладим...

– Аркни туркларга майдалатганлари камлик қилганми? Полковник Сонриетени ўлими эвазига шунча бино ер юзидан супуриб ташланганига ҳеч ким шубҳаланмайди...

– Нималар деб валдираяпсиз, эшитиб қолишади. Худо ҳақи, жим бўлинг! Ҳали нима бўлиши номаълум...

Пономар яна нимадир демоқчи эди, аммо майдонда чопиб юрган бошьяланг пакана киши уларнинг олдига югуриб келиб куйлай бошлади:

*Олифта, бадбашара,
Сени ким ясатди?
Рухоний кийимларин
Мукофотга берган ким?*

– Бенхамин!.. Бенхамин!.. – йиғламоқдан бери бўлиб қичқириб келарди хотини. – Ўтибор берманглар, сеньорлар, унга қараманглар – у ақлдан озган; Арк нега йўқолганини ҳеч тушуна олмаяпти!

Қўғирчоқбознинг хотини пономар ва талабадан узр сўраётган пайтда дон Бенхамин кўшиғини ҳорғин жандармга охиригача куйлаб беришга чоғланган эди:

*Олифта, бадбашара,
Сени ким ясатди?
Рухоний кийимларин
Мукофотга берган ким?
Бенхаминнинг кўлидан
Чиққан эмассан-ку сен.
Терингни латта билан
Алмаштириб қўйган ким?*

– Йўқ, сеньор, унга тегманглар, у ёмон ниятда бундай қилмаяпти, ишонинглар, у ақлдан озган! – жандармдан шафқат сўрарди дон Бенхаминнинг хотини, кўғирчоқбозни ҳимоя қилиб.

– Кўрмайсизми, у телба, унга тегманг... йўқ, йўқ, уни урманг!.. Ўйлаб кўринг, бутун шаҳарни Аркка ўхшаб бузиб ташлашганини кўрдим, деб гапириш даражасига етди!

Маҳбусларнинг кети узилмайди... Одамлар уларнинг қаторида кетмаётганига шукр қилиб уёқдан-буёққа жимгина ўтадилар. Турнақатор маҳбуслар изидан оғир белкурак кўтарган ва замбилғалтак судраган кишилар гуруҳи боради, энг охирида яна бир гуруҳ маҳбуслар занжирларини шиқирлатиб, илондек судраладилар.

Хизматчилар магазинларини бекита бошладилар. Трамвайлар кетма-кет катнайди. Гоҳ карета, гоҳ автомобил, гоҳ мотоцикл гуриллайди... Қайноқ ҳаёт

ичига ғарқ бўлган пономар билан талаба гадоларга бошпана ҳамда на уруғи, на шажарасининг тайини йўқ одамлар масканига айланган Ибодатхона устунлари орасида, архиепископ саройи остонасида хайрлашдилар.

Талаба Арқдан қолган тош-шағаллар ва ахлатларни яшириш учун қоқилган тахталар ёнидан ўтар экан, ғазаб билан кулимсиради. Совуқ шамол эпкени куюқ чанг булутини осмонга кўтарди. Оловсиз тутун – ернинг тутуни. Олис вулконларнинг қолдиғи. Бошқа томондан эсган шамол ҳозир йўқ бўлиб кетган ташкилот – шаҳар ҳокимиятининг мажлислар зали ўрнида қолган қоғозларни учириб, ёмғирдек ёғдиради.

Бузилган деворларга осилиб қолган латталар шамолда байроқдек хилпирайдди. Ногоҳ қаердандир супургига миниб олган кўғирчоқбознинг сояси пайдо бўлади, кўм-кўк осмонда юлдузлар чарақлайди, оёғи остида – бешта майда тош ва шағал вулкони.

– Бум-блум!.. Роппа-роса кечки соат саккизда – сукунат кўйнида кўнғирок товуши сувни шалоплатади... Бум-блум!.. Бум-блум!

Талаба берк кўча охиридаги уйига етиб келди ва эшикни очиб, ибодатхонага тайёрланаётган оксочнинг йўтал аралаш товуши ҳамда тасбех ўгириб ўтирган онасининг илтижосини эшитди:

– Э, Худо, барча азоб тортаётганлар ва мусофирларни ўзинг паноҳингда асрагин... Барча ҳукмдорлар ўртасида ўзинг тинчлик ва осойишталик ўрнатгин... Адолат ҳукмига муҳтожларни ўзинг қўллаб-қувватлагин... Покиза эътиқодларимизни ўзинг асра, Худойим!

Kyrie eleison...

*Рус тилидан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

ТАМОМ

¹ Худойим, ўзинг мадад бер (юнон.)

Альбер КАМЮ

КАЛИГУЛА¹

(Пьеса)

УЧИНЧИ САҲНА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Парда ортидан барабан ва ликопларнинг овози эшитилади. Бозор ярмаркаси тўполонига ўхшаш манзарани намоиш этади, парда кўтарилади. Марказда тортилган пардача: унинг олдидаги унча катта бўлмаган сўрида Геликон ва Цезония. Уларнинг икки тарафида асбоблари ила машшоқлар туришибди. Ўриндиқларида томошабинларга орқа қилиб бир неча сена-торлар ва Сципион ўтиради.

Г е л и к о н (*жарчининг чорлов овозида*). Кеп қолинг! Кеп қолинг!

Ликопчалар.

Худолар яна ерга тушдилар. Гай, Калигула исми ила маълум бўлган цезар ва тангри, уларга ўзининг инсоний қиёфасини вақтинча инъом этди. Кеп қолинг, ожиз бандалар, сизларнинг кўз ўнгингизда илоҳий мўъжиза рўй бермоқда. Калигуланинг худо марҳамат қилган подшолик даврига бўлган айрича илтифот ила самовий асрорлар барчангиз ва ҳар бирингизга аён этилгай.

Ликопчалар.

Ц е з о н и я. Кеп қолинг, жаноблар! Таъзим этинглар ва қурбингиз етганча тўлов тўланглар. Бугун самовий томошага ҳамманинг пули этади.

Ликопчалар.

Г е л и к о н. Олимп ва унинг парда ортидаги ҳаёти, фитналари, кўз ёшларини, ҳамтовоқлари. Кеп қолинг! Кеп қолинг! Худоларингиз ҳақидаги борки ҳақиқат!

Ликопчалар.

Ц е з о н и я. Таъзим этинг, пулни тўланг. Кеп қолинг, жаноблар! Томоша бошланади.

Ликобчалар.

Қуллар сўрига турли нарсаларни олиб чиқишиб, орқа-олдига югурадилар.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Г е л и к о н. Ҳақиқатнинг илк бор қўлланилаётган ҳайратомуз қайта тикланиши. Самовий кучлар шу ерда, заминда, ўзларининг борки улуғворликлари ила кўринадилар, ўта қизик, мисли кўрилмаган томоша: чакмоқ (*қуллар юнон оловини ёқади*лар), момақалдирок (*тош солинган бочкани юмалатадилар*), тақдири азал ўзининг тантанали юриши ила! Кеп қолинг, томоша қилинг!

Ортида супада Венеранинг масхаромуз қиёфасига кирган Калигула кўрингувчи пардачани тортадилар.

К а л и г у л а (*илтифот ила*) Бугун мен Венераман.

Ц е з о н и я. Таъзим маросими бошланади. Тиз чўкинг.

Сципиондан ташқари барча тиз чўқади. Ва менинг ортимдан Калигула-Венерага бағишланган илоҳий дуони қайтаринг: мотам ва рақс маъбудаси...

З о д а г о н л а р. Мотам ва рақс маъбудаси...

Ц е з о н и я. Тўлқинлардан туғилган, денгиз тузлари ва кўпиклари боис ўта ёпишқоқ ва аччиқ...

З о д а г о н л а р. Тўлқинлардан туғилган, денгиз тузлари ва кўпиклари боис ўта ёпишқоқ ва аччиқ...

Ц е з о н и я. Сен, табассум ва надоматга...

З о д а г о н л а р. Сен, табассум ва надоматга...

Ц е з о н и я. Ранж ва завққа қиёс...

З о д а г о н л а р. Ранж ва завққа қиёс...

Ц е з о н и я. Бизни муҳаббатни дунёга келтирувчи бепарволикка ўргат...

З о д а г о н л а р. Бизни муҳаббатни дунёга келтирувчи бепарволикка ўргат...

Ц е з о н и я. Бизни бу дунёнинг, унда у йўқ, дея хабар этган ҳақиқатига ўргат...

З о д а г о н л а р. Бизни бу дунёнинг, унда у йўқ, дея хабар этган ҳақиқатига ўргат...

Ц е з о н и я. Ва тенги йўқ бу ҳақиқат-ла муносиб яшамок учун кучларингни бизга йўлла...

З о д а г о н л а р. Ва тенги йўқ бу ҳақиқат-ла муносиб яшамок учун кучларингни бизга йўлла...

Ц е з о н и я. Тўхтам!

З о д а г о н л а р. Тўхтам!

Ц е з о н и я (*давом этиб*). Бизни ўз инъомларинг ила кўмиб ташла, юзларимизни ўзингнинг холис шафқатсизлигинг, қутилмаган нафратинг ила коплаб ол, кўзларимизга гуллару қотилликларни ҳовучлаб-ҳовучлаб соч.

З о д а г о н л а р. ...ҳовучлаб-ҳовучлаб гуллар ва қотилликларни соч.

Ц е з о н и я. Ўз адашган сархушлиқларингни қабул эт. Уларни лоқайд ва азобли муҳаббатингнинг қаҳрли маконига йўлла. Бизларни вужудсиз эҳтиросларинг, сабабсиз қайғуларинг ва истикболсиз қувончларинг ила парчалаб юбор...

З о д а г о н л а р. ...истикболсиз қувончларинг ила парчалаб юбор...

Ц е з о н и я (*жуда баланд овозда*). О, сен, тушқунликка маҳқум ва куйдиргувчи, ноинсоний, лекин заминий, бизларни ўзингнинг лоқайдлик шаробинг ила қондиру ўзингнинг зулматангиз ҳамда ифлос юрагингга мангуга беркит.

З о д а г о н л а р. ... бизларни ўзингнинг лоқайдлик шаробинг ила қондиру ўзингнинг зулматангиз ҳамда ифлос юрагингга мангуга беркит.

Зодагонлар охирги жумлани тугаллаётган пайтда, то унгача қимир этмаган Калигула қаттиқ пишиқиради ва жарангдор овозда эълон қилади.

К а л и г у л а. Ҳаққи рост, болаларим, дуоларингиз ижобат бўлгувси.

Сўрида чордона қуриб ўтиради. Зодагонлар бирин-кетин унинг қаршисида тиз чўкишади ва танга узатишади: сўнг чиқиб кетишдан олдин сахнанинг ўнг бурчагида тўпланишади. Уларнинг охиргиси саросимада танга беришни унутади ва ўрнидан туриб чекинади. Шу вақт Калигула шиддат билан оёққа туради.

К а л и г у л а. Ҳей! Ҳей! Буёққа кел-чи, болакай. Таъзим этмоқ – бу яхши, лекин пул бермоқ – янада яхшироқ. Раҳмат. Мана бўлди. Агар худолар бандаларнинг севгисидан бўлак хазиналарга эга бўлмаганларида эди, улар ҳам худди бечора Калигула каби қашшоқ бўлур эдилар. Энди эса, жаноблар, сизлар тарқалишингиз ва ўзларингиз иштирок этиш шарафига муяссар бўлган ҳайратомуз мўъжиза ҳақида бутун шаҳарга хабар беришингиз мумкин. Сиз ўз танангиздаги қора чўғларингиз ила Венерани кўрдингиз, ўз номи билан кўрдингиз ва Венера сизлар билан гаплашди. Боринглар, жаноблар.

Зодагонлар кетмоққа шайланишади. Бир дақиқа! Чап эшик орқали чиқинглар. Ўнгдагига аскарлар қўйганман, уларга сизларни ўлдириш буюрилган.

Зодагонлар шоша-пиша тартибсиз равишда чиқиб кетадилар. Қуллар ва мусиқачилар сахнадан зойиб бўлишади.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Геликон Сципионга бармогини нуқиб дўқ уради.

Г е л и к о н. Ҳали сен бебош ҳаммисан, Сципион!

С ц и п и о н. Сен шаккоклик қилдинг, Гай.

Г е л и к о н. Бу нима дегани экан?

С ц и п и о н. Сен ерни қонга тўлдирдинг, энди эса осмонни ифлослик ила булғаяпсан.

Г е л и к о н. Бу йигитча баландпарвоз сўзларни яхши кўради. *(Тахтакаравотга чўзилади.)*

Ц е з о н и я *(жуда хотиржам)*. Қанчалар қизикқонсан, болакай. Айни дамда римликлар чиройли сўзлардан анчайин мундайроқ иборалар учун жон бермоқдалар.

С ц и п и о н. Мен Гайга ҳақиқатни айтишга қарор қилдим.

Ц е з о н и я. Нима бўпти, Калигула, подшоҳлигингда айни шундай олийжаноб қахрамон-насихатгўй етишмаётган эди асти.

К а л и г у л а *(қизикиб.)* Демак, худоларга ишонар экансан-да, Сципион?

С ц и п и о н. Йўқ.

К а л и г у л а. Ахир шаккокларни бунчалар қизғин қоралаётганингни тушунмаяпман.

С ц и п и о н. Мен қанақадир тушунчалар билан келишолмаслигим мумкин, аммо бу уларни йўққа чиқаришим ёки ўзгалардан уларга эга бўлиш ҳуқуқини тортиб олишим зарур деганим эмас-да.

К а л и г у л а. Мана бу камтаринлик, чинакам камтарлик деб аталади!

Оҳ, азизим Сципион, сен учун қандай шодумонман. Биласанми, озгина ҳасад ҳам қиялман. Ахир бу, эҳтимол, менда ҳеч қачон бўлмайдиган ягона хислатдир.

С ц и п и о н. Сен менга эмас, худоларнинг ўзига ҳасад қиялсан.

К а л и г у л а. Агар изн берсанг, бу подшоҳлигимнинг буюк асрори бўлиб қолади. Бугун мендан қилиш мумкин бўлган, гиналар – барчаси – бу менинг қудрат ва эрк йўлига яна бироз яқинлаша олганимдандир. Ҳокимиятни севган одамни худоларнинг рақобати инжитади. Мен уларни тугатдим. Агар одам эркли бўлса, уларнинг аянчли хунарларини ҳеч қандай тайёргарликсиз бемалол уддалай олишини бу сохта худоларга исботладим.

С ц и п и о н. Шунинг ўзи шаккокликдир, Гай.

К а л и г у л а. Йўк, Сципион, бу олдинни кўра олишликдир. Мен шунчаки худолар билан беллашишнинг фақат бир усули борлигини тушундим, холос: бунда улардай шафқатсиз бўлишнинг ўзи етарли.

С ц и п и о н. Мустабид бўлишнинг ўзи етарли.

К а л и г у л а. Нима ўзи ўша мустабидлик?

С ц и п и о н. Сўқир қалб.

К а л и г у л а. Буни ҳали исботлаш керак, Сципион. Мустабид бу ўз ғоялари ва шуҳратпарастлиги йўлида бутун бир халқларни қурбон этувчи зотдир. Менда ғоялар йўк, шон-шуҳрат ва ҳокимият масаласида эса, энди ортиқча уринишга зарурат сезмайман. Мен ҳокимиятдан ўзимни тақдирлаш учун фойдаланаман.

С ц и п и о н. Нима учун?

К а л и г у л а. Худоларнинг бефаҳмлиги ва адовати учун.

С ц и п и о н. Адоват адоватни тақдирлай олмайди. Ҳокимият бунақа масалаларни ҳал этмайди. Мен дунё адоватларига қарши тура олувчи ягона бир воситани биламан.

К а л и г у л а. Қандай восита?

С ц и п и о н. Камбағаллик.

К а л и г у л а (*оёқларидаги тирноқларини олиб*). Уни ҳам синаб кўришга тўғри келади.

С ц и п и о н. Ҳозирча эса атрофингдаги кўплаб кишилар жон бермоқдалар.

К а л и г у л а. Аслида мутлақо оз миқдорда, Сципион. Менинг қанча урушлардан бош тортганимни биласанми?

С ц и п и о н. Йўк.

К а л и г у л а. Учтасидан. Нима учун бош тортганимни биласанми?

С ц и п и о н. Чунки сен Римнинг улуғворлигига тупурасан.

К а л и г у л а. Йўк, чунки мен инсон ҳаётини ҳурмат қиламан.

С ц и п и о н. Мени масхара қиялсан, Гай.

К а л и г у л а. Ёки ҳеч бўлмаганда уни императорнинг ғалаба тожидан кўра кўпроқ ҳурматлайман. Рост, ўзгалар ҳаётини шахсий ҳаётимдан ортиқ ҳурмат қилмайман. Магарки менга ўлдирмоқ осон экан, ўлмоқ ҳам қийин эмас. Э йўк, бу ҳақда қанча кўп мулоҳаза қилсам, ўзимнинг мустабид эмаслигимга шунча кўп амин бўламан.

С ц и п и о н. Нима фарқи бор, сен мустабид бўлганингда ҳам, бу бизга қимматга тушмасди.

К а л и г у л а (*сабри тугай бошлайди*). Агар ҳисобга уста бўлганингда эди, соғлом фикрли мустабид томонидан қўзғалган энг арзимас уруш ҳам сизларга менинг инжиқликларимдан минг бора қимматроқ тушмоғига фаросатинг етган бўларди.

С ц и п и о н. Лекин у соғлом ақлга тўғри келган бўларди. Асосийси эса буни тушунмоқ мумкин бўларди.

К а л и г у л а. Такдирни тушунмоқ мумкин эмас, мана нима учун мен такдирнинг ўрнини эгаллашга қарор қилдим. Мен худоларнинг бераҳм ва етиб бўлмас қиёфасига кирдим. Бунда сенинг ён-верингдаги ўртоқларинг эндигина таъзим этмоқни ўрганишди.

С ц и п и о н. Шунинг ўзи шакколик, Гай.

К а л и г у л а. Йўқ, Сципион, бу эҳтиросли санъат. Бу кишиларнинг хатолари шундан иборатки, улар театрга етарлича ишонмайдилар. Акс ҳолда улар самовий фожеаларни ижро этиш ва худога айланиш ҳар бирлари учун имконият эканини билган бўлардилар. Фақат ҳар қандай шафқатни юракдан суғуриб ташлаш керак, холос.

С ц и п и о н. Эҳтимол шундайдир, Гай! Бироқ, агар бу ҳақиқат бўлса, унда, ўйлайманки, сен кун келиб атрофингда сон-саноксиз шундайин бераҳм худолар оёққа туриши ва бир соатдаёқ шахсий илоҳлигингни қонга чўктириши учун зарур бўлган ҳамма юмушни бажардинг.

Ц е з о н и я. Сципион!

К а л и г у л а (*лўнда ва кескин*). Кўявер, Цезония. Қанчалар рост айтганингни ўзинг ҳам билмайсан. Сципион, мен барча зарурларини қилдим. Сен айтаётган ўша онни қийинчилик билан тасаввур этаман. Бироқ баъзан уни орзулайман. Ва аччиқ бу тун қаъридан чиқаётган барча юзларда, уларнинг нафрат ва хавотир бежаган қиёфаларида, мен чиндан ҳам бу заминда сиғинган ўшал ёлғиз илоҳни завқ-шавқ ила танийман: инсон юрагидек аянчли ва разил илоҳни. (*Титраб.*) Энди эса кет. Сен шундоғ ҳам кўп нарса айтиб қўйдинг. (*Бошқа оҳангда.*) Мен эса ҳали оёғимнинг тирноқларини бўяшим керак. Кечиктириб бўлмайди буни.

Берилиб тирноқларини бўяётган Калигуланинг атрофида кезинган Геликондан бошқа ҳамма кетади.

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

К а л и г у л а. Геликон!

Г е л и к о н. Нима?

К а л и г у л а. Ишинг юришяптими?

Г е л и к о н. Қанақа иш?

К а л и г у л а. Бу қанақаси! Ой-чи!

Г е л и к о н. Аста-секин юришяпти, фақат сабр этмоқ лозим. Лекин сен билан гаплашиб олишни истардим.

К а л и г у л а. Сабрим балки етар-куя, бироқ вақт етмайди. Шошилиш керак, Геликон.

Г е л и к о н. Сенга ҳаракат қиламан, деб айтдим-ку. Лекин аввал муҳим нарсаларни сенга етказишим керак.

К а л и г у л а (*гўё эшитмагандай*). Бир тасаввур қил-а, у аллақачонлар меники бўлган.

Г е л и к о н. Ким?

К а л и г у л а. Ой.

Геликон. Ҳа-я, албатта. Ҳаётингга суиқасд тайёрланаётганини биласанми?

К а л и г у л а. У бутунлай меники бўлган эди. Рост, фақат икки ёки уч марта, бироқ ҳартугул меники бўлган эди.

Г е л и к о н. Мен анчадан буён сен билан гаплашиб олмоққа уринаман.

К а л и г у л а. Бу ўтган ёзда бўлган эди. Мен унга термулиб, боғ қаторлари аро эркалардим, ва ниҳоят, у тушунди.

Г е л и к о н. Бу ўйинларни қўйлик, Гай. Майли, мени эшитишни ис-тамассан, барибир, айтиб қўйиш – бурчим. Агар эътибор қилмасанг, баттар бўлади.

К а л и г у л а (*оёқ тирноқларини ҳафсала билан бўяида давом этиб*). Бу лок ҳеч нарсага ярамайди. Ҳа, майли, ойга қайтайлик. Бу мўъжизакор август окшомида рўй берган эди. (*Геликон афсус билан ортига ўгирилади ва ўрнида қотиб, жим бўлади.*) Дастлаб, у оз-моз қикирлади. Мен эса ёт-гандим. Аввалига у мутлақо қонли бўлиб, шундоққина уфқ устида турарди. Кейин тобора тезроқ кўтарила бошлади, тобора енгиллашиб бораверди. Юқори кўтарилгани сари ойдинлашаверди. У зулматда жимирлаётган юлдузларга тўла оқ-сутранг кўлга ўхшарди. Ва ниҳоят, у туннинг қайнок нафасида мулойим, енгил ва яланғоч намоён бўлди. У хобгоҳ остонаси-дан ўтиб, шошмасдан ва ишонч ила менинг тўшагимга яқинлашди, мени ўзининг табассуму жилваларига чулғаб, унга ўрнашиб олди. Бу лок мутлақо ҳеч нарсага ярамайди. Мана, кўрдингми, Геликон, мен мақтанмасдан ҳам, у меники бўлганини айта олишим мумкин.

Г е л и к о н. Мени эшитишни ва сенга нима хавф солаётганини билишни истайсанми?

К а л и г у л а (*тирноқларини бўяини тўхтатади ва унга қаттиқ тики-лади*). Мен фақат ойни истайман, Геликон. Ўлим қаердан келишини олдин-дан биламан. Лекин ҳали ўзимни яшашга мажбур этаётган нарсаларнинг барини бағамом тугатганимча йўқ. Мен шунинг учун ойни истайман. Токи уни қўлга киритмас экансан, бу ерга келмагин.

Г е л и к о н. Начора, мен ўз бурчимни бажараман ва сенга айтишим шарт бўлган нарсани айтаман. Сенга қарши фитна тузилган. Унинг бошида Херея турибди. Мен қўлга туширишга эришган мана бу қоғоздан¹ муҳим гапларни билиб олишинг мумкин. Мен уни мана бу ёққа қўйяпман.

Геликон қоғозни оромкурсига қўяди ва эшикка юради.

К а л и г у л а. Қаёққа, Геликон?

Г е л и к о н (*остонадан*). Ойни излагани.

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Бошқа эшикдан кимдир мўралайди. Калигула кескин ўгирилади ва қари зодагонни пайқайди.

Қ а р и з о д а г о н (*қатъиятсизлик билан*). Мумкинми, Гай?

К а л и г у л а (*сабрсизлик билан*). Майли, кир. (*Унга қараб.*) Демак, биз Венерага яна бир бор назар ташламоқ учун келдикми, гўзалгинам!

Қ а р и з о д а г о н. Йўқ, гап бунда эмас. Тсс!.. О, кечир, Гай... Мен айтмоқчийдимки... Биласан-ку, сени қанчалар яхши кўраман... Ундан кейин биргина нарсани ўтинаман – бу қолган умримни хотиржам яшаш...

К а л и г у л а. Қисқароқ! Қисқароқ!

Қ а р и з о д а г о н. Ҳа, яхши. Хў-ўш... (*Бидирлаб.*) Бу жуда жиддий, бор гап шу.

К а л и г у л а. Йўқ, бу унчалар жиддий эмас.

Қ а р и з о д а г о н. Нима жиддий эмас, Гай?

¹ Бу ерда русча “Табличка” сўзи ишлатилади ва у қадимги римликлар ёзиш учун ишлатган тахта ёки мумдан ясалган таппакни англатади. Биз унинг ўрнида замондошларимизга тушунарли бўлиши учун “қоғоз” сўзини ишлатдик (*тарж.*).

К а л и г у л а. Ўзи биз нима ҳақда гаплашяпмиз, кувончгинам?

Қ а р и з о д а г о н (*аланглаб*). Шу ҳақидаки... (*каловланади ва ниҳоят бидирлайди*.) Сенга қарши фитна...

К а л и г у л а. Ана кўрдингми, мен ахир бу бутунлай нождидий демаганмидим.

Қ а р и з о д а г о н. Гай, сени ўлдирмоқни истайдилар.

К а л и г у л а (*унинг олдига келади ва елкасидан олади*). Сенга нега ишонолмайман, биласанми?

Қ а р и з о д а г о н (*қасамёд овозида шаҳд билан*.) Барча худолар ҳаққи, Гай...

К а л и г у л а (*юмишқлик билан аста-секин уни эшикка итариб*). Қасам ичма, асосийси, қасам ичма. Яхшиси, эшит. Агар сен айтаётган нарса рост бўлса, унда ўз дўстларингни сотяпсан дея тахмин қилишим керак, шундай эмасми?

Қ а р и з о д а г о н (*оз-моз эсанкираб*). Аммо Гай, менинг сенга бўлган меҳрим...

К а л и г у л а (*ўша оҳангда*). Мен эса бундай тахмин қила олмайман. Ҳар қандайин разилликдан шунчалар нафратланаманки, ўзимни тута олмай қоламан. Оқибат хиёнаткорни қатл этмоққа буюраман. Сеннинг нечук одам эканингни мен-ку яхши биламан. Албатта, сен сотмоқчи ҳам, ўлмоқчи ҳам эмассан.

Қ а р и з о д а г о н. Албатта, албатта, Гай!

К а л и г у л а. Ана кўрдингми, сенга ишонмай тўғри қилган эканман. Ахир аблаҳ эмассан, тўғрими?

Қ а р и з о д а г о н. О, йўқ...

К а л и г у л а. Ва сотқин ҳам эмассан?

Қ а р и з о д а г о н. Албатта, шундай, Гай.

К а л и г у л а. Бундан чиқадики, ҳеч қанақа фитна йўқ. Бу шунчаки ҳазил эди, дегин!

Қ а р и з о д а г о н (*мақсадидан чалғиб*). Ҳазил, ... оддийгина ҳазил.

К а л и г у л а. Бундан аён бўладики, ҳеч ким мени ўлдирмоқчи эмас?

Қ а р и з о д а г о н. Ҳеч ким, албатта, ҳеч ким. (*Калигула чуқур хўрсинади ва секин давом этади*.) Унда даф бўл, гўзалим. Ор-номусли одам бу дунёда шунақаям камёб жониворки, унга ўта узоқ қараб туриш мен учун ўта оғир. Бу мўъжизакор онни обдон ҳис қилишим учун ёлғиз қолишим керак.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула маълум вақт қимирламай, қозога тикилади. Кейин уни қўлга олиб ўқийди. Нафас ростлайди ва соқчини чақиради.

К а л и г у л а. Хереяни олиб кел. (*Соқчи эшикка юради*.) Тўхта. (*Соқчи тўхтайд*.) Унга ҳурмат билан муомала қил. (*Соқчи кетади. Калигула зални қадамлаб ўлчайди. Сўнг кўзгу олдига боради*.)

К а л и г у л а. Сен мантиқли бўлмоқчимисан, овсар. Фақатгина унинг чек-чегарасини билиш қоляпти, холос. (*Киноя билан*.) Агар сенга ойни олиб келишса, ҳаммаси бошқача бўлармиди-а? Имконсиз нарсалар имконли бўлиб, ҳаммаси бирданига бир сонияда ўзгариб қолармиди. Нега энди ўзгармасин, Калигула? Қайдан билай? (*Атрофга назар ташлаб*.) Шуниси қизиқки, борган сари атрофимда одамлар озаймоқда. (*Кўзгуга қараб, наст овозда*). Мурдалар кўпайиб кетди. Нагижада, ҳаммаёқ нақадар бўм-бўш. Ҳатто агар менга ойни олиб келганларида ҳам, мен энди ортга қайтолмасдим. Ҳатто

агар куёшнинг эркалашларидан мурдалар яна қимирлай бошласалар ҳам, бундан котилликлар қайта ер остига сингмасди. (*Ғазаб билан.*) Мантик, Калигула, мантиқни қаттиқ тутиш керак. Чексиз ҳокимият, ўз тақдирингга чексиз садоқат. Йўқ, ортга қайтмайдилар, охиригача бормоқ керак!

Херей киради.

ОЛТИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула ёмғирнўшига бурканиб, оромкурси суянчигида ястанади. У эзгин қиёфада.

Х е р е я. Мени чақирганмидинг, Гай?

К а л и г у л а (*оғиз овозда*). Ҳа, Херей. Соқчилар! Машъала!

Жимлик.

Х е р е я. Менга нимадир айтмоқчимидинг?

К а л и г у л а. Йўқ, Херей.

Жимлик.

Х е р е я (*пича асабий*). Менинг бу ерда бўлишим шарт деб ўйлайсанми?

К а л и г у л а. Мутлақо, Херей. (*Яна жимлик. Сўнг туйқус шошилиб.*) Мени кечир, хаёлим қочиб, сени хуш қабул қилолмадим. Мана бу ёққа, мана бу оромкурсига ўтир, дўстлардек суҳбатлашамиз. Мен ақлли одам билан оз-моз гаплашиб олишим керак.

Херей ўтиради. У қарийб пьеса бошидан буён биринчи бор ўзини бемалол тутмоқда эди. Қандай ўйлайсан, Херей, руҳияти ва ғурури тенг бўлган икки одам ҳаётда, бир бора бўлса ҳам очик юрак билан, гўё бир-бирлари қаршисида яланғоч тургандай, ичида яшаётгани – барча ёлғонни, барча хомхаёлларни, барча хуфия ҳисоб-китобларни ўзидан тамом улоқтириб сўзлаша оладиларми?

Х е р е я. Бу мумкин, Гай. Лекин, сен бунга кодир эмассан, мен шундай ўйлайман.

К а л и г у л а. Ҳақсан. Мен фақат биз фикрларда келиша оламизми-йўқми, шуни билишни истагандим. Майли, ниқобларни тақамиз. Ҳар биримиз ўз ёлғонимиз билан қуролланамиз. Суҳбат учун худди жангдагидек қалқон ва совутларда тўсиламиз. Херей, сен мени нега ёмон кўрасан?

Х е р е я. Чунки сенда яхши кўришга арзигулик нарсанинг ўзи йўқ, Гай. Чунки бунақа нарсаларда амр этмоқ фойдасиз. Яна шунинг учунки, мен сени ҳаддан зиёд яхши тушунаман. Ўз қалбингни ўзингдан ҳам яширмоққа уринишларингни яхши кўрмоқ мумкин эмас.

К а л и г у л а. Мендан нега нафратланасан?

Х е р е я. Шу ерда адашдинг, Гай. Сенга нисбатан нафратим йўқ. Мен сени хавфли ва шафқатсиз, худбин ва шуҳратпараст ҳисоблайман. Бироқ нафратлана олмайман. Чунки бахтиёр кўринмайсан. Ёмон ҳам кўролмайман, чунки, биламан, сен кўрмоқ эмассан.

К а л и г у л а. Унда мени нега ўлдирмоқчисан?

Х е р е я. Мен ҳали айтдим: Сени хавфли ҳисоблайман. Менга ишонч, соғ-омонлик қадрлироқ ва зарурийдир. Кишиларнинг кўпчилиги шундай яшайдилар. Улар энг бўлмағур ғоя ҳам ҳар дақиқада ростга айланиши мумкин бўлган, худди юракка урилган пичоқ каби ҳаётларига кириб келадиган бунақа дунёда яшамоққа кўникмаганлар. Бунақа дунёда яшамокни мен ҳам

истамайман. Оёғим остида мустаҳкам замин бўлмоғини маъкул кўраман.

К а л и г у л а. Омонлик мантиқ билан мурося қилолмайди.

Х е р е я. Розиман. Бу мантиқсиз, бироқ соғлом фикр.

К а л и г у л а. Давом эт.

Х е р е я. Бошқа айтадиган гапим йўқ. Сенинг мантиғингда юрмоқни истамайман. Ўз инсоний бурчимни бошқачароқ тушунаман. Биламанки, фуқароларингнинг кўпчилиги ҳам худди мен каби ўйлайдилар. Сен барчага халал беряпсан, демак, гумдон бўлишинг керак.

К а л и г у л а. Жуда аниқ ва тамоман ўринли гап. Кўпчилик учун шунчаки ўз-ўзидан маълум гап. Бироқ сен учун эмас. Сен кўп нарсани тушунапсан, тушунганлик учун эса қиммат тўлов тўламоқ ёки ундан воз кечмоқ керак. Мен тўлаяпман. Нима учун сен воз кечмоқни ҳам, тўлов тўламоқни ҳам хохламайсан.

Х е р е я. Чунки мен бахтли бўлмоқни ва бахтли яшамоқни истайман. Агар мантиқни унинг борки оқибатлари билан то бемаъниликка қадар олиб борилса, унга ҳам, бошқасига ҳам эришиб бўлмайди. Мен оддий одамман. Баъзан бу менга малол келади. Ўшанда ўзим севган кишиларга ўлим тилайман. Оила ва дўстлик қонунларида мен учун тақиқ этилган аёлларни эхтирос ила орзулайман. Агар мантиққа рияя этилса, бунақа пайтларда ўлдирмоғим ва аёлларга эришмоғим керак. Лекин бундаин чала-ярим шижоатлар эйтиборга арзимайди, деб ҳисоблайман. Агар ҳамма уларни рўёбга чиқаришга киришганларида эди, биз бахтга эришолмаган ҳам, бахтли яшолмаган ҳам бўлардик. Мен учун эса, яна қайтараман, айнан мана шу аҳамиятлидир.

К а л и г у л а. Унда юксак ғояларга ишонишинг керак.

Х е р е я. Мен бир ҳаракат бошқасидан олижаноброқ эканига ишонаман.

К а л и г у л а. Менда эса уларнинг бари теппа-тенг қийматга эга.

Х е р е я. Биламан, Гай, шунинг учун ҳам сени ёмон кўролмайман. Бироқ сен халал беряпсан ва гумдон бўлишинг керак.

К а л и г у л а. Адолатли гап. Фақат бу ҳақда менга маълум қилмоқ ва ўз ҳаётингни хавф остига қўймоқ не учун?

Х е р е я. Шунинг учунки, менинг ўрнимга бошқалар келади ва шунинг учунки, мен ёлғон гапиришни истамайман.

Жимлик.

К а л и г у л а. Херея!

Х е р е я. Ҳа, Гай.

К а л и г у л а. Қандай ўйлайсан, Херея. Рухияти ва ғурури тенг икки одам ҳаётда бир бора бўлса ҳам очиқ юрак билан гаплаша оладиларми?

Х е р е я. Ўйлайманки, ҳозиргина биз сен билан буни уддалай олдик.

К а л и г у л а. Ҳа, Херея. Ахир мени бунга қодир эмас дея ҳисоблагандинг.

Х е р е я. Ноҳақ эканман, Гай. Тан оламан ва сенга миннатдорчилик билдираман. Энди ҳукмингни кутаман.

К а л и г у л а (*паршион*). Менинг ҳукминми? Ҳмм! Айтмоқчисанки... (*Ёмгирпўши остидан қоғозни олади.*) Бу нима эканини биласанми?

Х е р е я. Сенинг қўлингга эканини билардим.

К а л и г у л а (*жўшиб*). Ҳа, сен билардинг, Херея, сенинг дангаллигингнинг ўзи қайсарлик эди. Икки одам шундай қилиб очиқ юрак билан гаплаша олмадилар. Айтганча, бу муҳим эмас. Энди эса самимийлик ўйинини бошлаймиз ва яна аввалгидай яшаймиз. Сенинг олдингда эса мен нима десам тушунишга уринмоқ, ҳақоратларим, инжиқликларимга дош бермоқ йўли турибди. Менга қара, Херея. Бу қоғоз ягона далилдир.

Х е р е я. Мен кетаман, Гай. Бу ёвуз қийшанглашларнинг бари жонимга тегди. Мен уни жуда яхши биламан ва унга қайтиб қарашни истамайман.

К а л и г у л а. *(Ўшандай жўшиқин ва қатъий)*. Шошма. Бу ягона далил, шундайми?

Х е р е я. Қатл учун сенга далил зарурлиги даргумон.

К а л и г у л а. Тўғри. Бироқ бу сафар мен ўзинга хиёнат қилмоқчиман. Бу ҳеч кимга халал бермайди. Гоҳ-гоҳида ўзинга хиёнат қилиб туриш эса шунақаям ёқимлики. Бу ором беради. Мен ором олишим керак, Херея!

Х е р е я. Тушунолмайман ва умуман бунақа нозик нарсаларнинг қадрига етавермайман.

К а л и г у л а. Албатта, Херея, ахир сен соғлом одамсан. Ҳаддидан ошгувчи истакларинг йўқ *(кулгиси қистаб)*. Сен бахтли яшашни ва бахтли бўлишни истайсан. Шу холос!

Х е р е я. Энди тугатсак, яхши бўларди.

К а л и г у л а. Йўқ ҳали. Озгина сабр, яхшими? Қара, мана мен шу далилни ушлаб турибман. Усиз сизларни қатл этолмайман деб кўрқаман. Менинг инжиқлигу оромим шунда. Энди эса далил император кўлида нимага айланишини кўр.

Қозозни машъалага тутади. Херея яқин келади. Улар ўртасидаги машъалада қозоз ёнади.

К а л и г у л а. Кўряпсанми, фитначи! У ёнмоқда ва бу далил ғойиб бўлаётгани даражасида сенинг юзингни бегуноҳлик ёлқини эгалламоқда. Сенинг мўъжизакор бегубор хислатларинг бор, Херея. Бегуноҳ одам нақадар гўзал, нақадар гўзал! Қудратимнинг қадрига ет. Аввало, жазоларни йўлламай, бегуноҳликни қайтармоқ худоларнинг ўзига ҳам ато этилмаган. Императорингга эса, сени қайтадан гуноҳсиз ва кўркмас қилмоғи учун фақатгина аланганинг тилчаси талаб этилди, холос. Давом эт, Херея, сендан эшитганим ажойиб мулоҳазаларни охирига етказ. Императоринг ором олмоқни кутмоқда. Бу унинг бахтли яшамоқ ва бахтли бўлмоқ борасидаги шахсий усулидир.

Херея Калигулага серрайиб қарайди. Гўё тушунгандай аранг илганадиган ҳаракат қилиб, гаптириш учун оғзини очади. Бироқ кўққисдан чиқиб кетади. Калигула қозозни ҳамон оловда тутиб тураркан, жилмайган нигоҳи билан Хереяни кузатади.

П А Р Д А

ТЎРТИНЧИ САҲНА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Саҳнани нимқоронғулик қоплаган. Херея ва Сципион кирадилар. Херея ўннга, кейин сўлга юради ва Сципионнинг ёнига қайтади.

С ц и п и о н *(одамови оҳангда)*. Мендан нима истайсан?

Х е р е я. Вақт тиғиз. Биз ўйлаган ишимизда қатъий бўлмоғимиз лозим.

С ц и п и о н. Мени қатъий эмас деб сенга ким айтди?

Х е р е я. Кечаги учрашувимизга келмадинг.

С ц и п и о н (*тескари қараб*). Бу рост, Херея.

Х е р е я. Сципион, мен сендан каттаман ва кўмак сўраб ўрганмаганман. Бирок менга ростданам кераксан. Бунақа қотилликда масъулиятни хурматга лойиқ кишилар ўз гарданларига олишлари керак. Бу таҳқирланган иззат-нафс ва пасткаш қўрқувлар ивирсиғида тоза ниятлар фақат сен билан бизда қолди. Биламан, биздан кетсанг ҳам, ҳеч нарса айтмайсан. Лекин гап бунда эмас. Мен биз билан бўлишингни истайман.

С ц и п и о н. Тушунаман. Бироқ онт ичаманки, иложсизман.

Х е р е я. Демак, сен улар билансан?

С ц и п и о н. Йўқ. Лекин унга қарши туrolмайман. (*Жим қолади, сўнг паст овозда.*) Уни ўлдирганимда ҳам, юрагим барибир у билан қоларди.

Х е р е я. Ахир отангни ўлдирди!

С ц и п и о н. Ҳа, ҳаммаси шундан бошланади. Лекин шу билан ҳаммаси тугади ҳам.

Х е р е я. У сен эътироф этган нарсани рад этади. У сен сиғинадиган нарсани масхаралайди.

С ц и п и о н. Бу рост, Херея. Бироқ вужудимда унга ўхшаган нимадир бор. Иккимизнинг қалбимизни бир хил аланга ёндиради.

Х е р е я. Танлаш талаб этиладиган дақиқалар бўлади. Мен ўзимдаги унга ўхшаши мумкин бўлган нарсани унини ўчирмоққа мажбур этдим.

С ц и п и о н. Шунинг учун танлай олмайманки, ўз дардимдан ташқари унинг дардини ҳам бирдек ҳис қиламан. Бахтсизлигим шундаки, ҳаммасини тушунаман.

Х е р е я. Демак, уни ҳақли ҳисоблайсан.

С ц и п и о н (*қичқариб*). О, ишон, Херея, мен бошқа ҳеч кимни, ҳеч кимни ҳеч қачон ҳақли деб тан олмайман!

Пауза. Бир-бирларига қараб қоладилар.

Х е р е я. (*ҳаяжонда Сципионга яқинлашиб*). Сени шу кўйга солгани учун уни энди янада баттарроқ ёмон кўрсам керак.

С ц и п и о н. У менга адоқсиз нарсани талаб этмокни ўргатди.

Х е р е я. Йўқ, Сципион, у сендаги умидни тортиб олган. Ёш қалбдан умидни тортиб олиш эса – у шу пайтгача содир этиб келаётган жиноятларнинг ҳаммасидан оғир жиноятдир. Онт ичаманки, ёлғиз шунинг ўзигина ғазабга эрк бериб, уни ўлдириш учун етарли. (*Эшик томон юради.*)

Геликон киради.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Г е л и к о н. Сени қидираётгандим, Херея. Калигула шу ерда дўстлари учун кеча ташкил этмоқда. Унда иштирок этишинг керак. (*Сципионга ўгирилади.*) Сен эса керак эмассан, жонгинам. Кетишинг мумкин.

С ц и п и о н (*кетаркан, Хереяга ўгирилади*). Херея!

Х е р е я (*жуда юмшоқлик билан*). Ҳа, Сципион.

С ц и п и о н. Тушинишга уриниб кўр.

Х е р е я (*жуда юмшоқлик билан*). Йўқ, Сципион.

Сципион ва Геликон чиқиб кетадилар.

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Саҳна ортида қуролларнинг жаранглаши. Ўнда икки соқчи пайдо бўлади. Улар қўрқувнинг барча белгиларини намоён этаётган Қари зодагонни ва Биринчи зодагонни олиб келишади.

Биринчи зодагон (*ўз овозига қатъийлик беришга уриниб, соқчига*). Шундай бемаҳалда биздан нима истайдилар ўзи?

Соқчи (*ўнг томондаги оромкурсига шиора қилиб*). Буёққа ўтир.

Биринчи зодагон. Агар бизни худди бошқалардек қатл этишни истаганларида, бунақа мураккаб тайёргарликларга ҳожат йўқ эди.

Соқчи. Буёққа ўтир, қари эшшак.

Қари зодагон. Ўтирайлик. Бу одам ҳеч нарса билмайди, бу аниқ.

Соқчи. Ҳа, гўзалим, бу аниқ. (*Кетади.*)

Биринчи зодагон. Шошилишимиз кераклигини билардим. Энди эса қийноқ кутмоқда.

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Херей (*оромкурсига хотиржам жойлашиб*). Бу ерда нима бўляпти?

Биринчи зодагон ва қари зодагон (*жўр бўлиб*). Фитна фош этилди.

Херей. Нима бўпти?

Қари зодагон (*қалтираб.*) Бу – қийноқ демак.

Херей (*вазмин*). Қийноқ остида ҳам айбни тан олмаган ўғри-кулга Калигула саксон бир минг сестерций берганини эслагандайман.

Биринчи зодагон. Не кунларга қолдик-а!

Херей. Йўқ, бу шунчаки унинг мардликни баҳолай олишини исботлайди. Сиз буни назарда тутишингиз керак эди. (*Қари зодагонга.*) Агар малол келмаса, тишларингни бунақа такилллатишни бас қил. Бу товушга тоқат қилолмайман.

Қари зодагон. Бироқ мен...

Биринчи зодагон. Хўп, етарли. Биз ҳаётимизни тикиб, таваккал қиляпмиз.

Херей (*вазмин*). Калигуланинг севимли иборасини биласизларми?

Қари зодагон (*ийглагудай бўлиб*). Ҳа, у жаллодга дейдики: “Аста-секин ўлдир, токи у ўлаётганини ҳис қила олсин”.

Херей. Йўқ, янада яхшироқ. У қатлга қараб эснайди ва мутлақо жиддий дейди: “Нимадан кўпроқ завқланаман, ўзимнинг ўша ҳиссизлигимдан”.

Биринчи зодагон. Эшитяпсизми?

Қуроллар жаранглайди.

Херей. Бу сўзлар унинг ожизлигини фош этади.

Қари зодагон. Агар малол келмаса, фалсафа сўқишни бас қил. Мен бунга тоқат қилолмайман.

Саҳна қаърида қул кўринади. У қиличларни келтириб, ўриндиққа тахлайди.

Херей (*бунни кўрмай*). Ҳар нима бўлганда ҳам, бу одам бошқаларга беистисно таъсир ўтказётганини тан олишга тўғри келади. У ўйлашга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мажбур этмоқда. У барчани ўйлашга мажбур этмоқда. Ишончсизлик – мана нима мулоҳазакорликка ундайди. Мана нима учун у шунчалаб кишиларда нафрат уйғотмоқда.

Қ а р и з о д а г о н (*қалтираб*). Қара.

Х е р е я (*қиличларни кўради: унинг овози оз-моз ўзгаради*). Эҳтимол, сен ҳақдирсан.

Б и р и н ч и з о д а г о н. Шошилиш керак эди. Биз жуда узоқ кутгандик.

Х е р е я. Ҳа. Бу сабоқ оз-моз кечикди.

Қ а р и з о д а г о н. Лекин бу бемаънилик. Мен ўлишни истамайман.

Ўрнидан туради ва қочишга уринади. Шу жойдаёқ икки соқчи пайдо бўлади, унга икки тарсаки уриб, зўрлаб жойига йўллашади. Биринчи зодагон оромкурсига сингиб кетади. Херея бир неча сўз айтади, бироқ улар эшитилмайди. Туйқусдан саҳна қаъридан галати мусиқанинг узук-юлук чинқироқ товушлари келади, ликоплар ва шақилдоқлар тарақлайди. Зодагонлар жим бўлишади ва саҳна қаърига тикилишади. У ердаги пардада худди соялар театридаги каби раққосаларнинг калта кийимини кийиб, бошига гулчамбар таққан Калигуланинг сояси пайдо бўлади. У балетнинг бир неча гротескли ҳаракатини бажаради ва зойиб бўлади. Соқчилардан бири дарров тантанали равишда эълон қилади: “Томоша тугади”. Шу вақтнинг ўзида Цезония киради ва томошабинларнинг ортига туради. У текис, бироқ уларни сескантириб юборадиган овозда гапиреди.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Ц е з о н и я. Калигула шу пайтга қадар у сизларни давлат ишлари учунгина чақириб келганини, лекин бугун сизлар билан нафосат лаззатини баҳам кўрмоқлик ниятида таклиф этганини сизга билдиришимни топширди. (*Бироз жим бўлиб, ўша оҳангда давом этади*). Ростини, у кўшимча қилдики, ким лаззатланишни хоҳламаса, боши кесилади. (*Улар жим.*) Хиралигимни кечиришингизни сўрайман, бироқ бу ракс сизларга ёқдими, дея сўрамоғим шарт.

Б и р и н ч и з о д а г о н (*тебраниб*). У жуда ажойиб бўлди, Цезония.

Қ а р и з о д а г о н (*тўлиб-тошган миннатдорлик билан*). О, ҳа, Цезония.

Ц е з о н и я. Сенга-чи, Херея?

Х е р е я (*совуқ қилиб*). Бу улкан санъат эди.

Ц е з о н и я. Жуда соз. Шундай қилиб, бу ҳақда Калигулага хабар беришим мумкин.

Геликон киради.

ОЛТИНЧИ КЎРИНИШ

Г е л и к о н. Айт-чи, Херея, бу ростданам улкан санъат эдими?

Х е р е я. Қайсидир маънода – ҳа.

Г е л и к о н. Тушунаман. Сен жуда кучлисан, Херея. Ҳар бир виждонли одам каби мунофиқ. Бироқ кучли, бошқа гап йўқ. Мен унақа кучли эмасман. Ҳар ҳолда сизларнинг Калигулага панд беришингизга, ҳатто унинг ўзи буни истаса ҳам, йўл кўймайман.

Х е р е я. Бу ваъздан ҳеч нарса тушунмадим. Лекин бундаин садоқатинг учун сени мадҳ этмоғим лозим. Садоқатли хизматкорларни кўраман.

Г е л и к о н. Қанчалик таккаббурсан, а? Ҳа, мен савдойига хизмат қиляпман. Сен нимага хизмат қиляпсан? Саховатпешаларгами? Бу борада

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

нималарни ўйлашимни сенга тўкиб соламан. Мен куллиқда туғилганман. Шунақа, виждонли одам, олдинига мени саховатпешалар ҳақидаги бу қўшиқ остида ўйин тушишга қамчин мажбур этди. Гай эса менга чиройли сўзлар гапирмаган. У мени халос этди ва ўз саройига олди. Худди шу ерда мен сизларнинг оғангиз – саховатпешаларга назар ташлашга муяссар бўлдим. Башараларингиз ифлос, ҳидингиз ёқимсиз, қайғуни ҳам, хавф-хатарни ҳам англамаган кишиларнинг чучмал ҳиди. Либослар чиройли, юраклар эса сўниқ, юзлар оч, кўллар қалтирагувчи. Ҳали сизларми қозилар? Сиз кимсиз, саховатпешалиқни майдалаб сотгувчи, гўё қизалоқ севгини орзулагандай хотиржам кун кўришни орзу қилгувчи, лекин ҳатто бир умр ёлғон гапириб ўтганингизни ҳам тушунмай, кўркувда жон бергувчиларми? Адоғсиз азобланган, ҳар куни минглаб янги жароҳатларнинг қонига беланган кишиларни сиз суд қилмоқчимисиз? Аввало, менга рўпара бўлишингизга тўғри келади, буни унутманг! Қулдан жиркан, Херея! У сенинг саховатпешаларингдан юксакроқ, чунки у ўзининг шўрлик хўжайинини ҳали яна севишга қодир ва уни олийжаноб ёлғонларингиздан, сизларнинг маккор ваъзларингдан ҳимоя этади...

Х е р е я. Азизим Геликон, сафсатага ўтиб кетдинг-ку. Чин сўзим, қачонлардир дидинг бундан яхшироқ эди.

Г е л и к о н. Афсуски, ҳа. Мана, сизлар билан узоқ муддатли мулоқотда бўлишнинг оқибати. Кекса эр-хотинлар бир-бирларига шу қадар ўхшаб қоладиларки, уларнинг ҳатто сочлари ҳам теппа-тенг бўлиб кетади. Лекин мен тузаламан, хавотир олма, тузаламан. Фақат биргина... Қара, бу киёфани кўраяпсанми. Хўш, яхшилаб қара. Жуда соз. Ана энди ўз ғанимингни кўрдинг. (*Кетади.*)

ЕТТИНЧИ КЎРИНИШ

Х е р е я. Энди эса шошилиш керак. Икковингиз шу ерда қолинг. Бугун кечқурун бизлар юзлаб киши бўламыз. (*Кетади.*)

Қ а р и з о д а г о н. Қолинг, қолинг?! Мен кетишни афзал кўрган бўлардим. (*Бурнидан нафас олади.*) Бу ердан ўлимнинг ҳиди келаётир.

Б и р и н ч и з о д а г о н. Ёки ёлғоннинг. (*Ғамгин.*) Мен бу рақсни гўзал деб айтдим.

Қ а р и з о д а г о н (*таскин бериб.*) Қандайдир маънода худди шундай. Худди шундай.

Бир неча зодагонлар ва чавандозлар шошиб югуриб киришади.

САККИЗИНЧИ КЎРИНИШ

И к к и н ч и з о д а г о н. Нима гап? Биларсиз? Император бизни чорлашни буюрибди.

Қ а р и з о д а г о н (*паришон*). Эҳтимол рақсга чорлагандир.

И к к и н ч и з о д а г о н. Қанақа рақс?

Қ а р и з о д а г о н. Шунчаки, нафосат лаззати.

У ч и н ч и з о д а г о н. Унга нима бўлди? (*Завқ билан.*) О худоларим, наҳотки у ўлаётган бўлса?

Б и р и н ч и з о д а г о н. Ундай деб ўйламайман. Унинг касали фақат бошқалар учун ўлим келтиради.

Қ а р и з о д а г о н. Сени тушундим. Бироқ унинг яна қанақадир ножиддийроқ ва биз учун ёқимлироқ касали йўқми?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Б и р и н ч и з о д а г о н. Йўқ, бу касал рақибларни ёқтирмайди. Аммо, рухсат этсангиз, Херея билан гаплашиб олишим лозим. (*Кетади.*)

Цезония киради. Қисқа пауза.

ТЎҚҚИЗИНЧИ КЎРИНИШ

Ц е з о н и я (*лоқайд*). Калигуланинг ошқозони хаста. У қон қусди.

Зодагонлар унинг атрофида тўпланишади.

И к к и н ч и з о д а г о н. О кудратли худолар, ваъда бераман: агар у соғайиб кетса, мен ғазнага икки юз минг сестерций ҳадя этаман.

У ч и н ч и з о д а г о н (*ўта жўшқин*). Юпитер, унинг жони ўрнига меникини ол.

К а л и г у л а (*иккинчи зодагоннинг олдига келиб*). Мен ҳадынгни қабул этаман, Луций. Ташаккур сенга. Ғазнабоним сеникига эртага боради. (*Учинчи зодагоннинг олдига келади ва уни қучоқлайди.*) Қанчалар таъсирланганимни тасаввур ҳам қилолмайсан. (*Жим тургач, юмшоқлик билан.*) Сен мени шунчалар севасанми?

У ч и н ч и з о д а г о н (*таъсирланиб*). Эҳ, Цезар, сен учун ҳеч иккиланмай нималарни бермасдим!

К а л и г у л а (*уни қучоғида тутганча*). Эҳ, бу жуда ортиқча, Кассий, мен бундайин севгига арзимаيمان. (*Кассий инкор этувчи ҳаракат қилади.*) Йўқ, йўқ, деяпман-ку сенга. Мен лойиқ эмасман. (*Икки соқчини чақиради.*) Уни олиб кетинг. (*Юмшоқлик билан Кассийга.*) Бор, дўстим. Ва унутма, Калигуланинг қалби сен билан.

У ч и н ч и з о д а г о н (*секин хавотирга тушиб*). Лекин улар мени қаёққа олиб кетишмоқда?

К а л и г у л а. Нима қаёққа? Ўлимга. Сен ўз ҳаётингни мен учун бердинг. Мен ўзимни яхши ҳис қила бошладим. Оғзимда ҳатто қоннинг ҳалиги ёқимсиз таъми ҳам йўқ. Сен мени асраб қолдинг. Кассий, сен бахтлисан, зеро, ўз жонингни бошқа биров учун бахш эта олдинг ва бу бировнинг исми Калигуладир! Мана энди барча қувончлардан яна хузурлана оламан.

Соқчилар учинчи зодагонни судрайдилар. У додлаб қаршилик кўрсатади.

У ч и н ч и з о д а г о н. Бироқ истамайман! Бу ҳазил эди.

К а л и г у л а (*унинг дод-войи орасида орзуланиб*). Денгиз устидаги йўлларни ҳадемай қийғос намозшомгуллар қоплайди. Аёллар енгил матодан кўйлак киядилар. Олис осмон шунақаям мусаффо ва тоза, Кассий! Ҳаёт ҳазиллари!

Кассий энди эшик олдида етганда Цезония уни астагина итаради.

К а л и г у л а (*ўғириларкан, қутилмаганда жиддий*). Ҳаёт, дўстларим! Агар сен уни росмона севганингда эди, бунақа эҳтиётсизлик билан уни ўйнамаган бўлардинг.

Кассийни судраб олиб чиқиб кетишади.

К а л и г у л а (*стол олдига қайтиб*). Ютқазганингдан кейин, албатта, тўлашинг керак. (*Пауза.*) Буёққа кел, Цезония. (*Қолганларга ўғирилади.*)

Айтгандай, калламга ажойиб фикр келиб қолди, уни сизлар билан баҳам кўрмоқчиман. Менинг подшоҳлигим шу пайтгача жуда бахтиёрлик билан ўтди. Ёппасига тарқалган вабо ҳам, шафқатсиз диний маросимлар ҳам, ҳаттоки давлаг тўнтариши ҳам бўлмади, қисқаси, сизларни авлодлар хоти-расига муҳрагувчи ҳеч нарса йўқ. Шунинг учун ҳам мен тақдирнинг хасислигини қисман бўлса-да тўлдиришга уринмоқдаман. Айтмоқчиманки... Билмадим, мени тушуна олдингизмикин. (Истеҳзо билан.) Бир сўз билан айтганда, мен ўзим вабонинг ўрнини эгалламоқчиман. *(Бошқа оҳангда.)* Энди эса жим бўлинглар. Ана, Херея ҳам кўринди. У билан сен шуғуллан, Цезония. *(Чиқиб кетади.)*

Херея ва Биринчи зодагон кирадилар.

ЎНИНЧИ КЎРИНИШ

Цезония шошиб Хереянинг олдига келади.

Цезония. Калигула ўлди.

Ўзини йиғлаётгандай кўрсатиб тесқари ўгирилади ва бошқаларга диққат билан қарайди. Улар жим. Барчанинг қиёфаси ўргатилгандай, лекин бошқа бир сабаб билан.

Биринчи зодагон. Сен... сен бу бахтсизликка ишонасанми? Мумкин эмас, у ҳозиргина рақсга тушаётганди-ку.

Цезония. Худди шундай. Айнан шу зўриқиш уни ажал домига тортди.

Херея шошқин қадамлар билан иштирокчиларни бирин-кетин айланиб ўтади ва Цезониянинг ёнига қайтади. Ҳамма сукут сақлайди.

Цезония *(секин.)* Ҳеч нарса демадинг, Херея?

Херея *(ўшандай секин.)* Бу улкан бахтсизлик, Цезония.

Қўққисдан Калигула киради ва Херея томонга юради.

Калигула. Яхши ўйнадинг, Херея. *(Ортига ўгирилади ва бошқаларга қарайди. Ҳазил билан.)* Нима ҳам дердим! Чикмади. *(Цезонияга.)* Сенга айтган гапимни унутма. *(Кетади.)*

ЎН БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Цезония жимгина унинг изидан қараб қолади.

Қаризодагон *(унга ҳали сусаймаган умид куч беради.)* У ростдан ҳам хастами, Цезония?

Цезония *(унга нафрат билан қараб).* Йўқ, гўзалим, аммо сенга ҳаммаси ҳам маълум эмас. Унинг ҳар кеча икки соатгина ухлаши сенга аёнми, қолган вақтларда эса саройнинг ерости йўлларида тентирайди ва унутилмоқ истайди. Сенга аёнмикин, ҳа, айтгандай, сенинг хаёлингга ҳам келмаску-я, тун ярми ва қуёшнинг қайтиши оралиғидаги азобли онларда бу одамни қандайин фикрлар камраб олади. Хастами? Йўқ, у хаста эмас, лекин сен унинг қалбини қоплаган ўшал яралар учун ном ва малҳам топа олармидинг.

Х е р е я (*гўё таъсирлангандай*). Сен ҳақсан, Цезония. Бизга маълумки, Гай...

Ц е з о н и я (*лўнда қилиб*). Ҳа, бу сизларга маълум. Бироқ қалбдан мосуво барча кишилар каби сиз кимлардадир унинг ҳаддан зиёд мўл бўлишига тоқат қилолмайсиз. Ҳаддан зиёд қалб? Бу ҳалал беради, тўғрими? Модомики бу хасталик дея агалар экан, у ҳолда дўнгпешона калтафаҳмлар ўзларининг тоза виждонлари ва мағрурликлари ила қолаверадилар. (*Ўзга оҳангда*). Сен қачондир сева олганмисан, Херея?

Х е р е я (*яна ўз ҳолига қайтиб*). Биз энди бундай нарсаларни ўрганмоққа анча қариб қолдик, Цезония. Унинг устига Калигула бизга бундай нарсалар учун фурсат ҳам бермаса керак.

Ц е з о н и я (*ўзини қўлга олиб*). Бу рост. (*Ўтиради.*) Мен эса Калигуланинг топшириғини унутаёзибман. Сизлар бугунги кун санъатга бағишланганини биласизларми?

Қ а р и з о д а г о н. Тақвим бўйичами?

Ц е з о н и я. Йўқ, Калигула бўйича. У бир неча шоирларни чорлади ва берилган мавзуда бадиҳагўйлик қилмокни таклиф этмокчи. Сизнинг орангизда ҳам шоирлар бор: уларнинг бу мушоирада, албатта, иштирок этишларидан умид қилади. У ёш Сципион ва Метеллни алоҳида тилга олиб ўтди.

М е т е л л. Лекин биз тайёр эмасмиз.

Ц е з о н и я (*гўё уни эшитмагандай, бир маромдаги овозда*). Табиийки, мукофотлар тайин этилган. Шунингдек, жазолар ҳам. (*Ҳамма ортига чекинади.*) Гап орамизда қолсину, сизларга айтишим мумкинки, жазолар унчалик оғир эмас.

Калигула киради. У ҳеч қачон бунчалар гамгин кўринмаган.

ЎН ИККИНЧИ КЎРИНИШ

К а л и г у л а. Ҳамма нарса тайёрми?

Ц е з о н и я. Ҳамма нарса (*Соқчига.*) Шоирларни келтиринглар.

Ўн икки шоир жуфт-жуфт бўлиб киради ва ўнг томонга йўналади.

К а л и г у л а. Қолганлар-чи?

Ц е з о н и я. Сципион ва Метелл!

Бу иккаласи ҳам шоирларга қўшиладилар, Калигула Цезония ва зодагонлар билан чап томонда ичкарироқда ўтирадилар. Қисқа пауза.

К а л и г у л а. Мавзу – ўлим. Муддат – бир дақиқа.

Шоирлар шоша-пиша ўз қозғозларига ёза бошлайдилар.

Қ а р и з о д а г о н. Ким ҳакамлик қилади?

К а л и г у л а. Мен. Наҳот шу етарли бўлмаса?

Қ а р и з о д а г о н. Ҳа-я, мутлақо етарли.

Х е р е я. Мушоирада сен ҳам иштирок этасанми, Гай?

К а л и г у л а. Менга фойдаси йўқ. Мен аллақачонлар бу мавзуда асар ёзиб бўлганман.

Қ а р и з о д а г о н (*шошиб*). Уни қаердан топмоқ мумкин?

К а л и г у л а. Мен уни ҳар куни ўзимча ўқийман.

Цезония унга хавотир билан қарайди.

К а л и г у л а (*қўпол қилиб*). Сенга башарам ёқмаяптими, дейман?

Ц е з о н и я (*юмишқлик билан*). Мени кечир.

К а л и г у л а. О, ўтинаман, тавозенинг ҳожати йўқ. Фақат шу тавозе бўлмаса бас. Сенга шундоқ ҳам тоқат қилиш оғир, бироқ тавозеларингга!..

Цезония ўзини қўлга олишга уринади.

К а л и г у л а (*Хереега*). Шунақа. Мен ушбу асардан ўзга ҳеч нарса бита олмадим. Бироқ у менинг Римнинг бутун бир тарихи давомида ўз ўй-фикрларини ўзининг амаллари ила мурасага сола олгувчи ягона, тушуняпсанми, Херее, ягона санъаткор эканимни исбот этмоқда.

Х е р е е я. Бу фақатгина ҳокимият туфайлидир.

К а л и г у л а. Рост. Қолганлар ҳокимиятга эга бўлмаганликлари туфайли ижод қиладилар. Менинг эса ижодга муҳтожлигим йўқ: мен яшаяпман. (*Қўпол қилиб*.) Хўш, қалай, тайёرمىсизлар?

М е т е л л. Назаримда, тайёرمىз.

Ҳ а м м а л а р и. Ҳа.

К а л и г у л а. Унда мени яхшилаб эшитиб олинглар. Сизлар навбати билан олдинга чиқасизлар. Ҳуштагим билан тўхтайсиз, навбатдаги одам эса бошлайди. Шу йўсинда давом этаверади. Кимнинг ўқишини ҳуштагим тўхтатмаса, билингки, ўша ғолиб. Шайланинг. (*Хереега яширинча таъзим қилади*.) Ҳамма нарсада қатъий тартиб лозим, ҳагто санъатда ҳам.

Ҳуштак.

Б и р и н ч и ш о и р. Ўлим, қора шарпа ортидан...

Ҳуштак. Шоир чапга ўтади. Қолганлар ҳам худди ўшандай қиладилар. Саҳна механик тарзда ўйналади.

И к к и н ч и ш о и р. Уч мўйнали ўзин ғорида...

Ҳуштак.

У ч и н ч и ш о и р. Сени чорлайман, о, ажал...

Қаҳрли ҳуштак. Тўртинчи шоир олдинга чиқади ва бадиҳагўй қиёфасида туради. У бирон нарса айтишига улгурмай туриб ҳуштак эшитилади.

Б е ш и н ч и ш о и р. Гўдаклик пайтимда мен...

К а л и г у л а (*бақириб*). Йўқ! Қайсидир аҳмоқ гўдаклигининг бу мавзуга қандай дахли бўлиши мумкин? Менга айта оласанми – қандай?

Б е ш и н ч и ш о и р. Лекин, Гай, мен ҳали тугатганим йўқ...

Қаттиқ ҳуштак.

О л т и н ч и ш о и р (*олдинга чиқади, йўталиб*). У шафқатсиз, тантана қилар...

Хуштак.

Е т т и н ч и ш о и р (*сирли қилиб*). Тушуниксиз ва ғира-шира илтижо...

Тўхтатувчи хуштак. Сципион қоғозсиз олдинга чиқади.

К а л и г у л а. Сенинг навбатинг, Сципион. Қоғозинг йўқ?

С ц и п и о н. Менга унинг зарурати йўқ.

К а л и г у л а. Қани. (*Хуштагини ичига ютиб.*)

С ц и п и о н (*Калигуланинг ёнгинасида туриб, лекин унга қарамай ва қандайдир хоргин*).

*Одамларни поклагувчи бахт ортидан қувиб,
Қуёш қуйилгувчи осмонда,
Бетакрор, ёввойи тантаналар,
Менинг умидсиз алаҳшиларим!..*

К а л и г у л а (*юмшоқлик билан*). Ўтинаман, бас. (*Сципионга.*) Ўлимнинг ҳақиқий сабоқларини эгаллашга ўта ёшлик қиласан.

С ц и п и о н (*Калигуланинг кўзларига боқиб*). Отамдан ҳам айрилмоққа ўта ёшлик қилардим.

К а л и г у л а (*кескин ортига ўгирилиб*). Сиз, қолганлар, эса сафга туринг. Ёмон шоир – менинг таъбим учун ўта оғир синовдир. Шу пайтгача сизларни ўзимнинг иттифоқдошларим деб билардим, баъзан эса мудофаанинг сўнги чизигини ташкил этасиз дея тасаввур қилардим. Лекин беҳуда, энди сизларни ўзимнинг ғанимларим деб ҳисоблайман. Шоирлар менга қарши – бу, айтишим мумкинки, қиёмат. Қадамлаб олға! Сизлар менинг олдимдан ўтасиз ва айна пайтнинг ўзида, ундан ўз ифлосликларингизнинг изини ўчириб ташламоқ учун қоғозларингизни ялагайсиз. Шайланинг! Олға!

Хуштаклар қадамларга ҳамоҳанг янграйди. Шоирлар ўнг эшикка йўналадилар ва юриш асносида ўзларининг ўлим билмас қоғозларини ялаб борадилар.

К а л и г у л а (*жуда секин*). Барчангиз кетинглар.

Херей эшик олдидан биринчи зодагоннинг елкасидан тутиб тўхтатади.

Х е р е я. Фурсат етди.

Сципион бунга эшитди. У остонада секинлайди ва Калигуланинг ёнига қайтади.

К а л и г у л а (*заҳарли қилиб*). Мени ўз ҳолимга қўёлмайсанми? Отанг ҳам худди шундай иш тутганди.

ЎН УЧИНЧИ КЎРИНИШ

С ц и п и о н. Кераги йўқ, Гай, буларнинг бари бефойда. Нимани танлаганингни яхши биламан.

К а л и г у л а. Ўз ҳолимга қўй.

С ц и п и о н. Мен сени чиндан ҳам ўз ҳолингга қўяман, чунки назаримда,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мен сени тушунгандекман. Сен учун ҳам, сенга жуда ўхшагучи мен учун ҳам энди чора йўқ. Мен буларнинг барига жавоб излаб, узоқ-узоқларга йўл оламан. *(Пауза, Калигулага қарайди. Ҳаяжон билан.)* Алвидо, азизим Гай. Барчаси интиҳо топган пайтда, сени севганимни унутма. *(Кетади.)*

Калигула унинг изидан қараб қолади ва қандайдир ҳаракат қилади, лекин ироданинг зўри билан ҳаяжонини босади ва Цезониянинг олдига қайтади.

Цезония. У нима деди?

Калигула. Бунга ақлинг етмайди.

Цезония. Нима ҳақда ўйлаяпсан?

Калигула. У ҳақда. Ва сен ҳақингда. Айтгандай, иккиси ҳам бир гўр.

Цезония. Нима бўлди?

Калигула *(унга қараб)*. Сципион кетди. Мен дўстликни тугатдим. Сен-чи, ўз-ўзимдан сўрайман мен, нима учун сен ҳамон шу ердасан...

Цезония. Чунки мен сенга ёқаман.

Калигула. Йўқ. Агар сени ўлдирганимда, эҳтимол, тушуниб олармидим.

Цезония. Нима бўпти, яхши фикр. Уни рўёбга чиқар. Лекин бир дақиқа бўлсин хотиржам ва эркин яшай оласанми?

Калигула. Мен мана бир неча йилдирки, айна шу билан машғулман, яъни озод яшамоқдаман.

Цезония. Мен бошқа нарсани назарда тутаяпман. Мени тушун. Қалб мусаффолиги ила яшамоқ ва севмоқ – бу шуқадар ёқимли бўлиши мумкин.

Калигула. Ҳар ким мусаффоликка қўлидан келганча эришади. Буни мен энг асосий нарсани топиш ниятида қилмоқдаман. Бироқ нима бўлганда ҳам, сени ўлдира оламан. *(Кулади.)* Бу менинг тутган йўлимда муносиб тож бўларди.

Калигула ўрнидан туради ва кўзгуни ўгиради. Ҳайвондек қутуриб, уни девор бўйлаб айлантиради: унинг қўллари қарийб қимирламасдан осилиб турганга ўхшайди.

Қизик-да. Агар ўлдирмасам, ўзимни ёлғиз ҳис қиламан. Тириклар коинотни эгаллолмас, ундан зерикшни қувғин қилолмас. Сизлар мен билан бўлган пайтда ён-веримда кўзларимни тўлдиргучи чексиз бир бўшлиқни ҳис этаман. Менга фақат ўзимнинг мурдаларим билан бўлиш ёқади. *(То-мошабинларга юз буриб, озгина олдинга эгилган кўйи туради. Цезонияни унутади.)* Уларгина ҳақиқийдирлар. Худди менга ўхшайдилар. Улар мени кутмоқдалар ва шоширмақдалар. *(Бошини силкийди.)* Мен гоҳ улар, гоҳ бошқалар билан узоқ суҳбатлар олиб бораман, кимдир додлаб мендан шафқат ўтинади, мен эса унинг тилини суғуриб олмоқни буюраман.

Цезония. Буёққа кел. Ёнимга ёнбошла. Бошингни тиззамга қўй. *(Калигула шундай қилади.)* Сенга хуш ёқмоқда. Ҳаммаёқ тинч.

Калигула. Ҳаммаёқ тинч! Оширвординг. Қуролларнинг шакирлашини наҳотки эшитмаётган бўлсанг? *(Шу овозлар келади.)* Пистирмада ўтирган нафратни фош этувчи минглаб шитирлашларни сезмаяпсанми?

Ғира-шира норозилик овозлари.

Цезония. Ҳеч ким журъат этолмайди...

Калигула. Аҳмоқликдан ўзга.

Цезония. У ўлдирмайди. У одамларни эҳтиёткор қилиб қўяди.

Калигула. У ажал олиб келади, Цезония. У ўзини ҳақоратланган хисоблаган онда ажал олиб келади. О, мени мен отасидан ёки ўғлидан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

жудо этганлар ўлдирмайдилар. Булар тушуниб етдилар. Улар мен билан, ахир уларнинг ҳам оғзида ўша таъм. Лекин мен хўрлаган, масхаралаган бошқалар – ана ўшаларнинг чиркин кибру ҳаволаридан менга омонлик йўк.

Цезония (*қизгин*). Биз сени ҳимоя этамиз, сени севгувчилар ҳали кўпчиликмиз.

Калигула. Сизлар тобора озаймоқдасизлар. Мен бунинг учун неки лозим бўлса қилдим. Ундан кейин, адолат ҳаққи тан олайлик: нафақат аҳмоқлик, шунингдек, ўша бахтли бўлмоқни истагувчиларнинг садоқати ҳам, мардлиги ҳам менга қаршидир.

Цезония (*ўша оҳангда*). Йўк, улар сени ўлдиролмайдилар. Ёки самодан қанақадир чакмоқ чакнайди-да, сенга тегмасларидан олдин уларни кулга айлантиради.

Калигула. Самодан! Ҳеч қанақа само йўк, бечорагина. (*Ўтиради.*) Лекин нима учун туйқус бунчалар муҳаббатли бўлиб қолдинг? Бу бизнинг шартимизга кирмасди.

Цезония (*у туради ва юришига тушади*). Демак, сен бошқаларни қандай ўлдираётганингни кўрмоқликнинг ўзи менга камлик қилади, устига-устак сени ўлдиришлари мумкинлигини ҳам билмоғим шарт? Менинг олдимга шафқатсиз ва ғажиб ташлангандай бир қиёфада киришинг, ёним-далигингда сендан қотилликнинг хиди келиши камлик қиларкан-да? Мен сенинг вужудингдаги борки инсонийлик аста-секин ўлиб бораётганини ҳар куни кузатаман. (*Унга ўгирилади.*) Мен қариман ва ҳадемай ярамас бир қиёфага келишимни биламан. Аммо қалбимда сенинг ҳақингдаги фикру ўйдан ўзга ҳеч нарса қолмади ва энди мени севасанми ёки йўкми, аҳамиятсиз. Мен фақат биргина нарсани истайман, у ҳам бўлса, сенинг соғайганингни кўриш. Ахир ҳали боласан. Борки ҳаётинг ҳали олдинда! Сен бутун бир ҳаётдан ортиқ яна нимани ҳам тилашинг мумкин?

Калигула (*туради ва унга тикилади*). Анчадан бери шу ердасан.

Цезония. Ҳа, бироқ мени ҳайдамайсан, тўғрими?

Калигула. Билмадим. Фақат нима учун бу ердалигингни биламан. Чунки менга ҳузур бахш этган бу кечаларнинг барчаси аччиқ ғамгин кечди, чунки сен мен ҳақимда шунчалар биласанки. (*Уни қучоқлайди ва унинг бошини оз-оз орқага қайиради.*) Мен йигирма тўққиз ёшдаман. Кўп эмас. Бироқ кечмишнинг шунчалар оғир асоратларини ортқилаб, шунчалар чўққисига етган ҳаётим ўзимга шунчалар узоқ туюлган бу онларда сен сўнгги гувоҳ бўлиб қолмоқдасан. Ҳадемай сен айланадиган ҳов ўша қари аёлнинг шармандали назокатига қаршилиқ кўрсата олмайман.

Цезония. Сени ҳайдамайман, деб айтгин!

Калигула. Билмадим. Мен фақат, бу шармандали назокат ҳаёт менга ато этган, энг даҳшати ҳам шу, бирдан-бир тоза туйғу эканини тушунаман.

Цезония унинг қучоғидан халос бўлади. Калигула унинг ортидан юради. Аёл ўгирилмасдан Калигула унга яқин келади, қўллари билан Цезонияни қучади.

Калигула. Сўнгги гувоҳнинг ғойиб бўлгани яхши эмасми?

Цезония. Менга барибир. Мен сен айтган гапдан бахтиёрман. Бироқ нега энди бу бахтни сен билан баҳам кўролмайдиман?

Калигула. Мени бахтли эмас деб сенга ким айтди?

Цезония. Бахт мурувватлидир. У ўзининг яшамоғи учун ўзгаларни маҳв этмайди.

Калигула. Демак, бахтнинг икки тури бор. Мен ажалбардорини танладим. Ва мен бахтиёрман. Қачонлардир қайғу-аламнинг охириги нуқтасига

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

етдим, деб ўйлаган пайтларим ҳам бўлган. Лекин йўк, давом эттириш мумкин экан. Умидсизлик мамлакатининг сарҳадлари ортида самарасиз ва улуғвор бахт ётибди. Менга қара. (*Цезония унга ўгирилади.*) Бутун Рим йиллаб Друзилланинг исмини айтмоқдан бўйин товлаганини эсласам, кулги тутади, Цезония. Рим йиллаб адашди. Севги менга камлик қилади, буни ўшандаёқ тушунганман. Бугун сенга боқарканман, яна худди аввалгидай ўйламоқдаман. Кимнидир севиш, демакки, бирга қаришга кўнмоқликдир. Мен бунақа севгига қодир эмасман. Кекса Друзилла – бу ўлган Друзилладан баттарин. Инсон севган мавжудоти кутилмаганда ўлгани учун қайғурадигандек туюлади. Йўк, бу сафсата, чинакам қайғу эмас. Чинакам қайғу аламнинг ҳам охири борлигини сезган пайтингда келади. Ҳатто дард ҳам ўз мазмунини йўқотади.

Мана кўрдингми, мен ўзимни ҳеч нарса билан – на муҳаббат паноҳида, на ҳасрат доғида оклай олмайман. Менинг далилим йўк. Бироқ бугун ўтган барча йиллардагидан кўра эркинроқман. Мен хотиралар ва хомхаёллардан халос бўлдим. (*Ғазаб билан кулади.*) Мен биламан, ҳамма нарса тугашга маҳкум! Қандайин кашфиёт! Уни амалда синаб кўрган, бу телбавор бахтиёрликни ўз бошидан кечира олган бизлар бутун тарих ичи икки-уч киши эдик. Цезония, ажабтовур бир фожеани то сўнгги ечимигача томоша қила олдинг. Энди парда туширишнинг фурсати етди.

У яна Цезониянинг ортида туради ва қўли билан унинг бўйинини чангаллайди.

Цезония (*даҳшатда*). Нақадар даҳшатли эрк – шуми ўша бахт?

Калигула (*унинг томогини тобора қаттиқроқ сиқиб*). Шу ўшадир, Цезония. Усиз мен рози ва тўқ ўтган бўлардим. Унинг шарофати билан ёлғизларнинг худомонанд башоратчилигига эга бўлдим. (*У Цезонияни аста-секин бўзаркан, тобора жазавага тушади. У олишмоққа уринмайди, фақат итоатгўйлик билан қўлларини олдинга чўзади. У унинг қулогига энгашиб гапиради.*) Мен яшаяпман, мен ўлдирияпман, мен Яратганнинг қудрати олдида арзимас таклиддек туюлгувчи бузғунчининг фавқулудда бир қудратига эгаман. Мана шу бахтиёрлик дегани. Тоқат қилиб бўлмас соқитлик, оламдаги борки нарсага нафрат, атрофдаги қон, ғазаб, нигоҳи билан ўзининг бутун ҳаётини ортига олгувчи инсоннинг мислсиз ёлғизлиги, жазога тортилмаган қотилнинг чексиз қувончи, инсон умрини (*кулади*), сеникини ҳам, мажақлаб ташлагувчи ўзгармас мантиқ – мана шунинг ўзи бахт, Цезония, токи менга охир-оқибат доҳиёна танҳолик они келсин.

Цезония (*оғизона қаршилик қиларкан*). Гай!

Калигула (*ўзини унутиб*). Ҳеч қандай кўнгилчанликка ўрин йўк. Уни тугатиш керак, фурсат кутиб турмайди, азизам Цезония!

Цезония хириллайди. Калигула уни судрайди ва ложага ташлайди.

Калигула (*унга тикилади унинг қиёфаси девонавор, овози эзгин*). Сен, сен ҳам айбдор эдинг. Аммо қатл билан ҳеч нарсани ҳал этиш мумкин эмас.

ЎН ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула (*ортига ўгирилади ва худди алаҳсираётгандай кўзгу томон юради*). Калигула! Сен, сен ҳам айбдорсан. Нима бўпти, бироз камроқ, нима фарқи бор! На қозилар, на айбсизлар бўлмаган бу дунёда менга ҳукм чиқармоққа кимнинг ҳадди сиғади! (*Кўзгуга қадалиб, чуқур тушқунлик билан.*) Мана кўрдингми, Геликон келмади. Мен ойга эга

бўлолмаймаман. Шахсий ҳаққоният ва охиригача бориш бурчи – бу нақадар оғир. Мен интиҳодан кўрқаман. Қиличлар жаранглаяпти! Бу айбсизлик ўз тантанасини ҳозирламоқда. Мен нега энди нариги томонда эмасман. Мени дахшат босаяпти. Аввалига бошқаларни ёмон кўрмоқ, кейин эса ўз қалбингда шундайин кўрқоқликни ҳис этмоқ – нақадар қабоҳат. Бироқ бу муҳим эмас. Кўркувнинг ҳам интиҳоси бор. Ўшанда чор-атрофимда яна юрагимни ҳаловатга элтгувчи буюк бўшлиқ бўлади. *(Орқага бир қадам ташлайди, кўзгуга қайтади. У зўё оз-моз тинчлангандай. Яна гапира бошлаганида овози секин ва босиқ эшитилади.)* Ҳамма нарса шунақа мураккаб туюлади. Аслида эса бариси оддий. Агар ойга эга бўлганимда эди, агар севгига қонганимда эди, бариси ўзгача бўларди. Лекин ташналикни не билан қондирмоқ мумкин? Қандайин юрак, қўл янглиғ тубсиз қандайин маъбуда лозим мен учун? *(Тиз чўқади ва йиғлайди.)* Бу дунёда ҳам, бошқасида ҳам менга мос келгувчи ҳеч не йўқ. Менга фақат биргина нарса – имконсиз нарса кераклигини ахир мен ҳам, сен ҳам биласан *(йиғларкан, қўлини кўзгуга чўзади)*. Имконсиз нарса! Мен уни дунё чегараларидан, ўз қалбимнинг қирғоқларидан изладим. Мен қўл чўзардим. *(Қичқиради.)* Қўл чўзаман ва сенга дуч келаман, ҳамиша рўпарамда фақат сен, мен эса сенга бўлган нафрат билан тўлиб-тошаман. Мен бошқа йўлга юрдим, у ҳеч қаерга олиб бормайди. Менинг ҳурлигим – ёлғон. Геликон! Геликон! Бу ерда ҳам ҳеч нарса йўқ. О, нақадар оғир бу тун! Геликон келмайди: биз асрлар оша айбдор бўлиб қоламиз. Бу тун худди инсоният қайғулари каби оғир.

Саҳна ортидан шивир-шивир ва қуролларинг шақир-шуқури эшитилади.

Г е л и к о н *(саҳна қаърида қўққисдан пайдо бўлади)*. Эҳтиёт бўл, Гай! Эҳтиёт бўл!

Кўринмас қўл Геликонга ханжар санчади.

Калигула туради, қўлига курсичани тутиб, оғир нафас оларкан, кўзгунинг ёнига боради. Ўзига тикилади, олдинга сакрагандай маънони тасвирлайди ва кўзгудаги ўз аксининг худди шундай ҳаракатига жавобан унга туфлайди ҳамда курсича билан уради.

К а л и г у л а. Абадият сари, Калигула, абадият сари.

Кўзгу синади ва шу дақиқада барча эшиклардан қуролланган фитнесчилар югуриб киришади. Калигула телбавор бир қаҳқаҳа билан уларга пешвоз чиқади. Қари зодагон унинг ортидан зарб уради, Херея эса юзига, Калигуланинг кулгиси ўлимолди ҳиқичозига айланади. Унга ҳар томондан зарблар ёғилади.

К а л и г у л а *(қулиб ва хириллаб, сўнгги ҳиқиллаши билан қичқиради)*. Ҳали тирикман мен!

П А Р Д А

*Рус тилидан
Наби ЖАЛОЛИДДИН
таржимаси*

ТАМОМ

Асқад МУХТОР
(1920 – 1997)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
151

ГАП ШАКЛДА ЭМАС...

XX аср ўзбек адабиётини кўздан кечирар экансиз, бир нарсанинг гувоҳи бўласиз. Чўлпон ёхуд Фафур Ғулом, Ойбек ёки Асқад Мухтор ижодига разм солсангиз, улар назмда ҳам, насрда ҳам, таржимада ҳам бирдек фаол ижод қилганлар. Энг муҳими, бу адиблар яратган асарларнинг бирини бадиий жиҳатдан юксак, бошқасини бўшроқ дея олмаймиз. Уч дарёдан сув ичган ижодкорларимиз адабиётнинг ҳар учала соҳасига ҳам бирдек масъулият билан қараганлар, бир-биридан мукаммал, бадиий баркамол асарлар яратганлар.

Чўлпоннинг лирик шеърятини ёхуд ўз асрининг улкан ижтимоий-сиёсий, ахлоқий муаммолари қаламга олинган гўзал насрини ёдга оласизми, ёки Ойбекнинг улкан, маҳобатли ижодий меросини кўздан кечирасизми, улар ўз бадиий асарлари қаторида таржима соҳасига иккинчи даражали иш сифатида қарамай, балки қаламни чархлайдиган, ёзувчи тафаккури ва шуурини бойитувчи муҳим бир восита, асосий ижод тури сифатида қараганлар. Мана шундай заҳматқаш, ҳассос ижодкорлардан бири XX асрнинг забардаст ёзувчиси, атоқли шоир ва моҳир таржимон Асқад Мухтор ҳаёт бўлганида, шу ойда 93 ёшга тўлган бўларди.

Адиб 1920 йилда Фарғона вилоятида таваллуд топди. Дастлабки лирик асари “Бизнинг авлодлар” достони 1939 йилда нашр этилган бўлса, кейинчалик адиб халқимизнинг бой тарихи ва маданияти, маънавий камолоти, ўзбек характери, қалби ва руҳиятидаги бетакрор фазилатлар тасвирланган “Дарёлар туташган жойда”, “Опа-сингиллар”, “Туғилиш”, “Давр менинг тақдиримда”, “Чинор” каби кўплаб фалсафий-руҳий таҳлилларга бой насрий асарлар яратди.

Ўзбек шеърятини тафаккурга, фалсафа ва илмийликка йўғрилган услуб кўп ҳам учрайвермайди. Тўғри, турли “изм”лар қобиғига ўралиб, ҳис ва эҳтиросдан йироқ, киши қалбини тотли туйғулар, ҳаяжону завқ, нафосат билан бойитиш эмас, қандайдир бошқотирма, лабиринтлар оламига етаклашни мақсад қилганлар ва бу услубни “замонавий”, “янгиланаётган шеърят” дея тақдим этаётганлар ҳам йўқ эмас. Қорнинг ҳам қаловини топадиган, ҳар нарсадан гўзаллик топиб, кишилар қалбига ёруғлик соладиган, инсонни ҳаётнинг ғаниматлигига, атрофимизда аён воқеликнинг ҳар бир кичик заррасида олам-жаҳон ҳикмат борлигига ишонтирадиган фалсафий-интеллектуал асарлар – барча замон ва ҳамма даврларда ҳам адабиётнинг, хусусан, шеърятнинг бош вазифаси ҳисобланиб келган. Шеър ёки бирор бадиий асар қачон халқ мулкига, умуммиллий бойликка айланади? Қачонки, ижодкор қалбидан чиқаётган дард, нола ва ҳайратлар самимий бўлса, содда ва рост бўлса. Бежирим аммо тафтсиз сўзлар, мавҳум рамзу мураккаб тимсоллар билан ўқувчиларни узоқ вақт ушлаб бўлмайди. Чунончи, ҳар қандай “изм”ларнинг бешиги реализмдир. Адиб ҳаётни ўз кўзи билан кўриши, кўрганлари, англаганлари, тажриба ва хулосаларини ўз тилида тасвирлаши, қисқа қилиб айтганда, реал кайфиятдан чиқиб кетмаслиги керак. Дунёда ном қозонган ижодкорларнинг асарлари боқий қолишининг асосий сири ҳам уларнинг ростгўйлигида бўлса керак. Шу маънода Асқад Мухтор мураккабликдан содда фалсафалар яратган шоир. Кимёвий элемент – Н₂О ёки математикадаги қаср амалларини шеърга солиб, ундан фалсафий хулосалар чиқариш шоирдан озмунча истеъдод ва ижодий қувват талаб этмайди. А.Мухтор шеърятни, инсон қалбини, унинг туйғуларини мусаффо сақлашга интилади. Шоирнинг ибораси билан айтганда, “ўз халқи, унинг миллий туйғусини улуғлаш”ни ният

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

қилган ижодкорнинг қарашлари “99 миниатюра”, “Шеърлар”, “Сирли нидо”, “Сизга айтар сўзим” каби кўплаб китобларида аниқ-равшан акс этиб турибди.

Асқад Мухтор интеллектуал адиб бўлиши билан бирга, кенг камровли, универсал ижодкордир. Унинг болалар учун ёзилган 10 дан ортиқ китоблари, “Самандар”, “Зар қадри”, “Тонг билан учрашув” номли пьесалари ва паремик турга мансуб деб юритилаётган “Уйку қочганда” (Тундаликлар) номли фалсафий сочмалари бу фикрларимизга исбот бўлади.

Асқад Мухтор таржима соҳасига ҳам баракали ҳисса қўшди. Софоклнинг “Шоҳ Эдип”, “Антигона”, Шекспирнинг “Ричард III”, Шиллернинг “Қароқчилар”, Пушкиннинг “Хасис рицарь”, Южин О Нилнинг “Қайрағоч соясида” каби драмалари, Лермонтов, Маяковский ва яна кўплаб шоирларнинг асарлари адиб қаламида ажойиб ўзбекона жаранг касб этди. “Шоҳ Эдип”, “Антигона”, “Қароқчилар”, “Ричард III”, “Хасис рицарь” кўп йиллар давомида ўзбек театрлари сахнасидан тушмай келди. Хусусан, Софоклнинг “Шоҳ Эдип” ва “Антигона” асарларининг таржима қилиниши, сахнага қўйилиши ўзбек адабиёти ва театри тарихида алоҳида воқеа бўлганини кўплаб мутахассислар эътироф этадилар. “Айниқса, “Шоҳ Эдип” спектакли 50-80 йиллар давомида Ҳамза театри сахналаштирган асарларнинг энг яхши намунаси бўлиб қолди”, дейди бу ҳақда адибнинг ўғли Элдор Мухторов.

Шоирнинг ўзи таржимонлик, хусусан, шеър таржимаси хусусида шундай дейди: “Таржима, айниқса, шеърятда шартли нарса. Чунки шеърнинг ўзини ўгириш мумкину, миллий жанрни, шеърни қабул қилиш тарзини, анъаналарини, шеърга қарашини... яна кўп нарсаларни таржима қилиш, ҳатто тушунтириш ҳам амри маҳол. Масалан, Японияда, Малайзияда “танка”, “пантун”, “хайку” билан классик бўлганлар бор. Бизда бу турларнинг ҳамма талабларини (ўттиз бир ҳижо, тоқ сатр, яширин кофия ва бошқаларни) бажариб, эътибор қозониб кўринг-чи! Гап шаклдагина эмас, миллатнинг руҳий ўзига хосликлари, дунёқараши, зехнияти, нафис ва оний таассурот, мунг, ҳасрат, сал киноя... яна айтаверсак, шеърятга сингиган, лекин таржима қилиб бўлмайдиган талай жиҳатларда ҳамдир...”

Асқад Мухтор ўз таржималарида, хусусан, пьесалар таржималарида бирламчи эътиборни асарнинг ғояси, руҳи, фалсафасига қаратади. Матндан англашиладиган маънони ўзбек тилида тўлиқ ва жарангдор шаклда бериш ва буни имкон қадар содда, тушунарли ва ширали тилда етказишга уринади. Машҳур рус шоири М. Лермонтовнинг “Шоирнинг ўлими” шеъри илк бор атоқли шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода таржимасида эълон қилинган. Орадан йиллар ўтиб, мазкур шеър А. Мухтор томонидан ҳам таржима қилинди. Бу икки таржимани қиёслаган мутахассислар ҳар иккала таржимага ҳам юқори баҳо берган ҳолда А. Мухтор шеърни кўпроқ оригинал матн табиатидан келиб чиқиб таржима қилганини ва бу таржима М. Шайхзода таржимасини бир қадар бойитгани, тўлдиргани ва асарнинг фалсафий моҳияти тўлароқ очиб берилганини қайд этадилар.

Муносиббек ҲАКИМОВ

СОФОКЛ

“Шоҳ Эдип” дан парча

Йўқ, сен сўзларимнинг мағзини чақ,
 Шундоқ ҳам ҳукмрон, ташвишсиз бўлсам-у
 Нега мен тож-тахтга интилармишман?
 Тожу тахт бир умр даҳшат демак-ку!
 Шоҳликни орзу қилган эмасман,
 Менга ундан жиндак улуш бўлса бас.
 Доим шундай ўйлар ақли расолар.
 Ҳадиксиз оламан божу армуғон,
 Ундай қилолмасдим агар шоҳ бўлсам,
 Нуфузли, беташвиш бу фароғатдан
 Сенинг тожу тахтинг афзал эканми?
 Ё ақлим шу қадар қашишоқмидики,
 Молу манфаатга кетсам муккамдан?
 Толеим, мартабам, иззатим баланд,
 Саройга келганлар мени йўқлайди,
 Кўпларининг изми менинг қўлимда;
 Воз кечармишманми шу имтиёздан?
 Йўқ, ёзмишга шукур, эсим жойида.
 Сен айтган номаъқул ишлар менга ёт,
 Маслаҳат кўрмайман ўзгаларга ҳам.
 Тагин ишонч ҳосил қилайин десанг,
 Дельфадан ўзинг ҳам суриштириб кўр:
 Тўғри айтибманми Худолар гапин?
 Агар фолчи билан фитнам бор бўлса,
 Ишонч ҳосил қилсанг – ўлимга буюр:
 Ўлимга ҳукм этай ўзимни ўзим.
 Қуруқ шубҳа билан айблаб бўлмайди,
 Оқни қора демак бизга ярашмас.
 Садоқатли дўстдан воз кечиш эса
 Қанотсиз талпиниш билан баробар.
 Пок қалбни билмоққа вақт керак экан,
 Аблахни билмоққа бир кун кифоя.

ШИЛЛЕР

“Қароқчилар” дан парча

БИРИНЧИ ПАРДА
 БИРИНЧИ САҲНА

Франкония.

Моорлар қасрида бир зал
Франц. Кекса Моор.

Франц. Тан-сиҳатлигингиз жойидами, дада? Жуда рангпар кўринасиз.
 Кекса Моор. Соғ-саломатман, ўғлим...Менда гапинг бормиди?
 Франц. Почта келди. Лейпцигдаги Хабарчи миздан хат бор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кекса Моор. (*интилиб*). Ўғлим Карл ҳақидадир?

Франц. Ихм, ихм! Ҳа, шундай. Аммо хавотирдаман... билмадим... Саломатлигингиз бу аҳволда бўлса... Йўқ, журъат этолмайман... Чиндан ҳам соғ-саломатмисиз, дада?

Кекса Моор. Соппа-соғман! Хат менинг ўғлим тўғрисидами? Сен нимага мунча безовтасан? Нукул соғлиғимни суриштирасан.

Франц. Агар бетоб бўлсангиз ёки аъзойи-баданингизда бетобликнинг қиттак нишонаси бўлса ҳам ижозат этинг, сиз билан бошқа бир қулайроқ пайтда гаплашай.

Кекса Моор. Ё тангрим! Яна нима кўргилик? Карл, о Карл! Бу қилғиликларинг ота юрагини эзаётганини билсайдинг! Сенинг тўғрингдаги ҳар янги хабар қабримга бир қадам яқинлатади!

Франц. Ундай бўлса, хайр, дада, тобутингиз ёнида ҳаммамиз соч юлиб ўтирмайлик тагин.

Кекса Моор. Тўхта! Менинг бир оёғим гўрда – хоҳлаганини қилсин!

Франц (*чўнтагидан хатни олади*). Бўлмаса бор кучингизни тўпланг. Мени афв этасиз, хатни кўлингизга беролмайман; бунда ёзилган ҳамма гапни кўтара олмасиз деб кўрқаман.

Кекса Моор. Бўпти, ўғлим, бўпти.

Франц (*ўқийди*). “Лейпциг шаҳри, биринчи май.

Агар акангнинг юриш-туриши ҳақида ҳеч нарсани яширмай ёзиб тураман деб қасамёд қилмаганимда, бундай мактуб билан дилингни ўртамас эдим, азиз дўстим. Менга ёзган юзлаб хатларингдан аёнким, аканг ҳақидаги бундай хабарлар пок кўнглингга азоб бермоқда. Бу ярамас аблаҳ дастидан...”

Кекса Моор қўллари билан юзини тўсади.

Эътибор қилинг дада, мен тилга олиб бўлмайдиган жойларини ўқимай ўтпаман. Хўш... “аблаҳ дастидан қон-қон йиғлаганингни кўз ўнгимда кўриб турибман. Ҳа-ҳа, йиғладим, қон-қон йиғладим, ғамгин юзларимдан дарё-дарё ёш оқди!.. Хўш... Бу хатни ўқиганингда юзлари ўликдай оқарган, кекса отангнинг...” Ё парвардигор! Сиз чиндан ҳам ҳозирданок докадай оппоқ бўлиб кетдингиз!

Кекса Моор. У ёғини ўқи! У ёғини!

Франц. “...юзлари ўликдай оқарган кекса отангнинг дармони куриб креслога йиқилгани, ўғлининг биринчи бор “ота” деб қўл узатган кунларини лаънатлагани кўз ўнгимда гавдаланмоқда. Менга ҳамма гапни айтмадилар, ўзим билган озгина гапнинг қиттагини ёзаман, холос. Аканг дунёдаги ҳамма пасткашликларни қилиб бўлди. У қирқ минг дукат қарзга ботиб...” пулнинг хазон бўлганини қаранг, дада! Хўш “...ундан олдин, бу ердаги бадавлат бир банкирнинг қизини шармисор қилиб, унииг олий бир хонадондан бўлган ошиқ йигитини дуэлда оғир ярадор қилиб, ниҳоят кеча кечаси ўзи фаҳш йўлига бошлаган етти ошнаси билан бирга одил суд ҳукмидан қочишга қарор берди”. Дада! Худо ҳақки, дада, сизга нима бўлди?

Кекса Моор. Бас. Тўхта, ўғлим.

Франц. Мен сизга шафқат қилишга уринаман... “Уни қўлга тушириш ҳақида фармон берилган, ундан жабр-ҳақорат кўрганлар қаттиқ жазо талаб қилмоқда, унинг қалласи учун мукофот эълон қилинган, граф Моорнинг насли насаби...” Йўқ, отага ажал келтирувчи бу сўзларни айтгали бегуноҳ тилимнинг ҳадди йўқ. (Хатни йиртиб ташлайди.) Ишонманг, дада!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Биронта гапига ишонманг!

К е к с а М о о р (*изтиробда йиғлаб*). Менинг насли-насабим! Менинг насли-насабим! Менинг беғубор номим!

Ф р а н ц (*унинг кўксига бош қўйиб*). Лаънат сенга, минг лаънат, Карл! Номингизни бошқа қўйинг, дада, бўлмаса кўча-кўйдан ўтганингизда ёш болалар ҳам сизни бармоғи билан туртиб кўрсатадиган бўлади.

К е к с а М о о р. Сен ҳам, ўғлим Франц, сен ҳам бераҳмсан. О, фарзандларим, нега фақат юракни мўлжаллаб зарб урмоқдасиз!

Ф р а н ц. Нима ҳам қилай, мен ўша соддадил Францингизман. У арзандангиз соқолингизни ўйнаб тиззангизда ўтирганида, иккимизнинг ўртамиздаги тафовутни кўриб, тақдиримиз тўғрисида нималарни ўйламагансиз!

К е к с а М о о р. Узр эт мени, жон болам! Умидлари пучга чиққан отангдан дарғазаб бўлма. Карл туфайли кипригимга ёш кўндирган тангрим сенинг меҳринг билан кўзларимга нур бергусидир, ўғлим Франц.

Ф р а н ц. Дада, Францингиз кўзингизга ёш кўндирмас. Умрингизга умр кўшмоқ учун ҳаётини бағишлагуси.

К е к с а М о о р. Асо бўлдинг менга, асо бўлгайсан, тангри ёр бўлсин!

Ф р а н ц. Аммо сиз менга айтинг: уни ўғлим деб аташдан воз кечсангиз бахтли бўлармидингиз?

К е к с а М о о р. Секин! О, секинрок! Доя кампир чақалоқни биринчи бор кўлларимга узатганида, мен уни осмонга кўтариб: “Нақадар бахтли инсонман!” деб хитоб қилгандим!

Ф р а н ц. Шундай дейишга дебсизку-я, аммо оқибати-чи? Сиз энди ўзингизнинг энг паст бир қулингизга ҳам ҳавас ва ҳасад билан қарайсиз, чунки у Карлнинг отаси эмас. Токи бундай ўғлингиз бор экан, мусибатдан қутулолмайсиз. Бу мусибат тобора зўраяди. Бу мусибат умрингизга завол бўлади.

К е к с а М о о р. Бу мусибат мени саксон яшар чолдай бедармон қилди.

Ф р а н ц. Уни оқ қилсангиз бўлмасми, дада?

К е к с а М о о р (*ҳаяжонда*). Франц! Франц! Нима деяпсан?

Ф р а н ц. Бу мусибатларнинг боиси ўша ўғлингизга бўлган муҳаббатингиз эмасми? Шу муҳаббатдан воз кечсангаз бас, у нонкўр сизга ортиқ ўғил бўлолмайди.

К е к с а М о о р. Ўз ўғлингизни лаънатла, демоқчимисан?

Ф р а н ц. Йўқ, асло! Асло! Ўғлингизни лаънатлашнинг ҳожати йўқ. Сиз ўғлим деб кимни айтяпсиз? Сиз унга ҳаёт бағишлаган бўлсангизу, у сизнинг умрингизни қирқиш учун жон-жаҳд билан уринса, яна ўғлим дейсизми?

К е к с а М о о р. О, бу – ачиқ ҳақиқат!

Ф р а н ц. Мана арзандангизнинг фарзандлик хизматларини томоша қилинг! Оламдан ўтган кунингиз молу мулкингизнинг хўжайини бўлиб олади, ҳирсу-ҳавасларини беармон қондиради. Сиз унга мисли бир тўғонсиз, тўғон йўлдан олиндимми – унинг нафсу эҳтирослари бемалол қайнаб-тошади. Унинг ўрнига ўзингизни қўйиб кўринг! Унинг бебош дайдишларига ҳалақит берувчи ота ва инисининг ўлимини худодан тиламаган куни йўқ! Мана оталик меҳрингизга унинг жавоби! Мана унинг сизга фарзандлик ташаққури! Шу ҳам ўғилми? Гапиринг ахир! Шу ҳам ўғилми?

К е к с а М о о р. Бевафо фарзанд! Аммо-лекин менинг фарзандим! Ҳар ҳолда ўз фарзандим!

Ф р а н ц. Ҳа, ажойиб фарзанд, бебаҳо фарзанд, бутун дарду ғами отадан

тезроқ кутулиш. Э аттанг, токайгача шуни тушунмайсиз-а! Токайгача кўзингизни парда босиб ётади!

К е к с а М о о р. Мен сендан юз ўгирдим, деб хат ёзаман.

Ф р а н ц. Тўғри ва оқилона тадбир.

К е к с а М о о р. Орғиқ кўринмасин менинг кўзимга.

Ф р а н ц. Бу унга обдон таъсир этажак.

К е к с а М о о р (*мехр ила*). Токи одобга кирмагунча.

Ф р а н ц. Виждон азобидан кутулгач, ўзи қайтиб келади.

К е к с а М о о р. Ҳа, ҳозироқ унга ёзаман, ҳаммасини ёзаман.

Ф р а н ц. Жаҳл устида дилига оғир ботадиган сўзлар ёзиб ташламанг тагин. Яхшиси, менга кўйинг, дада, мен ёза қолай.

К е к с а М о о р. Яхши, ўғлим, ёз. Чиндан ҳам, ўзи ёрилгудай жаҳлим чиқиб турипти! Ўзинг ёза қол...

Ф р а н ц (*шошиб*). Демак, шу маслаҳатга келдик?

К е к с а М о о р. Ёз, ўғлим, қон-қон йиғлаганларим, азобли уйқусиз тунларим... Лекин меъеридан оширма, ўғлим изтиробга келмасин, хўпми!

Ф р а н ц. Жиндек ётиб ором олинг, дада. Бу гаплардан асабингиз тоза қақшади.

К е к с а М о о р. Ёз унга, ўғлим, оталик кўнглимнинг ранжиганлари... Лекин, менга қара, меъеридан ошира кўрма, ўғлим изтиробга келмасин, хўпми? (*Ҳасратда чиқиб кетади*.)

Ф р а н ц (*орқасидан кулиб қараб қолади*). Хотиржам бўл, чол. Сен уни энди кўксингга боса олмайсан. У сенинг бағрингдан юлиб олиб ташланди. Ҳорма, Франц! Арзанда четлатилди – энди яйрай бер! Мана бу қоғоз парчаларини йиғиштириб олиш керак, тагин битта-яримтаси кўлимни таниб қолмасин. (*Хат парчаларини йиғиб олади*). Бу аламлар чолни ҳадемай гўрга тикади... Лекин қиз-чи... Мен Карлни унинг ҳам юрагидан суғуриб олиб ташлайман, бунинг учун кизнинг ярим умри хазон бўлса ҳам майли. Табиатдан норизо бўлмоққа қанча-қанча ҳаққим бор, қасамд этаманки, мен бу ҳуқуқлардан фойдаланаман. Нима учун она қорнидан мен биринчи бўлиб тушмадим? Нима учун мен ягона ўғил эмасман? Нима учун бунақанги бадбашара бўлиб яралдим? Келиб-келиб мени яратганда табиатнинг қурби етмай қолдимми? Бу япалоқ бурун нима учун келиб-келиб менга насиб қилади? Мана бу бесўнақай занжит лаблар-чи? Мана бу ваҳшиёна кўзлар-чи? Назаримда табиат инсон зотида нимаики жирканч бадбинликлар бўлса барини кўшиб қориштиргану, ана шу ножинсликдан мени яратган. Лаънат-эй, лаънат! Ҳаммани тақдирлаб, мени маҳрум этмоққа табиатга ким ҳуқуқ берган? Йўғ-е, йўқ! Мен ношукурлик қиляпман... Яланғоч ва аянч ҳолимизча, турмуш деган чексиз уммон қирғоғига олиб чиқиб ташлаган бўлса ҳам, бизга бу тадбирли ақлу идрокни бахш этган табиат эмасми ахир? Уддаласанг – суз, қурбинг етмаса – ғарқ бўл! Мана табиатнинг берган қонуни. Ҳозир шим устидан тўқали камар боғлаб юриш расм бўлган: истасанг бўшатасан, зарур бўлса тортиброқ боғлайсан. Шунга ўхшаб виждонни ҳам ана шу сўнги фасонга мослаб бичтириб оламиз, токи, агар семириб кетсак, уни ҳам бемалол кўйиб юборадиган бўлсин. Хўп, қани бўлмаса ишга! Мен ўзимнинг ҳукмрон бўлишимга халакит берадиган ҳар қандай ғовни таг-томири билан кўпориб ташлайман. Бунинг учун агар одобли воситалар қор қилмайдиган бўлса, зўравонлик билан иш тутаман.

(*Кетади*.)

М. Ю. ЛЕРМОНТОВ

Шоирнинг ўлими

Ҳалок бўлди шоир! – номус тутқуни –
 Кўксида оловли қасос, қўрғошин,
 Ифлос фисқи-фужур чулгади уни,
 Йиқилди ҳам қилиб у магрур бошин!..
 Чиркин туҳматларга, шармисорликка
 Шоирнинг виждони беролмай бардош,
 Ўзи бурунгидай танҳо ва якка
 Киборларга қарши кўтарганда бош,
 Уни ўлдирдилар! Ўлдирдилар, энди
 Йиғлашлар, беҳуда қуруқ мақташлар,
 Аянч шивир-шивир, ўзни оқлашлар

Не ҳожат? Тақдирнинг ҳукми юз берди!
 Сиз эмасми, аввал ёвузлик билан
 Озод, жасоратли созин қувганлар,
 Сиз эмасми, ахир сал йилтиллаган
 Чўгдан эрмак учун ёнгин қилганлар?
 Мана энди, қувнанг... Шоир энг сўнги
 Оғир азобларга топмади илож:
 Ажойиб бир гений шам каби сўнди,
 Сўлди тантанали, яшнаган гултож.

Шоирнинг қотили бемалол, ҳиссиз
 Совуққонлик билан оларди мўлжал..
 Наҳот йўқ: совуқ қалб тепарди текис,
 Қўли қилт этмади ўқ узган маҳал.
 Сира ажаб эмас! У бизга юзлаб
 Қочоқ келгиндилар каби, узоқдан
 Омад дарди билан амал-мансаб излаб
 Тақдир изми билан келган беватан;
 Оёқ ости қилди тубан назар-ла,
 Бегона тупроқнинг одат, тилини;
 Шухрат-шаънимиздан у аламзада,
 Англай олмасди бу қонли лаҳзада
 Кимга кўтарганин ёвуз қўлини!..

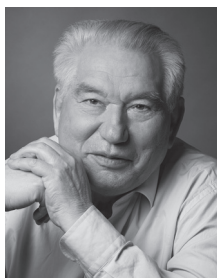
Ўлдирилди шоир – қучди ер қаъри;
 Ўша сўник рашкнинг қурбони бўлган,
 Ўзи ажиб куч-ла тараннум қилган,
 Ёт қўл-ла, ўзидек қатл этилган,
 Номаълум, беозор куйчи сингари.

Дилкаш дўстлик, тинч роҳатдан кетдию, нечун
 Утли ҳислар ва эрксевар қалбин бўғувчи
 Бу гаразгўй кибор тўпга нега йўл олди?
 Ёшлигидан одамларни билса-ю, недан
 Шундай пасткаш игвогарга қўл берди экан?
 Сохта меҳру ёлгонларга нега инонди?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Асл гулчамбарин олиб унинг атайин,
 Кийгиздилар лавр ичра тиканли чамбар.
 Унинг шон-шуҳратли порлоқ манглайин
 Қаттиқ поралади яширин ништар.
 Пасткаш нодонларнинг макру извоси
 Заҳарлади унинг энг сўнги дамин.
 У ўлди – қалбида қолди қасоси,
 Алданган умиднинг яширин алами.
 Ажойиб қўшиқлар товуши тинди,
 Куйчининг ошени тор ва қоронгу.
 Ажойиб қўшиқлар янграмас энди,
 Муҳр лабларига босилди мангу.
 Сиз пасткашлик билан шуҳрат тўплаган
 Оталарнинг кибор, шум авлодлари,
 Сиз, бахт ўйинида ҳақир ва нолон
 Насллар хокини кулдай топтаган,
 Тахт ёнида турган очкўз оломон!
 Озодлик, Гений ва Шон жаллодлари!
 Қонун соясига пусасиз фақат,
 Долдир қаршингизда суд ва ҳақиқат!..
 Аммо, ишрат бандалари, тангри ҳукми бор,
 Даҳшатли ҳакам бор, у кутар сизни:
 Олтин жарангига учмас ҳукмдор,
 Олдан билар фикру ишларингизни!
 У чоқ беҳудадир шум бўҳтонингиз:
 Жонга аро кирмас макр қонуни.
 У маҳал жамики ифлос қонингиз
 Юволмас шоирнинг қутлуг қонини!

МУЛОҚОТ МАВЗУСИ–МАЪНАВИЯТ

Чингиз Айтматов ижодида, айниқса, публицистикасида суҳбат жанри муҳим ва муқим ўрин эгаллайди. Ўрта Осиё республикалари бўйича мухбирлик кезларидаёқ ёш, ғайратли, изланувчан Чингиз Айтматов кўп интервью олар, бу жанрнинг сир-асрорларини ўрганиб, маҳоратини ошириб борар эди. Ён дафтарларга тушган ёзувлар, мароқли суҳбатлар, қизик монолог, диалоглар кейинчалик бадиий

асарлари – қисса, роман, драмаларида ҳам қўл келди, характерлар тилига кўчди. Илк қиссалари босилиб, айниқса, “Жамила” “Новый мир”да эълон қилиниб, француз, ўзбек, қозоқ ва бошқа тилларга ўгирилиб, адибни таниқли қилгач, энди кўпроқ ундан интервью олишадиган, суҳбатга қорлайдиган бўлишди. Табиатан одамохун, кўнгли очик, феъли кенг, суҳбат олиш-суҳбат беришга мойил Чингиз Айтматовга газета, журналлардан, радио, телевидение, кинохроникадан мухбирлар, ҳамкасб адиблар, мунаққид ва мутаржимлар тез-тез мурожаат этиб туришар, суҳбат мавзуи ва вақтини белгилаб олишар ва ҳар бир интервьюси, суҳбати воқеа бўлар, тилга тушарди. Дарҳақиқат, кейинчалик адибнинг уч, етти жилдлик китоблари, алоҳида тўпламларидан жой олган интервью-суҳбатлари Собик иттифок ва хорижнинг нуфузли нашрларида эълон қилинган эди.

Оммавий ахборот воситаларида интервью-суҳбат тез-тез берилиб турса-да, уларнинг аксарияти маълум вақт ўз вазифасини адо этгач, кўп ўтмай унутилиб кетади. Мавзунинг ушқоқлигию материалнинг қашшоқлиги, долзарб муаммо топа билмаслик, бир сўз-жумла билан айтганда, маҳорат ва жасоратнинг етишмаслиги боис уларнинг умри қисқа бўлади.

Ч.Айтматов интервьюларининг аксарияти катта маҳорат ва инсоний жасорат маҳсули бўлганлиги боис мудом китобларидан, тўпламларидан жой оларди.

Адиб муҳим, жиддий мавзуда долзарб, етилган муаммоларни кенг миқёсда, қамровли тарзда, бемалол, эмин-эркин ифодалаш, тасвирлаш учун интервью-суҳбатнинг беш-ўн саҳифалик анъанавий шакли торлик қилиб қолаётганини ҳис этган ва бу жанрнинг қамров доирасини кенгайтириш, қулочини кенг ёйиш лозимлигини чуқур англаган. Япон файласуфи, шоир Дайсаку Икэда, қозоқ шоири, публицисти Мухтор Шохонов билан қурган узун ва мароқли суҳбатлари шу фикр, хулоса натижаси сифатида юзага келган бўлса ажаб эмас. Д.Икэда билан диалог “Рух юксаклигига қасида”, М.Шохонов билан мулоқот “Чўққида қолган овчининг оху зори” деган номлар остида нашр этилган. Уларни диалог-қисса, мулоқот-роман, интервью-китоб деб аташ мумкин ва бундай кенг ҳажмли, қамровли интервьюлар жаҳон адабиёти, публицистикасида кам учрайдиган, бу борадаги дастлабки тажрибалардан десак, муболаға бўлмас. Япон файласуфи билан суҳбат 1993 йили, қозоқ адиби билан мулоқот 1996 йилда юзага келган.

Гарчанд Д.Икэда билан суҳбатга 20 йилдан ошган бўлса-да, негадир асар ҳали, кенг, таҳлил-тадқиқ этилмаган.

Аввало, ҳар икки асар учун муштарак бўлган умумий бир хусусият борки, улар муқаддимасида, шунингдек, матн оралиғида сўз ҳақида сўз кетади, диалог, мулоқот, яъни интервью, суҳбат жанрлари ҳақида, назарий-таҳлилийка даъво қилинмаган ҳолда, муҳим, қимматли назарий фикрлар баён этилади. Интервью, суҳбат жанрларининг табиати, хусусиятлари ҳақида тадқиқотлар қамлигини ҳисобга олганда, бунда айтилган фикр, мулоҳазалар муҳим аҳамият касб этади.

“Рух юксаклигига қасида” шундай бошланади: “Уйсиз-хонадонсиз сўз бўлмайти. Ҳар бир инсон – сўз хонадони ва сўз ҳукмдори. Ҳатто одам Оллоҳга унинг овозини эшитиш умидида тавалло қилганида, истиғфор айлаганида, ўзининг сўзини эшитади. Сўз вужудимизда яшайди. Ўзимиздан узоқлашар ва қайтар экан, сўз бизга туғилишимиздан бошлаб қазойимизга қадар сидқидил хизмат қилади, ўзида руҳнинг улуғворлиги ва оламнинг буюклигини сақлайдики, буни фақат сўз сеҳри-синаоти орқалигина тасаввур этиш мумкин, айни чоғда шахсиятларимизнинг деярли фотографик тасвирини олиб юради” (Ч.Айтматов. Етти томлик асарлар мажмуи. М. 1998. 5-т., 244-бет).

“Сухбатдошга ташналик”нинг бошланишига эътибор беринг: “Сўзни авайлаб-асраш керак. Менга қолса, Сўз курумсоқликни ёқтиради, дердим. Агар Сўз худди кечасию кундузи оқиб ётган сув мисоли исроф қилинса, Сўзнинг ҳар бир мисқоли кадрланмаса, ўз кучини йўкотади – жонсиз бўлиб қолади”.

Қирғиз, козоқ, японни, уч сўз устасини яқинлаштирган, бирлаштирган ҳам – Сўздир. “Сўз агар у бошқалар билан бирга баҳам кўрилмаса, тугайди, ўлади. Очилиб-ёзилиб чин кўнгилдан суҳбатлашайлик дегани, математика ибораси билан айтганда, “квадрат”да яшамок маъносини англатади. Эсимда бор, болалик давримда овулимизда истиқомат қиладиган битта хурматли оқсоқол: “Мана, энди гаплашадиган одам ҳам қолмади” – деб тез-тез нолиб кўярди. Ўша пайтлари рostaкамига ёкамни ушлардим: “Оқсоқол жуда инжик-да! Атрофида одамлар тикилиб ётибди-ку, лекин унинг ёлғиз ўзи зерикиб ўтиради-я!” Кейинчалик англаб етдимки, оқсоқол чин кўнгилдан очилиб-ёзилиб гаплашадиган, фақат Сўзнинг қадрини биладиган ёки маъносини тушунадиган суҳбатдошга эмас, балки айни чоғда тинглашни ҳам биладиган ҳамсуҳбатга ташна экан”.

Адиб ҳамманинг дилидаги гапларни топиб айтган! Ҳар бир киши ёқтирган, кўнгли чопган одам билан суҳбатлашиб тўймайти, гаплари тугамайди, сал кўрмаса соғиниб қолади; рўй-рост ёқтирмаган одамнинг билан учрашиб қолганда, одоб юзасидан саломлашган бўласан-да, бошқа жўяли гап тополмайсан, дарҳол хайрлашганингдан, сен ундан, у сендан узоқлашганига хурсанд бўлади киши.

Адиб нега айнан диалог шаклини танлаганини ҳам изоҳлаб ўтади: “Ҳаётда ҳамма нарса ҳам мароқли сюжетларга жо бўлавермайди, тақдим этилган барча матнлар ҳам зўр қизиқиш билан ўқилавермаслиги мумкин. Шу маънода суҳбат – ўқувчидан бир-мунча сабр-тоқат ва ўйчанлик, мулоҳазакорлик талаб этадиган энг қийин жанрдир. Ва, шу боис, аввал бошдан ўзимга ва ўқувчига, ушбу мулоқот қандай юзага келганию ва мен учун қандай аҳамият касб этишини тушунтириб ўтишим керак”.

Зеро қадимда буюк ипак йўлидан Турон, Чин ўлкалари сарҳадларидан турфа мол, нозик ашё, нафис шоҳи-ипак, чинни буюмлар, дармон дорилар билан бирга чин сўз, нозик фикр, кенг билим ва ноёб маълумот олиб ўтилган, ипақдек майин муомала, баҳс маданияти олиб ўтилган.

Ч.Айтматов ҳам, Д.Икёда ҳам, ҳар икки таниқли адиб, мутафаккир бошда ғойибона, бир-бирларининг ижоди, асарлари, жамоат ишлари орқали таниш бўлишган.

“Мен қачонлардан бери бундай суҳбатни орзу қилар, бахтли воқеани кутардим. Ҳаётда дуч келинган воқеалар – бир-бирига яқин хотиралар, таҳлил, истиғфордан иборат суҳбат қачонлардир бўлиши керак эди-ки, буни тақдир олдиндан белгилаб қўйгандек эди, анчадан бери биз бир-биримизга интилиб келардик. Ва яна бу ишда асосий ролни Д.Икёда шахсияти ўйнади”, – деб ёзади адиб. Ва бир куни иккаласи учрашади. Йўл бўйидаги гулхан атрофида ўтирган Дайсаку Икёда билан қизгин суҳбат бошланади, “бошланади эмас, давом этади, чунки биз уни олдин, ҳали бир-биримизни билмаган ҳолда, ҳар қайсимиз ўз ҳолича олиб борар эдик. Ва фикрларимиз бирлашди, учкунлар сачратиб туташди ва бундан руҳимиз енгил тортиди” (246-бет).

Асардаги “Рух юксаклигига қасида” роман-диалог “Болалик китоби”, “Даставвал сўз бўлган эди...”, “Ортга-келажакками?”, “Экскурс ва прогнозлар”, “Ўзлик сари узоқ йўл”, “Янгича тафаккур ва келажак” каби бири бирини тўлдирувчи, бойитувчи, тақозо этувчи йирик бўлимлардан иборат. Ҳар бир бўлим, ўз навбатида, оригинал, мазмундор, сир-синаотли боблардан – мазмун-моҳиятга бой ишоралардан таркиб топган.

Масалан, “Болалик китоби” бўлими “Дада, қуёш қораймаслиги учун нима қилиш

керак?“, “Қора куш – Кряква кўчаси“, “Гўдак тилидан...“, “Ҳеч қачон кўзингни ерга тикма...“, “Кулдан ясалган арқон” каби боблардан, “Даставвал сўз бўлган эди” бўлими “Гунгликдан кутулиш”, “Афлотун айтганки...”, “Чингизхон билан суҳбатлар”, “Манас” ва “Тайра уйи ҳақида эртақ”, “Даҳолар қаерда туғилади?”, “Тиниб-тинчимас прото-поп”, “Абадият қаршисида”, “Шоирнинг қувилишими?”, “Биздан юксак ҳақиқат”, “Очиқ” ва “Пинҳоний” каби боблардан ташкил топган.

Рухнинг шаклланиши болалик, ўсмирлик йилларига тўғри келади. Ва бунда китобнинг, илк ўқилган китобларнинг аҳамияти ғоят катта. Шу маънода мулоқот-романнинг “Болалик китоби” бўлими билан бошланганлиги табиий ва мантиқий. Ч.Айтматов: “... болалик китоби ва унинг инсоннинг кейинги тақдиридаги аҳамияти, ахир у кўп жиҳатдан биринчи китоб – биринчи сўз билан учрашувга, бутун вужудинг билан қабул қилишинга боғлиқ. Айни шу лаҳзада, менинчча, асосий кашфиётимиз бошқа бир дунёга кириб, унинг қаршисида турганимизни ҳис қила бошлашимиз бўлади”.

Д.Икёда гап ҳар қандай китоб эмас, буюк китоблар бола онги, дунёқарашига кучли таъсир кўрсатиши, лекин болалар, ўсмирлар кўлига ҳамиша ҳам зўр китоблар тушмаслигини эслатар экан, Ч.Айтматов Халқаро китоб илмий тадқиқот институти ташкил этишни тез йўлга қўйишни таъкидлайди, токи бу муассаса болалар ва ўсмирлар учун жаҳон адабиёти қутубхонаси нашрини ўз зиммасига олсин, унга ер шарининг исталган нуктасида обуна бўлиш мумкин бўлсин.

Мутафаккирлар жаҳоннинг энг яхши болалар ёзувчиларини ЮНЕСКО раҳбарлиги остида бирлаштириш, ишчи органи тузиш ғоясини олдинга суришади. Лев Толстой етуқ адиб мақомига етишганда болалик, ўсмирлик, ёшлик даврида ўқилиши керак бўлган китоблар рўйхатини тузгани, кейинги рўйхатларида олдинги ўринларга эртақларни киритганини эслатган, ўзи ҳам болаларбоп қиска, мазмундор ҳикоячалар битган Ч.Айтматов болаларни кичик ёшидан ҳайратланиш, тушуниш, савол бериш, катталардан ва китоблардан жавоб излаш инъомидан маҳрум этмаслик лозимлигини таъкидлайди.

Бир масалада ҳамсуҳбатларнинг фикри яқдил! Китоб ташвиқот-тарғибот, яъни пропаганда воситаси бўлмаслиги керак. Айниқса, инқилобий-ватанпарварлик руҳида ёзилган китоблар нафақат фойдасиз, балки маълум даражада хавфли ҳам. Адиблар бир пайтлар шўро ва япон болалари онгига милитаристик ғоялар сингдирилган ва бу ватанпарварлик деб тушунтирилганини афсус-надомат билан эслашади. “Баъзан тасаввур этишга ҳаракат қиламан: мабодо “Ура!” садолари остида жанг майдонларида ҳалок бўлганлар тирилиб қолсаю улардан “Яна шундай жангга киришга тайёрмисиз?” – деб сўралса, ишончим комилки, ҳар икки тарафдан бирорта ҳам “қахрамон” топилмасди. Ўйламай-нетмай жасоратга тайёрлашга инсон онгли ҳаётининг илк палласидагина эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам мафкура инсон қалбини иложи борича эртароқ забт этишга интилади. Болақайлик пайти бунга кўпроқ ташна бўлинади. Тоталитар замонида худди шундай бўлган эди” (256-бет).

Айтматов Бобил миносрасидаги шайтон васвасаси энг аввал Сўзга тегишли бўлгани, оқибатда айқаш-уйқаш бўлган одамлар тиллари чалкашиб, бир-бирини тушунмайдиган бўлиб қолишганини эслатади.

Боланинг мурғак қалбини сўз билан яралаш ҳам, даволаш ҳам мумкин. Ч.Айтматов оғир кечган болалигидан мисоллар келтиради. 1937 йили адибнинг отаси, таниқли давлат арбоби, софдил инсон бегуноҳ қагағон қурбони бўлади, қатл этилади, оила моддий қийинчилик, руҳан эзилиш, ишончсизликдек оғир қунларга қолади. Ўн бир яшар Чингизга қишлоқ мактаби ўқитувчиси: “Отаннинг номини тилга олишганда ҳеч қачон ерга қарама, қаддингни тик тут!”, – дейди. Қаттиқ айтилган, лекин далдакор бу сўзларни бир умр ёдидан чиқармайди.

Ёки бошқа бир воқеа. 1943 йил. Уруш, очлик, қашшоқлик. “Халқ душмани” оиласининг ночор аҳволи. Она касал, тўрт бола, каттаси ўн беш ёшли Чингиз. Каталакдай уйда яшашади. Оиланинг кўз тиккани, боқувчиси – сигирини қиш қунларидан бирида ўғирлаб кетишади. Қаҳрга минган Чингиз қўшниси, тракторчи Темирбекдан милтиғини олиб ўғрини излашга тушади, аҳди қатъий, кўринса – отиб ташлайди. Далаларни, қир-адирларни қидиради, тополмайди. Ўғрилар яқин шаҳар Жамбулга кетган бўлса керак, деб чарчоқни, совуқни, очликни писанд қилмай йўлга тушади.

Қаршисидан эшак минган чол чиқиб қолади. Боланинг авзоига разм солади-да: “Йигит, мабодо бировни ўлдиргани кетаётганинг йўқми?” – деб сўрайди. “Ҳа, ўлдирмоқчиман,” – деб жавоб беради Чингиз ва воқеани сўзлаб беради. “Ёмон бўлибди, бахтсизлик юз берибди, – дейди чол. – Лекин...эшит, болам. Қасд қилиш ниятингдан қайт. Қаттол ўғрини ўлдиришни ҳатто ният қилма. Нотаниш қарияга кулоқ сол. Ўлдираман деб юрма! Уйингга қайт ва ёдингда тут: зулм қилганни Оллохнинг ўзи жазолайди. Бир умр ётганда ҳам, турганда ҳам виждон азобида ўтади. Сени эса ҳаёт тақдирлайди. Уйингга қайт, қотилликни каллангдан чиқар. Бахт сенга кулиб боқади, қандай келганини ҳам билмай қоласан. Ҳозир мени беҳуда гапларни айтяпти деб ўйлаётгандирсан. Орқангга қайт, болам...”

Шундай деди-ю, чол йўлида давом этди. Ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Қор босган яйдоқ далада энди кераксиз милтиқни елкамга осган кўйи тик туриб қолдим. Бирдан хўнграб йиғлаб юбордим. Бутун вужудим титрайди, юравериб тешилган этикдан совуқ ўтиб, оёқларим зиркирайди”.

Адиб бу воқеани кўп эслайди, асарларига ҳам киритган. Ҳаётдаги муаллимларига, соғлом фикрли, соф одамларга таъзим қилади, кейин ҳам уларни маънавий таянч деб билади.

Болани ҳадеб айблавермаслик ҳам, хушомад қилавермаслик ҳам керак – тўғри, самимий, илиқ, иккиюзламачиликдан холи бўлмоқ, кўпроқ ишонмоқ ва ишонтирмоқ лозим – бу масалада мутафаккирлар тўла ҳамфикрдир. Ишонтирмоқ учун эса одоб, ахлоқ ҳақида панд-насихатга зўр беришдан, жонга теккан сийқа гаплардан тийилиш, тенгма-тенг бўлиб, дўст билиб дилдан суҳбатлашмоқ, юракдан гаплашмоқ даркор, шундагина улар ишончга ишонч билан жавоб қайтаришади. (“ўлик сўз айтиб жонли акс-садо кутиш қийин”, дейди Чингиз оға). Адиб асарларида панд-насихатдан – “мурғак мияларга болға билан уриш”дан ўзини тияди, фақат бир ўринда оталарча маслаҳат беради: “Ёшлар, социал инқилобга умид боғламанг. Инқилоб – бу исён, кўр-кўрона ақлсизлик, оммавий зўрлик ва миллат, халқ, жамиятнинг умумий ҳалокати. Биз буни хўп билдик, бошдан ўтказдик. Демократик ўзгаришлар йўлларини изланг. Эволюция кўпроқ вақт, сабр-тоқат ва келишув, бахт-саодатни куч билан йўқотиш эмас, аста-секин кўлга киритиш, мустаҳкамлаб боришдир...”

Оллохдан сўрайман: ёшлар бизнинг хатоларимиздан сабоқ олишсин!”

Бундай дейишга буюқ адибнинг тўла маънода ҳаққи бор эди!

Ч.Айтматов – Д.Икэда мулоқоти – ҳаёт, одамлар, тузумлар, тизимлар, илм-фан, адабиёт, санъат, фалсафа, рухоният ҳақида марокли, сермазмун суҳбат бўлиши ба-робарида, айни чоғда, сўз ҳақида қизиқарли суҳбат эканлиги билан ажралиб туради.

“Аввал бошда сўз бўлганди...” бўлимнинг “Гунгликдан қутулиш” боби Д.Икэданинг Афлотуннинг “Сўзни ёқтирмаслик, каломга нописандлик” рух носоғломлиги белгиси, сўзга нафрат одамга нафрат эканлиги ҳақидаги фикрларини эслатишдан бошланади ва Ч.Айтматов юрагининг тўрида оғир тош бўлиб ётган дардни янгилагандай бўлади: “Агар ушбу учрашувимиз ўн йил муқаддам юз берганда эди, – дейди адиб (XX асрнинг 80-йиллари назарда тутиляпти. С.У.), – сўзга ишонч ва инсонга ишонч мавзусида мулоҳаза юритиш таклиф этилганда мен учун ҳам оғир, ҳам қутилмаган иш, бамисоли панжара ортидаги маҳбуснинг кўчадан келган киши билан эркинлик ҳақида фикр юритиши бўларди” (299-бет).

Сўз кучли, қудратли, айни чоғда бўш, нозикниҳол. Бунда сўзнинг ўзи “бегона-лашган субъект” сифатида айбдор эмас, балки, сўзнинг тақдирида ўзимиз, одамлар айбдормиз”.

Публицист шўро даврида ҳукмфармо сўз билан куллуқ қилувчи, ижро этувчи сўз ўртасидаги ҳарбийларча субординация мавжуд бўлганини афсус-надомат билан қайд этади. “Мафкуравий темир қафаслардан озодликка чиққан сўзимиз вулқон янглиғ ҳамма нарсани синдириб, бузиб, вайрон этувчи кучга айланганини гувоҳи бўлдик, сўзга шу қадар эрк бердикки, унинг кадр-қимматини йўқотаёздик, мақсад учун мақсадга айлантирдик, ишонаманки, бу вақтинчалик ҳолат, ҳали сўз ўзининг ахлоқий ва бунёдкорлик мақомига қайтажак. Бунга ишончим боиси шуки, биз эндиликда ҳозирги замон одамининг энг асосий бойлигига – сўз эркинлигига эгамиз. Оғриб бўлдик, тузалиб боряпмиз. Сўз эркинлигисиз эркин, фаровон ҳаёт бўлиши мумкин эмас”, – қўшимча қилади адиб.

Сўз эркинлиги муаммоси – мутафаккирлар мулоқотида муҳим ўринни эгаллайди, кўп теран фикрлар айтилади, ибратли мисоллар келтирилади. Одам сўзни эмас, сўз одамни бошқариши ёхуд тилни тийиб, қар, соқов бўлиб туриш – қўрқувга, зўравонликка асосланган тоталитар тузумда худди шундай бўлган эди. Ҳамсухбатининг фикрини қувватлаб, Ч.Айтматов характерли далиллар келтиради, Чан Кайши ўғли Хитой халқига йўллаган мактубида “Сиз ҳатто жим туриш ҳам тақиқланган мамлакатда яшамокдасиз” – деган сўзларини эслатади, “олий зот”ни шарафламаган, алқамаган, олқишламаган одамлар диктаторлик режими қаҳрига учраши тайин эди. Адиб буюк санъаткор, ҳақгўй инсон Лев Толстойнинг “Жим туролмайман!” деган хитоби ҳаётининг мазмуни-маъноси бўлганини таъкидлайди. Ҳадик, қўрқув, сукут сақлаш ёхуд тушунмасдан сўз айтиш, лутқма ташлаш касаллиги, ҳатто парламентада, давлат аҳамиятига молик масалалар муҳокамасида ҳам кўзга ташлангани, ўлимидан кейин халқ ўз виждони деб атагани академик Андрей Сахаровни баъзи депутатлар эшитиш-ни, тушунишни хоҳламаганлигидек хунук фактни ёдга солар экан, бу узоқ вақтлар ёлғон-яшиқ, инсонга нописандлик ичида яшаган одамларнинг ҳақиқат сўзини қабул қилишга ўрганмаганлиги, бунга ҳаммамиз, даставвал узоқ давом этган тоталитар тузум айбдорлигини афсусланиб қайд этади.

“Чингизхон билан суҳбатлар”, “Манас” ва “Тайра уйи ҳақида ҳикоя” бобларида ҳам, бизнингча, адабиёт, санъат, публицистиканинг муҳим муаммолари хусусида диққатга сазовор фикрлар баён этилганки, улар ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга моликдир. Биринчи бобда фольклор аънаналарининг ижодий ва бадиий услубга таъсири ҳақида, иккинчисида – сахнанинг томошабинга яқинлиги, уларнинг воқеалар ривожига иштироки хусусида мулоҳазалар билдирилади. Адиб “Қиёмат” романига қисса – “Чингизхоннинг ок булути” мисолида афсонага айланиб кетган бу жаҳонгир аслида барча қусуру хислатлари, жоҳиллигу ёвузликлари билан бирга оддий, тирик одам бўлганлигини, ривоят осмонидан реал заминга тушириб, тасвирлашга ҳаракат қилганини, буни икки ёшнинг чуқур муҳаббати, садоқати мисолида кўрсатганини айтади.

Қирғизларнинг “Манас”ида, японларнинг “Тайра уйи ҳақида ҳикоя”сида ижрочилар очик майдонда, кенг сахнада, томошабинлар кўз ўнгида, қўл етгулик масофада истеъдодини намоён этишлари, томошабинлар билан ҳамқору ҳамдастлик қилишлари, қўшиқ, рақс, дoston, бадиа, аския, қизиқчилик ва ҳ.к. халқ санъатининг табиати ва моҳиятини белгилаши ҳақида гапириб, адиб ушбу мазмунан миллий, умуминсоний қадриятлар яқингача феодал-патриархал онг саркити, янги социалистик маданият душмани сифатида масҳара қилингани, таг-туғи билан йўқотишга маҳқум этилганини афсус-надомат билан эслатиб, не бахтки, буларни йўқота олишмаганлигини мамнуният билан таъкидлайди, мисол тариқасида гувоҳи бўлган бир воқеани – океан янглиғ “Манас”дан миллион сатрни ёддан биладиган Саёқбой Қоралаев завқ-шавқ билан дoston ўқиётган пайтда шаррос ёмғир ёғиб кетгани, уст-бошлари жикқа ҳўл бўлса-да, бирорта одам ҳам очик майдонни тарк этмаганини ҳикоя қилади. Табиат бағридаги одамлар орасидаги жамоавий ижод қадимдан келаётган аънана бўлиб, ҳамсухбатлар бу аънананинг йўқолиб кетмаганлигини, аксинча, ривож топиши, янги-янги шакллар, теран мазмун-моҳият юзага келишининг астойдил тарафдорларидир. Айтматов мисол тариқасида Мейерхольд, Охлопков, Юрий Любимов театрлари, Болтиқ бўйи мамлакатлари, Грузия, Молдавиядаги ашула байрамлари, тожик дехқонларининг Умар Хайём, Фирдавсий, Низомий, Фузулий, туркманларнинг Махтумқули шеърларини ёддан айтиб иш билан банд бўлишларини келтиради (буларни ўқир эканман, ҳаёлимизга беихтиёр узоқ ва яқин тарих, ўзбек бахшлари, қизиқчилари, аскиячиларининг очик майдонларда, бозор сахналаридаги чиқишлари, оғзаки театрлар, масум-маросим қўшиқлари, кечалари тўпланиб дoston, эртақ эшитишлар, бугунги кунда фольклор ансамбллари, истеъдодлар баҳс-мусохабалари, бадиий мушоиралар келади, негадир ўзбек халқ оғзаки ижоди, оғзаки театри намуналаридан бирорта ҳам мисол келтирилмаганига афсус киласан).

“Даҳолар қаерда туғилади?”, “Тиниб-тинчимас прототип”, “Абадият рўпарасида”, “Биздан баланд ҳақиқат”, “Очик” ва “Пинхоний” бобларида маданият, халқ, даҳолар,

маънавий бойлик ва қашшоқлик, сўз сеҳри-қудрати ҳақида янги, диққатга сазовор фикр-мулоҳазалар билдирилади. Адибнинг “эгарланган”, ҳақиқий мазмунни ташувчи, етказувчи сўзлар билан бирга, “эгарланмаган” ботиний ички маъно берувчи сўзлар ҳам мавжудлиги ҳақидаги фикрлари диққатга сазовор. “Биз сўз орқали яшаймиз ва сўзнинг ичида яшаймиз. Иккинчи томондан, “Айтилган сўз – ёлғон” деган гап бор. Баъзан асл, ҳаққоний, лекин намоён этилмаган сўз кўнглимизда кечади. Лекин уни айтишимиз ҳамон беихтиёр сезамизки – дилимизда аниқ, шубҳасиз бўлиб турган ҳақиқатнинг кичик қисмини ҳам етказа олмаяпти. Ният яхши бўлишига қарамай, нега ёлғон бўлиб юзага чиқади? Бундай бўлса, одамлар ўртасида тўғри, ҳалол, самимий муносабат ўрнатиш мумкинми ёки биз бир-биримизни тўла тушуна олмасликка азалий маҳкумизми? (345-бет).

Адиб саволни ўртага ташлар экан, тўлиқ жавоб бермайди, биргаликда бош қотиришга, жавоб топишга ундайди.

Китобнинг “Ортага – келажакками? Экскурс ва тахминлар”, “Ўзлик сари узок йўл”, “Янгича тафаккур ва келажак” бўлимларида ҳамсуҳбатлар тарих, фалсафа, адабиёт, санъат, сиёсат, воқеликнинг муҳим жараёнларидан, долзарб муаммоларидан кенг ва чуқур хабардор эканликларини намоён этган. Мутафаккирларнинг инкилоб, большевизм, Ленин, Сталин, шўролар ҳокимияти, халқ, оломон, дин, эътиқод, орзулар, армонлар, қўзғолон ва бошқа муаммолар хусусидаги далилли фикр-мулоҳазаларни, ўзаро ёзишмаларни, янги муаммоларни ўртага қўйишлари диққатга сазовордир. Айтматов ҳам, Икэда ҳам мавзу, муаммо тақозосига кўра, муаррих, файласуф, адиб, сиёсатдонлар, асар қахрамонлари хусусида гап борар экан, уларнинг сўзлари, монолог, диалогларига алоҳида урғу беришади. Тил – дил ойнаси, рух ифодаси. Ҳамсуҳбатлар кутган, кузатган мақсад ҳам шунда.

Мунаққидлар мавзунини дин, фалсафа, адабиёт, санъат билан боғлаб фикр юритишадики, бу айни муддао. Бир нарсани таъкидлаш жоиз: Д.Икэда маълум ва машҳур диншунос, файласуф, айни чоғда таниқли шоир, публицист, фотограф. Динларнинг чуқур билимдони Икэда бу мавзуда истганича кенг ва агрофлича фикр юрита олади, Европа билан солиштирганда, ислом олами ҳаётини, яшовчан цивилизацияни кўпроқ яратганини таъкидлаган олим. 1993 йилдаёқ Шарқ билан Ғарб ўртасидаги диалогни кенг йўлга қўйиш, ислом имон-эътиқодига кўпроқ аниқлик ва совуққонлик билан ёндашиш, “бу шундай шерикки, у билан мулоқот олиб боришни иложи йўқ,” – деган фикрдан воз кечиш лозимлигини таъкидлайди. Дайсаку Икэданнинг буддизм одамлар ҳаётини ўн ҳолатга бўлиши ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга, ўрганишга лойиқдир. “Ўзлик сари узок йўл” – ўз руҳиятини бетиним, беҳисоб такомиллаштириш орқали Оллоҳга яқинлашиш демакдир. Бунинг чеки-чегараси йўқ”, – деган хулосага келади файласуф.

“Умид ва истак кемаси. Рулсиз ва елкансиз” боби аср вабоси – наркоманияга бағишланган, Чингиз Айтматов совет жамиятида таъқиқланган мавзулардан бири

– наркомания мавзусига “Қиёмат” асарида биринчи бўлиб қўл урганлардан бўлди. Икэда бу мавзуда сўз очиб наркомания баълосига чалинган одамлар, айникса, ёшлар органици ми аста-секин емирилиб, ҳам жисман, ҳам руҳан мажруҳ бўлиб боришини таъкидлар экан, бу машъум ҳодисанинг замирида нигилизм, яъни ҳамма нарсани инкор этиш, ҳеч нарса билан қизиқмай қўйиш каби даҳшатли ҳолатлар рўй беришини эътироф

этади. “Авваллари инсон “Оллоҳ”, “Қонун”, “Йўл”, “Осмон” каби тушунча-ўлчовлар теграсидан чиқолмас, бу муқаддас нарсалар унинг феъл-атворини, хулқи-эътиқодини қўрқув ва шукронада сақлаб турар, акс ҳолда асов от сингари тизгиндан чиқиб кетарди. Аммо ҳозирги замон одамлари бу ўлчовларни бўлмаган гап, ўтмиш сарқитлари, ақидага чиқариб инкор этишди. Булардан қутулиш чинакам эркинлик беришига ишониб, келажак сари сузиб кетди. Лекин умид ва истак кемасида денгизга чиқиб, ўз компаси – Худодан воз кечилгани сабаб йўлини йўқотди, илмий-техникавий тараққиётнинг, шунингдек, куч-қудратли давлат машинасининг улкан тўлқинлари суриб кетди. Тақдир ҳазилини қарангки, айна денгиз тўлқинлари ушбу бошқарувсиз умид ва истак кемасини яратди. Тўлқинлар измида сузиб бораётган кема одамларининг қалби каби бўм-бўш бўлиб қолди, улар ташналигини денгизнинг шўр суви билан қондиришга мажбур бўлишди – бу сув, мол-мулк, буюм, пул, кайф-сафо кетидан қувиш эди. Денгиз суви ташналикни кучайтиргани сингари, тўймаган қалбда янги-янги истак-хоҳишлар пайдо бўлди. Бундай ҳолат ҳозирги давр учун хос эмасми” (421–422-бетлар).

Икэда образли тарзда, жуда топиб яхши айтган. Айтматов бу фикрларга тўла қўшилиб, “инсоният ҳозир, чиндан ҳам, мафкуравий ва сиёсий тўполонлар авж олган, қутураётган океанда рулсиз ва елкансиз, бунинг устига компассиз – Оллоҳсиз қолди”, – дейди, лекин у аҳволнинг шу қадар танг, даҳшатли эканлигини, уни олдинда яна қандай фалокатлар кутиб турганини тушуниб етармикан, биз алданиб қолмаяпмизми, ўз-ўзимизга жавоб беришдан қочмаяпмизми? – деган ўринли саволлар қўяди.

Адибнинг фикрича, жамият касаллиги сабабларидан бири – руҳ касаллигидир, сўз ва ишнинг мос келмаслигидир. Бир гап айтамыз – бошқа нарса қиламыз ва бу узок давом этди ва узок давом этмоқчи.

Икэда мавзуни умидбахш руҳда яқунлайди: “Эътиқоди кучли одамларда оптимизм ҳам кучли бўлади. Ишончим комилки, даврдаги ўзгаришлар биринчи навбатда ҳар бир одамнинг ботинида юз беражак “инқилоб” туфайли содир бўлади. Ва бизнинг умумий вазиғамиз ҳар бир одам қалбида мавжуд ишонч-эътиқодни мустаҳкамлаш ва чиниқтиришдир” (429-бет).

Мутафаккирнинг фикрича, Оллоҳдан воз кечган одам, албатта бошқа нарсага сиғинадиган бўлади, кўпинча ақлга куч беради. Ақл-заковатга ишонч, ўз навбатида, инсонга кўп ҳаётий қулайликлар туғдирса-да, уни ҳеч қачон, том маънода эркин қилолмайди, аксинча, фан ва техниканинг тезкор ривожиди шунга олиб келадик, у ўзи яратган нарсанинг домига тушади, ўзидан йироқлашади, бегоналашади. Одамлар Оллоҳга чуқур эътиқод қўйгач, бўшашмас бир ташналик, интилиш, ҳис этгач, буларсиз “яхши” деб билинган ҳаёт у қадар яхши эмаслигини билгач, шундан кейингина дин ўз ҳақ-ҳуқуқларига тўла эга бўлади. Булар англаб етилгач, ўйлайманки, одамлар ўзларини кўзгуда кўриб, инсонга ёт қандай ёлғон-яшиқлар қурбони бўлганимизни англаб етгач, даҳшатга тушади. Агар даҳшатга тушсак, уят юракларимизни куйдирса шундагина бошқача яшашга ўргана бошлашимиз мумкин. Бу қачон юз беради? Қай тарзда? Билмайман. Фақат биламанки, юз беради. Бу айрим одамларда кўзга ташланаётибди. Ва бу, албатта, умид бахш этади” (428–429-бетлар).

“Туғми ёки юк?” бобида адиб ҳамсухбати фикрларини давом эттириб, маънавий мавжудот бўлмиш одам ҳақида, ҳозирги замонга хос ақллар бўҳрони хусусидаги фикрларни баён этади.

Адибнинг “Мен Худого ишонувчиманми?” – дея ўзига ўзи берган саволга жавоби ҳам самимий, табиий: динга ёндашишни, мулоқотни энг ёш чоғлардан бошлаш лозим экан, бу нарса каминада албатта бўлган эмас. Ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Мен Оллоҳ – йўк, у – тўқима, дин – “халқ учун афюндир” деб ўргатилган даврларда ўсганман. Туғилишидан ўн йиллар бурун ҳатто Оллоҳ устидан судлар ўтказилган, ҳукмлар чиқарилган, одамлар осмонга қараб ўқ узишган, қилган ишларидан рози бўлиб, шод-хуррам қайтишган экан.

Баримиз, бир бўёк – марксизм ғоялари таъсирида ўсдик. Бир ҳақиқат эсланса ёмон бўлмасди: Оллоҳ ягона, пайғамбарлар ҳар хил. Православ мазҳабидагилардан бирортаси “Менинг” Муҳаммадим таълимоти ҳақида фикр-мулоҳазалар юритса беҳад қувонган, “Ҳорманг, Оллоҳ қўлласин, кўмак берсин!” – деган бўлардим (442-бет).

“Ҳожиа – бахтнинг аччиқ йўлдоши” сарлавҳасининг ўзи ўқувчини ўйлантиради.

Айтиш керакки, Д.Икэда суҳбатдошини кутилмаган савол билан қизиқтириб қўйишга, айна кўнгилдаги гапларни “тортиб олиш”га, гапиртиришга моҳир. Ушбу бобда ҳам олим адибнинг кўпгина асарлари фожиа билан тугагини, бу айниқса, “Асрни қаритган кун”, “Қиёмат” асарларида яққол кўзга ташланишини эслатиб, бояги дафъатан эшитилганда ғалати туюладиган фикрининг маъносини чақиб беришни сўрайди ва адибдан бу хусусда ғоят муҳим, мароқли маълумот, мулоҳазалар олади.

Ч.Айтматов фикрича, фожиавийлик – инсон ички олами махражи, шахс хусусиятлари фожей кечинмалар асносида, у ҳақиқатга, ҳалолликка, адолатга интилиши, салбий кучларга қарши кураши жараёнида очилади... Фожей вазиятларни енгишда инсон ҳалок бўлади ёки ўзини тутиб олади. Чорасизлик тушунчаси ҳаётда ва санъатда ҳаммиша ҳам тўғри келвермайди. Жульеттанинг ҳалокати ҳаётини нуқтаи назардан қараганда чорасизлик, ноиложлик, руҳан кучсиз одамнинг ўзини ўзи ҳалок этиши бўлса, Шекспир қалами остида бу чорасизлик, ноиложлик қудратли тесқари кучга – руҳ қудрати, қатъият, сабот-магонат ва муросасизликка айланади...

Адибнинг ушбу фикрлари ҳаёти фожиа билан тугайдиган асарларига ҳам бевосита дахлдордир. “Оқ кема”да Бола гарчанд ўзини сувга отиб ҳалок қилган бўлса-да, қисса оптимистик асар эканлиги яқдил эътироф этилади. Нега Бола жаҳолат, ёвузлик, разолатга қарши исён кўтариб, жисман мағлуб бўлса-да, маънан ғалаба қозонди?

Икки мутафаккирнинг ҳаётдаги ва санъатдаги фожиа ҳақидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир. Айтматов фикрича, “Фожиа одамларни яқинлаштиради, унинг кучи ҳам шунда. Нима ҳам дердик, жамиятимиз, ҳар бир одам ҳозир трагедия жанрида яшамокда. Фақат шахсий фожиани назарда тутмаяпман. Бутун инсоният фожиани бошидан кечирмоқда. Бу – бор нарса. Буни адабиётдаги албатта бахтли хотима билан яшириб бўлмайди. Енгиш – ўзини оловга уриш. Энг софдил, олижаноб, қалби пок қаҳрамонлар синовдан ўтгани сингари, синовдан ўтиш. Маълумки, трагедия – санъатнинг олий шакли. Ҳа, ўйлайманки, ҳозирги замон адабиёти шу йўлда тараққий этяпти” (451-бет).

Икэда ҳам суҳбатдоши фикрини давом эттириб, мавзунини ижтимоий аниқ тушунча – эзгулик ва ёвузлик тушунчаларига буради. Ҳозирги ёвузлик ўтган асрдаги ёвузликка нисбатан кўп чандон даҳшатлироқдир. Санъаткор кейинги давр реал воқелигининг афсонавийлиги, реал афсонавийлигини ҳаққоний тасвирламоғи лозим бўлади. Хирросима ва Нагасакис, Чернобил фожиалари – бунинг далилидир. Санъаткор тасвирлаган Апокалипсис бунга мисолдир. Мусавирнинг фантастик, ваҳимали тасвири: “Чигиртка кўринишидан урушга шайланган отларга ўхшайди; бошларида гўё олтин тожни эслатадиган тожлар, қиёфалари эса одамларникидек; сочи аёллар сочидек, тишлари – йўлбарсникидек, зирҳлари – пўлат зирҳлардек, қанотлари шовқини уруш майдонига ёпирилиб бораётган беҳисоб отларнинг суронини эслатади, думлари – чаённики сингари, думида эса – ниши-найзаси...”

Ушбу машҳур асарнинг мақсади – ўқувчини кўрқитиш эмас, аксинча, санъатнинг реал ва шартли шакллари воситасида – инсониятни огоҳ этиш, урушга қарши, тинчлик учун даъват.

“Бетоқатликдан – офатгача” бобида суҳбатдошлар бундан олдинги бобдаги мавзунини давом эттириб, айрим мамлакат раҳбарлари ядро қуролини янги дин сифатида тасаввур этиб, ўзларининг куч-қудратини кўз-кўз қилиш, бошқа мамлакатларни кўрқитиш, инсонларликни унутиш йўлидан боришаётганини, бошқаларни куч-қудрат билан бўйсундиришга уриниш пировардида ўз қалбини қулликка маҳкум этишга олиб келишини таъкидлашади.

Мулоқот китобнинг “Янгича тафаккур ва келажак” номли фасли ҳам урушга қарши кураш (“Бўри ва қабутар” боби), тинч-тотув яшаш, аҳиллик, ҳамжиҳатлик (“Японияни ким кашф этган?”, “Узокни ўйлаш бахти” боблари), экология (“Ҳаёт халқаси ёки осмонга тупурма” боби), будда моҳияти (“Ҳаёт синовлари ва Сутра Лотос”, “Ўйламоқ, моҳиятан, нима демас?”), Ё, Оллоҳ, ё махлуқот?” боблари) ҳам қизиқиш билан ўқилади, мароқли далиллар, кучли асослар келтирилади. “Янгича тафаккур ва келажак” фасли, айтиш жоизки, асарнинг энг кучли, таъсирли, муаммолар бутун мураккаблиги, жиддийлиги билан ўртага ташланган, жаҳон жамоатчилиги ҳукмига ҳавола қилинган фаслидир. Икки машҳур мутафаккир асосий диққат-эътиборини тинчлик-тотувлик

учун курашга, урушнинг олдини олишга қаратади. Узоқ суҳбатларнинг, бутун асарнинг мағзи, қон томирини ташкил этган ушбу муаммо мана шу фаслда бор мураккаблиги, кескинлиги билан, дипломатик усулларга хос, эҳтиёткорлик қилинмай, андаваланмай, рўй-рост, очиқ баён этилган, жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинган.

Ядро даври ҳақидаги мулоқотни Хиросима ва Нагасаки фожиасини бошидан кечирган Япония мамлақати фуқароси Икэда бошлаб бергани табиий ва мантиқий. Мутафаккир фикрича, инсониятни санокли дақиқаларда йўқ қилиб юборишга қодир даҳшатли қурол, маълум вақтлар, бундан буён қўлланилмайди, негаки зарба берган томон қарши ҳужумга дучор бўлади, натижада иккиси ҳам маҳв этилади, деб ҳисобланган. Лекин кейинчалик, даҳшатли қурол такомиллашиши, нишонни аниқ мўлжалга олиш имконияти кенгайиши билан биринчи бўлиб зарба бериш, рақиб томонни қарши зарба имкониятидан маҳрум этиш ҳақида гап-сўзлар пайдо бўлади. Аини чоғда, соғлом фикрловчи кишилар ядро урушида ғолиб бўлмаслиги, чегарадош давлатлар ҳам шикаст-талофат кўришидан огоҳ этишади.

Мутафаккир, ядро қуроли пайдо бўлгани, техника, технология такомиллаша бергани, барча соҳаларда ўзгариш юз бераётгани ҳолда одамларда тафаккур тарзи, илгари қандай бўлган бўлса шундай, ўзгармай, “қотиб” қолаётганига эътиборни қаратади, Эйнштейннинг “атомнинг тизгиндан бўшалган асов энергияси тафаккуримиз тарзидан ташқари, ҳамма нарсани бирваракай ўзгартириб юборди”, деган фикрини келтиради. Суҳбатдоши фикрини давом эттириб, Ч. Айтматов “бундан буён, янги тарихий шарт-шароитларни ҳисобга олиб, қандай яшамоқ керак. Яна кучга, зўравонликка таяниш, Марксга сажда қилиб, тоталитар, синфий мафкура манфаатлари учун ўлик-тиригини ташлаб курашиш керакми ёхуд тинч, демократик тараққиётни танлаш одамга ўхшаб яшаш керакми?” – дея савол ташлаб, бунга фақат халқларнинг жамоавий тажрибаси, жамоавий иродаси, ҳаётга муҳаббати, эркинлик, гуманизм, демократия орқалигина эришиш мумкинлигини таъкидлайди.

Суҳбат жараёнида олим Икэда, Белинский сўзлари асосида айтганда, кўпроқ мантиқий муҳокама, тушунчалар, далиллар, рақамлар, иқтибослар билан иш кўради, фикрини исботлайди, шоир (яъни ёзувчи) асосан тимсоллар, рамзлар, деталлар, манзаралар орқали кўрсатади, бири – исботлайди, иккинчиси – кўрсатади, лекин иккиси ҳам пировардида ишонтиради. Болаларнинг бебошликлари, жанжал-тўполонларидан ғазабланган бир кампирнинг “Уруш кўрмагансизлар-да, кўрганларингизда бундай ҳаддидан ошмасдингизлар!” – деган хитоби адибга қаттиқ таъсир этади. “Наҳотки, нормал одам бўлиш учун уруш даҳшатини бошдан кечириш керак? Бундай ҳоллар инсоният тарихида кўп бўлган-ку? Болаларча касалликми бу? Бўлса, яна қанча давом этар экан?”. Ҳамсуҳбатининг одам шафқатсизликда йирткич ҳайвонлардан ошиб тушиши ҳақидаги фикрини, ҳайвонлар табиатини ўрганган Конрад Лоренецнинг бўри ўзидан кучли шеригига бўйсунуши, бўйинини тутиб бериши, ўзидан кучсизига энг кучли қуроли – ўткир тишини солмаслиги, бундай кучли қуроли бўлмаган каптар эса рақибини чўқиб учиши, учиб чўқиши, ўлдирмагунча чўқишни давом эттириши хусусидаги кузатишини мисол келтириб, одам бу борада бўридан кўра каптарга кўпроқ ўхшашини эслатади.

“Ҳаёт халқаси” номли бобда тинчлик учун курашдан кейин иккинчи долзарб, оғрикли муаммо – экология муаммосига бағишланган, бунда она табиатга муносабат, атроф-муҳитни поклаш хусусида кўпгина мисоллар, афсона, ривоятлар келтирилади, аччиқ ҳақиқатлар очиқ айтилади. Айниқса, Чингиз Айтматов Орол фожиаси ҳақида куйиниб гапиради, “Мени ҳар доим бир фикр қийнайди: табиат яна қачонгача “Инсон империализми”га тоқат қиларкан? Биз ўзи, ўрганиб қолганимиздек, табиат фарзандларимизми?”.

Ҳамсуҳбатларнинг яқдил фикрича, илмий-техникавий инқилоб, “янги маданиятнинг” юзага келишига замин яратади. Бу, ўз навбатида, кишлоқлардан шаҳарга интилиш – кўчиш, шаҳарларнинг улкан мегаполисларга айланиши, кишлоқни тарк этган кишиларнинг она табиатдан узоқлашиши, анъанавий турмуш тарзи, урф-одатларини, одоб-ахлоқ меъёрларини унутаёзишлари, тор қобиғига ўралиб қолишлари, ҳаттоки шаҳардан узоқда, табиат бағрида яшаётганларга “қишлоқи” дея менсимай қарашларигача боришига олиб келади. Икэданинг афсусланиб тан олишича, ҳатто ҳар

жихатдан илғор, камолотга эришган, ибрат олса арзигулик деб ҳисобланган Японияга ҳам Мейзи давридан бошлаб Ғарб цивилизацияси кириб кела бошлаган. Ҳолбуки асрлар давомида япон маданияти табиат бағрида, у билан ҳамкорликда шаклланган, тараққий этган, одамлар сакура дарахти тагида гурунглашишни яхши кўришган, “табиатни севишган, табиатдан хайиқишган”, – дейди олим. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан кейин, иқтисодиётнинг жадал тараққиёти, моддий бойликларнинг ўсиши маълум даражада табиатдан узоклашиш, унга зиён захмат етказиш ҳисобига бўлади.

Адибнинг фикрича, “янги маданият”нинг эски маданиятга келиб қўшилиши эски маданиятнинг йўқ бўлишини англамайди. Янги маданият аломатлари, анъаналари аста-секин сайқал топиб, эски маданиятни бойитади, қамровини кенгайтиради, зўрлик, ўзбошимчалик билан эскисини йўқотиб янгиси билан алмаштиришга уриниш пировардида бошбошдоқлик билан тугайди.

Йилдан йилга оқими тезлашиб, салбий таъсири зўрайиб бораётган оммавий маданият, Ч. Айтматов огоҳича, бугунги инсониятга маънавий ёввойилашув, аламзадалик, беҳаёлик, сурбетлик хавфини солмоқда. Санъатда нодонлик, порнография, зўравонлик ҳукм сурмоқда. Ёшлар маънавий бўшлиқни нима билан тўлдиришини билмайди. Кўп одамлар курашган, жонбозлик қилган фойдали ғоялар, бутун-бутун авлодларнинг фидоийлиги ё унутилган, ё хоинона йўқликка маҳкум этилган.

Машҳур адиб ва машҳур файласуф суҳбат жараёнида маданият арбоблари – ёзувчилар, санъаткорлар, зиёли аҳлини ижтимоий масъулиятни янада теранроқ ҳис қилишга давват этишади. Бунда тор фирқавий, табақавий манфаатларни эмас, кенг қамровли қадриятларни – инсонпарварлик, адолат, тинч-тотувликни кўзлаш, ҳимоя этишга урғу беришадими – бу бутун асар мағзини ташкил этувчи лейтмотив, ўқ томирлардан бири дейиш мумкин.

Айтматов саксонинчи йиллардаёқ мақола, нутқларида ғарбдан оқиб келаётган оммавий маданият хавфидан огоҳлантирган, Икэда билан суҳбатда бу муаммога алоҳида урғу берган эди.

Ҳамсуҳбатлар бир-биридан муҳим, кизиқарли қайси мавзулардан сўз очишмасин, янги, қутилмаган муаммоларни кўтариб чиқишади.

Илм-фан тараққиёти, техника, технология мўъжизалари, одатда одамзотни қувонтиради, хайратга солади. Машҳур олимлар мутафаккирларни эса техника мўъжизалари... хавотирга соларкан. Икэданинг фанда транстендентлик, яъни инсон қобилиятидан устун кучлар, инсонга хос меъёрлардан ортик меъёрларга интилиши тамойили мавжудлиги, илм-фан максимум, энг юқори нагижага эришиш мақсадида мустақил ҳаракат қилиши, пировардида улкан техникани кашф этиши ва инсон уни назорат қилишга қодир эмаслиги ҳақидаги фикрлари, улуғлардан келтирган иқтибослари, чиндан-да, янги, қутилмаган ва ваҳималидир. Юксак техника инсонни ўзидан бегоналаштириши ва одамзодни йўқотишга қодир қурол ишлаб чиқариши, ўзини яратган оламга ташланадиган даҳшатли махлуққа айланиши мумкин экан. Айрим олимларнинг илм-фанга қарши назария эълон қилганликлари бежиз эмас экан. Масалан, “Рассель – Эйнштейн” манифести олимларни ижтимоий масъулиятга давват этади. Ҳамсуҳбати фикрини қувватлаб, Айтматов мусулмон цивилизацияси олдинги марраларга чиқаётгани, аввалги, инсон тарқалган асрлардаги фаоллиги, шахдам ҳаракати палласига қайтиб келаётганлиги, лекин бу нарсага узоқ вақт аҳамият берилмаганлигига эътиборни қаратади.

Инсоният, агар у яшамоқчи, зурриётини давом эттирмоқчи экан, бир ёқадан бош чиқариб фаолият кўрсатмоғи, ҳамма, ҳар бир киши сайёравий тафаккур юксаклиги ва теранлиги асосида фикр юритмоғи, тинчлик, тотувлик учун курашмоғи, бир-бирини қўллаб-қувватлаши, ер қуррасини покиза сақлаб, гуллаб-яшнатиши лозим.

*Сайди УМИРОВ,
адабиётшунос*

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ВА ИССИҚҚҶЛ ФОРУМИ

Буюкликдан буюклик туғилиб келган доим. Улкан истеъдодлар нафакат бадий ижодда, балки илмий ва ижодий фаолиятнинг бошқа турларида ҳам халққа намуна бўларлик даражада муваффақият билан фаолият юритганлар. Дунё экспертлари назарида аҳамияти жиҳатдан Европадаги Рим клубидан кам бўлмаган, аксинча, фаолият қамрови нуқтаи назаридан биргина Европа эмас, балки жаҳондаги бошқа қитъалар интеллектуал кучларини бирлаштиришга ҳаракат қилган, XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида тарихга “Иссиққўл форуми” номи билан кирган ноанъанавий илмий-ижодий ҳамкорлик шакли улуғ адиб Чингиз Айтматовнинг ташаббуси билан ташкил этилган эди. Ч.Айтматовнинг ижодий феноменини жаҳон тан олган бўлишига, XX асрнинг барча муаммолари ўз аксини топаётган асарлари дунёнинг 177 тилига таржима этилганига қарамай, бу форум дастлаб сиёсий доираларда ишончсизлик уйғотди, собиқ иттифок ҳукумати унга ҳадисираброқ қаради. Ўтган асрнинг 80-йиллари аввалидан бошланган ҳаракат ниҳоят 1986 йилга келиб, амалга ошадиган бўлиб кўринди. Оммани мамлакатда бошланиб келаётган сиёсий бошбошдоқликдан ижодий ҳаётга эътиборини тортиши мумкинлигини ҳисобга олиб, шўро раҳбарлари бундай форум ташкил этишга руҳсат бердилар. Айни замонда БМТ ва ЮНЕСКО бу ҳаракатни қўллаган, жаҳондаги барча тинчликсевар ва тараққиётга мойил интеллектуалларга мурожаат этиб, унинг фаол иштирокчиси бўлишга чорлаган ҳам эди. Турли хил атамаю номланишлар, ўтказиладиган жой ва таркиб жиҳатидан баҳсларга сабаб бўлишига қарамадан, у “Иссиққўл форуми” номини олди, илмий-ижодий

давраларда “ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ВА УНИНГ ИССИҚҚҶЛ ФОРУМИ” деб юритиладиган бўлди, адиб вафотидан кейин ҳам фаолиятини тўхтатмаган бу маданий ҳаракатга унинг ташаббускори номи берилди ва Қирғизистон ҳукумати уни (2011) “ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ номидаги ИССИҚҚҶЛ ФОРУМИ” деган ном билан янгилашни тавсия этди ва бу йилдан форум қайта иш бошлади.

2013 йилнинг 13-17 ноябрида ўтказилган халқаро конгресс Иссиққўл халқаро форуми йўналишида бўлиб, бунга қадар икки марта 1986 ва 1997 йилларда Иссиққўл форуми ўтгани, уларнинг орасида форум аъзолари Швейцария, Испания, Мексика, Францияда тўпланишгани маълум.

I Иссиққўл халқаро форуми 1986 йили собиқ иттифокда темир парда кўтарилаётган пайт, қайта куриш даврига тўғри келган. У жаҳон интеллектуалларининг бевосита шахсий мулоқоти орқали дунёда тинчликни мустаҳкамлаш ҳаракатига қаратилган. I форумда “янгича муносабат”, “янги тафаккур”, “янги дунёқараш” каби муаммолар доирасида маданият, маънавият ва маърифат кабилар жамият ҳаётидаги муҳим, бўлинмас тушунчалар сифатида эътироф этилди. Илк форумнинг шиори: “Ижод воситасида яшаш” бўлиб, форум қатнашчилари орасида Нобель мукофотининг 9 совриндори борлиги унинг аҳамиятини таъкидлайди.

I ва II форумлар иштирокчиси Рустам Хаировнинг ёзишича, форум ғояси 1983 йилда туғилган, 1986 йилга келиб иттифок раҳбариятидаги кадр ўзгаришлари туфайли қайта куриш масаласи кун тартибига чикди ва ҳукуматнинг жаҳон халқларига муро-

жааги эълон қилиниб, учинчи минг йилликни ядро қуролсиз кутиб олиш таклифи айтилди. Мана шу тавсияга мос равишда форум “жаҳондаги тинчликсевар ва тараққийпарвар кучларга қаратилгани” туфайли унинг очилишига рухсат берилган ва мамлакатнинг биринчи раҳбари Ч.Айтматов ва форум қатнашчиларини қабул қилишга розилик билдирган. Дастлаб кирғиз ҳукуматининг “Ала арча” қароргоҳида бошланган йиғин афсонавий Иссиққўлда давом этган. Форум ишида ЮНЕСКО бош директори Федерико Майор, Рим клуби раиси А.Кинг, футуролог олимлар Элвин ва Хейли Тоффлер (АҚШ), Нобель мукофоти совриндорлари, адиблар Артур Миллер, Жеймс Болдуин (АҚШ), Лисандро Отеро (Куба), Яшар Камол (Туркия), актёр Питер Устинов (Буюк Британия), рассом Афеверк Текле (Ҳабашистон), академик Аугусто Форти (Италия), турк бастакори Зулфи Ливанелли, хинд олими Нараян Менон ва бошқалар бор эди.

II Иссиққўл форуми (1997) орадан 11 йил ўтгандан кейин ўз ишини бошлади. Яна ўн бир йилдан кейин эса Чингиз Ога ҳаёт эмасди. Эҳтимол, шунинг учундир ниҳоят шу йил қайта тикланган Иссиққўл форумига Чингиз Айтматов номи берилди. Унинг шиори масаласида турлича таклифлар бўлди, бироқ Чингиз Айтматов ҳаётлигида ёзиб қолдирган номга қайтилди: “маданиятлар мулоқоти ва тамаддунлар яқинлашуви”. Иккинчи форум биринчи форумнинг асосий ғоя ва йўналишларини давом эттирди. Лекин бундан 6 йил аввал дунё харитасида юз берган ўзгаришлар, социалистик давлатчиликнинг қулаши, мустақил мамлакатларнинг вужудга келиши нафақат собиқ иттифоқ доирасидаги республикаларга, балки Иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган социалистик тузумдаги ўнлаб давлатларга ҳам тегишли бўлиб, бу воқеалар форумнинг мақсад ва вазифаларига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Икки тизим ўртасидаги “совуқ уруш” хавфи пасайганига қарамай, янги ижтимоий ва маданий муаммолар вужудга келди. Бироқ дунё интеллектуларининг халқларни юксак инсоний ғоялар асосида тараққий эттиришга интилиши сира сусайгани йўқ. Ч.Айтматовнинг форумдаги нутқиға кўра “замонавий

тамаддун жамоатчилик институтлари, тафаккур, ҳаёт тарзи ва маиший турмуш атроф дунёни ўзгартирмоқда” (Национальное и глобальное в культуре. Единство и разнообразие (Доклад на Иссык-Кульском Форуме-97).

Оммавий маданият тарихи минг йилларга бориб тақаладиган миллий маданият хуруж қилмоқда. Оммавий маданият балоси эса секин-аста ҳар бир оилага маданий йўл билан аралашиб, маънавияти тор ва эътиқоди сустроқ кишиларни ўз домига тортмоқда. Бир жинсдагиларнинг биргаликда турмуш кечириши айрим Ғарб давлатларида одатий ҳолга айланмоқда. Дунё “Шарқ ва Ғарб маданияти, Европа ва Осиёнинг миллий маданиятларининг мураккаб мозаикаси” каби кўзга ташланар экан, техноген тамаддуни даврида “ҳар бир миллий маданият ўз йўналишини халқининг “мен” лигини сақлаб қолишга қаратмоқда”. Ч.Айтматовнинг айтишича, бугунги кунда адиб ва санъаткорнинг вазифаси фақат ижод қилиш эмас. Санъатнинг асосий вазифаси инсонга бутун инсониятнинг умумийлиги ҳақидаги ҳақиқатни айтишдан иборат. Янги XXI аср арафасида санъаткорнинг эътибори “Инсоннинг Ер аталмиш планетада яшаб қолиши ёки йўқ бўлиши”га қаратилди. Бу асосий савол атрофида келажакни ижодий шакллантириш, унинг моделини яратиш ва ҳал этиш атрофида кечди. Шундай шароитда III Иссиққўл форумининг мавзуси “Инсоният ва халқларнинг маданий хавфсизлиги” бўлиши режалаштирилди.

Жаҳоннинг етук олим ва адиблари тўпланиб, дунёнинг келажакни миллий маданиятлар мулоқоти орқали тамаддунларнинг яқинлашувида кўради. Чунки улуғ адиб: “Мен ишонаманки, уруш хавфи ўз ўрнини, албатта, дунё маданиятига бўшатиб беради” (Айтматов Ч. “На смену культу войны обязательно придёт культура мира” Аргументы и факты. 2008. 11 июня) деб ният қилган эди. Икки хил мафкура ва дунёқарашнинг рақобати кучайган “совуқ уруш” даврида яшаган неқбин адиб дунёнинг келажакни улардан бирининг зафарига ёки урушдан ҳам даҳшатлироқ хавф туғдирган “оммавий маданият оғушида” эмас, балки миллий маданиятлар ва тамаддунларнинг ўзаро яқинлашувида кўради.

Глобал цивилизация ҳар бир киши, жамияту давлатлар ва бутун инсоният тамаддуни олдига янги қўламли вазибалар қўймоқда. Индустириал жамиятнинг тараққиёти ягона инфор­мацион ҳудуднинг пайдо бўлишига олиб келди. Энди мана шу ягона ин­формацион муҳитда шахснинг МЕН­лиги ва маданиятларнинг МИЛЛИЙ ҚИЁФАСИни асраб қолиш вазибаси қўндаланг турибди.

Чингиз Айтматов таваллудининг 85 йиллигига бағишланган халқаро кон­гресс ЮНЕСКО томонидан 2013 йил­нинг августида эълон қилинган “Мада­ниятларнинг яқинлашуви декадаси”га амалий жавобдир. Маданиятлараро яқинлашув масаласини ўзига бош мав­зу деб билган конгресснинг мақсади Ч.Айтматов ижодининг концептуал ма­салаларини гуманитар муаммолар до­ирасида муҳокама қилиш, III халқаро Иссиққўл форумининг Дастури, ишчи гуруҳи ва жамоатчилик кенгашини тасдиқлашдан иборат бўлди.

Қирғизистоннинг пойтахти Биш­кек шаҳридаги Манас аэропортида конгрессга 19 мамлакатдан келган 132 меҳмон қарши олиниб, уларнинг асо­сий қисми “Оқ кема” меҳмонхонасига жойлаштирилди. Конгресс Манас майдонидаги Чингиз Айтматов ҳайкалинини зиёрат этишдан бошланди. Чингиз Айтматовнинг публицистик мақолалардан иборат китоби “Мен Манас ўғлиман...” деб номланибди. Ҳақиқатан ҳам адиб мақолаларидан бирида шундай деб ёзган эди. Ўзидан минг йилдан аввалроқ яшаган Манас ботирга увайс ўғил бўлган Чингиз Айтматовга Манас майдонига ҳайкал қўйилган, шундай от ўйнатиб турган Манас “ота” қаршисида “ўғил” Айт­матов сиймоси...

Сўнгра қатнашчилар Ота байит қабристонига улуг адибга ўрнатилган ёдгорлик ва шаҳидлар музейининг очи­лишига таклиф қилинди. Шунини айтиш керакки, бу зиёратгоҳ Чингиз оғанин­г Тошкентга келиб, Шаҳидлар хиёбо­нини кўргандан сўнг бевосита унинг раҳбарлигида тикланган. 1938 йилнинг октябрида бу ерда 137 қирғиз зиёлиси қурбон қилинган бўлиб, улар орасида адибнинг отаси, Олой фирқа қўмитаси собиқ котиби Тўрақул Айтматов ҳам

бор эди. Қозоқ шоири Мухтор Ша­хановнинг ёзишига кўра, шаҳидлар отилган адирликда узоқ изланиш ишлари олиб борилган, ҳатто улар кўмилган деб тахмин қилинган тепа­ликда қазилма ишлари олиб борилган ва ниҳоят, бир майитнинг чўнтагидан бир парча қоғоз топиб олинган. Бу Тўрақул Айтматовга отилишидан аввал берилган ҳукмнома эди. (Мухтар Ша­ханов. Правдоформула и восхождение на эверест любви. Эссе о друге-брате Чингизе Айтматове. Алматы, 2013). Ч.Айтматовнинг айтишича, “менинг отамга ёзилган ва 53 йилдан кейин 137 майитлар орасидан топилган ҳукмнома менинг қалбимни ларзага солди. От­амнинг кўкрак чўнтагида ярим асрдан ортиқроқ вақт сақланган бу уч варақ қоғоз инсон суяклари қуқунга айланиб кетса-да, у темир парчасидай қолган. Худо бор. Кеч бўлса ҳам ҳақиқат қарор топади... Қандайдир сирли кучлар мени Ота байит қабристонига торта­веради. Эҳтимол, бунда отамнинг хоки борлиги учундир” (Юқоридаги асар, 364-бет).

...Улуг адибнинг васиятига кўра, 2008 йилнинг июн ойида унинг жа­садини ҳам оталари шаҳид қилинган мана шу Ота байит қабристонига дафн этишди. Бу зиёратгоҳ (Чингиз Айтма­тов мемориал ёдгорлиги ва Шаҳидлар хотираси музейи)нинг очилиш маро­сими бўлиб ўтди. Бундан 75 йил аввал 137 шаҳидни ўз бағрига олган энг хилват тепалик энди) улкан тафаккур соҳибларининг қутлуғ зиёратгоҳига айланди.

Асарлари жаҳоннинг 177 тилига таржима қилинган буюк адиб хоти­расига қандай ёдгорлик қўйиш мум­кин? Албатта, китоб. Бронза лавҳада Чингиз Айтматов қўли билан ёзилган қўлёманин­г икки саҳифаси очиқ турибди. Ортдаги деворда адибнинг унча катта бўлмаган барельефи ва унинг остида “Инсон учун энг қийини ҳар куни инсоний бўлиб яшаш экан” деб ёзиб қўйилган. Кишини ўйлатадиган сўзлар: ҳақиқатан ҳам ҳар куни, ҳар дақиқада ўзининг инсонлик шаънини сақлаш, унга доғ туширмаган ҳолда инсонийликни шиор қилиб яшаш оғир эканини ҳис қилган, ўзи қайси вазибада

ишламасин, жаҳоннинг қайси номдор вакили билан учрашмасин, доимо инсонийлик дастурига амал қилгани шу лавҳадан маълум. Чунки Ч.Айтматов бадиий ва публицистик асарлари орқали инсонга инсонлик моҳиятини тушунишни ўргатди, миллатга миллат нима эканини, халққа унинг қудрати нимада эканини ва инсониятга инсониятнинг қандай имкониятлари бор, уни қандай хавф кутиб турибди ва ундан қутулиш йўлларини аниқлагди.

Зиёрат адибнинг уй-музейида давом этди. Шаҳардан ташқарида тахминан чорак гектарча жой олган ҳовлида икки қаватли уй, унинг атрофида турли манзарали дарахлар экилган. Бу дарахларнинг турли минтақалардан келтирилганини айтмаганда, ўта содда ва файзли ҳовли. Уй-музейга кираверишда фарзандлари “Отам ўлган бўлса-да, отамни кўрганлар ўлмасин”, деб ёзиб қўйишибди. Меҳмонларни адибнинг рафиқаси Мария Урматовна Айтматова ва ўғли, Чингиз Айтматов фондининг раиси Элдор кутиб олди. Биринчи қават меҳмонхона, турли ёдгорлик ва совғалар билан тўла. Йўлақлар турли суратлар билан безатилган. Уларнинг аксарияти дунёнинг машҳур рассомлари томонидан чизилган адиб ва унинг асарлари қаҳрамонлари суратлари. Кираверишда Чингиз оғанинг оналари, 9 ёшида отадан ажралган норасидани буюк адиб қилиб тарбиялаган татар қизи Нағима опанинг сурати. Иккинчи қаватнинг кираверишида буюк адиб ва унинг оиласининг ўзбек халқига ва унинг юртбошисига бўлган чексиз ҳурматининг рамзи сифатида Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг сурати. Кутубхона ва унинг ўртасида ойнаванд столда буюк адибнинг турли нишон ва орденлари сақланган. Тахминан 5 мингга яқин китоблар жойлашган жавонлар Айтматовнинг турли тиллардаги асарлари ва у ҳақдаги китоблардан иборат. Кенг хонанинг бир четида мўъжазгина ёзув столи ва унда бир неча дастхатлар ва ёзув машинкаси. Чингиз оғанинг беваси Мария хонимнинг айтишича, мана шу оддий ёзув машинкасида адибнинг сўнгги романи “Тоғлар қулаганда...” ёзилган. Қулаётган буюк тоғларнинг ҳайқирганини адиб Олатовдаги юсак

чўққилирида туриб эмас, мўъжазгина хонасидаги курсида ўтириб кузатган ва уни дунё ўқувчиларига етказа олган.

Куннинг иккинчи ярмида Қирғиз Миллий филармонияси биносида халқаро конгресс очилишидан аввал Ч.Айтматов ҳақидаги “Бутун умид инсонларнинг ўзида” номли ҳужжатли фильм намойиш қилинди. Бу ном ҳам режиссёрларнинг топилдиғи эмас, балки адибнинг сўзларидан олинган эди. Ялпи мажлисни маданият вазири Султон Раев очди ва олиб борди. Унда ҳукумат вакиллари, хорижий мамлакатларнинг Бишкекдаги элчилари ва I Форум қатнашчиларидан академик Аугусто Форги нутқ сўзлади. Шунингдек, ЮНЕСКОнинг собиқ бош директори Федерико Майорнинг видеонутқи ва собиқ иттифоқ президенти М.С.Горбачевнинг табриғи тингланди.

Форум аънавий маърузалар тинглаш усулидан ўзаро суҳбат, диалог тарзида олиб борилди. Чиқишлар ҳам шўъбаларга бўлинган ҳолда эмас, балки ҳамма қатнашган суҳбатларга айланди. “Чингиз Айтматов шахси феномени” мавзусидаги 1-суҳбатни Қирғизистон Миллий илмлар академияси Президенти А.Эркабоев, Россия Бадиий академияси вице президенти Андрей Золотов бошлаб берди. Сўнгра Индиана университети (АҚШ) профессори Чарлз Карлсон, санъатшунос Эрхарт Харро (Германия), профессор Қўркмас Рамазон (Туркия), Кашмир университети профессори Табассум Фирдавсдан сўнг Ўзбекистон вақилига сўз берилди. “Чингиз Айтматов Ўзбекистон адабиётшунослигида” мавзуси доирасида адиб асарларининг Ўзбекистонга кириб келиши ва у ҳақдаги илк тақризлар (1959), адиб асарлари таржималари ва уларнинг сифати, ўзаро ҳамкорлик самаралари, Айтматов асарларида акс этган дунё модели ва уни ўзбекона қабул қилиниши, мифология ва даврнинг культурологик тафаккури билан бир қаторда сўнгги йилларда ўзбек айтматовшунослиғи эришган ютуқлар айтилди. Айниқса, Акмал Саидовнинг “Халқаро дипломатия ижод сифатида: Чингиз Айтматов – тинчлик элчиси” китоби (Тошкент, 2009) ҳақидаги фикрлар қатнашчиларда қизиқиш уйғотди.

Қирғизистон пойтахтидан 300 км нарида, Чўлпон ота шаҳри денгиз сатҳидан 1200 метр баландликдаги афсонавий Иссиққўл соҳилидаги “Каприз” масканида “Чингиз Айтматов – жаҳон маданиянинг бўлаги”, “Умуминсоний кадриятлар ва тамаддунлар тараққиёти” каби мавзуларда кизгин суҳбатлар давом этди.

Иккинчи кунги суҳбатлар “Рух ўрда” масканида давом этди. Манас юбилейи муносабати билан очилган бу ўзига хос маскан, айтиш мумкинки, Чингиз Айтматов ва унинг руҳий масканига айланган. Икки гектардан мўлроқ майдонда бир қанча ҳайкаллар турибди, ҳар бир ҳайкалнинг ўз худуди бор, бу худуд Айтматов асарлари билан чегараланади. Кираверишда хаёлига оқ кемани жойлаштирган Бола ва Мўмин чол, кейинги худудда “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар”даги Орган яқинларини денгизга бериб кўйиб, ўз ҳалокатини кутмоқда. Узоқдан “Асрни қаритган кун” паноси. Ҳар бир худуддаги “оқ тошлар” эътиборни тортиши табиий. Бу гапирувчи тошлар ичига радио ўрнатилган бўлиб, ўз худудида ўша

асарнинг матни оғир мусиқа садола-ри остида ўқилиб турибди. Асар ва қаҳрамон руҳига кириш учун ҳозирлик кўрилган. Уртадаги ўриндикда Чингиз оға ўз асарлари худуди ва қаҳрамонлари даврасида бошқаргандай жиддий ўйга толган. Ўриндикнинг ярми бўш, Чингиз Айтматовнинг ёнида ўтириши мумкин бўлган бўлғуси буюк адибларга ажратилгандай.

Мажмуа ўртасидаги мажлислар саройида суҳбатлар давом этди. Унда Айтматов ва миллий адабиётлар тақдири, Айтматов феномени ва айтматовсиз адабий дунё, миллий тамаддунлар яқинлашувида буюк шахснинг роли... Чингиз Айтматов феноменини дунёга танитган жиҳатлар: аввало қодир Аллоҳ берган буюк истеъдод, сўнгра бетиним изланиш, тил имконияти, таржимонлар маҳорати, экран воситаси ва ниҳоят, адибнинг ФАОЛ ШАХСИ (Агарчи Ч.Айтматов ўз даврининг фаол шахси бўлмаганда, ундаги салоҳият тўла юзага чикмаган бўлурми эди?!) ҳақида турфа фикр-мулоҳазалар билдирилди ва келгусида қилиниши лозим бўлган ишлар хусусида келишиб олинди.

*Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

ФРАНЦИЯНИ УЙҒОТГАН ФАЙЛАСУФ

Инсоният тарихида ўчмас ном қолдирган машҳур кишилар орасида француз алломаси Дени Дидро алоҳида ўрин эгаллайди. Бу йил таваллудига 300 йил тўлган файласуф ўз даврининг қарийб барча илм соҳаларидан хабардор бўлган, фан ва фалсафа, адабиёт ва санъатнинг кўплаб йўналишларида муваффақиятли фаолият олиб борган, улкан ютуқларга эришган.

Мутафаккирнинг отаси Дидье Дидро пичоқчилик билан кун кўрадиган, топган-тутгани оиласига базўр етадиган, покдомон, ҳақиқатгўй ва тўғрисиўз инсон бўлиб, ўзи яшайдиган Лангре шаҳрида кўпчилик танийдиган ва ҳурматга сазовор кишилардан бири эди. Унинг бу ижобий хислатлари 1713 йилда таваллуд топган ўғли Дени Дидрога ҳам юккан ва алломанинг характери билан белгиланган шубҳасиз. Алломанинг онаси Анжелика Виньерон чармгарлик билан шуғулланадиган художўй оилада ўсган ва ўғлини ҳам ёшлигидан шу йўналишда тарбиялаган эди.

Ҳақиқатан ҳам бўлажак файласуф болалигидан руҳоний бўлишга тайёрлана бошлади. Денининг отаси ўғлини олий маълумотли қилиб тарбиялаш мақсадида ўша вақтдаги ягона ўқув марказларидан ҳисобланган иезуитлар коллежида ўқитди. Бу коллежда асосан диний илмлар билан бирга қадимги тиллар, тарих, нотиклик маҳорати, адабиёт ҳам ўқитиларди. Дидро 15 ёшга етганда Парижга йўл

олади ва бир вақтнинг ўзида иккита билим даргоҳи, яъни янсенчилар ва Буюк Людовикнинг иезуитлар коллежларига қатнай бошлади, юнон ва латин тилларини ўрганишда давом этади, математика ва бошқа табиий фанлар билан жиддий шуғулланади. Ўқишни тугатгандан сўнг отасининг маслаҳати билан икки йил давомида Лангрда прокурорга ёрдамчи бўлиб хизматга қиради. Лекин уни ҳуқуқий соҳалар унчалик қизиқтирмайди. Бўш вақтларида эса инглиз тилини ўрганишга киришади. Кейинроқ, умуман, хизмат қилишдан бош тортиб, ўз фаолиятини илм-фанга, адабиёт ва фалсафага бағишлашга қарор қилади. Бу қарор Денининг отасига ёқмайди, негаки унинг асосий мақсади ўғлини руҳоний қилиб тарбиялаш эди.

Ёш Дени Дидро Вольтер, Руссо, Голбах каби кўплаб хурфикрли тенгдошлари таъсирида ўзининг соҳаси диний уламолик эмаслигини англади, инсон кам таъминланган бўлса ҳам, эркин турмуш кечириши, ҳаётда ўз қизиқишлари ва мақсадлари асосида яшаши лозим, деб ҳисоблади. Шу мақсадда у Париж университети санъат факультетига ўқишга кириб, уни 1732 йилда тамомлади ва магистрлик даражасига эришди. Дастлаб адвокатлик қилмоқчи бўлди, аммо тез орада бу фикридан қайтди ва эркин ҳаёт тарзини танлади. 1733 йилдан 1744 йилларгача, Дидро ўз йўлини топиш мақсадида тинимсиз ҳаракат қилади, отаси моддий маблағ беришдан бош тортгани учун мустақил иш юритади. Турли ўқув юртларида дарс беради, таржимонлик қилади, лекин тарих, адабиёт, фалсафа, табиий фанлар ва хорижий тилларни ўрганишдан тўхтамайди.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Дидро умр бўйи қанчалик ҳаракат қилмасин, бой-бадавлат одамлар сирасига киролмаган, ҳатто унинг шахсий уйи ҳам бўлмаган. Аллома ҳаётининг

аксарият қисмини Париждаги кўп қаватли уйлардан бирининг томида, камбағаллар яшаши учун мослаштирилган бир неча хонада (мансардада) ўтказган. Тўғрироғи, ёшлигидан бу шаҳардаги ўқиш жойида яшаб қолган. 30 ёшга етганида ёлғизликдан безгани учун мажбуран уйланган, уни тушунмайдиган ва йиллар ўтгани сари ақидапарастлик ботқоғига ботиб бораверган Анне-Туаннете Шампньон исмли бир аёл билан яшаган. Ёши бир жойга етганида ўзидан анча кичик ва дилбар Волланд хонимни севиб қолади, қариндошлари ва баъзи сафдошлари қаршилигига қарамасдан унга уйланади. Аллома ҳаётини ўрганган мутахассисларнинг аксарияти Дидронинг бу нозанин аёл билан ниҳоятда бахтли ҳаёт кечирганини қайд қилганлар.

Бутун умри давомида “Камбағаллик айб эмас” шиорига амал қилган Дидро ўзининг иқтисодий ахволини яхшилашга кам эътибор берган, диққатини атрофдаги одамларнинг оғирини енгил қилиш, уларга беғараз ёрдам беришга қаратган. Алломанинг бундай хокисорлиги ҳақида мисоллар талайгина. Дўстлари Туссен ва Рейналларга нисбат бериладиган асарларнинг анчагина қисми аслида Дидро томонидан ёзилган маъlum. Руссонинг “Одамлар орасидаги тенгсизлик вужудга келиши тўғрисида” асарига қилинган беғараз қўшимчалар тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Энциклопедиядан жой олган ва бошқаларга нисбат бериладиган кўплаб мақолаларда ҳам Дидро қаламининг таъсири яққол сезилиб туриши бежиз эмас. У баъзида шунчалик ҳайрон қоларли даражада содда, кўнгилчан ва хокисор бўлган эдики, Дидронинг соддалигини лақмалик, деб ўйлайдиган, бундан фойдаланиб қолишга уринганлар ҳам кўп бўлган. Дидро ҳақида танкидий памфлет ёзаётган бир талабанинг алломадан ўша памфлетни ёзишга ёрдам сўрагани ва бу илтимоснинг бажонидил бажарилганини, мутафаккирнинг энг зукко биографлари ҳам ҳайрат билан эслайдилар. Шу маънода, Волтер унга ҳаммани, ҳатто душманларини ҳам яхши кўрадиган киши, дея таъриф берганида ниҳоятда ҳақ эди.

1746 йилда Дидронинг “Фалса-

фий фикрлар” асари чоп этилади ва хурфикрли кишилар томонидан ниҳоятда илиқ кутиб олинади. Аммо тез орада парламент томонидан ёқиб юборишга маҳкум қилинади. Бу ҳам мутафаккирни ўз йўлидан қайтишга мажбур эта олмайди, 1748 йилда унинг “Ожизлар тўғрисида хат” асари эълон қилинади. Ушбу асарлари рўқач қилиниб аллома 1749 йилда қамоққа олинади ва уч ойдан сўнг озод қилинади.

Қамоқдан чиққанидан сўнг, Дидро ўттиз йилдан кўпроқ умрини “Энциклопедия ёки санъат ва касб-ҳунар изоҳли луғати”га бағишлади, унинг асосчиси ва муҳаррири бўлди. Аммо бу йиллар давомида аллома фақатгина энциклопедия билангина шуғулланиб қолмади, фан ва адабиётнинг кўплаб соҳаларида баракали ижод қилди. Бу ўринда “Табиатни тушунтиришга оид фикрлар”, “Жиян Рамо”, “Даламбер билан Дидро суҳбати”, “Жак-Фаталист”, “Материя ва ҳаракатнинг фалсафий принциплари”, “Физиология элементлари”, “Монах аёл” каби асарларни эсга олиш кифоя. Улар мутафаккирнинг билим доираси, ижодининг қамрови нақадар кенг эканини яққол кўрсатади. Бугунги кунда Дидро кўпроқ тарихчи ёки файласуф, ёзувчи ёки адабиётшунос, математик ёки химик бўлганими, деган масалада ҳамма томонидан тан олинган бир хил фикрнинг йўқлиги ҳам унинг ўзи шуғулланган барча соҳаларда улкан ютуқларга эришганини кўрсатади. Аллома ўз даврида илм-фан, айниқса, табиий фанлар соҳасида Франция Академиясининг олқишига сазовор бўлган, наср ва драматургияда кўплаб янгиликларга асос солган, фалсафада ўз услуги ва тафаккур тарзи билан бошқа машҳур файласуфлардан ажралиб тургани учун ижоди ҳозиргача диққат билан ўрганилади.

Маълумки, Дидро раҳбарлигида чоп этилган энциклопедия 28 жилдан иборат бўлиб, бу улкан асарнинг биринчи жилди 1751 йилда босилиб чиққан. Унинг сўнгги жилди чоп этилган 1772 йилгача Дидро бошидан нималарни кечирмаган. Алломанинг сиқувга олиниши, асар нашрининг бир неча марта атайлаб тўхтатиб

қўйилиши, уни яратувчиларга нисбатан таъкиб ва таҳқирлашлар, иғво ва ҳасадлар одатий ҳолга айланган. Буни қуйидаги мисоллар яққол кўрсатади: 1759 йилнинг 3 сентябрида Рим папаси Климент XIII энциклопедия ёки юборилиши лозимлиги белгилаб қўйилган махсус ҳужжат имзолаган бўлса, француз иезуитлари бу ҳужжатни олқишлаб, унга бағишланган ва асарнинг махсараомуз тасвири туширилган махсус медал ҳам чиқарган эдилар. Расмий идораларнинг маддоҳи, энциклопедия муаллифларининг энг ашаддий душманларидан бири, журналист Феррон “Ўзларини қўйдек ювош, қўй оғзидан чўп олмаган содда кишилардек тутаётган бу кишилар, аслида энг хавфли бўрилар галасига айландилар”, дея ёзган якка-ю ёлғиз рақиб эмас эди. Хукмрон доиралар, уларнинг маддоҳлари ва дин арбоблари орасида энциклопедиячиларни қоралаш, уларга турли тухмат ва таъкиблар уюштириш ўша даврдаги расмий ва диний идораларнинг вакиллари учун кундалик фаолиятнинг йўналишларидан бирига айланган.

Энциклопедия муаллифларининг бошига тушаётган турли кўргуликлар тўғрисида Дидронинг ўзига мурожаат қилганларида у “Инглизларда мақсад қанча салмоқли бўлса, душман шунча катта бўлади”, деган ҳикмат бор. Бизнинг ишимизга нисбатан ҳам шундай ҳол намоён бўлмоқда”, дея жавоб берганида ниҳоятда ҳақ эди. Волтер, Руссо, Голбах ва энциклопедия муаллифлари билан яқин ҳамкорлик қиладиган бошқа зиёлиларнинг бошига тушган кўргуликлар ҳам буни яққол исботлайди. Волтер узоқ йиллар юргидан олисда, Руссо дарбадарликда яшашга мажбур бўлдилар, бошқа сафдошлар ўзгачароқ йўл тутдилар. Дидронинг энг яқин ҳамқори ва ҳаммуҳаррири бўлган аллома д'Аламбер ҳам асарнинг 9 жилдигача турли куткуларга чидай олди холос, сўнгра бу ишдан четлашди. Қолган 19 жилдни тайёрлаш, чоп этиш ишларини мувофиқлаштириш ва асарни охирига етказиш Дидронинг зиммасида қолди.

У мазкур асарга умрининг энг гуллаган даврини бағишлади. Нима воқеа рўй бермасин, қандай қаршилик

бўлмасин асарни охирига етказиш аллома умрининг мазмунига, ҳаётининг энг асосий мақсадига айланди. Қирол ва Папа, дин арбоблари ва иезуитлар, полиция ва барча ҳасадгўйларнинг энциклопедияга қарши умумий курашга отлангани ҳам, баъзи сафдошлар ва тарафдорларнинг аро йўлда қолиб кетгани ҳам мутафаккирни бу мақсаддан қайтара олмади. Дидро ҳаммасига чидади, ҳар қандай таъкиб ва тухматларга қарамасдан, Париждан кетмади. Европанинг турли жойларида яшайдиган сафдошлари ва ҳаммуаллифларини доимо руҳлантириб ва илҳомлантириб туриш, улар юбориб турган мақолаларни тўплаш, таҳрир қилиш, бу борадаги ишларни муттасил мувофиқлаштириш вазифасини сабот ва чидам билан адо этди. Шу тариқа йиллар ўтаверди, асарнинг 28 жилди бирин-кетин чоп этилди. Бу орада Пруссия, Россия ва бошқа юртлар тож соҳибларининг Дидронинг ўзига ва асарни нашр этиш ишларига яхшироқ шароит яратиб беришлари мумкинлиги тўғрисидаги таклифларига турли баҳоналар қилди. Фақатгина энциклопедиянинг сўнгги жилди босилиб чиққанидан сўнг бу илтимосларга қўнди, қисқа муддат Пруссия ва Россияга сафар қилди.

Энциклопедиянинг яратилиш тарихини ўрганган кўплаб мутахассислар Дидронинг қарийб ўттиз йилдан ортиқроқ давр давомида кўплаб сиёсатдонлар ва дин арбобларининг қаршичилиги, иғво ва тухматларига, танқид ва маломатларига қарамасдан, бу улкан асарни охирига етказиш учун ўзида куч топа олгани, иродасига қойил қолганларини алоҳида таъкидлайдилар. Тўғри, бу борада унга сафдошлари Волтер ва Руссо, Монтескье ва Голбах, Локк ва Ламетри каби атоқли мутафаккирлар мадад бериб турганлари шубҳасиз. Аслида ана шундай улкан ақл ва билим эгалари ҳамкорлик қилмаганида энциклопедиянинг дунёга келиши ва ниҳоясига етказилиши қийин эди. Лекин бу Дидронинг мазкур асарни тайёрлаш ва чоп этиш билан боғлиқ ишларнинг энг фаол ва собитқадам раҳбари ҳамда илҳомчиси бўлгани, ана шу мақсад йўлида умрининг 30 йилини сарфлаганини йўққа чиқара олмайди.

Аслида, энциклопедия ўша даврдаёк илм-фаннинг, адабиёт ва фалсафанинг, фикр ва сўзнинг қудрати нималарга қодир эканини яққол кўрсата олган, бутун бир давр тафаккурининг киёфасини ва залворини намоён қилган буюк асар эди. Бугунги кунда “Энциклопедиячилар”нинг асл мақсадлари уларнинг рақиблари томонидан англолмаган, бу шунчаки янгиликка қаршилик кўрсатиш, айрим кишиларнинг кирдикорлари эди, дейиш учун асос йўқ. Аксинча, энциклопедия душманлари асарнинг ўша давр тузумлари ва тартиблари, кишилари онги ва тафаккурини ўзгартириш борасида улкан аҳамиятга эга эканлигини яхши англаш ва айнан шунинг учун ҳам унга қарши муттасил кураш олиб борган эдилар. Албатта, ўша даврда на алломанинг ўзи, сафдошлари, на унинг душманлари бу улкан аҳамиятга молик асар яратилган йиллар кейинчалик инсоният тафаккури ривожининг муҳим бир босқичи, “Энциклопедиячилар даври” дея аталишини хаёлларига келтирмаган бўлишлари ҳам мумкин. Лекин уларнинг ҳар бири бу асарнинг аҳамияти ва таъсирини билмаган, англамаган бўлиши мумкин эмас.

Дидро ўз замонининг атоқли алломалари, нафақат Франция, балки бутун инсоният тарихида ном қолдирган мутафаккирлар даврида яшади, улар билан ҳамкорлик қилди. Албатта бу

кишиларнинг бир-бирига таъсири, ўзаро ҳамкорлигининг самараси катта бўлгани шубҳасиз. Улар нафақат ўша даврнинг энг салмоқли асари – энциклопедияни яратдилар, балки Франция, кейинроқ эса Европа ва жаҳон халқларининг дунёқарашига катта таъсир кўрсатган янги дунёқараш ва замонавий тафаккурга асос солдилар. Масаланинг бу жиҳатини ўрганган мутахассисларнинг аксарияти АҚШ конституцияси, Буюк француз инқилобининг меваси – Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги декларация каби ўша даврда пайдо бўлган, демократия, инсон қадр ва эркинликлари соҳасида жаҳоншумул аҳамиятга молик ҳужжатларда ана шу буюк кишиларнинг ғоя ва қарашлари акс этганини эътироф этганлар. Бу борада Франция ва Европанинг турли жойларида қўним топган алломаларнинг фикр-мулоҳаза ва қарашларини 30 йилдан ортиқроқ даврда бир жойга жамлаган, умумий ўзанга йўналтирган, уларни муттасил илҳомлантириб турган ва ўзи ҳам фаол ижод қилган Дидронинг хизматлари алоҳида аҳамиятга молик экани шубҳасиз. Шу маънода, атоқли француз ёзувчиси Андре Моруанинг “Дидро энциклопедия муаллифларини, улар биргаликда Францияни, Франция эса бутун дунёни уйғотди” деган сўзлари бежиз айтилмаган.

*Қиёмиддин НАЗАРОВ,
фалсафа фанлари доктори*

“МАЛИКАИ ТУРОНДОТ”НИНГ ОТАСИ

Карло Гоцци 1720 йил 13 декабрда камбағаллашган аристократ оиласида туғилиб, жуда эрта поэзия ва театр санъатига меҳр кўйган, халқ ижоди, мусикаси, *del arte* (ниқоблар театри) комедиясини севган. 1747 йилда “Гранеллочилар академияси” номли адабий гуруҳнинг иштирокчиси сифатида ватандоши Гольдонига қарши ўт очади. У Гольдонини театрни халқчил асослардан маҳрум қилишда, ниқоблар ва импровизация (бадиҳагўйлик)ни йўқотишда, шу орқали оломон дидига яқинлашишда айблаган. Гольдони дворянларни шарманда қилиб, оддий кишиларни кўтаргани учун ҳам унга ёқмаган. Уни кўпол ва ахлоқсиз деб атаганининг боиси ҳам ана шунда.

Гоцци драматургия ва театр санъатида фантастика ва шартлиликни ўрнатди, дель арте комедиясини тиклашга уринди. У фьяб деб аталувчи янги жанр – театр эртаги жанрини яратди ва уни ўз рақибларига қарши кўйди. Беш йил (1761-1765) орасида ўнта фьяб ёзди. Биринчи асари “Уч апельсин хумори” деб аталган. Шундан кейин “Кузғун” (1761), “Қирол кийик”, “Турандот”, “Илон аёл” (1762), “Зубайда” (1763), “Бахтли гадолар”, “Зангори маҳлуқ” (1764), “Яшил кушча”, “Зеим-жинлар подшоши” (1965) асарларини ёзган.

1761 йилнинг бошида Гоццига драматург сифатида Гольдони билан мунозарага кириш имкони туғилади. Венециядаги Антонио Сакки бошлиқ труппа унинг театр учун ёзган “Уч апельсин хумори” эртагини катта муваффақият билан кўрсатади. Шу

тариқа ўзини Венеция саҳнасининг сардори деб юрган Гольдони муаллифнинг масхараомуз кулгиси объектига айланади. Натижада 1762 йилда Гольдони Венецияни бир умрга ташлаб, Париждаги итальян комедия театрига драматург бўлиб ишлай бошлайди. Француз тилини яхши ўрганиб олади, французларга итальян тилидан дарс беради. “Комеди Франсез” театрида унинг “Олийҳиммат сафсатабоз” комедияси француз тилида саҳналаштирилади. Бу Гольдонининг сўнгги муваффақияти эди.

Карло Гоцци фьяблар билан чекланмаган. “Испан шамшир комедияси” руҳида яна 23та пьеса ёзади, бир қатор асарларни ўз она тилига ўгиради. Аммо энди бу асарлар, фьяблар каби катта шов-шувларга сабаб бўлмайди. 1772 йил Гоцци сайланма асарларини нашр эттирар экан, биринчи жилдини “Кўнгилдаги ўйлар ва ўн театр эртақларининг келиб чиқиш тарихи” деган муқаддима билан эълон қилади. “Италияда театрлар ёпилиб қолмас экан, бадиҳа комедияси ҳеч қачон йўқолмайди ва унинг ниқоблари ҳам барҳам топмайди, – деб ёзади у. – Мен бадиҳа комедиясини Италиянинг янги шухрати деб биламан ва уни ёзма, уйдирма пьесалардан тубдан фаркланувчи кўнгилхуши деб ҳисоблайман”.

Гоццининг 10 та фьябдан сўнг “Иккинчи масхара” туркум пьесалари орасида ҳам “Чин муҳаббатли аёл”, “Файласуф малика”, “Муҳаббат дориси” каби асарлари ўз даврида бир мунча танилган. Уларда ҳам драматург тўрт анъанавий ниқоблар – Бригелла, Арлекин, Тарталья, Труфальдинони ишлатган. Бироқ драматург уларни жиддий воқеаларга контраст йўсинда қўллайди. Ниқоблар асосий интригани кийшиқ ойнада акс эттиргандай тасаввур туғдиради. Улар асосий драматик хатти-ҳаракатга хилоф бўлмаган тарзда, интермедия характерида воқеаларда катнашади.

Гоццининг энг машҳур фьяби “Турандот” дир. Пьеса марказида қайсар хитой қироличаси Турандот образи туради. Гоццигача бу сюжет Лесажнинг “Хитой еtimi” номли ҳажвий операсида ишланган эди. Гоцци драматизмни кучайтирди. Бунга у қул киз канизак Адельма образини киритиш билан эри-

шади. Адельма Турандотга ошиқ бўлиб қолган шахзода Калафни севиб қолади.

Турандот образида драматург эркинликни сеувчи, аёлларнинг тенгсизлигига қарши исён кўтарувчи мард қизнинг ёрқин тимсолини чизади. Турандотнинг мана шу сифатлари уни эркаклардан юз ўгиришга олиб келади.

Пьесада Турандот образидан ташқари Калаф ва Адельма образлари ҳам диққатга сазовор. Улар асарнинг бадиий ва ғоявий мазмунини очишда, сахнавий талкинда, ижроларда бирдай қатга аҳамият касб этиб келган.

Гоццининг 1764 йилда ёзилган “Бахтли гадолар” эртақ-пьесасида воқеалар Самарқандда бўлиб ўтади. “Турандот”ни Чўлпон, “Бахтли гадолар”ни Шукрулло таржима қилган. Рус сахнасида ҳам, ўзбек сахнасида ҳам “Турандот” “Маликаи Турандот” номи остида сахналаштирилган ва шуҳрат қозонган.

Маълумки, Хамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театри (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри) асосини ташкил этган Москва Ўзбек драма студияси 1924-1927 йилларда фаолият кўрсатган. Студияга талабалар бутун Ўзбекистондан териб олиб борилган. Бу ишда Абдуманнон Мажидов (Уйғур) бош-қош бўлган. Фарғона музофотида Исоқ Қори Каримов, Бухоро вилоятига Фатхулла Умаров юборилган. Тошкентда бу иш билан Маннон Уйғурнинг ўзи шуғулланган, “Намуна” труппасидан Аброр Ҳидоятлов, Ятим Бобожонов, Фатхулла Умаров, Музаффар Муҳамедовларни ўқишга жалб этган. Фарғона водийсидан Исоқ Қори Каримов, Ҳожи Сиддиқ Исломов, Бухородан Лутфулла Нозруллаев, Саъдихон Табибуллаев, Шариф Қаюмов, Ҳикмат Латипов, Неъмат Раҳматов, Наби Ғаниев, Ҳ.Раҳматуллаев каби ёшлар ўқишга бориш истагини билдирдилар. 1924 йили хотин-қизларни топиш имкони бўлмади. Муаммо 1925 йилдагина ҳал этилди. Маннон Уйғур Тошкентдаги барча санойи нафиса тўғарақларини кўриб, студияга Турсуной Саидазимова, Сора Эшонгўраева, Замира Ҳидоятлова, Тошхон Султонова, Назокат Эрматова, яъни 5 та ўзбек қизи қабул қилинди.

Шундай қилиб, Москвага биринчи студияга 24 киши юборилди. Студия

раҳбари этиб Маннон Уйғур, адабий эмакдош этиб Чўлпон тайинланди. Ўзбек хаваскорларига актёрлик маҳоратидан дарс бериш учун уларга яқин деб ўйланган турли театрлардан В.С.Канцель, Терешкович, Л.Н.Свердлин, Р.Н.Симонов, И.М.Толчанов, О.Н.Басов, К.Н.Мусинлар таклиф қилиндилар.

Аммо Е.Б.Вахтангов театридан таклиф этилган ўқитувчилар кўпчиликни ташкил этган. Рубен Симонов Карло Гоццининг “Маликаи Турандот” трагикомедиясини сахналаштирди. Асар устидаги машғулотлар қарийб бир йил давом этди, асарнинг ҳар бир сахнаси, ҳар бир образи устида миришкорлик билан иш олиб борилди. Я.Бобожонов Тарталья, Ҳ.Исломов Панталоне, Л.Назруллаев Бригелла, Ш.Қаюмов Труффальдино образларида итальянча ниқобларда чиқдилар. Прологда парда олдида мана шу тўрт ниқоб пайдо бўлади, ҳар тўрттаси бирданига баланд овозда “Маликаи Турандот” томошасини эълон қилиб, пардани очадилар, кейин сахна олдида саф тортадилар ва ҳазил-мутойиба билан мусиқа остида тайёрлаб қўйилган кийимларни томошабинлар кўз ўнгида кийиб, грим қилиб бўлиб, сахна ортига ўтишади. Труффальдино билан Панталоне пардани очади, мусиқа усулида йўрғалаб сахнани айланиб чиқади, уларнинг кетидан Бригелла, сўнгра семиз Тарталья хансираб қадам ташлайди.

Сахнага Хитой императори Альтоум ўз маслаҳатчилари билан саф тортиб кириб келади. Альтоум ролида Маннон Уйғур ўйнаган. У мункиллаб қолган, майда қадам ташлаб, ўз тахтига зўрға кўтарилган чол киёфасини гавдалантиради. Унинг икки ёнидан вазирлари Тарталья билан Панталоне ўрин олади. Альтоум – М.Уйғурнинг бошида қоғоздан тож, узун латтадан сокол тақиб олган, минғирлаб сўзлайди, дам-бадам йиғлаб туради, ёнидаги вазирлари унинг кўз ёшларини артиб туришади. Альтоум йиғламсираб, “Бахтсиз бир шахзоданинг ўлимига кўп ўтмаган эди, энди яна бошқаси пайдо бўлди”, деб донишманд вазирлардан маслаҳат сўрайди. Вазирлар гаранг, улар залда ўтирган Калаф (А.Ҳидоятлов)ни чақиради, ундан уйланишдан воз кечишни сўрайдилар.

Бироқ Калаф мағрурона “Ё Турандот, ё ўлим!” дейди.

Ғамгин мусика жўрлигида сахнада канизаклар Адельма (С.Эшонтўраева), Зелима (З.Ҳидоятова) пайдо бўлишади. Кейин Малика Турандот (Т.Саидазимова) ўз тахтидан жой олади. Унинг юзида қора парда. Ҳоқон фармони ўқилади. Уни Тарталья (Я.Бобожонов) букилиб, тутилиб, қилиқ қилиб ўқийди. Ҳамма Турандот жумбоғини кутади. Шаҳзода Калаф эшитишга тайёр. Калаф Маликанинг биринчи жумбоғини топади – ҳаяжонда “Олов” дейди. Ҳамма хурсанд, Альтоум ҳам, вазирлар ҳам ўзларида йўқ шод. Турандот эса ғазабланиб иккинчи жумбоғини эълон қилади. Калаф ўйга толади. Ҳамманинг кўзи унда. Бироз ўтгач, Калаф Маликага тик боқиб “Камалак” дейди. Яна ҳамма хурсанд. Турандот ҳамон жиддий, Калафни мағлубиятга учратиш учун юзидаги пардани кўтариб учинчи жумбоғини ўртага ташлайди. Калаф Маликанинг ойдин юзини кўриб хушидан кетади. Ҳоқон, сарой аъёнлари, Тарталья ва Панталоне- ҳамма шаҳзода Калафни хушига келтирилди. Охирги жумбоқ эълон қилинади. Калаф бироз ўйлаб, “Чакмоқ” дейди. Вазирлар Калафни бошларига кўтардилар, Альтоум хурсандлигидан йиғлаб юборади. Турандот хушидан кетади, канизаклар уни хушига келтиради, Малика отаси оёқларига ташланиб яна бир бор жумбоқларни қайтаришга ижозат сўрайди. Альтоум унга рад жавоби беради ва никоҳга тайёрланишга буюради. Аммо Калафнинг Турандотга раҳми келиб, агар у унинг кимлиги ва исмини топса, ундан воз кечишни айтади. Турандот рози бўлади ва шаҳзоданинг кимлигини айтади. Бироқ Малика шаҳзодани севиб қолган эди, никоҳга розилик беради.

Мамажон Раҳмонов ёзган эди: “Ўзбек актёрлари “Маликаи Турандот” устида ишлаш жараёнида сахна маҳоратини чуқурроқ ўрганиб оладилар. Спектакль улар учун катта ижодий мактаб вазифасини ўтади. Вахтангов мактабининг бадиий тамойиллари ўзбек актёрларидаги ижодий тафаккурни уйғотиб, уни унумли ишлата билишга ўргатди, вокеликни чуқур

ва атрофлича идрок этиш, уни табиий ифодалаш, бунинг учун ёркин бадиий ифода воситаларини топиш, образ ва воқеанинг ижтимоий моҳиятига етиш, образни талқин этишда Вахтангов услубини қўллаш, яъни образга “кесатув”, “киноя” йўсинида ёндашишга... кенг йўл очиб берди” (Қаранг: М.Раҳмонов. Ҳамза (Ўзбек давлат академик драма театри тарихи). Биринчи китоб (1914-1960 йиллар). Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001 йил, 57-58 бетлар).

Дарҳақиқат, “Маликаи Турандот” спектаклини сахналаштириш жараёнида Р.Н.Симонов томонидан қўлланган услуб ва воситалар ўзбек актёрларининг миллий руҳига, импровизация ва шартлилиқни, киноя, сўз ўйини, ниқобларни яхши кўришига ниҳоятда мос тушган эди. Бундай сахнавий талқин фақат “Маликаи Турандот” спектаклида эмас, Мольернинг “Хасис”, Н.Гогольнинг “Ревизор”, Чўлпоннинг “Қоровул уйқуси” ва Юсуфжон қизиқ ҳикояси асосида ишланган “Яна уйланаман”, “Ёркиной” (М. Уйғур иштирокида) спектаклларида яхши натижалар берганди.

Москва ўзбек драма студиясида тайёрланган спектакллар, шу жумладан “Маликаи Турандот”, “Қоровул уйқуси”, “Яна уйланаман”, “Ёркиной” спектакллари таътил пайтлари Самарқанд ва Тошкентда намойиш этилиб, маҳаллий томошабинларни дол қолдирган. Студияни тамомлаб Ўзбекистонга қайтган Маннон Уйғур бошлиқ ёш актёрлар Москвада олган билимларини, халқчиллик асоси бўлмиш шартлилиқ, бадиҳагўйлик, сўз ўйинини бирдан бир тўғри йўл деб билиб, кенг қўламада ижод қилишга киришганлар.

Дарвоқе, Гоцци ҳам рақиби Гольдони сингари саксон олти ёшида дунёдан ўтди. Замоннинг зайлини қарангки, гарчи Гольдони Парижга бориб, француз тилида дарс бериб, пьесалар ёзган бўлса-да, кейинчалик унинг пьесалари яна Венеция сахналарини эгаллаб олади, Гоцци асарлари эса унинг соясида қолиб кетди. Аммо романтизм яна маърифатчилик ўрнини эгаллагач, Шиллер ва бошқа романтик ёзувчилар

Гоцци драматургиясини ижодий жараёнга қайтариб, уни ўзларига салаф деб билдилар.

Афсуски, ўз тарихий тараққиётида мумтоз драматургияга катта эътибор

бериб келган ўзбек театри Карло Гоцци руҳи олдида қарздордир. Унинг асарлари Гольдони комедияларидек шуҳрат топган деб бўлмайди.

*Муҳсин ҚОДИРОВ, Ўзбекистон
Давлат мукофоти совриндори*

ҲАЁТ МЕНИ ЎЗУВЧИ ҚИЛДИ

Ҳаётда ҳеч нарса ўз-ўзидан содир бўлмайди. ҳар қандай тўқис ҳаётнинг асосида қанча-қанча машаққат, захмат ва изтироблар ётади. Асл исми Рене Брабазон Раймонд бўлган, бироқ адабиёт оламига Жеймс Чейз Хедли тахаллуси билан танилган инглиз адиби ҳаёти юқоридаги фикрларинизга мисол бўла олади. Англиянинг бўлажак детектив ёзувчиси 1906 йилнинг 6 декабрида Лондон шаҳрида истеъфодаги зобит оиласида дунёга келган. У 18 ёшдан бошлаб адабиётга қизиқа бошлайди. Унгача Рене, Рочестер шаҳридаги қироллик мактабида ва Ҳиндистоннинг Калькутта шаҳрида таълим олади. Чунки, унинг отаси полковник бўлиб, Британиянинг ўша пайтдаги мустамлакаси бўлган Ҳиндистонга тез-тез бориб турар эди. Юқорида таъкидланганидек, 18 ёшга тўлиб, балоғатга етган пайтда Рене, ўз оиласини, қадрдон уйини ташлаб, мустақил ҳаёт бошлаш мақсадида узок сафарга чиқади. Ўқишдан воз кечиб, кўплаб соҳаларда ўзини синаб кўради. Уни ёзувчилик қилишга ундаган нарса, “Болалар Энцикло-

педияси” фирмасида агент сифатида иш бошлаганидир. Кейинчалик адиб ўз ёшлигини ҳазиломуз тарзда хотирлайди: “...ўшанда юз минглаб эшикларни тақиллатишимга тўғри келган. Ва шу эшиклар ортида доим ўзимнинг бўлажак персонажларимни учратардим. Уларнинг муомалалари ҳам турлича эди: хурмат билан ичкарига таклиф қилиб, бир финжон қахва беришарди, баъзиларидан ўта кўпол, ҳатто “жўна бу ердан” қабилидаги гапларни ҳам эшитганман. Кўпинча ярим кечгача шаррос куйган ёмғир остида қолиб кетардим. Балки, шунинг учун ҳам ҳозир мени ҳеч қандай куч ҳаво айниган пайтда кўчага чиқишга мажбур қилолмаса керак...”

Дарҳақиқат, ёш Рене ҳаёт машаққатларига матонат билан чидаб, ўз ҳаётини қуришга интилади ва кўп ўтмай, “Симпкин ва Маршалл” номли улкан китоб фирмасига ишга қиради. Дастлаб, оддий сотувчи, кейинчалик махсус китоб дўконларга товар етказиб бериш бўлимига мудир этиб сайланади. Шу йиллари адибнинг ҳаётида кескин бурилиш юзага келади. У жаҳон адабиётининг улкан бир хазинаси билан бевосита танишиб, китобга меҳр қўяди. Нафақат китоб савдоси бизнесини пухта эгаллайди, балки ўзининг дилида ҳам нимадир ёзиш истаги уйғонади. Чейзнинг дастлабки машқлари асосан юмористик ҳикоялардан иборат эди. У Джеймс Л.Догерти, Реймонд Маршалл, Эмброс Грант каби тахаллуслар остида ҳажвлар битади. Адибнинг ўзи “...ҳажв ва кулгига мойиллик менда болаликданок сезиларди”, дея изоҳлайди бу ҳолатни.

1938 йилга келиб Чейз ниҳоят катта бир асарга қўл уришга журъат этади. Унинг илк романи “Бу орхидеялар Блендиш хонимга эмас” деб аталади. Жанри детектив бўлган асарнинг ёзи-

лиш даври, 32 ёшли Чейзнинг якшанба кунларига тўғри келган. У ҳафтанинг 6 кун иш билан банд бўлиб, фақат якшанбада кўлига қалам олиб, умумий 12 та дам олиш кунда ўша биринчи романини яратган. Роман 1939 йилда чоп этилади ва танқидчилар, китобхонлар томонидан илиқ қарши олинади. Китобга “гангстерлар мавзусидаги олифта роман” дея изоҳ беришади. Шундай сўнг Чейз профессионал ёзувчига айланиб, ҳар йили 2-3 талаб китоб нашр этиб, адабий жараёнларда фаол қатнашади.

Аммо 1941 йилда бошланган иккинчи жаҳон уруши адибнинг фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Натижада Чейз “Қироллик Ҳаво Кучлари”нинг учувчисига айланади. Уруш бошқа адиблар сингари унинг руҳияти ва турмушига салбий таъсир кўрсатганини таъкидлаш жоиз. Шу ўринда қизик бир далилга эътибор қаратсак, адиб тахаллусининг тарихи юзага чиқади. Болаликдаги исм-шарифи Рене Раймонд бўлган адиб, фронтда ўзига Жеймс Чейз Хедли исмли дўст ортиради. Бироқ бешафқат уруш уни яқин дўстидан айиради. Рене мархум дўстининг хотирасини абадийлаштириш учун унинг исм-фамилиясини ўзига тахаллус қилиб олади. Шу кунгача биз Жеймс Чейз дея биладиган, 90 га яқин ўткир сюжетли детектив роман ва ҳикоялар ёзган ижодкорнинг ҳаёти ана шундай давом этган эди.

Чейз урушдан кейин ижодга бор кучини бахшида этди ва инглиз детектив мактабини ривожлантириш билан бирга, янги бир “Америка услубидаги қора мактаб”, яъни жинойт оламига тааллуқли асарлар йўналишини шакллантирди. Ўша даврларда Америкада бу мактабнинг классик вакиллари зўр бериб асарлар ёзишарди. Чейз эса улардан илҳом олиб, янги сюжетлар, янги образлар яратарди. Дешиел Хаммет ва Раймонд Чандлер сингари АҚШ классиклари Чейзни ҳатто плагиаторликда айблашганди. Бу воқеа 1943 йилда рўй берган ва Чейзнинг айби исботланган. Адиб эса улардан оммавий равишда кечирим сўраган. Лекин бу билан Жеймс Чейзни тўлиқ кўчирмакашликда айбаш, унинг ижодига салбий кўз билан қараш ногўғри. Боиси, катта ҳаётий

тажрибага эга бўлган адибнинг доимо ғоя кўчиришида сира маъно йўқ. Балким, ўшанда классикларнинг айрим ижодий тажрибалари Чейзни таъсирлантиргандир...

Жеймс Чейз умрининг қолган қисмини Европа бўйлаб саёҳатлар билан ўтказди. Франция, Италия, Швейцария, Австрия ва яна кўплаб давлатларида бўлиб, ўз таассуротлари ва илҳомларини оққа кўчиради. Тинимсиз ижод қилиб, “Бу жумбоқни ўзингиз ечинг”, “Қиз ўғриси”, “Олтин хиди”, “Гирланднинг дастлабки иши”, “Бу ўта жиддий”, “12 хитойлик ва битта сичқонча”, “Мушкетёрлар клубининг сувенири”, “Тасма айланганда”, “Пулсиз қолганим яхши”, “Қиморхона тавқи лаънати”, “Қузғун – сабрли қуш”, “Ўғирланган хазина”, “Нега мен”, “Тақдирим қандай кечади?”, “Сизна миссияси”, “Венеция миссияси” каби кўплаб детектив ва саргузашт асарлар ёзди. Яна бир қизик ҳолат шуки, Чейзнинг аксарият романларидаги воқеа-ҳодисалар Америка Қўшма Штатларида бўлиб ўтади. Бироқ, ёзувчи Америкада умуман яшамаган. Майами ва Янги Орлеанга қилган қисқа ташрифини ҳисобга олмаганда, албатта. Жеймс Чейз 1956 йилда Францияга кўчиб ўтиб, шу ерда ижод қилади. 1961 йилда Швейцарияда қўнм топади ва умрининг охирига қадар – 1985 йилгача истиқомат қилади. Адибнинг машаққатли ва саргузаштларга, завқли ижодий онларга бой умри айнан ўша йилнинг 6 феввалида поёнига етади.

Ёзувчи умрининг охирларида ўзининг ҳаёти ва ижодидан кўнгли тўқлигини шундай сўзлар билан таъкидлаган эди: “...мен болалигимда ёзувчи бўлиш ҳақида орзу қилмаганман. Лекин, ҳаёт мени ёзувчи қилди. Ва мен бу йўлни танлаганимга сира афсусланмайман. Ижод аҳлига камдан-кам насиб этадиган узоқ ва бахтли умр кечириш менга насиб этган экан, демак бемалол ўзимни бахтли ёзувчи деб айта оламан. Бу бахтнинг сирини нимада? Албатта, тинимсиз меҳнат ва ҳаётий тажрибада...”

Темур ТАНГРИБЕРГАНОВ
тайёрлади

ХАЛҚ САНЪАТКОРИ ёхуд “ОЛТИН ЁМБИ”

Санъат оламида шундай сиймолар яшаб ўтганки, улар бўлмаганида маданият, хусусан мусиқа тарихи қанчалар “тароватсиз”, “кўримсиз” тус олган бўларди. Ўзбекистон ва Озарбайжон халқ артисти, санъатшунос, дирижёр ва жамоат арбоби, уч бор Давлат мукофоти билан тақдирланган етук композитор Рейнгольд Морицевич Глиэр нафақат Россия, балки Озарбайжон, Ўзбекистон мусиқа маданияти тарихида ёрқин ва ўчмас из қолдирган ижодкорлардандир.

Ўзбекистонда кўп овозли мусиқанинг шаклланиши ва ривожланиши, ўзбек мусиқали драмаси, ўзбек операси ва бошқа ижод соҳаларида эришилган дастлабки ютуқлар бевосита Рейнгольд Глиэр номи билан боғлиқ эканлиги маълум. Шу билан бирга Тошкентдаги етук мусиқий билимларга эга ёшларни етиштириб келаётган мусиқа академик лицейининг айнан унинг номи билан юритилиши Глиернинг мусиқа таълими ривожига кўшган ҳиссаси ҳам салмоқли эканидан далолат беради. Бу толмас ижодкорнинг моҳирона яратган турли жанрлардаги асарлари жаҳон мусиқа маданияти хазинасининг қимматли мулкига айланган.

Рейнгольд Морицевич Глиэр 1874 йил 30 декабрда Украинанинг Киев шаҳрида дунёга келган. Унда оила-

сидаги ижодий муҳит туфайли мусиқа санъатига муҳаббат эрта уйғонади. Скрипка чалишни ўзлаштиргач, ўн тўрт ёшидаёқ фортепиано ва скрипка учун кичик асарлар ёза бошлайди. Унинг бу ижодий қобилияти мусиқа билим юрлари ва Москва консерваториясида олган назарий билимлари билан янада ривожланади. Глиэр Москва консерваториясини маҳоратли скрипкачи ва бир қатор мусиқий асарлар муаллифи сифатида олтин медаль билан тамомлайди. Унинг номи консерваториянинг кичик зали олдидаги мрамарга С. Танеев, С. Рахманинов, А.Скрябин сингари атоқли мусиқа арбобларининг номи билан бир қаторда ёзиб қўйилади.

Р.М. Глиэр Москва консерваториясидаги ўқиши даврида профессор И. Гржималидан скрипка, П. Чайковскийнинг шогирдлари С. Танеев, А.Аренский, М. Ипполитов-Иванов сингари атоқли композиторлардан мусиқа назариясига оид билимларни олади. У устозларидан олган билимларини ўз ижодида намоён қилиб боради. 1920 йилдан бошлаб Москва консерваториясида профессор лавозимида талабаларга сабоқ бера бошлайди. С. Прокофьев, М. Мясковский, Л.Ревуцкий, Б. Лятошинский каби машҳур композиторлар, А. Мутли, А. Соколов, И. Способин сингари етук мусиқашунослар ва бошқа ўнлаб мусиқа арбоблари Глиэрдан таълим олиш бахтига муяссар бўлган эди. Композитор С. Прокофьев устози тўғрисида шундай дейди: “Менда композиторликка бўлган иштиёқни илк бор Глиэр уйғотган эди. Шуниси кизикки, қайси композитордан “Сиз кимда ўқигансиз?” – деб сўрасам, у Глиэр ёки Глиэрнинг шогирдларидан таълим олганлигини айтар эди. Устозим доим ўқувчи қалбига сингиб кирар, орзу-хавасларини пайқар, бу орзуларини ҳар томонлама бойитиш ва ривожлантиришга интиларди”.

Р.М.Глиэр 30-йилларга келиб рус, украин халқ мусиқаларини ўрганиш билан бир қаторда ўзбек мусиқа маданиятини ҳам ўрганишга киришади. Негаки, ўзбек халқининг асрлар давомида ривожланиб келган ҳисобсиз ашула ва кўшиқлари, ўйноқи ялла ва лапарла-

ри, салмоқли мақомлари, жозибадор рақслари композиторни ўзига ром этган эди. У Толибжон Содиков бошчилигида ўзбек халқи мусиқий ижодини, фольклорини синчиклаб ўрганади. Ўзбек мусиқасини чуқур ўзлаштирганлиги кейинчалик ижодида ёркин акс эта бошлайди. Бу ҳақда Глиэрнинг ўзи шундай дейди: “Менинг опера ва симфонияларимдаги зарбли чолғулар учун киритилган эпизодлар ўзбек мусиқасидан ва ўзбек ижрочиларидан олинган. Ўзбек халқи нафақат мусиқа соҳасида, балки барча соҳаларда ҳам иқтидорли халқдир.”

1936 йили Глиэр ва Т.Содиков ҳамкорликда “Гулсара” мусиқали драмасини яратишга киришадилар. Бу асар 1936 йилнинг 31 мартада томошабинлар эътиборига ҳавола этилиб, кизғин кутиб олинади. Бу икки ижодкорнинг навбатдаги муваффақиятлари “Лайли ва Мажнун” (Ш.Хуршид либреттоси), “Гулсара” мусиқали драмалар (К.Яшин либреттоси) 1949 йилда опера сифатида сахна юзини кўрган чоғларда ҳам давом этади.

Г.Глиэр мусиқали сахна асарларини ёзиш билан бирга 1940 йилда ўзбек халқ куйлари асосида Фарғона водийсининг ажойиб манзаралари ва хушчақчақ кишиларининг шодиёнаси тараннум этилган “Фарғона байрами” номли симфоник увертюра ёзади. Композитор мазкур увертюрасида “Чаманда гул”, “Андижон самоси” ва “Хил-хила ёрим” каби ўзбек халқ куйларидан маҳорат билан фойдаланади. 1940 йилда яратилган “Лайли ва Мажнун” операсида ҳам “Баёт IV”, “Чоргоҳ”, “Ушшоқ”, “Чорзарб”, “Ироқ” ва бошқа куйларни моҳирона қўллайди.

Глиэрнинг бу каби сахна асарларидан жой олган романс ва кўшиқларда ўзбекона миллий оҳанглари топа олганлиги ва бу оҳанглarga монанд гармония, ритм, тембр ва бошқа зарур ифодавий воситалар танлай билганлиги туфайли улар профессионал ижрочилар

ва энг муҳими халқ томонидан эътироф этилади.

Глиэр Ўзбекистонда яшаган 1936-1950 йилларда мусиқа мактаблари билан қизиқиб, бу соҳадаги мавжуд муаммоларга ечим топишга ёрдам беради. 1953 йилда у мазкур масала юзасидан Ўзбекистон Республикаси Министрлар кенгашига мурожаат этади ва мактаб қошида интернат очилиши кераклиги ҳақидаги таклифлар билан чиқади. Унинг ана шу ташаббуси туфайли ушбу мусиқа билим даргоҳи Глиэр номи билан аталади.

Унинг ҳаракатлари натижаси ўларок, Марказий Осиё республикаларининг маданияти янги йўналишда шаклланди ва ривож топди. Хусусан, Ўзбекистонда мусиқали драма, опера ва балет каби жанрлар қарор топиб, профессионал сахна асарлари юзага келди. Рейнгольд Глиэр Ўзбекистон мусиқа санъатининг ривожлантириш йўлидаги бу улкан хизматлари учун “Ўзбекистон халқ артисти” фахрий унвони билан тақдирланди.

Глиэр ўз миллати мусиқаси билан чекланиб қолмай, Европа, Шарқ халқлари оҳанглари ҳам ақлан, ҳам қалбан ҳис этиб, ўз ижодида улардан моҳирона фойдаланган бўлса-да, рус, украин, ўзбек, озарбайжон ва бошқа кўплаб халқларнинг қадимдан сайқалланиб келган мусиқа меросига жуда эҳтиёткорлик билан ёндашди, уларни оқилона қўллаб, юксак савияли асарлар ярата олди.

Фидойи санъаткор сифатида мусиқа санъати келажаги бўлган ёш авлодни шакллантириш ва соҳанинг бошқа долзарб муаммоларини ҳал этиш йўлида ғайрат кўрсатди. Энг муҳими, юксак ижодий асарлари билан турли халқларнинг юрагига йўл топди. У бундай шараф ва бахтга фақатгина ўз ноёб истеъдоди туфайли эришди. Зотан, Глиэр буюк композитор С. Рахманинов эътироф этганидек, исми жисмига монанд “олтин ёмби” эди.

*З. ТҶҲИЕВА,
композитор, доцент*

“УМРИМНИ ЯНА БИР КАРРА ЯШАСАМ”

1913 йилнинг 11 декабрида Франциянинг Шербур шаҳрида серкирра ижодкор, истеъдодли актёр Жан Маре дунёга келди. У нафақат актёр, балки постановкачи, ёзувчи, рассом, ҳайкалтарош, кулол ҳамда мохир каскадёр бўлиб довруғ таратди. Отанаси ажрашиб кетганда болакай энди бешга кирганди. Жан Маре отасини эслолмайди. Акаси ва унинг тарбияси билан онаси, бувиси ва холалари шуғулланган. Болалигидан у ҳиссиётга берилувчан, жўшқин ҳамда ўткир зеҳдли эди. Актёр бўлиш орзуси эса унинг қалбида тўрт яшарлигида пайдо бўлганди.

Жан Маренинг болалик хотиралари асосан онаси билан боғлиқ. Она болаларини қанчалик яхши кўрмасин, уларга нисбатан қаттиққўл эди. Уларни бир сўзли ва жасур қилиб тарбиялади. Фарзандларини тўғри йўлда тарбиялашга уринган ва бунинг уддасидан чиққан Маре хонимнинг ўзи, буни қарангки, учига чиққан ўғри бўлган. У дўконларни усталик билан ўмариб, оила тебратган. Онасининг бундай ҳаракатидан уялган Жан ишлаб, пул топиш кўйига тушади, бунинг уддасидан чиқади ҳам. Бироқ ўрганган кўнгил ўртанса кўймас, деганларидек она қилиғини ташламайди. Орадан бир оз вақт ўтиб, Маре хоним қамалади ва шу тариқа ўғлининг ҳаётидан ғойиб бўлади. Онасининг бундай ҳаракатидан қаттиқ изтироб чеккан актёр кейинчалик бу ҳақда гапиришни эп билмаган.

Ўн олти ёшида у аввал заводда ишлайди, сўнгра фотомодель сифатида бир қанча киностудияларга ўзининг суратларини ташлаб келади. Марсель Л’Эрбье деган режиссёр ўзининг “Бахт”, “Қирғий”, “Янги одамлар” сингари фильмларида унга кичик эпизодларни ўйнашни таклиф қилади. 1937 йилда режиссёр Марсел Карне-нинг “Қизикарли драма” комедиясида Жан Маре ичкиликбоз сайёҳ ролини ўйнайди. 1938 йилда Жан “Суистеъмом” номли фильмда бош ролни ўйнайди. 1939 йилда уруш бошлангач, у шофёрликка ёлланиб, бензин ташувчи автомобил ҳайдайди. Маре ўзининг омадига ишонарди – бир куни миналар жойлаштирилган ерни юк машинасида кўркмасдан босиб ўтади. Урушдан сўнгра у ўша машғум кунларни эслаб, шундай деганди: “Мен қахрамонликка интилардим, аммо мендан зўр бериб қочарди”.

Уруш тугагач, актёр Жан Стэва Пасернинг “Қизармоқда хилпираётган байроқ” номли пьесаси Луиза де Вильмореннинг “Чойшаб тўшалган каравот” номли романи асосида ишланган фильмларда суратга тушади. 1943 йилда ишланган “Абадий қайтиш” фильми унинг шуҳрат чўққисига кўтарилишига замин бўлди. Хуллас, Жан Маре чинакам актёр бўлиб ўз мухлисларини топиш бахтига муяссар бўлади.

Маренинг ўзидан бошқа ҳеч қандай қўллаб-қувватловчи таянчи йўқ эди. У барча муваффақиятларга ўзи эришган. Ёшлигида моддий муаммолари кўп дучор бўлар, шу боисдан тинимсиз меҳнат қиларди. Пул топиш учун унга таклиф қилинган бирор фильмдаги ролни қайтармасди. Лекин вақт ўтган сайин айнан мана шу пул илинжида ўйнаган роллари уни машҳурлик шоҳсупасига олиб чиқади. Бўлғуси юлдуз ёшлигига қарамасдан тенгқурлари сингари кўнгилхушлик, ичкиликбозлик каби иллатларга ружу қўймайди. Овозининг тембри баландлиги боис уни бир оз сусайтириш учунгина сигарета чека бошлайди.

Жан Маре аслида болалардек беғубор, тоза қалбли инсон бўлган. Унга “Атлет жисмида адашиб қолган гўдак қалби” деб таъриф беришлари

бежиз эмасди. Унинг ўзи ҳам бу фикр-ни маъқуллаб “Ахир мен актёрман, актёрлар қариганда ҳам бола бўлишади”, – дерди.

У санъатни севар ва бу соҳада янгиликлар яратишга интиларди. Умр бўйи ижод қилишдан бир зум тўхтамаган ижодкор ҳаётда кўп нарсага эришишни истаб, зиммасига юкланган барча машаққатли ишларни улдасидан чиққан. Ҳаттоки Пабло Пикассо унинг ҳайкалтарошлик ишларини кўриб бундай фикр билдирган: “Шундай истеъдодли инсон ўзининг қимматли вақтини қандайдир кино съёмкалари ҳамда театрда ишлашга сарфлабди”, деган.

Серкирра ижодкор муваффақиятлари туфайли даҳолар олқишига сазовор бўлса-да, юлдузлик касалига чалинмади. Уша-ўша очиққўнгиллигича қолаверди, у фақат соф виждонга ишонар ва умид қиларди.

Жан Маре машҳур режиссёр Кристиан-Жакнинг “Кармен” номли фильмида суратга тушиш учун сочини қорага бўяши ва от минишни ўрганишига тўғри келади. 1946 йилда у Италияга режиссёр Жан Коктонинг “Соҳибжамол ва Махлуқ” эртагида суратга тушишига кетади. Бу эртақда у махлуқ ролини ўйнайди. Жан Маре эксцентрик киноларга тушишни яши кўрарди. Унинг наздида, бундай фильмда томошабин актёрнинг истеъдодига эмас, балки қаҳрамонликка кўпроқ эътибор берар экан. Айнан шу йили режиссёр Кристиан-Жакнинг “Умидсиз саёҳат”, “Икки бошли бургут” номли кинофильмларида ҳам бош ролларни ижро этади.

Жан Кокто билан актёр 25 йилдан ортиқроқ вақт давомида ҳамкорлик қилади. Бусиз ҳам кетма-кет зафарлар кучаётган актёр келажакда бундан-да ёркинроқ муваффақиятлар кутаётганидан беҳабар эди. 1953 йилда ижодий ранг-баранглик учун Жан Маре иккита ҳажвий фильм – “Жульетта” ва “Барбод бўлган орзулар”да суратга тушади. У ажойиб актёрлар Дени Робен ҳамда Бернар Ланкрелар билан ҳамкорликда ишлайди. Унинг ижросидаги аксарият фильмлар мураккаб сюжетларга бой бўлган.

Актёрнинг “Наполеон”, “Тепалик-

ка олиб чиққан йўл”, “Граф Монте-Кристо”, “Бутун шаҳар айблаиди” каби фильмларини ҳаяжонсиз кўриб бўлмасди. 1950-1960 йилларда у Андре Юнебеля билан ҳамкорлик қилади ва бирин-кетин 7 та фильмда суратга тушади. “Капитан” фильмида эса 46 ёшли Жан Маре ханжар ёрдамида сарой деворидан тирмашиб чиқиб, ҳаммани лол қолдиради. Актёр ҳар доим қиличда, шпагада беллашар, от миниш спортдан ҳам хабари бор эди. 1960 йилларда Жан Марени томошабинлар “Аустерлиц”, “Бургундск кўрасининг сири”, “Понтий Пилат”, “Париж сирлари” каби фильмлари орқали таниди. Бу фильмлардаги барча хавфли трюкларни актёрнинг ўзи моҳирона ижро этган. 1965 йилда “Станисласда чирок бутун”, “Кумирни қидиринг”, “Кокодлик жентельмен”, “Дўзах поезди” сингари фильмларда ҳам суратга тушган.

Нихоят Жан Маре “Фантомас” – ижросидаги фильми. 1964 йилда киноэкран юзини кўрган мазкур фильм на фақат Франция, балки бутун дунёнинг сеvimли, дурдона фильмига айланди.

Режиссёр Андре Юнебеллнинг комедик жанрдаги ушбу фильми Пьера Сувестра ва Марсея Аленанинг машҳур романи асосида ёзилган. Бош қаҳрамон “Фантомас” ролини Жан Маре ўйнайди. У билан бирга Луи Де Фюнес ҳамда Милен Демонжо иштирок этишади. Кино сюжети жиноятчи Фантомаснинг кирдикорларини фош қилиш, бу борада изкувар комиссарнинг саргузаштларини енгил кулги билан намоёиш этишдан иборат.

Фантомас фильми аслида беш қисмдан иборат эди. Жан Маре бу картинада иштирок этишни жуда ёмон кўради. Ундаги воқеа-ҳодисалар актёрнинг жиғибийронини чиқарган. Беш қисмнинг барчасида суратга тушишдан бош тортганлиги учун ҳам Фантомас атиги уч қисмда суратга олинган. Айнан шу ниқобли жиноятчи Фантомас роли унга оламшумул омад олиб келишини у ҳали билмасди. Шундай қилиб “Фантомас” Жан Маренинг ташриф қоғозига айланди.

Жан Маре асосан саргузаштли фильмларда қаҳрамонлик ролларини ижро этади. Муҳлислар барча оғир сю-

жетларни актёрнинг айнан ўзи ижро этаётганига ишониши учун режиссёр атайин унга шундай сахналарни ўйлаб топарди.

1960 йилларнинг охирларида Жан Маре Франциянинг жанубига кўчиб келади. Бу ерда Жо ва Нини Паскали исмли рафиқалари билан яшайди. Улар ҳайкалтарошлик ҳамда кулолчилик билан шуғулланади. Қобилиятли Жан мазкур соҳаларда ҳам ажойиб санъат асарларини яратди. Оила бу ерда “Жан Маре” номли кулолчилик дўконини очади. Хотини Нини Паскали Маренинг кулолчилик асарлари кўргазмасини ташкил этади.

Бир меъёрда яшашни ёқтирмаган ижодкор ҳаётининг мазмунан бой бўлишини истарди. Шу боис у кейинчалик театрда ишлаш ва мемуарлар ёзиш учун Парижга келади. Кинога тушишни ҳам давом эттиради. Бирок 1970-1995 йиллар давомида атиги 7 та фильмда сурагга тушади. Машхур актёр энди кексайган. Лекин уни “кекса” деб ҳам бўлмасди. Бақувват, келишган санъаткор кўзларида ҳамиша ёшларникига хос учкун чакнаб турарди.

Унинг ҳаётидаги энг охирги ва катта воқеа “Буре” асаридаги Просперо ролини ижро этиш бўлди. Аммо актёр уни ижро этаётганда хавотирга тушади, чунки бу пайтда у 84 ёшда эди.

Ҳаётнинг пасту баландига қарамай, уни ташналик билан севган актёр атрофида қандай ишлар бўлмасин, одамлар унга нималар демасин, барибир у ўз ҳақиқати билан яшашда давом этди. Жан Марега умрингизда нималарни ўзгартиришни истардингиз, деб савол беришганда, у сира иккиланмай: “Умримни яна бир қарра яшасам”, деб жавоб қайтарган экан.

Буюк актёр 85 ёшда оламдан кўз юмди. Уни Валлориседаги эски қабристонга кўмишади. Бу қабристондан бутун шаҳар кўришиб туради. Қабртош устига ўзи ясаган сфинкс кўринишидаги иккита шер ҳайкали ўрнатилган. Лекин Жан Маре ҳаётлигида қабрини зайтун дарахтининг тагида бўлишини ва тепасида чирилдоқлар мудом сайраб туришини истаганди...

*Барно ЖАМОЛУДДИНОВА
катта ўқитувчи*

“МОВИЙ КЎЗЛИ ШАРҚ ҚИРОЛИ”

Шубҳасиз ҳинд киноси тараққиётида хизматлари беқиёс бўлган Раж Капурнинг жаҳон кино санъати оламида ҳам мавқеи жуда баланд. Ер қуррасида Раж Капур фильмлари ва ўйнаган ролларининг доврўғи етиб бормаган

бирон бир мамлакат бўлмаса керак. Айниқса, Шарқ мамлакатлари, жумладан Ўзбекистон киномухлисларининг унинг санъатига бўлган юксак муҳаббатини таърифлашга сўз ожиз. Шу йил Ўзбекистон телевидениеси орқали намойиш этилган Раж Капур фильмларининг ҳафталигида “Дайди”, “Жаноб 420”, “Сангам” сингари ўз даврининг машхур фильмларини қайтадан кўриб, унинг иқтидори ва ижодий салоҳиятининг нақадар кўлами кенглигига яна бир қарра иқрор бўлдик.

Машхур ҳинд кино режиссёри, сценарист, продюссер ва актёр Ранбир Раж Капур 1924 йилнинг 14 декабрида ҳозирги Покистоннинг Пешовар шаҳрида театр ва кино санъати намояндаларидан бўлмиш Бритхвираж Капур ва Рама Рамсарни Меҳра оиласида дунёга келган. Ҳиндистон кино санъатидаги барча мукофотлар совриндори Раж Капур жаҳон кино оламида ҳинд

Чарли Чаплини тимсолида танилди. Болалик чоғлариданоқ отаси ташкил этган театр сахнасида кичик-кичик ролларни ижро этиб юрган Раж, кейинчалик улғайиб киностудияда режиссёр ассистенти бўлиб ишлай бошлади. Шу йиллар мобайнида кино санъатининг сир-асрорларини астойдил ўзлаштирди, жаҳон киносидаги янгиликлар ва замонавий техник имкониятлар ҳақидаги адабиётларни кунт билан ўқиб ўрганди. 1947 йил Раж Капур ҳаётида туб бурилишлар йили бўлди. Бир қатор фильмларда ижро этган ролларидан тушган маблағлар ҳисобига ўзининг “Олов” номли илк фильмини мустақил равишда суратга олишга киришди. Иш жараёнида ўша даврда томошабинларга анча танилиб қолган киноактриса Фотима Рашид, яъни Наргис билан танишди. Бир неча йиллик ижодий ҳамкорлик натижасида 16 та бадиий фильм зоғага келди. Наргис худди атайлаб кино учун яралгандек, ғоятда гўзал ва иктидорли актриса эди. Унинг истеъдоди, экранбоп қадди қомати, маъноли кўзлари, жозибаси Раж Капурни ўзига мафтун этганди. Шу зайл улар орасида пайдо бўлган гўзал муҳаббат қиссаси тилларда дoston бўлди. Раж Капур Наргисни фильмларининг зийнати, илҳом париси деб ҳисобларди. Бу икки беқиёс санъаткор биргаликда яратган фильмлар ҳинд кино санъатининг мумтоз намуналари бўлиб қолди. “Ёмғирлар мавсуми” фильмида Раж Капурнинг бир қўли скрипкани, иккинчи қўли соҳибжамол Наргисни кучиб турган ҳолатидаги кадр эса “Р.К. Фильмс” студиясининг эмблемасига айланди.

Раж Капур ўз фильмларида нафақат продюссер ва режиссёр, балки актёр сифатида ҳам самарали ижод қилди. Унга чинакамига шуҳрат келтирган “Дайди”, “Жаноб 420”, “Сангам” сингари қатор фильмлар шу кунгача ҳам ҳинд киносининг шоҳ асарлари сифатида эътироф этиб келинади. Томошабинлар унинг қахрамонларига ҳавас билан қарашар, уларга ўхшашга, уларга тақлид қилишга, улардан ўрناق олишга интилар, уни пок муҳаббат куйчиси, чин инсоний туйғулар тарғиботчиси сифатида қадрлашарди. Шунингдек, Раж Капур фильмларида

низо, адоват ва ижтимоий тенгсизлик қораланар, адолат, меҳр-оқибат, садоқат туйғулари улғуланарди. Шу билан бирга унинг фильмларида фольклор, мифология, пафос, лирик, романтик ва реалистик чизгиларларнинг уйғунлашган услубда намоён бўлиши ўзига хос таъсир кучига эга эди. Санъаткор “Дайди”, “Жаноб 420” фильмлари орқали камбағал-қашшоқ одамлар шундай бўлгани учун ўғри, муттахам эмас, улар ҳам Яратганнинг бандаси, улар ҳам акли, фаросатли, диёнатли инсонлар эканлиги, аксинча бадавлат, қорни тўқ, усти бут одамлар орасида ҳам нокасу нотавон кимсалар учраб туришини ҳаётий лавҳаларда бадиий-ҳаққоний тасвирлаб беради.

“Бомбей тун оғушида” фильмида ниҳоятда нафислик ва латофат билан Наргис томонидан ижро этилган оқ либосли маъсума қиз тимсолида дунёни гўзаллик, поклик, эзулик разолатдан қутқаради, деган ғоя акс этарди. Тақдир тақозоси билан “Бомбей тун оғушида” фильми уларнинг ҳамкорликдаги сўнгги фильми бўлиб қолди.

“Мовий кўзли шарқ қироли” номи билан танилган Раж Капур жамоаси томонидан яратилган фильмлар ўзининг фалсафий мушоҳадаси ва бадиий гўзаллиги билан томошабинни бефарқ қолдирмасди. “Танг, сувларинг лойқаланди”, “Ҳақиқат, гўзаллик ва муҳаббат”, “Абдулла”, “Хенна”, “Менин исми – Масҳарабоз”, “Бобби” ва бошқа фильмлари томошабинлар томонидан зўр қизиқиш билан катта байрам сифатида кутиб олинарди.

Раж Капур ўз студиясида фильм яратиш учун бошқа режиссёрларнинг фильмларида ҳам роль ўйнаб, маблағ йиғарди. Унинг экрандаги ҳар бир образи ижтимоий келиб чиқиши, жамиятдаги маъқеи, ким ва қайси касб эгаси бўлишидан қатъи назар юқори даражадаги моҳирона ижроси ва самимийлиги билан томошабинлар эътибори ва меҳрини қозонарди. Шу зайл ўтган асрнинг 50-йилларида Раж Капур Дев Ананд ва Дилип Кумарлар билан ёнма-ён ҳинд киносининг энг машҳур уч актёри сифатида эътироф этилди. Киношунослар унинг ижодига баҳо бера туриб: “Актёр Капур энг

яхши ролларини режиссёр Капурнинг фильмларида ўйнаган” – деган фикрни айтишарди.

Раж Капур ўзининг серқирра ижоди, тинимсиз изланишлари ва мафтункор санъати билан миллионлаб мухлисларнинг қалбидан мустаҳкам жой олганди. Тошкент кинофестивалларидан бирида халқ артисти Бобомурод Ҳамдамов билан биргаликда куйлаган “Овораман” кўшиғи Раж Капур ижодининг лейтмотиви эди, десак хато бўлмайди.

Раж Капур умрининг сўнгги кунларигача ижоддан тўхтамади. У яна кўп фильмлар яратиши мумкин эди, аммо 1988 йили оғир астма хасталиги уни ҳаётдан олиб кетди. Ўзбек халқи учун ҳам Раж Капур ниҳоятда кадрли эди.

Унинг ҳам халқимизга бўлган ихлоси баланд эди. Шу боис Халқаро Тошкент кинофестивалининг доимий иштирокчиси бўлиб келган. Юртимизга сўнгги марта ташрифи чоғида: “Мен қадимий Тошкент шаҳрини ва унинг меҳмондўст, санъатсевар халқини жуда яхши кўраман ва кадрлайман. Мендан кейин ҳам Капурлар оиласидан албатта бирор киши бу ерга ташриф буюради ва бизнинг самимий, дўстона муносабатларимизни давом эттиради” – деган сўзларни айтганди. Ҳақиқатан ҳам ота васиятига амал қилган ҳолда унинг фарзандлари Рандхир ва Риши Капурлар бир неча бор мамлакатимизга ташриф буюриб, Раж Капур бошлаган хайрли анъаналарнинг давомчилари бўлиб қолдилар.

*Феруза ФАЙЗИЕВА,
санъатшунослик фанлари
номзоди, киношунос*

БУЮКЛИК ИБТИДОСИ

“Образни шундай яратгинки, сендан кейин уни ҳеч ким юрак ютиб ўйнай олмасин” – дея ўғит берарди Ҳамза Умаров ўз шогирдларига. Нақадар оддий ва буюк таъриф. Бу буюк санъаткор ҳар бир образига ўз юрак кўрини шу даражада бисёр сарфлардики, уларнинг тафти ҳалигача мухлислари қалбини иситиб, шогирдлари йўлини қуёш каби ёритиб келмоқда.

Ҳамза Умаровнинг таржимаи ҳоли баъзи актёрларники каби мураккаб

эмас. У 1925 йил 17 декабрда Кўкон шаҳрида туғилган. 1946-1948 йилларда Тошкент киностудиясидаги актёрлик мактабида ўқиган. 1951 йили А.Островский номидаги Тошкент театр ва рассомлик санъати институти тугатган. 1950 йилда Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқали театрида актёр сифатида иш бошлаган ва то умрининг охиригача (орада қисқа муддат Ҳамза номли театрдаги фаолиятини ҳисобга олмаганда) шу театрда ижод этган.

Унинг ижоди ҳавас қилгулик даражада самарали, ранг-баранг; ижод йўли пасту баландликларга эга; ижро этган образларининг ҳар бири бир олам...

Ҳамза Умаровнинг қаҳрамонлари бир қараганда бир-бирига ўхшаб кетадигандек туюлади. Лекин эътибор билан кузатилса, бу таъриф фақатгина уларнинг ташқи жиҳатларигагина ҳослиги маълум бўлади. Яъни, уларнинг нигоҳлари ўткир, сўзлари кескир, кучли ички ва ташқи темпераментга эга.

Маълумки, биринчи роллар кўп ҳолларда ижодкорнинг келажагини белгилаб беради. Шу маънода актёрнинг илк роли “Армуғон” спектакли-

даги Жаъфар эди. Ушбу ролни иккинчи ижрочи – дублёр сифатида ижро этиб бирмунча муваффақиятларга эришган Ҳамза Умаров ўзининг профессионал театрдаги илк мустақил ижодини 26 ёшида 70 ёшни қоралаган чол қиёфасини гавдалантиришдан бошлади. Актёр хитой ёзувчиси Хе Цензи Диннинг “Сочи оқарган қиз” асаридаги Ян Бай Лао образида ҳаёти давомида инсонларга фақат яхшилик соғинган, қаҳрамон қиёфасини яратди. У табиатнинг одамлар билмаган сир-синаотларидан бири – қурғоқчилик офати ёғилганида қишлоқ аҳлининг ўз инсоний қиёфаларини сақлаб қолишида кўлидан келган чораларини қўллайди ва уларни ўзининг доғишманлиги билан оғир шароитдан олиб чиқиб кетади. Йиллар ўз ишини қилган, қўллари титраб, оёғидан мадор кетган, сўзлари қалтираб, нигоҳларида ўтинч ва маъюслик акс этса-да, юрагида ёшлик шижоати сўнмаган қария образини ижро этиш, ижрода ҳаётийликка эришиш ҳали саҳнавий тажрибага эга бўлмаган деб-ютантга осон кечмагани аниқ.

Унинг ана шундай бетакрор роллари сирасига Ғани (Уйғун, М.Левиев “Олтин кўл”,), Ҳузрхўжа (К.Яшин, Т.Жалилов, Г.Собитов “Нурхон”), Асфандиёрхон (А.Бобожон, М.Юсупов, “Ғазал фожиаси”), Масхарабоз (В.Шекспир, “Ўн иккинчи кеча”), Ванно Панттиашвили (А.Цагарелли “Хонума хоним”), Крак (И.Раҳим, Ҳ.Раҳимов, “Жоним фидо”) каби саҳнавий қаҳрамонларини, Салимбойвачча (“Қутлуғ қон”), Умар (“Маҳаллада дув-дув гап”), Қориев (“Инқилоб чавандозлари”), Мадамминбек (“Фавқуллода комиссар”), Ҳомид (“Ўткан кунлар”), Карим (“Оловли йўллар”), Ботир (“Фарзандлар узокқа борадилар”), Ромеш (“Ганг дарёсининг қизи”), Қўлдошев (“Сени кутамиз, йигит”), Жабборов (“Шиддаг”), Хайрулла (“Еттинчи ўқ”), Абдурахмон (“Ўзгалар бахти”), Ҳофиз (“Учрашувлар ва айрилиқлар”), Султон қиссавур (“Шум бола”) каби экран қаҳрамонларини киритиш ўринли. “Бағри тош”, “Ҳаёт йўли”, “Дил тортса”, “Ёр юрган кўчалар”, “Тонг фарзандлари” каби пьесалар муаллифи

сифатида драматургия соҳасига ҳам ўзининг самарали хиссасини қўшди. Ҳамза Умаров “Бағри тош”, “Ҳаёт йўли”, “Ишқинг билан” каби спектаклларни саҳналаштириб режиссурада ҳам ўзини синаб кўрди. Ҳамза Умаровнинг дубляждаги хизматлари алоҳида эътирофга лойиқ. У турли миллат ва элатларнинг турфа характерли, минг бир тақдирга эга қаҳрамонларига ҳам ўзининг юрак кўрини бағишлади.

Ана шу тарзда йиллар бир-бирини қувалаб актёрнинг образлари сони тобора ортиб борди. Уларнинг нафақат сони, балки сифати, томошабинга айтмоқчи бўлган гапининг салмоғи ошиб борди. Яъни актёр ижодида ҳаётийлик, саралик, фақат Ҳамза Умаровгагина хос бўлган нутқ, овоз тембри, ўткир нигоҳ, томошабин онги ва шуурига таъсир этувчи кечинма саҳнанинг юксак чўққисидан сув ичган хусусият, услуб ва мактаб шаклланди.

Табиатан оддийлик Ҳамза Умаровга хос фазилатлардан бири бўлиб, “Оддийлик – буюкликдир”, – деган ақидага бир умр амал қилиб яшагани айни ҳақиқатдир. Айнан унинг қаҳрамонларида ҳам ана шу оддийлик замирида яширинган буюклик мавжуд. Актёрнинг ички олами нақадар қудратли кучга эга бўлганини бир қараганда ўта содда, лекин неча йиллар ўтса-да ўз жозибасини йўқотмаган, аксинча, ёрқинлиги ва ҳар бир даврга мансуб умуминсоний характерлар билан жонлантирилган образлари орқали қайта-қайта кашф этаверамиз. У саҳнат оламида ана шу СОДДАЛИГИ ва ОДДИЙЛИГИ билан ўзига ўзи хайкал қўйиб кетди.

Актёр бир муддат собиқ Ҳамза номли, ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театрида фаолият юритди. Бу вақт оралиғида У.Назаровнинг “Ойна” асаридаги бош қаҳрамон Акбар Содиков образини учинчи (асосий) ижрочилар – Ўзбекистон халқ артистлари Т.Азизов, Ё.Аҳмедов) дублёр сифатида яратиб, том маънодаги актёр имкониятларининг нақадар чексиз эканлигини исботлаб берди. Муаллиф томошабинга ўз қаҳрамонининг касби-қори, қандай фаолият билан шуғулланиши, кенг биографияси-

ни тақдим қилмайди. Унинг ички оламини кенгроқ очиш, баъзи нарсаларни мавҳум қолдириш орқали томошабинни ўйлашга, фикрлашга ундайди, саволларга жавоб излашга мажбур қилади. Таъкидлаш керакки, ҳар уч ижрода Акбар Содиқовнинг ҳалол ва поклиги, ижтимоий фаоллиги, табиати лоқайдликдан узоклиги, умри давомида виждонига қарши бормагани, инсонларга фақатгина эзгулик соғиниб яшагани ўзига хос тарзда акс эттирилади. Шу билан бирга актёрларнинг ҳар бири образга ўзича сайқал беради, тугал характер яратишга интиладилар. Т.Азизов Акбарни камтар, камсукум, дарвешсифат, киноя ва танқидга мойил қилиб тасвирласа, Ё.Аҳмедов уни авваламбор зиёли, маънавий эътиқодларига содик, бағрикенг, меҳрли қилиб гавдалантиради. Ҳамза Умаров роль устида изланар экан, ўз иқтидори ва санъати билан халқ дилидан жой олган актёрлар Т.Азизов ва Ё.Аҳмедовлар ижросидан фарқ қилувчи жиҳатларини, ўзига хослигини топишга интилди. Актёр юқорида таъ-

кидлаганимиздек, ўз услубига таяниб, уни оддий ва ўта самимий, ана шу самимийлигини ён-атрофдагиларининг суиистеъмом қилиши қалбида оғриқ турдирса-да, буни билдирмасликка интилувчи буюк қалб эгаси сифатида томошабинга тақдим этади.

Ҳамза Умаров қарийб қирқ йиллик фаолияти давомида ижоднинг не-не азобли ва фараҳбахш қийноқлари-ю ижодкорни кўкларга кўтаргувчи юлдузли онларини бошидан кечирмади. Актёр 62 йил яшади. Лекин ён-атрофдагилар, мухлислари ва ҳамкасблари наздида бир неча умрни яшагандек эди.

Чунки унинг ижодий биографияси ўта сермазмун, серқирра, омадди ва зафарларга бой бўлди. Табиат унга шунчалар кўп куч, ирода ва шижоат ато этдики, у бу имкониятдан самарали фойдалана билди. Бундай умр кечириш ва у эришган ютуқларга етишишни ҳар қандай санъаткор қанчалар орзу қилишини фақатгина ижод аҳли билади...

*Муқаддас АҲМАДЖОНОВА
санъатшунос*

ДИЛ КУЙЧИСИ

Муסיқа жон озиғи, орзулар гулшани, умидлар бўстони... Навой таъбири билан айтганда, “Шодлик оширувчи хонанда, ғамни тарқутувчи созанда”, муסיқа ижодкори эса муסיқани билимдони,

халқ куйчиси, миллатнинг азалий кадриятларини асровчи ҳамда давом эттирувчисидир.

Ўзбек муסיқа меросида ўз фаолияти ва баракали ижоди билан халқимиз назарига тушган созанда ва бастакорлар талайгина. Тўхтасин Жалилов, Комилжон Жабборов, Ғанижон Тошматов, Имомжон Икромов, Жўраҳон Султонов, Орифхон Ҳотамов Муҳаммаджон Мирзаевлар шулар жумласидандир. Ижрочилик амалиётида уларнинг ҳар бирини ўз ўрни, ижро услуби, ижодий анъанаси ва энг муҳими, муסיқий меросга қўшган улуши бор. Шу боис, муסיқа санъатимизнинг фидойи ижодкорлари ҳамиша халқимиз эъзозида. Ўзбекистон халқ артисти, бастакор Муҳаммаджон Мирзаев ана шундай

халқимиз ардоғидаги санъаткорлардан бири эди.

1943 йили бастакорнинг ижод намунаси бўлган “Меҳнат аҳли” кўшиғи Ҳалима Носирова ва Фотима Боруховалар ижросида машҳур бўлиб кетади. Бу асар ёш бастакор Муҳаммаджон Мирзаевни элга танитди. Бу аввало ўзбек бастакорлари қаторига ёш, иқтидорли ижодкор кириб келганидан дарак эди, иккинчидан катта ашула жанрида забардаст устозлар Жўраҳон Султонов ва Маъмуржон Узоқовлар расм қила бошлаган катта ашула жанрининг янги йўналишида яна бир ўзига хос асар дунёга келди. Битта куй билан ўзбек мусиқа санъати амалиётида шунчалик назарга тушишнинг ўзи катта бахт масъулият эди.

Куй-кўшиқлар яратиш билан бирга рубоб ижрочилигида ҳам алоҳида ижро мактабини яратган, мусиқа меросимизни кўпдан-кўп (300 дан ортиқ) бетакрор мусиқий намуналар билан бойитган Муҳаммаджон Мирзаев 1913 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топган. Муҳаммаджон ёшлигидан мусиқага меҳр кўяди. У Тошкент тўқимачилик комбинатида ишлаб юрган кезларида, темир йўлчилар клубида ташкил топган хаваскорлик тўғарагига қатнашади ва мандолина (рус халқ чолғуларидан бири) чолғусида чалишни ўрганади. Ана шу баҳона бўлади-ю, қалбидаги мусиқага муҳаббат уни 1936 йилда Ўзбек давлат филармониясига етаклайди ва филармония қошида ташкил этилган “Ўзбек халқ чолғулари” ансамблига ишга киради.

Ансамбл иштирокчилари турли халқ чолғу созлари ижрочилари, хонанда ва раққосалардан иборат бўлса-да, ҳар бир иштирокчининг ўз вазифаси ва ансамблда ўрни бор эди. Муҳаммаджон ансамбл раҳбари Тўхтасин Жалилов таклифи билан кашқар рубобини ўрганишга жид-

дий киришади. Қашқар рубоби жуссаси ҳозирги рубобга нисбатан анча кичик, ижровий техник жиҳатлари ва товушқатор тизимлари унинг замонавий чолғулар талабидаги имкониятларини тўла ифода этишда айрим мушқилотларга дуч келтирарди. Шу боис, кашқарлик созандалардан рубобни олиб, Муҳаммаджон Мирзаев ўзбек халқ чолғуларининг таниқли созгари Уста Усмон Зуфаров билан биргаликда қайта ишлайдилар. Аввало рубобнинг шакли, яъни қосахонаси кенгайтирилади, дастаси узайтирилади ва шакли ҳам нисбатан катгароқ кўринишга келтирилади. Унинг 7 пардага асосланган (икки октавани қамраб оладиган) товушқатор тизимини 12 пардали товушқаторга мосланади. Чолғу дастасидаги бойлам пардаларни мис пардаларга ўзгартирадилар. Натижада ҳар қандай мусиқани техник даражасидан қатъий назар равон ижро этиш имкониятига эга бўлган чолғу сози бунёдга келади. Муҳаммаджон Мирзаев уни амалиётга олиб кирди ва унинг жозибасини ўз ижодида намоён этиб беришга эришди. Кейинчалик ўғли ва шогирди Шавкат Мирзаев билан биргаликда яратилган кўшрубоб ижроси ўзбек шинавандаларини ўзига ром этди ва ҳар бир оилада рубобга бўлган иштиёқни тарбиялашга эришди. Муҳаммаджон Мирзаевнинг бастакор сифатида рубобнинг асл моҳиятини намоён этувчи “Гулноз”, “Интизор этма”, “Дилбар”, “Завқим келур”, “Дилдор I, II”, “Орзу дил”, “Дилрабо”, “Тонг”, “Жонон”, “Гилос” каби тароналарини яратади.

Бастакорнинг ўзбек рақс санъатига хослаб яратган асарлари ҳам алоҳида эътирофга муносиб. Унинг ўзбек раққоса қизларини ижро репертуарлари учун яратган ватан, гўзал табиат, бахтли ҳаёт, ишқ-муҳаббатни мадҳ этувчи дилбар

куйлари хали –ҳалигача ўз жозибасини йўқотган эмас. “Баҳор вальси”, “Қизлар вальси”, “Орзу дил”, “Дил куйласин”, “Тўзал ватаним”, “Шодлик”, “Ёр учрашуви”, “Тулбаҳор ва Танавор”, “Роҳат” куйлари бунинг айна мисолидир. Айниқса, “Роҳат” куйи кашқар рубобида ҳам, дутор чолғусида ҳам, чанг ва чангчилар ансамблида ҳам, қолаверса созандалар ансамбли ижросида ҳам ўз жозибасини намоён этадиган асар сифатида улкан шухрат қозонди. Ушбу куй хусусида ўзбек санъатининг дарғаларидан бири, забардаст санъаткор Турғун Алиматов фахр билан шундай дер эдилар: “Мен жуда кўп куйларни ижро этганман, иложи борича уларни ҳар бирини тушуниб ижро этишга ҳаракат қиламан. Лекин, ҳар доим “Роҳат” куйини ижро этганда тамоман ўзгача туйғуларни ҳис этаман. Мен ҳар куни камида бир маротаба “Роҳат”ни чалмасам хуморим чиқмайди. “Роҳат”ни роҳатланиб чаламан”. Муҳаммаджон Мирзаев яратган Дилором Қаюмова ижросидаги “Уч дугона”, “Эй гул”, “Олтин сандиқ”, “Попнинг попук кизлари”, “Оналар” каби қатор бетакрор кўшиқлар халқимиз қалбидан мустаҳкам жой эгаллади.

Бастакорнинг мумтоз услубда яратган аксарият ижод намуналари Ўзбекистон халқ хофизи Маъмуржон Узоқов билан боғлиқлигини қайд этиш лозим. Чунончи, Муҳаммаджон Мирзаев забардаст санъаткор, билимдон бастакор сифатида устоз Маъмуржон Узоқов

ижросида бутун Фарғона водийси хофизлик санъати ижрочилик омилларини кўра билди. Ўзи басталаган ашулаларини водий ижрочилик анъаналари билан суғоришга ва алоҳида оригинал асарлар яратишга эришди. Унинг Муқимий сўзлари ва Маъмуржон Узоқов ижросида машҳур бўлган “Якка бу Фарғонада”, “Сувратинг”, “Ёлғиз”, “Айрилмасун”; Фурқат сўзга басталанган “Йўлингда”, “Шўхи жаноним менинг”, “Қачон бўлғай” ва “Ёр истаб”, Собир Абдулла сўзи билан “Парво этиб кел”, “Шахлога тушди”, “Кўзларинг”, таниқли хонанда Ҳанифа Мавлонова ижросидаги “Парвона бўлдим”, “Юрагингни ўйнатдим”, “Гулчеҳра ёр”, “Тонг отгунча”, “Ҳуснингга бу шайдонни” каби ўнлаб ашулалари миллий мусикамиз хазинасини бойитди.

Устоз санъаткорнинг миллий мусикамиз ривожидида тутган ўрни эъзозланиб, Ўзбекистон халқ артисти унвони, 2004 йилда эса “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотланганининг аҳамияти шунда. Зеро, Муҳаммаджон Мирзаев ўзбек мумтоз мусика санъатида бастакорлик анъанасини муносиб давом эттирган, мусиқий меросга оригинал асарлар билан ҳиссасини қўшган, созандалик амалиётига янгича чолғу созини киритиб, ижрочилик анъанасига айлантирган забардаст санъаткор сифатида ана шундай юксак эътибор ва шарафларга муносиб.

*Соибжон БЕГМАТОВ,
санъатшунослик фанлари номзоди,
профессор*

ЧЎЛПОН ФРАНЦИЯДА

Ҳар бир таржима қилинган асар халқларни бир-бирига яқинлаштиради, маданиятлар, маънавиятлар, тилларни бойитишга хизмат қилади. Таржимачилик ёзма адабиёт билан бир пайтда пайдо бўлган. Агар Ибн Сино, Беруний, Улуғбек каби олимлар Птолемей, Платон, Гиппократларнинг асарларини араб тилига ва Толедода (Испания) Ўрта асрларда фаолият кўрсатган таржимачилик мактабидагилар Шарқ олимлари асарларини латин тилига ўгирмаганларида, инсоният кўплаб илмий-маданий бойликлардан маҳрум қилинган бўларди.

Инсоният тамаддуни бешикларидан бири деб эътироф этилган юртимизда яратилган илмий-маънавий ва бадиий асарлар Европа ҳамда дунё халқлари эътиборини доимо тортиб келган. Ўзбекистон мустақилликка

эришгач, бу қизиқиш янада ортди. Анъанавий равишда ривожланиб келаётган, ҳар икки халқ манфаатларига хизмат қилаётган ўзбек-француз адабий алоқалари бунинг тасдиғидир. Ш.Перонинг “Қизил қалпоқча”си, Ж.Верннинг “Капитан Грант болалари”, А.Дюманинг “Уч мушкетёр”, Леклезеининг “Мондо”си ўзбек болаларининг ҳам севимли қаҳрамонлари каторидан ўрин олган бўлса, француз китобхонлари Амир Темурнинг “Тузуқлари”, А.Навоийнинг ғазаллари ва дostonлари, Ғ.Ғуломнинг “Шум боласи”, ўзбек халқ эртақларини ўз тилларида ўқиш имконига эга бўлдилар.

Франциянинг “Бле Отур” нашриёти юртдошимиз Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча” асарини чоп этиб, француз ўқувчиларига тухфа этди. Таржимани ўзбек тилидан юртимиз тарихи, бугуни, маданий-маънавий кадриятлари ҳамда анъаналарини қизиқиш билан ўрганаётган франциялик тадқиқотчи олим, ёзувчи ва таржимон Стефан Дюдуаньон амалга оширди. Асарга ёзилган хотима сўзларда таржимон XX аср бошида Туркистонда шаклланган тарихий-ижтимоий ва сиёсий шароит ҳақида сўз юритади. Икки томонлама – босқинчи Оқ Подшонинг жазо тизими ҳамда маҳаллий амалдорларнинг зулми остида қолган халқнинг аҳволи оммавий норозиликлар, жумладан мардикорлар қўзғалонига сабабчи бўлганини айтади. Чўлпон шахсияти ҳамда ижодига тасниф беради. Ўз халқининг асл фарзанди ҳамда вакили бўлган Чўлпоннинг ўтган аср боши-

да илғор маърифий ғояларга интилган Бехбудийга ўхшаган жадидлар ҳаракати билан таниш бўлгани, Октябрь инқилобини халқнинг оғир аҳволини енгиллаштирувчи омил сифатида умид билан қарши олганини, лекин ана шу инқилоб яратган жазо машинаси кейинчалик Чўлпон, Қодирий, Фитрат ва уларга ўхшаган умидли ўзбек зиёлиларини асосан миллатчиликда айблаб, янчиб ташлаганини қайд қилади.

Қатағонга учраб, жисмонан йўқ қилинган кўплаб ўзбек зиёлилари қаторида алоҳида ўрин тутган Чўлпон асарлари, шахсга сиғиниш фош қилингандан кейин ҳам, дунё юзини кўра олмади. Ва фақат 1991 йилнинг сентябридан бошлабгина, ўзлигини тиклашни олдиға мақсад қилиб олган, мустақил ўзбек халқи улар билан танишиш имкониятига эга бўлди, деб ёзади таржимон олим.

С.Дюдуаньоннинг фикрига кўра, кеча асари тугалланмаган. Романнинг қўлёзмаси изланаётганини ва унинг асосий қисми

шеърый шаклда бўлиши мумкинлигини тахмин қилади.

Маълумки, таржима жараёнида миллий колоритни бошқа тилга ўгириш, айниқса бу тил аслият тилидан сезиларли даражада узоқ бўлса, жуда мураккаб жараён ва катта маҳорат ҳамда билим талаб этади. Фикримизча, франциялик адиб бу вазифани шараф билан адо этган. Масалан, “мардикорлар”, “жадидлар”, “мингбоши”, “имом”, “ҳазрат” каби тарихий атамалар билан бир қаторда “айвон”, “сўри”, “дастурхон” каби кундалик турмушда учрайдиган соф ўзбекча предметларнинг номлари, аслиятга зарар етказилмаган ҳолда, француз китобхонига етказиб берилган.

Бой маданият ва маънавият соҳиблари бўлган ҳар икки халқни бир-бирларини янада яқинроқ билишларига хизмат қилувчи ижодий лойиҳаларни амалга оширишда француз адиби ва таржимони Стефан Дюдуаньонга янги ютуқлар тилаб қоламиз.

*Шоазим МИНОВАРОВ,
адабиётшунос*

МУҚОВАМИЗДА...

ЛЕКИМ ИБРАГИМОВ
ТИМСОЛЛАРИ

Леким Ибрагимов график, рангтасвирчи. Ўзбекистон халқ рассоми, Ўзбекистон Бадий Академияси академиги. Туронзамин маданияти ва рухий оламини ўзига хос услубда рангтасвирда акс эттиргани учун Бадий академиянинг олтин медалига сазовор бўлган. 1945 йилнинг 21 декабрида Олма ота вилояти, Уйғур туманининг Кичик деҳқон кишлоғида (Қоғоғистон) туғилган. Н.В.Гоголь номидаги Олмаота рассомлик

билим юртини ра рангтасвир-педагогика бўлимида Б. Пак қўлида (1964-1971 йиллар), Тошкент давлат Театр ва рассомчилик институтининг графика бўлимида Қ. Башаров қўлида тахсил олган (1971-1977 йиллар). Кўп йиллардан буён Тошкентда яшаб ижод қилади. Рассом асарлари Ўзбекистон музейлари ва хориждаги кўплаб шахсий коллекцияларда сақланади.

Рассом яқинда Гиннеслар китобига кирадиган катта асар яратди. “Мингта фаришта ва битта картина” деб аталадиган ушбу асар ўтган йили Прага шаҳри марказида намоиш этилди. Унинг курилмаси 60 тонна бўлиб, баландлиги 8 метр, узунлиги эса 66 метр, умумий оғирлиги 66 тоннани ташкил этади. Мазкур асар Буюк Ипак йўли ҳамда Буюк Турон халқларининг тарихий илдизлари, ривоятларию асотирлари асосида яратилган бўлиб, саёҳат мавзусини акс эттирган. Мазкур картинани бир ой давомида 7 миллион киши келиб, томоша қилди.

Леким Ибрагимов ижоди Марказий Осиёнинг ислом давригача бўлган маданияти, айниқса, Турфон қадимги уйғур маданияти, шунингдек, Шарқ миниатюраси ва Европа авангард рангтасвири анъаналари билан боғлиқ. Рассом қадимий ажодлари яратган деворий суратларга ўхшаш, Шарқ мифологияси мавзусига бағишланган асарларида ўз хаёл, ғоя ва тасаввурларини “a la prima” усулида, мохирона ва шарқона дид билан акс эттиради.

Рассомни ҳаётнинг фақат шоирона кўринишларигина қизиқтирмайди, у йўқотилган туйғуларни ошиқлар тимсолидан, қадимдан сақланиб келаётган халқимизнинг анъанавий ўйин-кулгуларидан излайди.

Леким Ибрагимов асарларида қаҳрамон портрети уни қуршаб турган турли хил предметлар линиялари (чизги) орқали ҳосил қилинади. Композициянинг ихчамлиги, маконнинг тескари томонини ҳам кўра билиш, майин ранглар жилваси, ёруғлик меъёри – буларнинг ҳаммасини рассом ижодининг муҳим хусусиятларидан дейиш мумкин.

Инсон қалбидаги қувончлар, ажодларнинг турфа кечмишлари ҳақидаги олис хотиралари ХХI аср билан боғланган, аммо ҳозирги замонда бу туйғулар кўпчиликни аста-секин тарк этмоқда. Рассомнинг айрим асарлари мана шу йўсинда талқин этилади. Аммо улар кўмсаш, соғинч орқали эмас, балки самимият билан, куёшга, ёруғликка, назокатга бўлган олижаноб туйғуларимизни жонлантириб юборади. У Шарқ миниатюрасини замонавий дастгоҳли санъат билан яқинлаштириб ишлашга мойил. “Аммо асосий манба Шарқ адабиёти, замонавий адабиёт тамойилларига ҳамоҳанглик, – деб таъкидлайди рассом. – Бу тўғрисида раҳматли Чингиз Айтматов билан кўп суҳбатлашган эдик”

– У киши билан қаерда кўришгансиз? – деб савол бераман унга.

– Мюнхенда, шахсий устахонам бўларди. Уни олишимда Бригита Штенке хоним ёрдам қилган эди. Бу аёл Ўзбекистон санъати, маданиятининг жонкуяри, тарғиботчиси эди. У бир неча йил бурун Ўзбекистонга келиб, Германиядан юборилган дори-дармонларни тарқатишда иштирок этган. Ўшанда кўп рассомлар қатори менинг ҳам устахонамда бўлган эди. Ижодим маъқул келди, шекилли, Германияда кўргазма қилишга таклиф этди. Шундан сўнг гоҳ Кёльн, Мюнхен,

гоҳ Вена, Люксембургда кўргазмалар қилдим. Ана шундай кўргазмаларимнинг бирида ёзувчи ва таржимон Фридрих Хица билан танишдим. У киши Чингиз оғанинг асарларини олмон тилига ўгирган. Рус тилини яхши билади. Мени Чингиз оға билан шу киши таништирди. Устахонамга ҳам Чингиз оғани олиб келган шу киши бўлди. Хуллас, у менинг рус тилида ёзган шеърларимни, уларга аталган график расмларни кўриб, “Шеърларингизни таржима қилсам”, деб таклиф қилди. У киши китобга сўзбоши ёздилар. Шеърларим ва график суратларим жамланган “Беш минг йил аввал туғилганман” номли бу китоб Швейцарияда, Цюрихда чоп этилди.

– Янглишмасам, сиз асосан матода, рангасвирда ижод қиласиз. Авваллари графикада ишлагансиз.

– Булар шартли тушунча. Мени кўпроқ авангард услубида ишлайсан, дейишади. Мен аслида ота-боболаримиздан қолган қадимги деворий суратлар, миниатюралар, тошбитиклар, кўргон ва қалъалар, хуллас, Буюк Ипак йўлидаги қишлоқ ва шаҳарларнинг қадимги тарихи ҳақидаги тасаввурларим асосида ишлайман. Айниқса, Шарқ миниатюраларидаги ажойиб-ғаройиб шакллар мени илҳомлантиради. Миниатюра, қадимги суратларда устоз рассомларимиз воқеа ёки манзаранинг реал кўринишини чизишни мақсад қилиб қўймаганлар. Улар воқеалардаги руҳий ҳақиқатларга, ҳар бир чизиқнинг жонли бўлишига, ранглар жилвасига эътибор қилишган.

– Бир неча йиллар ёз ва куз ойларида Германияда яшаб ижод қилдингиз. У ердан нималарни ўрганиш мумкин?

– Санъатни севишни, санъаткорни хурмат қилишни. Ҳар йили Байрайтен шаҳрида тасвирий санъат бўйича бир кунлик Халқаро кўрик бўлади. Унда турли мамлакатлардан келган рассомлар қатнашади. Шаҳарнинг асосий қисмида ўша куни барча транспорт воситалари тўхтатилади. Кўчаларда ҳар бир рассом учун 50 метр жой ажратилади. Кўргазмаларни бутун халқ томоша қилиш учун ошиқади. Улар оддий музейлар ёки кўргазма залларига ҳамма ҳам доимо боролмаслиги мумкин, деган мақсадда шундай тадбир ўтказишади. Европада бир нарсага алоҳида эътибор берилади: бу, ҳеч кимникига ўхшамайдиган гоё ёки фикрни бера оладиган санъатдир. Мана айтайлик, болгар рассоми Кристо 20 йилдан буён Берлинда, Рейхстагни безаш учун сўраб, охири муддаосига эришди. Олий йиғинлар, мажлислар ўтказиладиган бу улкан бино матога ўралиб, ўзига хос тарзда безалди. Икки ҳафта давомида фақат мана шуни кўриш учун бутун дунёдан сайёҳлар оқиб келди. Бундан давлат хазинаси ҳам, бошқалар ҳам фойда кўрди...

Леким Ибрагимов картиналари ҳам, шеърлари ҳам кўпроқ узук-юлуқ тушлар тасвирига ўхшайди. Тушлар ҳамиша ҳам эсда қолавермайди. Эътиборингизга рассом-шоир шеърларидан намуналар ҳавола этамиз.

“БЕШ МИНГ ЙИЛ АВВАЛ ТУҒИЛГАНМАН” КИТОБИДАН

* * *

Сўхбат қурдим
ичимдаги фаришта билан
Қалбим эса не деркин?
Вақт мени қувиб ўтганда
Мен
Вақтдан ўтдим қувиб

* * *

Тандир нонин бағримга босдим
Бирдан кўрдим
Кўлимда қуёш

* * *

Кечалар тинглайман
Абадиятнинг мангу даъватини –
биз сендан юз ўғирмадик, вақт
юз ўғирди майда ташвишлар
кутажакмиз
бўлажак
байрам.

Мунчоқдек тизилди неча юз йиллар
Кучоқлашди бунда вақт – замонлар.

* * *

Санъат – менинг олашим
алаҳсираб англайман
ўзи кимман мен

* * *

Оромни қидириб,
Уни топмадим,
Уни изламадим,
Аммо бир кун
ўзи излаб келди
Кўллари чўзиб.
Мен эса юзимни
терс ўғирдим
Қарамай кетдим.

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАН ЭДИЛАР...

5 ДЕКАБРЬ

1901 йил. Уолт Дисней, АҚШ кинорежиссёри, мультипликатор, сценарийчи. “Оппоқойим ва етти митти одам”, “Пиноккио”, “Дамбо”, “Оппоқойим”, “Золушка”, “Виллининг кемачаси” ва “Алиса мўъжизалар мамлакатада” номи остида эллиқдан ортик туркум мультфильмлар яратган.

Турли жанрларда, айниқса, мультфильмлар ишлаб чиқаришда дунёга машхур киностудиялар бирлашмасига асос солган.

9 ДЕКАБРЬ

1608 йил. Жон Мильтон, инглиз шоири. “Завк”, “Люсидас”, “Комус”, “Бой берилган жаннат”, “Жаннатнинг қайтиши”, “Курашчи-Самсон” каби бир қатор асарлари билан шуҳрат топган. “Тарбия ҳақида”, “Эркин республика тузишнинг осон ва тез йўли”, “Ислохот хусусида” каби илмий-сиёсий китоблар муаллифи.

10 ДЕКАБРЬ

1891 йил. Закс Нелли, немис шоираси. “Ўлим масканлари”, “Ғамгин юлдузлар”, “Келажакни ҳеч ким билмайди”, “Қочиш ва эврилиш”, “Тирикларни излаш” каби шеърлий китоблар муаллифи. Адабиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати (1966).

11 ДЕКАБРЬ

1911 йил. Нажиб Махфуз, араб насрининг ёрқин вакили. “Такдир

ТАҚВИМ

ўйинлари”, “Янги Қоҳира”, “Нил устидаги сафсата”, “Тошойна”, “Муҳтарам жаноб”, “Минг кечанинг тунлари”, “Хеопсинг донолиги” номли романлари ҳамда “Худонинг дунёси”, “Лаънатланган уй”, “Соябон тагида” сингари новеллалари жаҳон адабиётининг нодир дурдона асарлари сирасидан жой олди. У адабиёт соҳасида Нобель мукофоти билан тақдирланган (1988).

12 ДЕКАБРЬ

1821 йил. Гюстав Флобер, мумтоз француз адабиётининг ёрқин намоёндаси. “Бовари хоним”, “Сентиментал тарбия”, “Бовар ва Режюше”, “Уч эртак”, “Саламбо” каби асарлари шуҳрат келтирган.

1932 йил. Наим Каримов, таниқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон Республикаси фанарбоби. “Ҳ.Олимжон лирикаси”, “Ойбек гулшанида қолган ғунчалар”, “Абдулхамид Сулаймон ўғли Чўлпон”, “Усмон Носир. Ҳаётдан лавҳалар, хужжатлар, ривоятлар”, “XX аср адабиёти манзаралари”, “Тарих ва адабиёт” каби 50 дан ортик илмий асарлар ва маърифий романлар муаллифи.

1889 йил. Эма Сю, япон ёзувчиси. “Сув тагидаги тош”, “Жафокашлар”, “Афюн уруши”, “Қувғин”, “Тоғ одамлари” каби қатор романлар муаллифи.

1909 йил. Ҳамид Олимжон, атоқли ўзбек шоири. “Ўзбекистон”, “Ҳолбуки тун”, “Ўрик гуллаганда”, “Куйгай”, “Севги” номли шеърлари, “Зайнаб ва Омон”, “Ойгул билан Бахтиёр”, “Семурғ” сингари эртак ва дostonлари, “Муканна” драмаси машхур.

14 ДЕКАБРЬ

1861 йил. Журжи Зайдон, араб ёзувчиси. “Ғассонлик қиз”, “Хорун ар-Рашиднинг синглиси”, “Фарғона келини”, “Мамлуклар зулми”, “Усмонли турк давлати тўнтарилиши” каби “Ислom тарихидан қиссалар туркуми”ни ташкил этувчи ўн еттита тарихий роман яратган.

16 ДЕКАБРЬ

1916 йил. Иван Пейчев, болгар шоири ва драматурги. “Сув париси”, “Куннинг бошланиши”, “Қайиқда узок сафар”, “Лирика”, “Поёнли осмон”, “Хужумолди лахзалар” каби китоблар муаллифи.

17 ДЕКАБРЬ

1809 йил. Муҳаммад Ризо Огаҳий, буюк ўзбек шоири, тарихнавис, атоқли таржимон. “Таъвиз ул-ошиқин” “Ошиқлар тумори” номли туркий девон тартиб қилган. “Риёзуд-давла”, “Зубдатут-таворих”, “Жоме ул воқеоти Султоний”, “Гулшани давлат”, “Шоҳиди иқбол” каби тарихий асарлар ёзган. Кайковус, Саъдий, Астработий, Хиротий, Мирхонд, Кошифий, Мунший каби 20 дан ортиқ шарк мумтоз мутафаккирлари асарларини таржима қилган.

19 ДЕКАБРЬ

1915 йил. Эдит Пиаф, француз хонандаси. “Легион учун байроқча”, “Легионерим менинг” “Пигаль кўчасида яшар эди у”, “Муҳаббат мадҳи”, “Мен-ла ёнма-ён шайтон”, “Жажжи Мари”, “Йўқ, мен афсус қилмасман”, “Сен эшитмайсан...” ва бошқа кўплаб кўшиқлари дунёга машхур.

21 ДЕКАБРЬ

1917 йил. Генрих Бёлль, германиялик адиб. “Поезд вақтида етиб келди”, “Масхарабоз нигоҳи билан”, “Сўроқсиз келмаган”, “Бир сафар интихоси” каби ҳикоялар, “Аскар мероси”, “Тўққиз яримда ўйналган бильярд” каби романлари машхур. Нобель мукофоти лауреати (1972).

24 ДЕКАБРЬ

1918 йил. Туроб Тўла, Ўзбекистон халқ шоири. “Шеърлар”, “Табассум”, “Бахт тонготари”, “Оромижон”, “Камалак”, “Қуёш найзада” каби китоблари шуҳрат қозонган. “Дўппи тикдим”, “Кўчалар”, “Сумбула”, “Саргарош қўшиғи” каби ўнлаб машхур кўшиқлар, “Нодирабегим”, “Қизбулоқ” ва бир қатор инценировка

пьесалар муаллифи. Шекспир, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, асарларини ўзбек тилига ўгирган.

25 ДЕКАБРЬ

1791 йил. Эжен Скриб, француз драматурги. “Адриана Лекуврёр”, “Пуллик никоҳ”, “Аёллар жанги”, “Малвина ёхуд никоҳ иштиёқи”, “Ошиқ орзулари”, “Камилла ёхуд акасингил”, “Юмшок курси”, “Маймун ва мушук”, “Уртоқлар ёхуд дўстона кўмак”, “Саъяткорлар чордоғи” каби кўплаб пьесалар муаллифи.

27 ДЕКАБРЬ

1937 йил. Иброҳим Ғафуров, адабиётшунос, таржимон, ёзувчи. “Лириканинг юраги”, “Ҳаё – халоскор”, “Мангу латофат”, “Паривашлар мажлиси” каби кўплаб адабий-илмий асарлар муаллифи. Мансура жанридаги қатор бадий лавҳалари билан ҳам машхур. Э.Хемингуэй, Ф.Достоевский, Ги де Мопассан, Ж.Жойс Ч.Айтматов, Г.Г.Маркеснинг дунёга машхур ўнлаб романларини, Нитше, Монтен, Конфуций, Фолкнер ва бошқа адибларнинг асарларини таржима қилган.

28 ДЕКАБРЬ

1936 йил. Эркин Воҳидов, Ўзбекистон халқ шоири (1987), Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). “Юрак ва ақл”, “Менинг юлдузим”, “Ёшлик девони”, “Муҳаббат”, “Тирик сайёралар”, “Рухлар исёни”, “Ўзбегим” каби китоблари айниқса, машхур. И.Гётенинг “Фауст” асари Лонгфелло, С.Есенин “Замин дарғаси” ва бошқа шоирлар шеърларини ўзбек тилига ўгирган.

30 ДЕКАБРЬ

1865 йил. Жозеф Редьярд Киплинг, инглиз шоири ва ёзувчиси. “Қопқора ювош одам”, “Чирок ўчди”, “Департамент кўшиқлари”, “Сўнги муножаат”, “Простоково тепалигидаги пари”, “Ким”, “Маугли” каби асарлари дунёга машхур. Нобель мукофоти лауреати (1907).

*М. МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

2013 ЙИЛДА “ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР МУНДАРИЖАСИ

Навоний сабоқлари

Туркум таҳлилий мақолалар, ғазал ва унинг таржималари, шарҳ ва талқинлар. (*Тайёрловчилар: Ш. Сирожиддинов, Қ. Эргашев, Г. Одилова*) № 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12

Наср

Ф. М. Достоевский. (*Россия*) **Иблислар**. Роман. (Рус тилидан Иброҳим Фафуров тарж.) № 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11, 12

И.П. Эккерман. (*Германия*) **Гёте билан гурунглр**. Хотиралар. (*Немис тилидан Я. Эгамова тарж.*) № 1

К. Чапек. (*Чехия*) **Мавхум тасаввур, Мовий хризантема**. Ҳикоялар. (Рус тилидан И. Ҳумоюн тарж.) № 1

А. М. Афғоний. (*Эрон*) **Оху хонимнинг эри**. Роман. (*Форс тилидан М. Обидов тарж.*) № 2, 3, 9, 10

Р. Мерл. (*Жазоир*) **Изабелла**. Ҳикоя. (Рус тилидан Д. Алиева тарж) № 2

Д. Хадзис. (*Греция*) **Хур қиз Маргарита**. Ҳикоя. (Рус тилидан А. Файзулла тарж) № 3

Д.Алп. (*Туркия*) **Шарқнинг буюк ҳукмдори**. Роман. (*Турк тилидан Т. Қаҳҳор тарж.*) № 4

Жанубий Америка Республикаси ҳикоялари. (Рус тилидан Ф. Шоҳисмоил тарж.) № 4

Н. Сосэки. (*Япония*) **Қалб**. Роман. (*Япон тилидан Н. Аминова тарж.*) № 5,6,7.

Я. Кавабата. (*Япония*) **Аёл тушлари**. Ҳикоя (*Япон тилидан О. Отахон тарж.*) № 5

Бенгал ҳикоялари. (Рус тилидан Н. Жўраева тарж.) № 6

Араб ҳикоялари. Мустафо ал-Манфалутий. **Жазо. Буюклик. Толстойга**. Марям Зиёда. **Абу Ҳавл пойида**. (Рус тилидан Д. Алиева тарж.) № 7

М. Шариф. Ҳикоялар. № 9

М. А. Астуриас. (*Гватемала*) **Сеньор Президент**. Роман. (Рус тилидан О. Абдуллаев тарж.) № 9, 10, 11, 12

Х. Кортасар. (*Лотин Америкаси*) Ҳикоялар. (Рус тилидан О. Отахон тарж) № 9

П. Коэло. (*Аргентина*) **Мактуб**. (Рус тилидан С. Собит тарж) № 9

С. Муратбеков. (*Қозоғистон*) **Ултуған**. Ҳикоя. (Рус тилидан Н. Жўраева тарж.) № 10

Л. Толстой. (*Россия*) **Сергий ота**. Қисса. (Рус тилидан Х. Сатторий тарж.) № 11

Г. Сенкевич. (*Польша*) **Фаришта. Мусиқачи Янко**. Ҳикоялар. (Рус тилидан А. Файзулла тарж.) № 11

Ч. Айтматов. (*Қирғизистон*) **Юзма-юз. Қисса**. (Рус тилидан А.Рашидов тарж.) № 11, 12

Шеърят минтақалари

Ж.Г. Байрон. (*Англия*) **Дон Жуан**. Шеърий романдан парчалар. (Рус тилидан С. Раҳмон, инглиз тилидан А. Шер тарж.) № 1,2,3,4

Чех шеърятидан намуналар. Шеърлар. (Рус тилидан М. Қўшмоқов тарж.) №1

Н. Ф. Қисакурак. (*Туркия*) Шеърлар. (*Турк тилидан У. Қўчқор тарж.*) № 2

Юнон шеърятидан намуналар. Шеърлар. (Рус тилидан К. Баҳриев, Р. Субҳон тарж.) № 3

Нафис мўъжизалар. Жаҳон шоирлари ижодидан. (Рус тилидан Зулфия, О. Суюндиқова, Гўзалбегим, Н. Жумамуродова, З.Асқарова тарж.) № 3

Озар шеърятининг уч гавҳари. Шеърлар. (Озарбайжон тилидан О. Ҳожиева тарж.) № 3

Жанубий Америка Республикаси шеърятидан намуналар. (Рус тилидан М. Аъзам тарж.) № 4

Қадимги япон шеърятти. Шеърлар. (Рус тилидан Х. Даврон тарж.) № 5

А. Вознесенский. Шеърлар. (Рус тилидан С. Саййид тарж.) № 5

С. Саййид. **Икки аср – бир қадам.** № 5

Замонавий рус шеърятти. Шеърлар. (Рус тилидан У. Азим, Х. Рустамова тарж.) № 6

Жаҳон болалар шеърятти. Шеърлар. (Рус тилидан А. Акбар, қирғиз тилидан Т. Адашбоев тарж.) № 6

XX аср араб шеърятидан намуналар. (Рус тилидан М. Аҳмад тарж.) № 7

Е. Евтушенко. (Россия) Шеърлар. (Рус тилидан М. Қўшмоқов тарж.) № 7

Мушоира. (Рус ва қорақалпоқ шеърятидан намуналар). № 8

Пабло Неруда. (Чили) Шеърлар. (Рус тилидан Р. Мусурмон тарж.) № 9

Томас Элиот. (АҚШ) Шеърлар. (Рус тилидан Ҳ. Акбаров тарж.) № 9

Ўлжас Сулаймонов. (Қозоғистон) Шеърлар. (Рус тилидан И.Отамурод тарж.) № 10

Замонавий қозоқ шеърятти. **Мушоира.** (Қозоқ тилидан М.Аҳмад тарж.) № 10

Поляк мумтоз шеърятидан. Шеърлар. (Рус тилидан Ҳ.Шарипов, О.Суюндиқова тарж.) № 11

Замонавий поляк шеърятидан. Шеърлар. (Рус тилидан Р.Мусурмон, Гўзалбегим тарж.) № 11

Туркман мумтоз ва замонавий шоирлари ижодидан. Шеърлар. (Туркман тилидан М.Аҳмад, О.Усмон, С.Али ва бошқалар тарж.) № 12

Х.Тўфон. (Татаристон) Шеърлар. (Татар тилидан Ж.Муслим тарж.) № 12

Драма

М. Булгаков. (Россия) **Дон Кихот.** Драма. (Рус тилидан Н. Комил тарж.) № 5, 6

У. Сароян. (Арманистон) **Ҳей, ким бор?** Драма. (Рус тилидан Р. Парфи тарж.) № 9

Д.Исабеков. (Қозоғистон) **Бонопартнинг уйланиши.** Драма. (Қозоқ тилидан М.Хайруллаев тарж.) № 10

А.Камю. (Жазоир) **Калигула.** Драма. (Рус тилидан Н.Жалолиддин тарж.) № 11, 12

Адабиётшунослик ва фалсафа

У. Саидов. **Фридрих Дюрренматтнинг эврилишлар олами.** № 1

А. Эркинов, А. Тожиев. **Навой ва бугунги авлод.** Сухбат. № 2

Н. Жумахўжа. **“Мурувват барча бермакдур”** № 2

С. Олим. **Навой ва Атгор.** № 2

У. Қосимов. **Навой ва Саъдий.** № 2

Ҳ. Болтабоев. **Туркий тазкираларда Навой сиймоси.** № 2

Т. Қаҳҳор. **Бобур девони дунё кезади.** № 2

С. Олим. **Навой асарларида Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд таърифи.** № 3

М. Шарафутдинова. **Ижод қанотидаги парвозлар.** № 3

Қ. Назаров. **Қўхна тарих нидолари.** № 3

Х. Йўлдошев. **Қадимги юнон аёллари.** № 3

Р. Қўчқор. **Қалб илми эгаси.** № 3

М. Али. **Амир Темур ва Йилдирым Боязид.** № 4

Қ. Йўлдошев, М. Йўлдошева. **Амир Темур Ҳусайн Жовид талқинида.** № 4

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

- М. Холбеков. **Таржима назарияси фан сифатида.** № 4
 У. Ҳамдам. **Таржима – миллатлараро қўнғил мулоқоти.** № 4
 М. Холбеков. **Д. Алигъери ва унинг “Илохий комедия”си.** № 5
 Ж. Холмўминов. **Фалак жомидан май сипқорган Хайём.** № 5
 Н. Каримов. **Истикбол йўлида кечган умр.** № 5
 Х. Гофурова. **Хитойча ҳикмат – японча қалб.** № 5
 Р. Кўчқор. **Зигмунд Фрейд таълимоти ёхуд “дардингни олай, биродар”.**
 № 5
 А. Саидов. **“Иблислар” – огоҳлик ва башорат романи.** № 6
 А. Улуғов. **Туш – ғаройиб жумбоқ.** № 6
 З. Абдурашидов. **“Катта бошлиқ” фаолиятининг айрим кирралари.** № 6
 Н. Жўраев. **Таваллодан муножотгача** № 6
 М. Янь. *(Хитой)* **Қиссагўй. Нобель маърузаси.** *(Рус тилидан А. Файзулла тарж.)* № 6
 М. Бахтин. *(Россия)* **Романда замон ва хронотоп шакллари.** *(Рус тилидан У. Жўрақулов тарж.)* № 7, 8, 9
 Т. Жўраев. **Жойс феномени.** № 7
 Л. Гумилёв. *(Россия)* **Этнослар ва табиий муҳит.** *(Рус тилидан М. Маҳмуд тарж.)* № 7
 Қ. Содиков. **Турфон обидалари.** № 7
 Ш. Аҳмедова. **Араб адибалари.** № 7
 Ф. Кафка. *(Австрия)* **Ҳақиқат йўли.** Афоризмлар. *(Рус тилидан Ш. Қодиров тарж.)* № 7
 Р. Ҳамзатов. *(Догостон)* **Буюк туйғу.** *(Рус тилидан А. Мўмин тарж.)* № 8
 Қ. Урозимбетов, Г. Матёқубова. *(Қорақалпоғистон)* **Адабиёт – ҳақиқатнинг бадний акси.** Сухбат. № 8
 С. Абросимов. *(Россия)* **Хива рўёси.** Саёҳатнома. *(Рус тилидан О. Мутал тарж.)* № 8
 М. Холбеков. **Томас Элиот шеърляти.** № 9
 Конфуций. *(Хитой)* **Олий одам рўёми, рўёб?** *(Хитой тилидан С. Алижонов тарж.)* № 9
 К. Меррилл, С. Ёқубов. **Ижод ва эътиқод.** Сухбат. № 9
 Қ. Эрғобек. *(Қозоғистон)* **Йиллар қанотида туғилган ўйлар.** *(Қозоқ тилидан М. Исломқул тарж.)* № 10
 А. Шер. **Юлдузлар суҳбатини тинглаган даҳо.** № 10
 М. Тоиров. **Америка: Обамадан олдин ва кейин.** № 10
 А. Ашимов. *(Қозоғистон)* **Онамнинг иси.** *(Қозоқ тилидан М. Аҳмад тарж.)*
 № 10
 А. Сигаёй. *(Қозоғистон)* **Бизга қандай театр керак.** *(Қозоқ тилидан М. Аҳмад тарж.)* № 10
 М. Холбеков. **Экзистенциализм: Альбер Камю.** № 11
 С. Умиров. **Мулоқот мавзуси маънавият.** № 12
 Х. Болтабоев. **Чингиз Айтматов ва Иссиқкўл форуми.** № 12

Дунёнинг буюк романлари

- Ф. Рабле. *(Франция)* **Гаргантюа ва Пантагрюэль** *(А. Файзулла)* № 1
 М. Т. Ойбек. **Навой.** *(Н. Каримов)* № 2
 М. Сервантес. **Дон Кихот.** *(М. Аҳмад)* № 3
 А. Қодирий. **Ўткан кунлар** *(Б. Карим)* № 4
 М. Сикибу. **Гэндзи-моногатари** *(М. Аҳмад)* № 6

Устоз таржимонлар бисотидан

- Ойбек.** *(Наим Каримов)* № 1
Шухрат. *(Ш. Ризаев)* № 4

Ғафур Ғулом. (З. Исомиддинов) № 5
Миртемир. (М. Қўшмоқов) № 6
Абдулла Авлоний. (Ш.Ризаев) № 7
Уйғун. (Т. Қаҳҳор) № 8
Рауф Парфи. (М.Аҳмад) № 9
Мақсуд Шайхзода. (Н.Каримов) № 10
Чўлпон. (Ш.Назарова) № 11
Асқад Мухтор. (М.Ҳакимов) № 12

Жаҳон билан бўйлашиб

Парижни забт этган “Паризод”. № 5
Р. Юнусов. **Муғом санъати байрами.** № 6

Дунёнинг ишлари

С. Ёқубов. **“Араб баҳори”ми ёки араб лабиринти.** № 7

Мулоқот

Нажот – ўзликни асрашда. Сухбат. № 2
Ҳамза, ишқ, оловли қулча. Сухбат. № 3

Жаҳон маданияти ва санъати

Унутилмас сиймолар. № 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11, 12
Муқовамизда. № 1,2,3,5,6,7,8,9,10,11, 12
Тақвим. № 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11, 12

RESUME

 In the magazine «World Literature» in December 2013 you can read the last chapter of Dostoevsky's novel «The Demons». And also will be offered to your attention final chapters of the novel M.Asturias «Senior President», Aitmatov's story «Face to Face» and drama of Camus «Caligula»

 We are offering samples of classic and modern Turkmen poetry, which is part of Eastern literature. Poetic verses part of the magazine offers an outstanding poet Makhtumkuli - founder of Turkmen literature.

 In the category of «Heritage Masters in Translation» You can read the best translations of A.Muhtar writer and translator.

 «Under the heading «Literature and Philosophy» article printed literary S.Umirov and H.Baltabaev dedicated to the works of Chingiz Aitmatov as well as an international forum held in honor of the great writer.

 Under the heading «Culture and Art» are published articles on the life and work of the prominent people of the world of literature and art, such as Carlo Gozzi, Diderot, Chase, R.Glier, Zh.Mare, R.Kapur, H. Umarov and other personalities who were born in December.

РЕЗЮМЕ

 В журнале «Мировая литература» за декабрь 2013 года Вы прочтёте последние главы романа Ф.М.Достоевского «Бесы», а также завершающие главы романа М.Астуриаса «Сеньор Президент», повести Ч.Айтматова «Лицом к лицу» и драмы А.Камю «Калигула».

 Вашему вниманию предлагаются образцы из классической и современной туркменской поэзии, являющейся составной частью Восточной литературы. Поэтическая часть журнала открывается стихами выдающегося поэта Махтумкули – основоположника туркменской литературы.

 В рубрике «Наследие мастеров перевода» Вы познакомитесь с лучшими переводами писателя и переводчика А.Мухтара.

 В рубрике «Литературоведение и философия» напечатаны статьи литературоведов С.Умирова и Х.Балтабаева, посвященные творчеству Чингиза Айтматова а также международному форуму проведённому в честь великого писателя.

 В рубрике «Культура и искусство» опубликованы статьи, посвящённые жизни и творчеству выдающихся людей мировой литературы и искусства, таких как К.Гоцци, Д.Дидро, Г.Чейз, Р.Глиер, Ж.Маре, Р.Кapur, Х.Умаров и других деятелей, которые родившихся в декабре.

 В последнем номере журнала за 2013 год представлен полный перечень всех произведений, изданных на страницах журнала в течение этого года.

«O'QITUVCHI»

НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ

„O'qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи ташкилотларни ўзаро ҳамкорликка тақлиф этиб, ноширлик ва матбаа маҳсулотларининг барча турларини тақдим этади, жумладан:

- Дарслик ва ўқув қўлланмалар
- Бадиий ва болалар адабиётлари
- Ижтимоий-сиёсий адабиётлар
- Рангли ва беэкап маҳсулотлар
- Турли форматлардаги истеъмол қозғоғлари
- Халқ истеъмоли маҳсулотлари

Шунингдек, бошқа буюртмаларни шартномалар асосида, келишилган муддат ва нархларда, юқори сифат даражасида тайёрлаб беради.

© „O'qituvchi“ NMIU
100206, Toshkent sh., Yangishahar ko'chasi, 1.
Tel.: (+99871) 224-04-12, 224-03-83
E-mail: info@oqituvchi.uz Web-site: www.oqituvchi.uz

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Тахрир ҳайъати:

Омонулла РИЗАЕВ

(масъул котиб)

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖЎРАЕВА

Музаффар АҲМАД

Дилдорхон АЛИЕВА

Алимурод ТОЖИЕВ

Шаҳноза НАЗАРОВА

Севара АЛИЖОНОВА

Жаҳон АДАБИЁТИ

2013 йил декабрь сони

Навбатчи муҳаррир О.РИЗАЕВ

Техник муҳаррир З.ЖАЛОЛОВА

Мусаххих Д.АЛИЕВА

Компьютерда саҳифаловчи М.АЛИЕВА

Жаҳон адабиёти, 2013

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Мағбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда тахририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Тахририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 30.12.2013 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Жами 1630 нусха. _____ рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Мағбуот

ва ахборот агентлигининг “Ўқитувчи” НМИУда чоп этилди.

100206, Ўзбекистон, Тошкент ш. Янгишаҳар кўчаси, 1.

© Жаҳон адабиёти, 2013 й.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

208